

Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században

**A VI. Hungarológiai Kongresszus
(Debrecen, 2006. augusztus 22–26.)
szimpóziumának anyaga**

**Szerkesztette: Pritz Pál,
Sipos Balázs és Zeidler Miklós közreműködésével**

**MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
BUDAPEST, 2006**

Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc hőseinek emlékére

ISBN: 978-963-9223-14-1

TARTALOM

Bevezető

- Pritz Pál: **Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században**
- Gergely Jenő: **A magyarországi katolikus egyház és a külpolitika (1848–1990)**
- Ablonczy Balázs: **„Lándzsahegy”, néprokonság, small talk**
- Dombrády Lóránd: **A magyar katonai vezetés külpolitikai gondolkodása a két háború között**
- Sipos Balázs: **Média, medialitás és a külpolitikai gondolkodás alakulása**
- Zeidler Miklós: **A Nemzetek Szövetsége a magyar külpolitikai gondolkodásban**
- Henri de Montety: **A Nouvelle Revue de Hongrie, a magyar külpolitikai gondolkodás tükré**
- Rácz Kálmán: **A két világháború közötti felvidéki katolikus magyarság vezetői sorsproblémáinkról**
- Békés Csaba: **A helsinki folyamat hatása a magyar külpolitikai gondolkodásra
Az európai biztonsági folyamat előzményei**
- Granasztói György: **Felvetések az elmúlt másfél évtized magyar külpolitikai gondolkodásával kapcsolatban**

A kötet szerzői

Rövidítések jegyzéke

A kötetben található nevek jegyzéke

Bevezető

A finnországi Jyväskyläben 2001-ben megrendezett V. Hungarológia Kongresszus egyik szekciója hazánk helyét vizsgálta a 20. században. A tanácskozás anyaga a következő esztendőben önálló kötetben látott napvilágot *Magyarország helye a 20. századi Európában* címmel.

A soron következő kongresszus szervezői újabb szimpózium tervének kialakítására kértek fel 2005-ben. Mivel régóta foglalkoztat a gondolat, hogy nagy szükség lenne a 20. századi magyar külpolitikai gondolkodás történetének megírására, ezért kézen fekvőnek tűnt, hogy a majdani monográfia irányában hasznos lehet egy ilyen téma feldolgozása.

Az elgondolást tett követte, s a kivitelezésben most is voltak segítő társak. Közel ugyanazok, akik 2001-ben a fenyesek ölelte testvéregyetemen dolgoztak-gondolkodtak együtt.

Jelen kötet a Debrecenben, 2006 augusztusában lezajlott tanácskozás előadásainak nyomtatásra előkészített anyagát tartalmazza. Abban a meggyőződésben bocsátjuk útjára, hogy segítséget adhat a mai és holnapi külpolitikai gondolkodás jobbításához is, hiszen aligha lehet kétséges, hogy jelen viszonyaink ismerete aligha képzelhető el a múlt birtoklása nélkül.

Pritz Pál

Pritz Pál

Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században

A külpolitikai gondolkodás – amely természetesen magában foglalja a pillanatnyi történések reflexióját is, ám a történész ez alkalommal a terjedelmi korlátok között értelemszerűen „csupán” a nagy (döntően a politikai) folyamatok megragadását szeretné elérni¹ – alapzata mindenkor a történelem, abban a nemzeti múlt elhelyezése, az erre épülő jelen elemzése, a várható jövő firtatása.

Magyar gondolkodásról írunk, ám a kutatás jelen fázisában az főleg a politikai és szellemi elit gondolkodását jelenti. A politikai elit ugyanakkor nem azonos az uralkodó elittel, az előbbibe természetesen az ellenzéki erők nézetei is beletartoznak.

A magyar jelző megszorítás nélküli használatát megengedhetőnek tartjuk, mert a nagy nyilvánosság színpadát élvező elit nézeteiről (is) a szélesebb társadalmi körök nem csupán értesül(het)nek, hanem azt (ilyen-olyan) mértékben befogadják, maguk is képviselőivé-hangoztatóivá válnak.

A szerző tisztában van azzal, hogy írása egyenetlen, hiszen nem egy megírt monográfia alapján készült, hanem – a kötetben foglalt írások egészével – annak majdani megszületését szeretné előmozdítani. Vannak részletesen kimunkált, forrásokkal aládúcolt részei, míg más helyeken csupán a gondolatot veti fel a szerző, fejtegetése esszé-szerű. A műfaji kevertséget tudatosan vállalja, mert azt előre vivőnek gondolja.

A tanulmány szerkezete ennek megfelelően az időrendet csak részben, szerény mértékben követi, e mellett egy-egy témakör szerint rendezett, s azok megfogalmazása közben a szerző bőséggel él a vissza-, illetve előrettekintés eszközével.

A magyar külpolitikai gondolkodás 20. századi spáciumának szemügyre vételéhez, az olvasó látóterébe hozásához nélkülözhetetlen a 19. századi előzmények vázlatos áttekintése.

A 19. századi előzmények

A reformkor nemzedéke „régí dicsőségünk” visszatéréséért küzdött², s közben a *Johann Gottfried Herder* által megjövendölt, nevével eltéphetetlenül egybefonódott nemzethalál víziója is ott lebegett a szeme előtt. A romantika gyermekei, a túlzások életérzésének átélői voltak, ám a romanticizmus elmúltával is tény maradt, hogy a magyar hazájában lélekszámában is kisebbség. S tény maradt az is, hogy népünket a germán és szláv népek gyűrűje veszi körül. Ezért a magyar (kül)politikai gondolkodás alapkérdése arra irányult, hogy miképpen lehet a Szent István-i birodalmat visszaépíteni. Túl a belpolitikai programon, amely feudalizmus helyett tőkés viszonyokat, polgárosodást akart, a nemzedék nagyjai – minden egymás között dúló küzdelem közepette is – tisztában voltak azzal, hogy a Habsburg-birodalom védelmet jelent a magyarság számára, a magyar polgárosodás, a nemzeti önállóság

¹ A majdani monográfiának természetesen a gazdasági folyamatok tükröződését is tárgyalnia kell, ez alkalommal azonban azt főleg terjedelmi okok folytán mellőzzük. Az 1929–1933. évi nagy gazdasági válságnak a magyar szellemi életben való leképeződésére ld. Ormos 2004.

² „Régí dicsőségünk hol késel az éji homályban” – kezdi Vörösmarty Mihály 1825-ben a Zalán futása c. hőskölteményét, azt a művét, amely a reformkor nyitányának számít.

a Habsburgok jogara alatt képzelhető-képzeldő el. Tudta ezt *Kossuth Lajos* is, aki 1848. július 11-i nevezetes beszédében felszólította a dinasztíát, hogy tegye át székhelyét Budára.³

Azt ellenben már nem lehet állítani, hogy a nemzetiségekkel történő oly mértékű kiegyezés, amely az országnak a magyar vezető szerep feladásával egybekötött föderalizáláshoz vezet, érdemben felmerült volna. Az 1849. július 18-án, a bukás árnyékában Szegeden elfogadott nemzetiségi törvény ugyan korának élenjáró jogalkotása volt, ám létrehozói *Teleki László* magányos igazságát – nem csupán Ausztria, de a Szent István-i Magyarország is meghal, ha nem szervezik át föderatív módon a birodalmat – nem osztották.⁴

Az 1867. évi kiegyezésnek egyik értelme éppen az volt, hogy a *Deák Ferenc* képviselte politikai elit és a dinasztia (amely mögött természetesen az osztrák politikai-gazdasági elit állt) közötti alku a magyarországi nemzetiségek felett állította vissza a magyar nemzet szupremáciáját. Az ellentmondás feloldhatatlan volt: a következő esztendőben megalkotott újabb nemzetiségi törvény hiába volt a korszak mércéjével mérve progresszív mű, a hazai nemzetiségek öntudatosabbjai azt eleve nem fogadták el. Ők *sem* fogadták el, mert a közigazgatás kulcspozícióiban lévő keresztény magyar középosztály tagjainak zöme a törvényben rögzített jogokat a magyarságra veszedelmesnek tartotta, ezért végrehajtását – ahol tehetette – akadályozta. Amikor pedig a passzív rezisztenciából kilépő nemzetiségi vezetők nyílt, s egyre inkább a határon túli erőkre támaszkodó ellenállásba fogtak, akkor a magyar politika válasza már a magyarosítást erőltető válasz volt.

A korszak külpolitikai történéseit a magyar politikai elit ezen a bázison szemlélte. Külpolitikai gondolkodásunkra erősen rányomta bélyegét a Mohács után elveszett függetlenség hiánya. A függetlenség hiányát a zöm túldramatizálta, s nem mérlegelte a szupranacionális keret nyújtotta biztonsági, gazdasági, kulturális előnyöket. A török elleni harcok jelentősége előtt joggal tisztelgett, ám közben – érthető előzmények alapján, s messze nem egyedülálló módon – sűrű szövésű legendává formálta azt a tévhitet, mely szerint Magyarország volt a kereszténység védőbástyája. E politikai elit – megint csak széles társadalmi körök tudatát szennyezve⁵ – nem volt képes tudomásul venni, hogy sok egyéb bástyája is volt e küzdelemnek.⁶ Azt pedig végképp nem a maga valóságos összefüggésrendszerében rögzítette a nemzeti tudat, hogy e küzdelem egyik legdöntőbb pontján – 1683-ról, Bécs ostromáról van szó – a vezérlő fejedelem csapatai a török oldalán várakoztak bevetésre.⁷

Ilyen előzmények után az 1867. évi kiegyezés jelentőségét sem méltányolták – nagyon sokan – kellőképpen. Deák Ferenc ugyan megkapta a „haza bölcse” kitüntető minősítést, ám fő

³ Kossuthnál ez nem pillanatnyi fellobbanás, hanem máskor is megfogalmazott program volt. Ld. Kosáry 1985, 38–39.

⁴ Teleki László 1849. március 14-én ezeket írta Kossuth Lajosnak: „Különféle nemzetiségek irányt legyünk jogkiosztásban mentől bőkezűbbek. Nemcsak Ausztria halt meg, hanem Szent István Magyarországa is. Liberté, égalité, fraternité, még nem elég. A népek nemzetiségi életet is kívánnak élni. Olly rendszert kellene állítanunk, mely által a nemzetiség egysége hiányát az egyéni, és nemzetiségi jogok egyeztetése és méltánylata által pótolják”: Teleki 1961, II. köt., 27–28.

⁵ Széles körök ma is e tévképzetben élnek.

⁶ „A múltban is sok hivatásunk volt. Így hivatásunk volt például a kereszténység védelme a török ellen – írja 1939-ben Illyés Gyula –. E hivatással nem egyedül csak mi dicsekedhetünk, más népeknek is ez a legfőbb hivatásbeli büszkeségük, ahogy annak hétköznapiabb, diákosabb megnyilatkozásáról *némi meghökkenéssel, sőt sértődöttséggel véletlenül, esztendőkkkel ezelőtt értesültem*. Még Párizsban egyszer ...”. (Kiemelés – P.P.) Balogh – Illyés – Keresztury 1985, 77–78.

⁷ Köpeczi 1976.

művét a politikai elit jelentős hányada (s mögötte az 1848–49. évi szabadságharc káprázatában élő széles társadalmi körök) messze nem tartotta-tartották annak, ami valójában volt.⁸ Történetpolitikai gondolkodásunkban máig nem kellőképpen világos, hogy a dualista korszak magyar választójoga mostoha voltának elsősorban nem az elit antidemokratizmusa, hanem főleg az volt a magyarázata, hogy így kellett-lehetett(?) a dualizmus épületét a romboló kezeztől megvédeni. 1874-ben nem csupán azért szűkítik drasztikusan a választópolgárok körét 1848-hoz képest, mert ezzel kerülnek el, hogy fegyver kerüljön a nemzetiségek kezébe, de elveszik a választás lehetőségét az Alföld parasztságától is. Attól a parasztságtól, amely a választójog birtokában bizonyosan a 48-asokra, a függetlenségiekre voksol. A választójog szűkítése ezektől a veszedelmektől megmentette a dualizmus épületét, de a politika sáncain belül volt az 1861-es próbatétel előtt öngyilkosságba menekült Teleki László utóda, *Tisza Kálmán* az 1868-ban megfogalmazott veszedelmes bihari pontjaival. E program a delegációk és a közös ügyi minisztériumok intézménye megszüntetése mellett önálló magyar hadsereget, a magyar nemzeti bank és az önálló magyar vámterület létrehozását követelte, tehát minden lényeges pontján a kiegyezést támadta.⁹ Tisza Kálmánban volt annyi bölcsesség, hogy híres pontjait kellő időben „szegre akasztotta”, s ezzel nem csupán az 1875-ben létrejött fúzióhoz nyitott utat, de a dualizmus intézményét is – magyar oldalról – másfél évtizedre megerősítette.

A megerősítés nem tudta oldani a hagyományos magyar glóbusz- szemléletet, a politikai közvélemény figyelme nemhogy a világ történéseit, de a Monarchia s azon belül a magyar sorsot befolyásoló fejleményeket sem pásztázza történéseit súlyuknak megfelelően. A pánszlávizmustól való félelem természetesen továbbra is igen erős maradt, Szentpétervár balkáni aspirációi jelentős szerepet játszanak abban, hogy a hetvenes évekre a magyar társadalomban kimondottan szimpátiával övezik a törököket.¹⁰ A sok forrás táplálta németellenességet jelentősen enyhítette a német forradalommal 1848–1849-ben létezett összhang, az sem volt itthon ismeretlen, hogy a mind befolyásosabbá váló *Otto von Bismarck* Bécsset a magyarokkal való kiegyezésre ösztönözte. A francia-porosz háború idején Ausztriában komoly tábora van a franciák megsegítésének, hogy ekképpen vegyenek revansot Königrätzért.¹¹ Id. *Andrássy Gyula* – akkoron magyar miniszterelnök – azért is tud érdemben tenni e törekvés elerőtlenítése érdekében, mert maga mögött tudhatja a magyar közvélemény helyeslését. Az 1879-ben létrejött kettős szövetséget a magyar közvélemény támogatta.

E közben itthon a többségnek a világ többnyire még mindig Bécsset, a dualista épület átalakításáért vívott küzdelmet jelentette.

A dualizmust a csehek nem kevés elégedetlenséggel, illetve azzal a reménnyel figyelték, hogy azt esetleg dualizmussá, Bécs, Budapest, Prága szövetségévé lehet átalakítani. Az eseményeket, a Monarchia szétesését, későbbi korok kisállamiságának sok nyomorúságát ismerő és mérlegelő történész – aki azt is látja, hogy a versailles-i békerendszernek a térség nyertes országai is sok szempontból a kárvallottjaivá váltak – könnyen juthat arra a következtetésre, hogy a dualizmus jó megoldás lett volna. A tények ismeretében nem nehéz megállapítani,

⁸ Amint azt Kosáry Domokos precízen megállapította: „a magyar politikai vezető rétegek...a nemzeti önállóságnak jóval nagyobb mértékét, az ország hiánytalanabb egészét és a gazdasági felzárkózásnak több lehetőségét kapták kezükbe, mint amilyennel Magyarország Mohács óta bármikor rendelkezett.” – Kosáry 1985, 47.

⁹ Mérei – Pölöskei 8.sz, Vemes 2001, 44.

¹⁰ Diószegi 1968.

¹¹ Diószegi 1998.

hogy a prágai törekvéseknek alapvetően a magyar politika volt a fő kerékkötője. Logikailag ebből az következne, hogy a magyar politikusok voltak a ludasak sok minden rosszért, végső soron – amint azt főleg a volt kisantant országaiban, szövetségeseik között ma is sokan állítják – övék (főleg *Tisza Istváné*) a felelősség az első világháború kirobbanásáért.

A történelem logikája azonban nincs fedésben a formális logika szabályaival. A dualizmus átalakítása trializmussá akkor merül fel először komoly formában, amikor a dualizmus épületén még jóformán meg sem száradt a vakolat. A pánszláv törekvések komoly voltát senki sem kérdőjelezte meg. Ilyen háttérrel olyan megoldásba, amely akkor számolja fel a magyarság számára kedvező dualizmust, amikor még saját országán belül is számbeli kisebbségben van, miközben a Monarchián belül a szláv elemnek igen jelentős politikai súly jut – a magyar politika nem mehetett bele. A trializmus nem csupán a csehek számára hozott volna nagy előnyt, hanem a horvátoknak is. A dualista berendezkedés nyomán 1868-ban létrejött a magyar-horvát kiegyezés is, amely hozzávetőleg oly előnyös volt a horvátoknak, mint a magyaroknak az előző évben a Béccsel kötött kiegyezés. A horvátok zöme a magyarokhoz hasonlóan elégedetlenkedett, teljes önállóságot akart. A párhuzam jegyében míg a magyar miniszterelnök kiválasztásában a császárnak volt döntő szerepe, addig a horvát bán kiválasztásában a magyar miniszterelnök akarata volt a meghatározó, lévén, hogy az uralkodó a magyar miniszterelnök javaslatára nevezte ki a horvátok első emberét.

Ezt az előnyös pozíciót Budapest nem adhatta fel a bizonytalan, felettébb kiszámíthatatlan jövőért. Hisz a múlt hosszú árnyai sok mindenre rávetültek. Még nagyon eleven éltek azok az idők, amikor Bécs a nemzetiségeket használta fel a magyarokkal szemben. Nem volt titok, hogy osztrák mértékadó körökben is sokszor hallatszottak elégedetlen hangok a dualizmussal szemben, annak okán, hogy az túl előnyös lenne Budapest számára. Ebben a légkörben minden trialista, föderalista átszervezési kísérlet Budapest számára államisága megkérdőjelezésének a rémét idézte fel. *Josef Baernreither*, az osztrák-német liberálisok egyik vezető személyisége 1915. május 10-i levelében olvashatjuk: „A magyarok mindig attól féltek – és különösen az osztrák konzervatív körök vonatkozásában –, hogy a dualizmust nem ismerik el befejezett ténynek és csak az alkalmat várják, hogy azt egy más képződménnyel helyettesítsék. Remélem, hogy ha a magyarok egyszer megnyugodnak afelől, hogy államiságukat nem akarják kétségessé tenni a magyarországi nemzetiségek útján, akkor levetik bizalmatlanságukat, készségesen megadják a birodalomnak azt, ami a birodalomé.”¹²

Ezek a rémek a századelőn, a *Ferenc Ferdinánd* nevével fémjelzett kísérletek miatt még elevenebbekké váltak. Hiszen most már nem is arról volt szó, hogy a magyarok egyetértésével történjék az átszervezés, hanem sokkal inkább az akaratuk ellenére történő lépések előkészítése volt napirenden.

A cselekvő ember látószöge

A cselekvő ember számára mindig talány lehetőségei korlátainak a pontos meglátása. Az esélyek hol elszalasztódnak, hol a lehetetlen elérését kíséreljük meg. A múltbéli nagyság inkább voluntarizmusra sarkall, a múltbéli kudarc ellenben akkor is béníthat, amikor a pillanatnyi helyzet egyébként cselekvésre adna módot. A múlt (amely minden nép, nemzet esetében sikerek és kudarcok elegye) is magyarázza, a kedélyhullámzásra oly' hajlamos lélek indokolja, a mozgástér határainak mindenkor láthatatlansága még érhetőbbé teszi azt a szerte a világban tapasztalható ellentmondást, amellyel nemzetek kedélye mélység és magasság között hullámozik. Tehát nem csupán a mi eleinkre jellemző a hajdani (vagy az *úgy* sosem

¹² Galántai 1974, 231.

létezett)¹³ nagyság újrateremtésének vágya és a nemzethalál szélsősége közötti hullámváz. Mindenesetre tény, hogy a bukás szélén, az első világháború éveiben az államférfiú Tisza István – aki oly nehéz szívvel, csak kemény viták nyomán adta hozzájárulását a háború megindításához, mert tudta, hogy abból semmiképpen sem lehet a magyar ügy számára jó jövőt formálni – a lengyel függetlenség helyreállítása esetére Bosznia-Hercegovinából akarta Magyarország területét megnövelni.¹⁴ Az ellentmondás szembeszökő, ám a (kétségtelen: birodalmi tudat táplálta) akaratot nem öncélú imperializmus szülte, megvan a maga kemény logikája: a (várt) új helyzet Magyarországot – ha nem tesz ellene – leértékeli, a területi követelést ezért kellett megfogalmazni.

A birodalmi versus csatlós tudat

A magyar külpolitikai gondolkodásról nem/sem lehet érdemben beszélni a birodalmi tudat érintése nélkül. A félreértések elkerülése végett a kifejezés pontos meghatározása szükséges. Birodalmi tudaton azt a gondolkodást, mentalitást értjük, amelyet maga a történelmi múlt alapozott meg, táplált, amely nem csupán az elit, hanem a nemzet széles köreinek a gondolkodását is befolyásolja. A birodalmi tudat tehát nem azonos az elképesztő esetek tárházával, bár kétségtelenül e fantazmagóriák is a birodalmi tudat részét képezik. A birodalmi tudat eltéphetetlenül összekapcsolódott a történetpolitikai gondolkodás széles spektrumával. A történelmi Magyarországon értelemszerűen igen erős, ám a birodalom 1918-ban bekövetkezett bukása után is továbbél. Sok szempontból negatív, visszahúzó örökség, amennyiben gátolja annak tudomásul vételét, hogy a nagyhatalmi lét újjászületése immáron minden alapot nélkülöz. E tudat azonban nem nélkülöz lényeges pozitív vonásokat sem, amennyiben tartást ad a továbbéléshez, méltóságot kölcsönöz a korszak nagyhatalmaival szembeni gerinces viselkedéshez. E tudat adott erőt *Bethlen Istvánnak*, hogy a roncsországból működő államot generáljon,¹⁵ e tudat jegyében utasította vissza *Gömbös Gyula* Adolf Hitlernek a magyarországi németek ügyeibe való beavatkozását,¹⁶ ez ad tartást *Kállay Miklósnak*, hogy a zsidókérdés náci mintára elképzelt „megoldását” gerincesen visszautasítsa,¹⁷ segítette *Horthy Miklóst*, hogy a Führerrel való tárgyalásain ne úgy viselkedjen, mint ahogy azt a közép-kelet-európai térség nem egy szövetséges/csatlós ország vezetője megtette,¹⁸ ez adott bátorságot – horribile dictu – *Kádár Jánosnak*, hogy (ugyancsak

¹³ A különbségtevés e téren is vagy elmarad vagy maga a tény negligáltatik. A három tenger mosta, Nagy Lajos regnálta magyar birodalom mítosza – amely a nemesi nemzettudat szerves része volt, majd Hóman Bálint a Magyar történetben a két háború közötti generációk számára fogalmazza meg újra – így soha nem létezett. De a 14. századi magyar história része az a tény, hogy Nagy Lajos befolyását nem csupán a Magyar királyságban érvényesítette, ám az hatott az Itáliai félszigeten, érezhető volt a lengyelek és litvánok körében, s erejével a Havasalföldön is számoltak.

¹⁴ Szokolay 1967, 50., Galántai 1974, Vermes 2001.

¹⁵ Romsics 1991.

¹⁶ Pritz 1982.

¹⁷ Kállay 1991.

¹⁸ Hillgruber 1970, Ránki 1983.

egyedülálló módon) kiálljon a bukott *Nyikita Szergejevics Hruscsov* mellett *Leonyid Iljics Brezsnyev*vel szemben.¹⁹

A birodalmi tudat ezen pozitív tartalmát annál inkább szem előtt kell tartanunk, hogy Trianon óta az ország több alkalommal jutott csatlós sorsra, s az igen nagy mértékben termelte ki a csatlós tudatot. Az egészséges nemzettudatra (amelyet olyan tudatnak gondolunk, amelyet alapvetően a nemzet érdeke mozgat, ám nem a köd, nem a legenda, hanem a nemzetközi erőviszonyok világos ismerete vezérli) a csatlós tudat már régóta nagyobb veszedelmet jelent, mint a birodalmi tudat.

A magyar politikai propagandában – például – hagyománnyá vált az 1848-as tradíció adott aktuálpolitikai célokat szolgáló, s közben a múltat ilyen-olyan mértékben meghamisító felidézése. „Kossuth Lajos azt üzenté – 1848, *Szállasi Ferenc* azt üzenté – 1944” hirdették az árpádsávós lobogót és a Kossuth-címeres zászlót együtt ábrázoló nyilas plakátok. A *Lúdas Matyi* 1948. márciusi ünnepi számában Petőfi Sándor szobra lehajol, hogy átvegye *Vorosilov* marsalltól a költő verseinek orosz kiadását tartalmazó kötetet az alábbi épületes párbeszéd kíséretében. A marsall: „Az ön költészete 1848-ban gyönyörűen kezdte el a magyar szabadságharcot”. Mire a költő: „És az önök hadserege 1945-ben diadalmasan fejezte be azt.” 2003. március idusa kapcsán pedig a Népszabadság egyik kolumnistája az iraki háború kapcsán *Petőfi Sándor* csontjait emlegetve oktatja ki a magyar népet, hogy a világ szabadságával nem törődve csak a saját szabadsága érdekli. „... Hány embert érdekel itt még, hogy mi van a magyar szabadságon túl? S pláne, hogy mi van az európai szabadságon túl? Amióta Magyarországon szólásszabadság van, március 15-én folyvást és kizárólag a magyar szabadság állapotával foglalkozik mindenki. A világé úgyszólván senkit sem érdekel.”²⁰

A dualista korszak eredményei nagyban erősítették a nagy nép, vezetésre hivatott nemzet vagyunk, birodalmat építünk gondolatkört. *Beöthy Zsolt* a millennium ismert hangulatában a magyar irodalom századairól készített *A magyar irodalom kis tükre* c. összefoglalójában oly láttató erővel fogalmazta meg a volgai lovas mitikus erejű figuráját, hogy az ennek a magyar nagyságnak a szimbólumává vált. A nagyság igézetében azért is érdemes volt elmerülni, mert az gyógyír volt a teljes állami függetlenség hiánya okozta – akkoron és majd még nagyon sokáig – begyógyíthatatlan sebre.

A korabeli politikai elit századfordulós, századeleji nemzedéke eltért a kiegyezést létrehozók filozófiájától, zöme nem a dualista struktúra erősítésén, hanem annak leépítésén munkálkodott.²¹ Az önálló magyar államiség legeredményesebb századai az Árpád-házi királyok országlásához kötődnek, amikor az ország fővárosa Székesfehérvárott volt, ahol nagy és híres bazilikát építettek. Ide temetkezett 14 magyar uralkodó – köztük *Könyves Kálmán, III. Béla*, az Anjou-dinasztiából *Károly Róbert* és *Nagy Lajos*, majd a „nemzeti” király, *Hunyadi*

¹⁹ „Mi – mondta Kádár János Brezsnyevnek Moszkvában 1964 novemberében – Hruscsov elvtárs életének egész munkásságát pozitívan értékeljük. Ez az öregember valamikor volt vöröskatona, pártmunkás vezető. Egész életét a mi ügyünknek szentelte. Ezért mi őt tiszteljük. Ha az utcán látnánk, nem fordulnánk el tőle. Mi nem tudunk egyik napról a másikra leköpni egy olyan embert, aki mindig velünk harcolt.” Évkönyv 1998, 173.

²⁰ Farkas Attila Márton: A csatlóslét közhelyei. Valóság 2004. 12. sz. 33.

²¹ Diószegi István: Az államnemzet-koncepció belső problematikája a XIX. század utolsó harmadában és a századfordulón. Magyar Filozófiai Szemle 1984. 1–2. sz. – A túltengő öntudatra számos példát lehet hozni. Ha arra utalunk, hogy a fiatal Teleki Pál is a hatszáz milliós turánság élére álmodja a jövő magyarságát, akkor ez már önmagában sok mindent elárul. Teleki 2000, 9–13.

Mátyás is –, ide temették később (földi maradványai áthelyezésekor) *Szent Istvánt* is. A mindvégig felemásan fogadott kiegyezés évtizedeiben a birodalmi tudat erőforrása lehetett volna a bazilika rekonstrukciója. Feltehetőleg ezért kapott *Henszlmann Imre* – az MTA támogatásán túl számos közadakozás révén is – lehetőséget arra, hogy három ízben (1862-ben, 1874-ben és 1882-ben) régészeti feltárást végezzen. Munkája nyomán azonban csak romok tárultak fel. E leletekkel a régészeknek és a művészettörténészeknek bő évszázada van mit tenniük, ám egyértelműen világossá vált, hogy sem Aachen sem Saint-Denis sem a Westminster Abbey, de még a prágai Szent Vítus-székesegyház hazai párjának feltalálására nincs remény.²² A politika elfordult Székesfehérvártól, de arról az igényről nem tett le, hogy olyan monumentumokat hozzon létre, amelyek a magyarság birodalomépítő erejét dokumentálják a bel- és a külföld számára egyaránt. Így duplazzák meg a budai Várhegyen rövid időn belül a királyi palotát²³, amelynek valódi funkciót egészen az összeomlásig nem tudnak kölcsönözni, lévén, hogy az uralkodó nem tette át székhelyét Bécsből Budára, s még a nem túl hosszú magyarországi tartózkodásai során is a királyi család, annak tagjai inkább választották a lakályosabb gödöllői barokk palotát, mint a modernizálása ellenére is ódonan ható budai Várat.

Helyünk a világban

A külpolitikai gondolkodás mélyén ott húzódik a kérdés: milyen is a helyünk a világban. A hallatlanul szerteágazó probléma egyik vonulata a magyarság eredetét is magában foglalja, tehát, hogy keleti eredetünkkel együtt (annak ellenére) hogyan helyezkedjünk el a nyugati világban, ami Európát jelenti. A keleti eredet jelen van gondolkodásunkban, de annak tartalma a színvonalas, reálisan gondolkodó ember számára nem lehetett több mint amit *Babits Mihály* 1939-ben megfogalmazott. „Az ősmagyarok akárhonnan jöttek, bizonyos, hogy mi ma már pontosan itteni nép vagyunk, s életünk színeit nem Kelet vetíti, hanem túlnyomórészt s ezer év óta már ez a Kárpátoktól Adriáig terjedő földkaréj, melyen a magyarság kalandos története lefolyt.”²⁴

A kérdés összetettebb voltára vall, hogy más helyütt – konkrétan szólva *Prohászka Lajos* defetista nemzetkarakterológiájával perlekedve – Babits mégis engedmény tesz a keleti vonások magyarságban való megléte terén. „Ha van keleties vonás a magyarban, ez a lusta, szemlélődő természet az.” Név nélkül bírálja Prohászkat, aki azt állítja, hogy – írja Babits – „ezt a tulajdonságunkat nem hoztuk készen magunkkal Európába, hanem itt tanultuk.” Aztán amikor a magyar jellemről értekező írásának végéhez közeledik, s teszi mindezt a baljóslatú jövővel viaskodva, akkor megint a keleti gyökérzetben talál kapaszkodni valót: „Egyszóval a magyar lét nem kilátástalan és nem gyümölcstelen ... Külső dolgokban nem sokat bízhatunk ... De a magyar számára hivatás lehet a nem cselekvés is. Ebben még rokonságot tartunk a bölcs és őсныugalmú Kelettel. Számunkra hivatás lehet az opponálás és passzív rezisztencia, hogy elődeink kedves latin szavaival éljek.”²⁵

Mindezzel már arra is utaltunk, hogy a probléma másik vonulata a világ fejlődéséhez való viszonyunk. Akik tájékozottak voltak a külhon dolgaiban, azok ennek okán számos esetben

²² Élet és Irodalom 2005. december 9. 15. o. (Biczó Piroska – Mentényi Klára: Grandiózus giccsparádé.)

²³ Birodalmi tudatot és igényt sugároz az ekkor épült magyar parlament is, amely csupán illemből lesz néhány centivel kisebb a hasonló célú londoni épületnél. A korabeli építkezések szimbolikus üzenetére ld. Gerő 2004.

²⁴ Babits Mihály: A magyar jellemről. In: Szekfü 1939, 54.

²⁵ Uo. 65., 84–85. – A keleti gondolatra ld. részletesebben Ablonczy Balázs e kötetben olvasható írását.

igen nagy pesszimizmust éreztek. Gondolhatunk *Széchenyi István* önmarcangoló lelki tusáira, a századelőn a polgári radikálisok, a második magyar reformnemzedék hasonló lehangoltságaira. Az 1905-ben fél esztendő Párizsban töltő *Jászi Oszkár* csüggedten írja a Huszadik Században: „minden téren csak elkésett és halovány visszhangjai vagyunk a nyugati nagy törekvéseknek, hogy még magyar földről nem került ki eszmeáramlat, mely a világ civilizációját mélyebben érintette volna ..., hogy magyar gondolkodó soha mélyebben bele nem markolt az emberiség lelkébe”.²⁶

A nemzetközi horizont hiánya

A szükséges kitekintés, a nemzetközi horizont hiányát lépten nyomon lehet tapasztalni. Még *Szekfü Gyula* fontos munkáit is, például a *Magyar állam életrajzát*, nemkülönben a nagy hatású *Három nemzedék* c. monográfia terjedelműre duzzadt esszéjét is jellemzi, hogy szinte kizárólag belpolitikai okokkal operál, a nemzetközi körülmények hatásának nyomon követése nagyon csekély.²⁷ *Zrínyi Miklós* még tudta, hogy bármennyire indokolt is a nemesség súlyos bírálata, azért a magyarság romlását mégis alapvetően a török túlerejében, a 16–17. századi Európa nagyhatalmainak érdektelenségében találta meg.²⁸ Amikor a felbomlás után szembenéznek a bukás tényével, akkor a válaszok, bármennyire is merőben más, egymással alapvetően perlekedő okokkal operálnak, ám mégis közösek abban, hogy a nemzetközi erőviszonyokat vagy figyelmen kívül hagyják, vagy azok szerepét eltorzítják, félreismerik.

Németh László hatalmas műveltsége birtokában sem törekedett arra, hogy az 1918-bekövetkezett bukáshoz vezető út külpolitikai összetevőit elemezze. Bár azon nézete, mely szerint régi alakjában a Szent István-i Magyarország semmiképpen sem maradhatott fenn, messze kortársai fölé emeli, ám magyarázata csupán belpolitikai: „az engedékenységgel éppúgy felrobbantotta volna, mint a türelmetlenség.”²⁹ Jóllehet *Németh László* igen rossz véleménnyel volt a dualizmus koráról, ezzel az állításával – ha kimondatlanul is – felmenti Deák Ferencet és társait, akik levonván a nemzetiségeknek az 1848–49-es magyar forradalommal és szabadságharcával szemben tanúsított magatartásának tanulságait, felülvizsgálták *Bessenyei György*nek, *Széchenyi István*nak, *Kossuth Lajos*nak, tehát, ha úgy tetszik a magyar felvilágosodás és reformkor nagyjainak azon meggyőződését, mely szerint, ha a polgári átalakulás honi keretében a nemzetiségi lakosság is részesülni fog a jogkiterjesztés áldásából, akkor nyelvileg és érzelmileg egyaránt magyarrá válik és nem engedtek az egyetlen politikai nemzet axiómájából.

Ilyesféle engedékenységgel írmagja sem található az emigrációba kényszerült *Jászi Oszkár* nézeteiben, sőt nevezetes 1912-es munkájában igen nagy türelmetlenséggel, a nemzetiségi középosztály széttartó törekvéseivel szemben vakon ostorozza a magyar uralkodó osztály nemzetiségpolitikai bűneit, mégis az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlását tárgyaló 1929-es nagymonográfiájában az antant szerepét szinte teljes mértékben negligálja, s csupán a nemzetiségi kérdés feszítő erejét állítja reflektorfénybe.³⁰

²⁶ Litván 2003, 51.

²⁷ A Magyar történet kapcsán *Németh László* alapvető hibának mondja, hogy abban históriánk közép-kelet-európai összefüggései hiányoznak. *Németh* 1989, 564.

²⁸ Romsics 2005a, 209.

²⁹ *Németh* 1989, 119.

³⁰ *Jászi* 1982, 75., 206. Vö. Romsics 2005a, 223.

A nemzetiségi kérdés feszítő szerepét Bethlen István ugyancsak alaposan ismerte. A mind erőteljesebb román irredenta hatására 1912. évi interpellációjával a kormánytól hatékony birtokpolitikai intézkedéseket sürgetett, azt erőteljesebb politikára akarta ösztönözni, közben – ha szó szerint nem is, ám mondanivalója egészével – az 1868. évi nemzetiségi törvényt egyértelműen elhibázottnak mondja. Úgy állítja be a kérdést, mintha a törvénnyel a magyarság engedményt tett volna „az állam egységének rovására” „csak azért, hogy a román nemzetiséget megnyerje a magyar állameszmének.”³¹ Bethlen álláspontját lehet bírálni, ám az nem lehet kétséges, hogy a beszéd világosan jelzi: Bethlen István igencsak tisztában volt a közelgő vésszel, s abban a nemzetiségi kérdés nagy jelentőségével. A bukás után azonban nem az elmaradt belpolitikai intézkedéseket emlegeti fel, az összeomlásnak belpolitikai összetevőit nem vizsgálja, s a fentebb említettekől eltérően kizárólag az antant háza táján vizsgálódik. Ez akár szellemi előnyé is válhatna, ám Bethlen István ott hibázik, hogy eközben nem rajzolja meg a valós nemzetközi dimenziókat, nem firtatja a megerősödött németek szerepét, a Monarchia végzetes meggyengülését, a hatalmpolitikai egyensúly összefüggéseit. Mindez mellőzve azért ostromozza az antantot, hogy az – úgymond – hagyta magát a majdani kisantantot alkotó tényezők által félrevezettetni. Máig mérgezi külpolitikai gondolkodásunkat az a legenda, mely szerint Párizsban a nagyok a való tényeket nem ismerve döntöttek. A források arról vallanak, hogy – fájdalom – e legendagyártásnak e formátumos politikusunk is egyik generálója volt.³²

A nagyhatású jezsuita páter, *Bangha Béla* nemzetközi ideológiai keretet vázolva a liberalizmus mostohagyermekének mondott szociáldemokráciát tette meg bűnbaknak. Ismert tényeket mérhetetlenül elferdítve hamisítja meg a forradalmak történetét. A háborút Tisza István Magyarországa vesztette el, a hazaözönlő katonákat a polgári, tulajdonosi rend védelmezése érdekében fegyverezi le a demokratikus forradalom karhatalma. A páter tollán mindez úgy jelenik meg, hogy a szociáldemokrácia „kicsavarta a nemzet kezéből a fegyvert”. A Tanácsköztársaság létrejöttében a *Fernand Vix* névvel fémjelzett szerencsétlen antant jegyzéknek, *Károlyi Mihály* erélytelenséggel vegyes tájékozatlanságának, *Kun Béla* és elvtársai tettekeszségének volt döntő szerepe. Az MSZDP évtizedek munkájával nevet szerzett vezetői – *Garami Ernő*, *Buchinger Manó*, *Weltner Jakab* – a hatalomátvétellel nem értettek egyet, emigráltak, az itthon maradtak lényegében eszközeivé váltak a kommunistáknak. Mind e helyett *Bangha* előadása szerint a szociáldemokrácia „a proletárforradalom vörös tengerébe fullasztotta az ország megmaradt kevés értékét.”³³

Bibó István mély önismerettel vizsgálja a magyar sorsot a második világháború alatt készített *Az európai egyensúlyról és békéről* című munkájában, helyesen állapítja meg a történelmi Magyarország felbomlásának szükségszerűségét, találóan bírálja a magyar revizionizmus anakronisztikus érvrendszerét, ám e munkája is bírálendő a történelmi folyamatok nem adekvát ábrázolása okán. „Az 1918. évi békecsinálók alapgondolata, hogy ti. Ausztria–Magyarországot fel kell osztani, és a nyelvi határok és önrendelkezési jog alapján nemzeti államokat kell létesíteni, teljesen jó volt” – írja és hozzáfűzi: „Az volt a katasztrófa, hogy a békecsinálók nem követték saját elveiket.”³⁴ A békecsinálók alapgondolata azonban nem Ausztria–Magyarország felosztása volt, hanem az, hogy a győzteseknek biztos jövőjük legyen, s ennek érdekében Németországot olyan helyzetbe szorítsák, amelyből nem tud

³¹ Bethlen 2000, 10.

³² Bethlen 2000, 269, 315, 324.

³³ Bangha 1920, 17. Vö. Romsics 2005a, 222.

³⁴ Bibó 1986, I. köt. 353.

kitörni. A Monarchia felosztása ügyében meglehetősen későn, valamikor 1918 nyarán döntöttek. Amiről Bibó ír, az a békeműhöz a nemzeti államokról és a nemzeti önrendelkezésről az antant által készített szép ideológia volt. Ennek az ideológiának az érvényesítésében azért nem voltak következetesek, hogy következetesek lehessenek valódi, nem a Bibó által feltételezett alapgondolatukhoz. Ezen alapgondolatuk jegyében csonkítják meg durván Magyarországot, hogy területileg erős utódállamokat hozzanak létre. Az más dolog, hogy Párizsban rossz békét alkottak, ám nem azért, amit Bibó feltételez, illetve olvasójának sugall.

Abban Bibónak minden bizonnyal igaza van, amit a korszakban divatos határspiritualizálás megalapozatlanságáról fejteget. A spiritualizálásnál minden bizonnyal jobb elgondolás a jó határok megvonása, s Bibó ezt fejtegeti. Ám ebbe az eszmefuttatásba elképesztő módon simul bele a korszak másik eleme, a lakosságcsere gondolata. Bibó e tévedése is bizonyos arra, hogy a lakosságcsere embertelen, megnyugvást nem hozó gondolata mily kiterjedt gyökérzetet vert a korabeli gondolkodásban. Azon nincs mit csodálkoznunk, hogy – mondjuk – *Adolf Hitler* ezen idea jegyében a dél-tiroli osztrákokat Auschwitz környékére telepítené az olasz fasizmussal Dél-Tirol miatt folytatott vita kiküszöbölése érdekében,³⁵ ám a korszakot ismerő történészt is meglepheti, hogy a mélyen demokrata Bibó István a második bécsi döntés gyengeségét a lakosságcsere elmaradásában látja.³⁶ A bosszúállás motívumán túl e széles egyetértés magyarázza a második világháború utáni óriási kitelepítéseket, hogy azután a bekövetkező szörnyűségek, újabb konfliktusok győzzenek meg minden felelősen gondolkodót ezen út járhatatlanságáról.

Bibó e gondolatmenete a történelmi összefüggések jelentős mértékű leegyszerűsítéséről, téves interpretálásáról tanúskodik.³⁷ Hiszen a második bécsi döntésnek minden bizonnyal a legnagyobb hibája valójában az volt, hogy arra már a második világháború kirobbanása után került sor, s ennek jegyében – amint arra a tájékozottabb kortársak azonnal felfigyeltek³⁸ – a háborús ellenfél Winston Churchill szeptember 5-i beszédében már leszögezte: mint egyoldalú diktátumot a második bécsi döntést Nagy-Britannia nem ismeri el.

És még egy történetietlenség. „A történeti Magyarországnak kíméletes, emberséges és az etnikai szempontokat szigorúan számba vevő felosztása kétségtelenül alkalmas lett volna arra, hogy a magyarokat a történeti Magyarország fenntarthatatlan voltára ráébressze, annál is inkább, mert hamar napvilágra került volna, hogy az elszakított szlovákok, románok, szerbek és horvátok részéről nem mutatkozik semmiféle komoly visszakíváncolás a történeti Magyarországra.”³⁹ Nem csupán azért említünk történetietlenséget, mert a „mi lett volna, ha” kérdésre ilyen válaszok szoktak születni. Az alternatívában való gondolkodás segíthet a történelem alaposabb megértésében. Nem vitás, hogy kedvezőbb határok esetén a békekötés gyásza nem trianoni feketeségű. Ám a téma már valóban igen alapos feltárása egyértelműen bizonyítja, hogy *nagyjából és egészében* ennek kellett bekövetkeznie. A bibói gondolatra válaszképpen – ezen túlmenően – utalni kell a létezett hatalom jellegére, természetére, az érdekviszonyok etnikai revízió esetén is elkerülhetetlen sérelmére, az etnikai határ

³⁵ Pritz 1999, 187–190.

³⁶ Az európai egyensúlyról és békéről értekező, 1942–1944 között készült nagy terjedelmű munkájában Bibó az 1940. évi második bécsi döntést, nem a terület megosztása, hanem azért hibáztatta, mert a megosztás „nem volt népkicseréléssel összekapcsolva”. Idézi: Romsics 2005, 184.

³⁷ Más összefüggésben ugyanerre ld. Gerő 2004, 247–264.

³⁸ Hory 1987, 384.

³⁹ Bibó 1986, I. köt. 616.

megvonásának súlyos ellentmondásaira, a társadalomlélektani hatások szintén elkerülhetetlen következményeire. Magyarország a Monarchia részeként társnemzetként nagyhatalmi állást élvezett. „Kíméletes” felosztás esetén sem marad ebből meg semmi...

Eltérő életérzések

A szerző természetesen tisztában van azzal, hogy az életérzés roppantul nehezen megfogható valami, mégis (mivel reálisan senki nem vonhatja kétségbe, hogy tetteinket igencsak befolyásoló dologról van szó) bízik benne, hogy e tárgyban tett fejtegetései az olvasó számára hasznosak és követhetőek. Konkrét forrásokkal nyilván alátámaszthatatlan fogalom, ám a források tömkelege alapján mégis megfogalmazható. Valahogy úgy, ahogy – mutatis mutandis – *Márai Sándor* ír 1942-ben az európai kultúráról: „Az európai kultúrát nem a hatemeletes betonházak, nem a repülőterek jelentik, nem is a vízleflyós klozet. Az európai kultúrát egy lelkiállapot jelenti, mely a keresztény műveltség hagyományából szívja erőt. Aki ennek az élményszerű lelkiállapotnak részese, európai.”⁴⁰

A 20. századot a magyarság más és más *életérzések* között élte meg. Más volt élni a Szent István-i birodalom állampolgáraként, s megint mást jelentett a csonka ország állampolgárának lenni, majd újfent más jelentett a Szovjetunió árnyékában élni, s azon belül is gyakorlatilag merőben más volt *Rákosi Mátyás* és más volt Kádár János országát lakni. S megint másfajta életérzése van a rendszerváltó, immáron nem öt, hanem hét szomszéd övezte, az EU közössége felé gravitáló Magyarországnak.⁴¹

A Szent István-i birodalomban az összes jelzett bizonytalanság ellenére széles körök hangulatát az a meggyőződés, hit hatotta át, hogy az államalapító nagy király alkotta birodalom (amely – íme – a bukott szabadságharc, az önkényuralom majd két évtizede után képes volt újjászületni, s teljes függetlenségének visszaszerzése is csupán idő kérdése) léte örök, az állam felbomlása elképzelhetetlen. Teleki László látomásáról maroknyian tudtak, a magyarság elsöprő többségének világlátását a honfoglalás ezredik⁴² évére celebrált ünnepek görögtüzes világa, az ebből az alkalomból alkotott létesítmények gazdagsága, modernitása hatotta át. *Grünwald Béla* írásait többen forgatták, nézeteit nem kevesen ismerték, ám a *Régi Magyarország*⁴³ lapjai nem azt üzenték számukra, hogy a nemzetiségek komolyan veszélyeztetik a történelmi Magyarország egységét, hanem azt, hogy ezt az egységet erős kézzel, az asszimiláció eszközével meg lehet és meg is kell óvni.

Még többen ismerték, helyezték el könyves szekrényük polcaira a *Szilágyi Sándor* szerkesztette, 1895 és 1898 között *A magyar nemzet története* címmel tíz díszes kötetben megjelent összefoglalást. E mű 13 szerzője ugyan messze volt attól, hogy valódi szintézist alkosson, a világot, benne saját szakmájuk feladatát is igencsak eltérő módon értelmezte, ám abban teljes volt az egység közöttük, hogy a magyar állam mintegy két évtized múlva bekövetkező összeomlását valamennyien elképzelhetetlennek tartották.

⁴⁰ Márai 1993, 12.

⁴¹ Ravasz László is vizsgálja a honfoglalás előtti és utáni életérzések különbözőségét, s azok kapcsán „egymást kirekesztő” ellentétet lát. In: Szekfü 1939, 19. Az akkori ellentétet a kereszténységre történt áttérés is erősítette, a 20. századi váltások ennél nyilván kisebbek, ám igencsak tetemesek voltak.

⁴² Valójában nem ezredik, mert mint a korabeli szakma már megállapította, a honfoglalás inkább 895-ben történt meg, ám az ünnepi előkészületekkel csak 1896-ban tudtak elkészülni, s erre a politika döntötte el a dátumot. Ld. erre részletesebben Gerő 2004, 181–188. és 203–215.

⁴³ Grünwald 2001.

A csonka ország állampolgárai a bőrükön tapasztalhatták meg azt, ami nekik vagy eleiknek két évtizede, sőt akár néhány hónapja, akár még néhány hete elképzelhetetlen volt, hiszen a világháború és két forradalom romjain sem látták meg, hogy itt most a kisállamiság korszaka veszi kezdetét. (Hogyan látták volna meg, ha vezetőiknek sem tűnt fel vészes következményeivel együtt – például – az a tény, hogy 1918. november 5-én az Amerikai Egyesült Államok ismét szövetséges hadviselő félként ismerte el a magyar állam integritása szempontjából legveszedelmesebb Romániát. Azt a Romániát, amely 1918 májusában megszegte az 1916-os bukaresti megállapodásban vállalt azon kötelezettségét, mely szerint a Monarchiával nem köt különbékét, ha mégis megteszi, úgy a szerződésben számára kilátásba helyezett előnyökre vonatkozó antant-ígéretet érvényüket veszti.⁴⁴) Majd amikor az elképzelhetetlen valósággá vált, akkor az lett elképzelhetetlen, hogy ez a nyomorúság a beláthatatlan ideig tartó jövő legyen. E makacs hit miatt *is* történik meg mindaz, ami bekövetkezik. Tehát a második világháborúba való sodródásunk, majd az újabb tragédia.

Manapság egyes körökben divat arról beszélni, hogy az 1945-ös bukás nagyobb katasztrófát hozott, mint az 1918-as vég. 19. századi nemzetállami paradigmában minden bizonnyal erről így helyénvaló beszélni. Ám aki tudja, hogy már a 19. század hetvenes éveitől megindul a paradigmaváltás, a gazdasági folyamatok a szupranacionális keretek létrejöttét sürgetik, aki tehát nem csupán nemzetet, hanem társadalmat is lát, aki nem feledi, hogy mily anakronisztikus társadalom volt itt a Duna-medence közepén, aki látja azt az indulatot, amelynek jegyében 1945-ben nem csupán a kommunisták és a szociáldemokraták, hanem sokkal szélesebb, kimondottan polgári körök is a Horthy-rendszerrel modernebb Magyarországot akartak, akik nem csupán az ÁVH garázdálkodását látják a Rákosi-rendszer éveiben, azok ilyen – minden bizonnyal indokolatlan – különbségtevést nem tesznek meg.

Az 1938–1941 közötti – igen jelentős – területi változások azután csalfa módon igazolni látszanak azok igazságát, akik a trianoni döntést rövid időn belül megsemmisíthetőnek gondolták. És akik így gondolkodtak, nagyon sokan voltak. Mert még az uralkodó elit reálisabban gondolkodó része is így vélekedett. Különben Bethlen István nem beszélt volna a „trianoni farsang tréfájá”-ról, különben ugyanő nem gondolta volna már 1926-ban, hogy eljött a nagy változás ideje.⁴⁵ Így gondolkodtak nagyon sokan, mert az elitnek nem volt bátorsága szembe nézni a ténnyel, amit Teleki László már 1849-ben meglátott, mert önmagukat is becsapták azzal, hogy a forradalmak okozták a bukást. Valójában a forradalmak éppen a bukás talaján győzedelmeskedhettek, az első, a polgári demokratikus még kifejezetten azért, mert akkoron a volt uralkodó osztályok is úgy vélték, hogy a forradalom vezetőibe kell kapaszkodniuk, ők fogják a történelmi határokat megvédeni, ezért ír még 1918. december végén is *Apponyi Albert* Károly Mihálynak az új világ mellett kiálló levelet. „Nem akarnék félreértetni; reakcióról, a régi rendszerhez való visszafordulásról szó sem lehet. Benne vagyunk a nagy szociális világforradalomban, ami nálunk történik, csak ennek a világprocessusznak egy helyi részlete... épp azért, mert világmozgalomról van szó, nem lehetnek a tempóban túlságosan nagy eltérések; ... aki nagyon előretör, éppúgy bizalmatlanságot ébreszt maga iránt, mint aki nagyon elmarad.”⁴⁶

⁴⁴ Ormos 1983, 120.

⁴⁵ „Úgy érzem, 4–5 év múlva Trianont majd likvidálni fog lehetni.” (sic.) Horthy 1962, 13. sz. irat, 67. o.–
Más dolog, hogy a területi változások Bethlen István (és a kevesek számára) egybekapcsolódtak az aggodalommal: mindez csak addig tart, amíg Németország nem lesz ismét vesztes.

⁴⁶ Károlyi 1978, 357.

Az ellenforradalmi rendszer exponensei és támaszai képtelenek voltak tudomásul venni, hogy Londonban és Párizsban Berlin volt a döntő szempont, s ott úgy látták, a dualista Monarchia (s benne Magyarország) már nem képes azt az egyensúlyozó szerepet betölteni, amely miatt oly sokáig kedvezményezték. Komolyan gondolták, hogy csak ellenforradalmárnak, antibolsevistának kell lenni, s a jutalom nem maradhat el. Aztán amikor az mégis elmaradt, akkor megharagudtak a világra, főleg az angolokra, hogy azok a világ dolgait nem a magyar sérelmeken és „érdemekén”, hanem saját maguk érdekein át szemlélik.⁴⁷ A „kívánság-gondolkodás” szabta meg mentalitásukat, mert érdekeik ebbe az irányba vitték őket. És nem utolsósorban így gondolkodtak, mert az oktatás, a szellemi élet szinte egésze, a tömegtájékoztatás széles spektruma sulykolta a társadalomba, hogy „Nem, nem, soha.”⁴⁸

A két háború közötti korszakot a nagyfokú bizonytalanság, az átmenetiség érzése hatotta át. Akik az állami függetlenséget tartották a legnagyobb értéknek, azok most örvendhettek, ám boldogságukba nagyon sok öröm vegyült. Joggal keseregthettek azon, hogy nagyon korlátozott függetlenség jutott hazájuknak. Nem volt szabad az állampolgárokat katonának besorozni, a minimálisnál is kevesebb védelem céljából 35 ezer fős zsoldos hadsereget engedélyeztek. Mivel a környező kisantant fegyveres ereje ennek a tizenöt-húszszorososa volt, ezért a katonai védekezésnek gyakorlatilag nem volt esélye. Nem csupán az ország gazdasági nyomora, ez a tény is belejátszhatott abba, hogy az ország vezetése sokáig a 35 ezres keretet sem töltötte ki.

A függetlenség hívei azért sem voltak boldogok, mert azt kellett látniuk, hogy honfitársaik közül sokan nem voltak elragadtatva ettől a függetlenségtől. Ők a nagymagyar út korabeli képviselői voltak. Már régen megszokták, hogy e honban azokat, akik nem kurucként, hanem labancként küzdenek az ország boldogulásáért, előszeretettel hazaárulónak nevezik.⁴⁹

E bölcs és körültekintő vélekedés elterjesztésében kiemelkedő szerepet vívott ki magának a nagy tekintélyű *Századok* című folyóirat első szerkesztője, *Thaly Kálmán*, aki 1873 és 1889 között tíz kötetben adta ki a Rákóczi szabadságharc dokumentumait azzal az üzenettel, hogy a fejedelem törekvései nem a mostoha nemzetközi viszonyok, a szabadságharc belső társadalmi-gazdasági gyengeségein, hanem kizárólag a hazaáruló labancok üzelmein futottak jégre. Thaly Kálmán historiográfiai megítélését minden bizonnyal erősen befolyásolja, hogy törekvései sikere érdekében nem riadt vissza forrásainak meghamisításától, sőt néhányat maga állított elő.⁵⁰ Ennél azonban minden bizonnyal jelentősebb az a tény, hogy annak idején a függetlenségi politika országgyűlési képviselői mandátummal segítette és honorálta Thaly nézeteinek a terjesztését, sok évtizeddel később, az 1945 utáni új világban a szabadságharc centenáriuma *Andics Erzsébet*, a Magyar Történelmi Társulat elnöke az új történetírást név

⁴⁷ A második világháborús katasztrófa okainak felfejtésére törekvő vitákban még napjainkban is lépten-nyomon lehet ennek a gondolkodásnak az elemeivel találkozni.

⁴⁸ Zeidler 2001, Zeidler 2003.

⁴⁹ A 19. század hetvenes éveiiig a magyar történelmi tudat a magyarokat hun eredetűnek tartotta. Amikor a nyelvész Hunfalvy Pál elfogadja Robert Roessler ezt cáfoló álláspontját, akkor szembekerül a hun-hagyomány alapján álló történetírókkal, és „a hírlapírók és dilettáns tudósok hazaárulást, német cselszöveget kezdtek emlegetni”, a közvélemény pedig „a nemzeti érzés megcsúfolását, az ősi, szent hagyományok profanizálását látta a finn-ugor származást bizonyító és a hun atyafiságot megtagadó új elméletben” – írja a húszas évek derekáig tartó vitát feldolgozó Hóman Bálint. Hóman 2003, 10.

⁵⁰ Várkonyi 1961.

szerint Thaly Kálmán nyomdokain akarta kibontakoztatni.⁵¹ S mivel a történelemhamisításra, a manipulálásra a legitimációs kényszerben szenvedő politikának mindenkor szüksége van, ezért nem kell csodálkozni azon, hogy a szovjet tankok segítségével berendezkedő Kádárrendszer miért csináltatja meg a *Tenkes kapitánya* c. máig népszerű történelmi giccset.⁵²

A húszas évek labancjai – Habsburg-hűségükön megmaradva – *IV. Károly* visszatérési kísérletei sikereinek szurkoltak, maroknyian közülük tevékenyen küzdöttek e törekvések sikéréért.⁵³ Ezeket a legitimistákat azonban – labanc elődeikkel ellentétben – döntően nem a nemzetközi horizont kémlelése, hanem sokkal inkább érzelmeik, a berendezkedő Horthyrendszer polgári szabadságjogokat sokszor sértő, korlátozó gyakorlatának az elutasítása vezette, miközben az adott helyzetben azok mérlegeltek helyesen, akik tudták, hogy a kormányzó hatalmának megőrzése szolgálja az ország érdekét. A legitimisták nem akarták tudomásul venni, hogy a francia nagyhatalom és a kisantant között szoros kapcsolat hosszabb távra megbonthatatlan, London pedig úgy látta, hogy hagyományos egyensúlypolitikai koncepcióját a kisantanttal és nem a Monarchia valamiféle feltámasztásával érheti el. (A legitimistáknak természetesen igazuk volt abban, hogy a térség számára a nagy gazdasági egység visszaállítása lenne előnyös, ám hosszú időre a politika szempontjai döntötték el a kérdést.)

Gömbös Gyula és társai ugyan szomorkodtak a magyar nemzeti érzés ezen – úgymond – betegségén, ám a magyar külpolitika mégis Gömbös Gyula 1932–1936 közötti miniszterelnöksége időszakában indul el azon az úton, amely (sok ellentmondáson, kitérőn, a németekkel való kemény vitákon át) elvezetett a második világháborúba a németek oldalán történő belépéshez, majd a bukáshoz. Ez az eset is jól dokumentálja, hogy önmagában az eszmék történelemformáló szerepe igen-igen korlátozott. Ezért az eszmék steril rekonstruálásának a jelentősége is korlátozott. Az autentikus eszmetörténet csakis a történelmi totalitásban elhelyezve képzelhető el.

A szovjet korszakot 1956 esztendeje vágja ketté, e két nagy szakasz pedig kisebb szakaszokra bontható. A külpolitikai gondolkodás szempontjából e két időszak között feltehetőleg az a nagy különbség, hogy míg 1956-ig nagyon sokan – teljesen tévesen – abban reménykedtek, Moszkva uralmától az USA segítségével meg lehet szabadulni, addig 1956 magyar forradalmának és szabadságharcának a bukása széles körök számára világossá tette, hogy beláthatatlanul hosszú időre mégis be kell rendezkedni a szovjet világra. 1945 után Szekfű Gyula szűk körben új hódoltság beköszöntéről beszélt,⁵⁴ opportunizmusa ellenben óvta attól, hogy felismerését szélesebb körökkel megossza. Ő is azon kevesek közé tartozott, akik tudták, illetve megtudták⁵⁵, hogy a magyar társadalom makacs hite, mely szerint a térség⁵⁶, s benne

⁵¹ Andics Erzsébet és Németh László felfogása között igen nagy távolságok voltak, de Thaly megítélése dolgában más a helyzet. „Bizony ideje volna – olvashatjuk a Szekfű Gyulának szentelt munkájában –, hogy ezt a derék tudóst, aki egymaga több kutatómunkát végzett és értékesebb anyagot tárt föl, mint Szekfű és munkatársai együttvéve, a ráhányt piszokból kihámozzuk.” Németh 1989, 518.

⁵² Az uniós Magyarországnak effajta legitimációra semmi szüksége, mégis a közszolgálati televízió az elhunyt Zenthe Ferentől 2006 augusztusában a *Tenkes kapitánya* újravetítésével búcsúzik. A hagyomány erején túl ebben – vélelmünk szerint – a szellemi restségnek, a tudatlanságnak a szerepe a meghatározó.

⁵³ Boroviczenyi 1993, Gratz 2001.

⁵⁴ Romsics 1999, 288.

⁵⁵ Nagy Ferenc miniszterelnöknek az USA budapesti nagykövete 1946-ban világosan megmondta, hogy nem segítenek. Ld. Vida István kötetünkben olvasható írását.

hazánk az Amerikai Egyesült Államok segítségével megszabadulhat a szovjet uralomtól, az bizony illúzió. Szekfü Gyula hazánk moszkvai nagyköveti posztját vállalta el, majd két évvel később – szinte antitéziseként az 1920-ban publikált *Három nemzedéknek* – megírja a *Forradalom után* c. munkáját. Tettét a keresztény középosztály megbotránkozással vegyes utálattal fogadja, könyvének megállapításait azonban lassan – főleg 1956 után – széles körök elsajátítják.

Az 1956-os forradalom és szabadságharc azért lehetett világra szóló bátor tett, mert a magyarságban feltámadt a 17. századi önmaga, amikor folytonos kézi harc edzette. Németh László írja egy helyütt, hogy a magyarság e században „folytonos kézi harcban megedzett ... típus” volt.⁵⁷ Az 1848–1849-es szabadságharc bukása, majd a kiegyezés nagy sikere bizonyosan döntő módon szelídítette, békítette a magyarságot, azt a belátást fogadtatta el vele, hogy kompromisszumokkal többre lehet jutni. Ennek ellene mondhat a ricsajos függetlenségi retorika, s az a tény, hogy a századelőre a dualista berendezkedés híveinek a tábora a századelőre elkeskenyedett. E zajt – vélelmünk szerint – a politikai elit vaksága idézte elő, ám mögötte ott van már széles körök békére hajló mentalitása. 1918–1919 forradalmainak története nem üzenhet mást a józanul mérlegelő számára, mint azt, hogy a századelő magyarsága leginkább társadalmi berendezkedésének jobbításával van elfoglalva. Értelmetlen dolog Károlyi Mihályt oly mitikus nagysággá tenni, aki a trianoni végzet ellen készülődő magyarságot fogja vissza. Ilyen magyarság ugyanis 1918-ban nem volt.

A történelmi arzenálban tehát 1956-ban ott húzódott a folytonos kézi harcban megedzettség. E harci kedv már nem a határok megváltoztatásáért támadt fel, hanem a szolgaság lerázásáért, a nemzeti függetlenségért és egy emberibb társadalomért, amin akkor egészen bizonyosan nem kapitalista restaurációt értett a társadalom többsége, amely nagyon elégedett volt azzal, hogy megszabadulhatott a polgárosult vonások terén oly gyenge 1945 előtti hazai kapitalista berendezkedéstől. Az ország népe – a megtorlást megszenvedve s egyben a rendszernek a Rákosi-érától való minőségi különbségét értékelve, valamint messze nem utolsó sorban tudomásul véve, hogy Jalta szelleme továbbra is a világrendet, nemzetközi kapcsolatokat reguláló valóság – kiegyezést köt a fennálló hatalommal. A hatvanas évek közepére széles társadalmi körök veszik tudomásul az új kiegyezést. Ennek a két kiegyezésnek pedig az egész magyar mentalitást igen erőteljesen befolyásoló – s majd az 1989-es rendszerváltásban is megmutatkozó, az utána következő időket is szaturáló – hatása van.

Többek szerint a század utolsó évtizede már nem része a sok szempontból szörnyű 20. századnak, inkább nyitánya a 21-diknek. Van ennek a felfogásnak bizonyos alapja, ám legalább annyi érvet lehetne felsorolni azon nézet igazolására, mely szerint napjaink sok vonásában a 20. század valósága él tovább. Kétségtelen tény, hogy az *annus mirabilis* után új korszak kezdődött, Magyarországnak is lehetősége adódott, hogy ismét Európához – s rajta keresztül az atlanti világhoz – kösse a sorsát. Az új korszak gondolkodásának meghatározó elemévé válik az egész magyarságban, tehát a kulturális nemzetben való gondolkodás, másképpen szólva az állami politika rangjára emelkedik a határon túli magyarsággal való törődés, s továbbra is jellemző a nemzetközi erőviszonyok valós összetevőinek nem kellő mélységű ismerete.

Az előbbi taglalva: az egymást váltó kormányok gyakorlatában e téren is nem csekély különbségek figyelhetők meg, az egyes pártok között e téren is számos esetben gyilkos viták

⁵⁶ Ezen a Vörös Hadsereg által felszabadított-megszállt, az 1948 utáni ún. szocialista országok voltak értendőek.

⁵⁷ Németh 1989, 293.

zajlottak, zajlanak – s mindennek kapcsán csak a történelmi előzményekben járatlan szemlélőt lepte meg a hazaárulózás retorikájának ismételt megjelenése, ám mindez az alaptényen, ti. hogy míg a szocialista korszakban az állami politika *lényegében* közömbös volt a határon túli magyarság sorsa iránt, addig most minden különbség ellenére egyik kormány sem tagadja, hogy felelőssége van azokért a magyarokért, akik nem tehetnek róla, hogy 1920-ban a történelem elsodorta fejük felül a fedelet.

Lényegében – írjuk. Hiszen a pergő évek során maga az állami politika is változik. Kádár János és *Münnich Ferenc* 1958-as romániai, illetve csehszlovákai útján – a kapott segítségért cserében – látványosan magára hagyja az ottani magyarságot. Beszédekben dicsérték az adott ország nemzetiségi politikáját, a magyar kisebbséget felszólították, hogy jó állampolgárai legyenek az adott országnak. E látogatások magyar szempontból egyértelműen negatív eredménye, hogy Kolozsvárott megszüntetik a magyar nyelvű, önálló Bolyai egyetemet, Csehszlovákiában pedig a magyarság érdekeire károsan rajzolják át a közigazgatási határokat.⁵⁸ Ezt később nem ismétlik meg. A hozzáférhetővé vált források fényében ma már tudható, hogy e témában (zárt ajtók mögött) a rendszeren belül szinte a kezdetektől voltak viták⁵⁹, majd idővel (e viták hatására is, valamint a valamelyest megnyíló mozgásteret kihasználva) érdemben igyekeznek tenni a kisebbségi magyarságért. Ezek ugyan nem vezettek el a kultúrnemzet-politikai koncepcióhoz, ám a szellemi élet megteszi a maga lépéseit – elsősorban Illyés Gyula és a népi írók írásairól, illetve a Magyar Tudományos Akadémiának a határon túli magyar tudományosságot segíteni akaró szándékáról van szó⁶⁰ –, s mindezek a későbbi fordulatot segítik.

Az említett gyengeségekről a terjedelmi korlátok között csupán annyit, nem csupán a társadalom széles körei, hanem a politikai elit túlnyomó hányada is osztozott abban az illúzióban, hogy a NATO-, illetve EU-tagság igen gyorsan elérhető lesz.

A meghatározottságok felismerése-átélése tehát sokszor (messze) elmaradt a szükségéstől, ám ahol megvolt, ott bizonyosan mély történelmi gyökérből táplálkozott-táplálkozik. Végrendelésében *Bethlen Gábor* azt tanácsolja hazájának, hogy „valámig egyéb nem lehet benne, a török nemzettel való egyességet szenvedhető károkkal is megtartsák, tőle el ne szakadjanak, hanem minden úton-módon kedvét keressék.”⁶¹ A vilmosi Németországtól elszendvedhető károkkal Tisza István is tisztában volt, mégis hozzájárulását adta a nagy háborúba történő belépéshez, mert nagyobbnak tartotta az orosz veszedelmet, mert attól tartott, hogy a háborúban Románia nem tartja meg szövetségi hűségét, mert döntően Berlintől várta a majdani román támadással szembeni támaszt.

A hitleri Németországtól is tartott – ha nem is oly szélsőséges módon, mint a dachauai koncentrációs táborlakást vizionáló *Teleki Pál*⁶² – a magyar politikai elit tájékozottabb része⁶³, ám a területi revízió ígézetétől nem szabadulhatván nem látott más lehetőséget. Ha arra gon-

⁵⁸ Romsics 1999, 510.

⁵⁹ Ld. részletesebben Földes 2005.

⁶⁰ Illyés Gyula publicisztikai írásai közül kiemelkedik a *Hajszálgyökerek*, valamint a *Válasz Herdernek és Adynak* című. (Illyés 2002, 174–202., 260–277.), az MTA 1988. évi közgyűlésén *Juhász Gyula* kezdeményezi a határon túli magyar tudományosság felkarolását. Ld. Magyar Tudomány 1988. június

⁶¹ Tarnóc Márton (szerk.): *Magyar gondolkodók, 17. század*. Szépirodalmi, Bp., 1979, 111–112. Idézi: Romsics 2005a, 212.

⁶² Ciano 1999, 195.

⁶³ Juhász 1983.

dolunk, hogy az ország 1944. március 19-én bekövetkezett megszállása után szinte azonnal mily széles körben tartóztatták le, ejtették fogságba, hurcolták koncentrációs táborba a németek a németellenes tevékenységükről ismert, sokszor kimondottan jobboldali személyeket is,⁶⁴ akkor megalapozottan feltételezhető, hogy Telekit csak halála mentette meg ettől a sorstól. A szó legszélesebb értelmében vett baloldal természetesen igencsak tartott a náci Németországtól, bár illúziók itt is bőven termettek. Főleg azok, akik ellenségesen álltak szemben a bolsevizmussal, azok körében éltek remények, hogy igazából a náci Németország és a sztálinista Szovjetunió összecsapása következik be, s e gigászi küzdelemben majd mindkét nagyhatalom belerokkan, következésképp mindkettőt sikerül túlélni. A szélsőjobb zöme gyakorlatilag teljesen vak volt a náci veszedelemmel szemben. Hungarocentrizmus és a világnézeti rokonság elegyeként Hitlerben a Szent István-i Magyarország majdani feltámasztóját látták. Például az Anschluss bekövetkezése után köreikben sokan meg voltak győződve arról, hogy a Führer most vissza fogja adni Magyarországnak Burgenlandot, s mivel a várt ajándék nem érkezett meg, ezért sor beadvánnyal iparkodtak Hitler e cselekedet megtételére felhívni.⁶⁵

Gömbös Gyula kiáll az osztrák függetlenség mellett, s bár Berlin támogatásának megőrzése miatt nem fogadja el Mussolini Róma–Budapest–Bécs között politikai blokkot szorgalmazó ajánlatát, az un. római jegyzőkönyvek 1934 februárjában és májusában kompromisszumot tükröznek, ám olyan Berlin–Róma–Budapest–Bécs együttműködésért küzd, amely alkalmas lenne (hite szerint) a német szövetségben megbúvó veszedelem elhárítására.

Az ország népét kollektíve fasisztának tartó Rákosi Mátyás számára nem volt kérdéses a moszkvai akarat előtti maradéktalan meghajlás, s a lényegét tekintve Kádár János számára sem létezett e tekintetben alternatíva. Mégis, rendszerének megerősödésével párhuzamosan, kemény eszmei korlátokon belül (idővel gondolkodását is módosítva) – a hetvenes évektől a nyugati hatalmak által is elismert⁶⁶ – önállóságot vívott ki.

Harmadik út és a népi írók

A harmadik út keresése a magyar külpolitikát a 20. században sem jellemezte, ám szélesebb körben, a gondolatok szerte csapongó világában a harmadik útról való gondolkodás (messzi előzményeket folytatva) jelen van. A „szenvedhető károk” – amint azt végrendeletében Bethlen Gábor nagy láttató erővel megfogalmazta – mind a kuruc út, mind a labanc út szegélyén oly tetemesek voltak, hogy a két pogány közt egy hazáért programját már *Bornemisza Péter*, a 16. század második felében megfogalmazta, majd ugyanez az érzés és gondolat a kuruc énekek világában is testet öltött.

A népi írók mozgalma képviselte a legmarkánsabban a két háború között a harmadik út gondolatát. Történelmi tapasztalat, hogy nincs harmadik út, arról leginkább azok szoktak eszmélkedni, akik a hatalom materiális eszközei közül egyikkel sem rendelkeznek, a történelem vájta utakat a mentüket szegélyező szörnyűségek okán elutasítják, felfogásuknak tollal adnak hangot. Nézeteikben morálisan sok igazság van, elemzéseikben nem kevés

⁶⁴ Ránki 1968, 90–95.

⁶⁵ Vö. Juhász 1988, 174.

⁶⁶ Ennek volt az első látványos jele az Apostoli Szentszékkal 1964-ben megkötött megállapodás, az USA részéről 1978-ban a szuverén magyar államiságot szimbolizáló szentkorona visszaszolgáltatása, s általában a magas rangú nyugati politikusok budapesti látogatásai, illetve Kádár János nyugati fővárosokban tett vizitjei.

történelmi *részigazság* is lakozik, ám ami koncepcióvá össze szokott állni, az eddig még soha nem vált *maradandó* társadalomalakító gyakorlattá.

A népi írók táborában legtöbbet Németh László foglalkozott külpolitikai kérdésekkel, felfogása jelentős mértékben *Szabó Dezső* nézeteiből táplálkozott. Németh László természetesen e téren sem volt Szabó Dezső epigonja, tehát Szabó Dezső nézeteit finomította, árnyalta, ha úgy tetszik – továbbfejlesztette. A népi írók külpolitikai nézeteinek alapzata – az egyetlen Erdei Ferenc kivételével – az 1867. évi kiegyezés elutasítása.⁶⁷ Erdei Ferenc különállása abból sarjadt, hogy ő – az egész mozgalmon belül egyetlenként – tudományosan gondolkodott, a társadalmat a szociológus szemével vizsgálta. Higgadt szociológus pedig nem lehetett vak a magyar társadalom dualizmuson belüli hatalmas gazdasági-társadalmi előre lépésének tényei iránt.

Szabó Dezső szerint „a Monarchia egységébe belefojtogatott népek önálló egyéni fejlődését az élet minden terén visszaszorította az uralkodó germán akarat. Ezek a népek a magyarságot a germán uralom porkolábainak tekintették, ki a neki dobott kulduskoncert segít elnyomni az ők szabad fejlődését az önálló történelmi lét, a jövő felé. Ez aztán egy egyetemes gyűlölet állandó felgyűlését jelentette a magyarság ellen, mely a történelem legelső földrengésével a magyarság végzete lett. Hiszen a magyarság önérdeke éppen az lett volna, hogy megkeresve a megegyezés módját a Monarchia többi elnyomott népeivel: velük együtt küzdjön az elnyomó hatalom ellen.”⁶⁸

E gondolatmenet tipikus példája a történelem elnyomottak oldaláról való szemléletének, miközben azt a negyvennyolcas romantika is átszővi. Hiszen nem kétséges, hogy a bakaruhába bujtatott magyar parasztfiú valóban eleme volt a Monarchia elnyomó gépezetének. A magyar nép angyalbőrbe bujtatott gyermeke is oka volt a magyarság elleni egyetemes gyűlölet állandó felgyűlésének. Ám a magyarság nem a germán uralom porkolábja volt, s nem is tekintették annak. A közigazgatási, bírói, oktatási, rendfenntartó, védelmi stb. gépezetben kenyerüket kereső magyarok, magyar állampolgárok – akik számos esetben nem is magyar ajkúak, hanem „csupán” a Szent István-i birodalom nem magyar ajkú állampolgárai – nem a germán uralom porkolábjai voltak, hanem a magyar állam (és az egész Monarchia) hatalmának védelmezői. Germán uralomról egyébként is tévesen értekezett Szabó Dezső, hiszen ha a dualista korszakban még nem is létezik osztrák nemzettudat⁶⁹, ám a germányságot ekkor már egyre inkább az a vilmosi Németország (és nem a Habsburgok Bécse) testesíti meg, amelyet az érdekek és ellenérdekek szövevénye kapcsolt a Habsburgok birodalmához, illetve választotta el attól.

A *kulduskonc* emlegetése a nagy sámán sok olvasójának bizonyára a szívébe markolt, és elfedte előttük azt a valóságot, amelynek jegyében a kiegyezés révén „a magyar politikai vezető rétegek...a nemzeti önállóságnak jóval nagyobb mértékét, az ország hiánytalanabb egészét és a gazdasági felzárkózásnak több lehetőségét kapták kezükbe, mint amilyenel Magyarország Mohács óta bármikor rendelkezett.”⁷⁰ A történelmi adottságok folytán a „konc” természetesen első sorban a magyar politikai vezető rétegeket illette, de abból bizony

⁶⁷ Balogh 1997, 151. – Míg Németh László kemény szavait higgadtan fogalmazta meg, addig Szabó Dezső nem habozott az érzelmeket felkorbácsoló szélsőséges kifejezések használatától. A Monarchiát „történelmi szörnyeteg”-nek mondotta, s összeomlása helyett jogos „eldöglését” emlegette stb. Szabó 1991, I. köt. 151.

⁶⁸ Szabó 1991, I. köt. 151.

⁶⁹ Az majd 1945 után, és még inkább az 1955-ben megszületett „örök” semlegesség talaján fejlődik ki,

⁷⁰ Ld. a (8.) sz. jegyzetet.

jutottak morzsák a nép gyermekeinek is. „Hol lehet altiszt, azt kutatja – mondja erről keserűen *József Attila* –, holott a sírt, hol nyugszik atyja, kellene megbotoznia.” Való igaz: „a magyarság önérdeke ... az lett volna, hogy megkeresve a megegyezés módját a Monarchia többi elnyomott népeivel: velük együtt küzdjön az elnyomó hatalom ellen”. Ehhez azonban paradigmaváltásra, nyersebben fogalmazva minden fennálló rendszert elsöprő forradalomra lett volna szükség. 1848 európai forradalmi azonban már régen elbuktak, a magyarság vezetője az a nemesség volt, amely Deák Ferencnek, Andrássy Gyulának adott opciót arra, hogy a fennálló nemzetközi viszonyok közepette – amelyről, sajnos, sem Szabó Dezsőnek sem Németh László sem a többi népi íróknak gyakorlatilag szavuk sincsen – találja meg a Magyarország számára az optimumot. És ők – bár Kossuth Lajos *kívülről* más véleményen volt, a kiegyezés történelmi helyéről folytatott vita a mai napig nem jutott konszenzusra, az, feltehetőleg, a beláthatatlan jövőben is folytatódni fog⁷¹ – azt meg is találták.⁷²

Az 1938-ban indult *Magyar Nemzet* c. lap hasábjain *Szabó Zoltán* fejti ki a háború éveiben a Két pogány közt egy hazáért jelszó alatt a szellemi honvédelem programját. Szabó Zoltán – és mögötte nagyon sokan – mind a bolsevizmust mind a nácizmust elutasították, az adott helyzetben kiállásai, írásai azonban egyértelműen a német behatolás megakadályozására, az egyoldalúan németbarát külpolitika elutasítására irányultak.⁷³

Németséggel, oroszszággal való szembenállás

A németiséggel és az oroszszággal való szembenállás a 20. században úgy alakult, hogy az oroszellenesség az egész században megmaradt, ellenben a németellenesség sokat oldódott. Az orosz- és a szovjetellenesség bármennyire is összefonódott, a különbségtevés több esetben mégis megtehető. Például bizonyos, hogy amikor Teleki Pál miniszterelnök 1939–1940-ben elképzelhetetlennek tartotta – Erdély kérdésében! – a Moszkvával történő együttműködést, akkor az alapvetően a bolsevizmussal való kooperáció elhárítását jelentette. Arra nincs válasz, hogy mit tett volna Bethlen István Teleki Pál helyében. Az a Bethlen István, aki 1924-ben a diplomáciai kapcsolatok felvételét a parafálás szintjéig tudta elvinni, ám tettét nem vihette végig, mert kezét a belpolitikai erők (élükön Horthy Miklós kormányzóval) lefogják.

A források bizonyítják, hogy Bethlen a szovjet rendszert esetlegesnek, átmenetinek tartotta. 1924-ben a bolsevik rendszer mögött csupán néhány esztendő volt, annak is majd a felét a véres polgárháborús időszak töltötte ki. A sztálinizmus pedig még a jövőé. Azt is tudjuk, hogy Bethlen még 1940-ben is úgy nézett Moszkvára, mint amelynek politikáját a cárizmus külpolitikája befolyásolja erősen.⁷⁴ Tehát lehet, hogy Bethlen 1939–1940-ben is kellőképpen rugalmas, ám évtizede már nem ő áll a kormányruznál.

Az is bizonyos, hogy amikor 1943–1944-ben az angolszász hatalmak minden unszólása ellenére sem hajlandó Kállay Miklós miniszterelnök béketárgyalási szándékkal Moszkvához fordulni, akkor az elsősorban nem az oroszfébiának, hanem annak a mély félelemnek a következménye, hogy ezzel a lépéssel maguk nyitnak ajtót hazánkban a polgári világ

⁷¹ A vita mai alakzata az uniós Magyarország helye körül zajlik, s nem különösebben meglepő, hogy a nagymagyar út mai ellenzői Bécs történelmi szerepét a mai Brüsszellel testálják.

⁷² Kossuth híres Kasszandra levelére ld. Deák–Kossuth1981, 53–65. – Kossuth Lajos igazsága napjaink legszínvonalasabb interpretálását Szabad György nyújtja. Ld. – például – Szabad 1977, Szabad 1986.

⁷³ Juhász 1983.

⁷⁴ Pritz 2005, 192.

felszámolásának, a bolsevizálódásnak.⁷⁵ Az 1956-os forradalom és szabadságharc sokszor skandált jelszava – *Ruszkik haza!* – azonban egyértelműen jelzi, hogy a felkelők nagyon is tisztában voltak vele: az országot elnyomó birodalom leglényegesebb hordozói az oroszok. Amikor Kádár János gyűlölt hatalmát belpolitikai eszközökkel, engedmények nyújtásával (is) igyekszik legitimálni, akkor egyik intézkedéseként az orosz nyelvet mint kötelező tárgyat megszünteti. Ez megint az oroszellenesség mélységére utal, mint ahogy ugyanezt üzeni a rendszerváltás története is, amikor még az átmeneti Németh-kormány művelődésügyi minisztere ismétli meg Kádár János említett cselekedetét. Az 1990. évi választások híres „távárisi konyec” plakátja is csak formailag a szovjetellenesség dokumentációja, valójában az orosz nemzeti érzékenységet találta telibe. A felgyült keserőségek alapján teljesen indokoltan, a politikai-diplomáciai bölcsesség aspektusából bizonyosan nagyon szerencsétlenül. És ugyancsak az oroszellenesség a motorja a keleti piacok feladásának, amely akkor is folytatódik, amikor már a Szovjetunió helyét lényegében Oroszország foglalja el. Az az érv, mely szerint azért kellett az orosz piacot feladni, hogy a magyar ipar és mezőgazdaság a nyugati piacgazdaság magasabb követelményével való szembesülés révén modernizálódjék, a tények tükrében, a hatalmas visszaesések láttán nem meggyőző.

A németellenesség tehát korszakunkban (ha tovább is él, a második világháború alatt joggal fellángol, majd a kitelepítések keménységében is igencsak megmutatkozik) messze nem oly éles, mint korábbi századokban. Ebben az 1867-es kiegyezés sikerességének, majd a németsegnél is nagyobb veszedelmek megjelenésének volt szerepe. *Frangepán Ferenc* kalocsai érsek Ferdinánd királyhoz 1537-ben írott levelében azt állítja, hogy a magyarság inkább kiteszi magát „a legnagyobb veszedelemnek, a török hatalmának, mintsem akarata ellenére német igába hajtsa a nyakát.”⁷⁶ A konkrét helyzet elemzése adhat csak választ arra, hogy sorai papírra vetésekor a főpapot milyen szempontok vezérelték, mindenesetre tény, hogy a magyarság (pontosabban vezetői) jelentős része igenis kitette a nemzetet a német veszedelemnek, hogy „a legnagyobb veszedelmet”, a török hatalmát ne kelljen elszenvednie. A „német iga” a másik, a kuruc tábor szóhasználatát tükrözi, s annak valóságtartalma a sugalltnál jóval összetettebb volt, egészen bizonyosan magában foglalta a Habsburg-adminisztrációnak az ország modernizálását is akaró törekvését is.⁷⁷ Ugyanakkor tény, hogy – például – a Habsburg-párti *Pázmány Péter* is elbúsult pillanataiban kilátástalannak látta nemzete sorsát, ezért fogalmazza meg nemzete helyzetének jellemzéseként „az küszöb és ajtó között lévő ujj”-metaforáját.⁷⁸

Aki így gondolkodott, az úgy érezte: nincs mozgástér, helyzetünk kilátástalan. Életműve mégis arra bizonyos, hogy ily’ hangulatai közepette is a Habsburg jogar alatti sorsot tartotta

⁷⁵ Szegedy-Maszák 1996.

⁷⁶ Idézi: Romsics 2005a, 211.

⁷⁷ A hazai történetpolitikai gondolkodásra jellemzőnek véljük, hogy mind a mai napig alig ment át a köztudatba – például – az a tény, hogy Kollonits Lipót modernizációs terve a maga valóságának megfelelően, helyette ma is annak tartalmát a régi, leegyszerűsítő kliséknek megfelelően rögzíti a köztudat. A realisabb látásmódhoz szükséges lenne – például – a tervezet autentikus szövegének ismerete, ám az mind a mai napig történetírásunk (egyik) adóssága. Ld. a témára részletesebben a VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus Bene Sándor vezette 33. számú szimpóziumának (Birodalmi patriotizmus és béke a muzulmánokkal: L. F. Marsili hagyatékának kérdései) anyagát.

⁷⁸ Hazánk helyzete olyan, „mint az küszöb és ajtó között lévő ujj, úgy vagyunk mi az hatalmas császárok között és mind ellenségtül, mind oltalomtul romlanunk kell ha békességben nem maradunk.” Benda 1937, 100, - Vö. Romsics 2005a, 213.

nemzete számára a reálisan választhatónak, s energikusan küzdött annak sikeréért. És az is tény, hogy Pázmány Péter mind e közben Bethlen Gáborral is levelezett, s leírt soraik mutatják: a labanc, illetve kuruc utat járó két politikus – sok más kortársához hasonlóan – tisztelte a másik igazságát. Bethlen tudta, hogy Erdély a királyi Magyarország nélkül a szultán egyik tartományává válna, Pázmány pedig azt ismerte el, hogy a királyi Magyarország a fejedelemség nélkül az osztrák örökös tartományok pozíciójába kerülne.⁷⁹

Mentalitásával Pázmány Péter akkoron egyáltalán nem állt egyedül. „Erdélyi és magyarországi – írja *Benda Kálmán* 1937-ben – egyformán érzik egymásra utaltságukat, mindig is érezték. *Kovacsóczy* kancellár már 1594-ben megmondta *Báthori Zsigmond*nak, »csak addig marad Erdély meg, míg Magyarország leszen előtte, azután ki tarthat meg bennünket, ki szánhat meg, ha elvész a mi vérünk.« ... *Esterházy Miklós*, ki soha egy pillanatra nem tud a fejedelmek törökbarát politikájával egyetérteni, s látszólag tűzön-vízen át ellensége Erdélynek és romlására tör, elmondja *Lippai* prímásnak: »írtam az erdélyi fejedelemnek, hogy vigyázzon magára, mert sok okokból oda látták a török nézni.«⁸⁰

A pánszláv és a pángermán tenger láttán reformkor gondolkodói gyakran szintén azt érezték, hogy nincsen mozgástér. A dualista korszak sikerei nagyban feledtetik ezt az érzést, vannak pillanatok, amikor a hangulatot sokkal inkább a másik véglet jellemzi. Ezért van az, hogy az 1878-as berlini kongresszusról győztesen hazatérő Andrássy Gyulát nem az elismerés, hanem a macskajaj hangjai fogadják.

Friedrich Naumann 1915-ben publikált Közép-Európa-terve a szerző szándéka szerint úgy akarta a társadalmi-gazdasági fejlődés követelte előrelépést megvalósítani, hogy az integráció ne sértse az egyes nemzetállamok érdekeit, a magyar közvélemény ellenben abban mégis azonnal veszedelmet gyanított és szinte egésze azt elutasította. Az ipari körök félelme érthető volt, ám az ellenzőkhöz az agráriusok is kapcsolódtak. *Gratz Gusztáv*, aki korántsem volt a nemzeti keretekbe zárkózó nacionalizmus képviselője, s ekkor a GYOSZ ügyvezető igazgatói állását töltötte be, az állásától elvárható lojalitáson túli harciassággal fordult a terv ellen. Tisza István is a terv mögötti német terjeszkedési szándéokra reflektált – egyébként nem éppen alaptalanul, hiszen Naumann szándékától függetlenül maga a terv mögött ugrásra készen álltak a pángermán körök, s azt leginkább azért támogatták, mert trójai falónak gondolták. Jászi Oszkár ellenben – doktrinerségének megfelelően – kezdetben lelkesedett német eszmetársa elgondolásáért.⁸¹

A németellenesség a két háború között a kuruc mentalitás révén él tovább. A diaszpórában élő, sokszor már asszimilálódott németiség iránti *völkisch* érdeklődés (amely a hitleri Németország előtt is érezhető volt) annak komoly táptalajt adott. Szabó Dezső népi misztikája erős németellenességet sugárzott, *Bajcsy-Zsilinszky Endre* pedig (németszimpátiájával gyökeresen szakítva) a húszas évek végétől kongatja a vészharangot.⁸² A második világháborús tragédia okait kutatva hamar megszületett a legenda, hogy abban a német származású tisztikar döntő szerepet játszott. „Legtöbbször ma is beérjük – írja *Szakály Sándor* találóan 1983-ban – azokkal a rendkívül leegyszerűsített, az ötvenes-hatvanas években kinyilvánított és elfogadott megállapításokkal, amelyek szerint a hadsereg tábornoki és tisztikara zömmel német (sváb) származású volt, ezért természetesen németbarát, hazáját eláruló, néhány jó magyar hazafi

⁷⁹ Pázmány 1905.

⁸⁰ Benda 1937, 95.

⁸¹ Irinyi 1963, Vermes 2001, 293–297, Litván 2003, 101–102., 105.

⁸² Bajcsy-Zsilinszky Endréről ld. Tilkovszky Loránt és Vigh Károly munkásságát, főleg Tilkovszky 1986 és Vigh 1979.

kivételével.”⁸³ A hazai németeknek a győztesek által is erőteljesen szorgalmazott kitelepítése még inkább eltakarta a magyarországi németek tényleges (sok szempontból igen pozitív) szerepét. A népbírói perek, majd nyomukban az ötvenes-hatvanas évek propagandája, publicisztikája sulykolta tovább az effajta valótlanságokat. A nyolcvanas évek tisztultabb világában végzett szociológiai ihletettségű elitkutatások, benne a katonai elit vizsgálata egzaktan, a számok nyelvén cáfolta e legendát⁸⁴, majd a Magyar Történelmi Társulat reprezentatív, kétnapos tanácskozása rajzolt reális képet a magyarországi németek szerepéről.⁸⁵ A magyar külpolitika rendszerváltással egybekötött orientációváltása teremtett alapot ahhoz, hogy a szélesebb közvéleményben is lassan-lassan a reálisabb látásmód rögzül.

A trianoni tragédia nyomán ismét a Pázmány Péteréhez hasonló mély pesszimizmus arat. A hivatalos politika szócsövei az ilyesmit soha nem közvetíthetik, ám a nem nyilvánosságnak szánt szavak pörén beszélnek. Gömbös Gyula külpolitikájának fő vonalvezetéséhez tartozott az osztrák függetlenség védelmezése. Mégis, amikor négyszemközt maradt bizalmasával, Antall Istvánnal akkor arról beszélt: ha nekünk lenne oly nagy testvérünk, mint az osztrákoknak a német, mi nem haboznánk az egyesülés elfogadásával.⁸⁶ Apor Gábor a Külügyminisztérium egyik vezető diplomatájaként mindet megtett annak érdekében, hogy hazája a kisantant nyomásának sikerrel ellenálljon, a magyar külpolitika meddősege láttán azonban 1934-ben papírra vetette a kisantantba való belépésünk gondolatát.⁸⁷ Hóman Bálint közéleti szerepvállalásaitól nem feszélyezve magát a harmincas évek elején a trianoni végzetet a Nyugat árulásának számlájára írta, s magyarságban a keleti gondolatot ébresztgette.⁸⁸ *Oláh György* hosszú éveken keresztül hetilappal, annak már címével és részletesebben tartalmával sugallta olvasójának: *Egyedül vagyunk*.

Szabó Dezső Kelet-Európa gondolköre sok rokonszenves gondolattal és nem kevés irrealitással körítve az összefogást sürgeti. Fejtegetéseiben egyszerre van jelen a szupremácia-igény és a balsors feletti búslakodás.⁸⁹

És végül idézhetjük Kádár Jánost, aki 1981-ben az afganisztáni kalandba bocsátkozott Szovjetunióval szemben berzenkedő, egyébként nála jóval ortodoxabb, ám a magyar külpolitikai érdekek sérelmének elkerülésén töprengő PB-tagokat azzal torkollja le, hogy Moszkva akaratával szemben nincs mit tenni. Saját korábbi cselekedeteit, sikereit feledve mély keserőséggel arról beszélt, hogy a „mi kis tetű életünknek”⁹⁰ a jelentéktelensége miatt *ismét* olyan helyzetbe kerültünk, amikor csakis rossz döntési lehetőségek vannak, azok között kell a kisebb rosszat megtalálnunk.

⁸³ Szakály 1991, 76.

⁸⁴ Szakály 1987.

⁸⁵ Hambuch 1988.

⁸⁶ Antal 287. (Antal 2004 ezt a részt nem közli. – P.P.)

⁸⁷ Pritz 2005, 128.

⁸⁸ Hóman 1931, 27.

⁸⁹ Szabó 1991.

⁹⁰ Békés 2004, 257–274. Az idézet helye: 269. – A szöveg olvasható: Évkönyv 2003. Ott az idézet helye: 247.

További példák felsorolása nélkül is feltehetőleg megalapozottan állíthatjuk, hogy a Pázmány Péter által évszázadokkal korábban megfogalmazott gondolat szinte az egész század magyar külpolitikai gondolkodásában eleven valóság.

A két háború közötti korszak

A két háború közötti egész korszakban a magyar külpolitikai gondolkodás posztulátuma a revízió, a Szent István-i Magyarország visszaállításának, a közép-európai vezető szerephez való ragaszkodás igénye. Ez az igény ugyan illúzióból épült, de itthon széles társadalmi bázisa volt, és a hatalom teljes intézményrendszere, kultuszeremtő akarata⁹¹ erősítette. Erősítette – például – a Magyar Szemle, a rendszer 1927-ben indult, legszínvonalasabb folyóirata is, amely egy sor írásában érvelt az integrális revízió mellett.⁹²

Az érdekeken túl minden bizonnyal a történelmi múltnak volt ebben meghatározó szerepe. Mindennél beszédesebb tény erre, hogy az a Márai Sándor, aki a háború alatti naplójában 1943–1944-ben vitriolos tollal ír a keresztény középosztály viselt dolgairól, gyermekeit Hungária selyemfiújának, zsebráknak, hatalmaskodónak mondja, akitől meg kell szabadítani a nemzetet,⁹³ 1942-ben e történelmi múltat (természetesen historizáló módon) átpásztázva arról igyekszik magát és olvasóját meggyőzni, hogy a háború utáni, „megújuló” Európában két nemzetnek lesz kitüntetett szerepe, nyugaton a franciáknak, a délkelet-európai térségben pedig a magyaroknak.⁹⁴

A Szent István-i Magyarországra támasztott két háború közötti igény – amint azt az eddigi történetírás java meggyőzően dokumentálta – illúzióra épült, ám annyiban nem volt a valóságtól elszakadt délibábkergetés, hogy a külpolitika intézői⁹⁵ jól kalkulálták Németország ismét hatalmassá válását, s azt is, hogy e birodalomtól területi igényeik realizálásában hatékony támaszra lelhetnek. Az a hit ellenben, hogy Németország (akár weimari, akár hitleri alakjában) Bismarck szellemében gondolkodott volna, tehát érdekének tartja a Duna-medencében egy erős, vezető szerepet érvényesítő Magyarországot, teljesen alaptalan volt. Ennek az illúziónak nem csupán Gömbös Gyula⁹⁶ vagy a Hungária Egyesült Földekről ábrándozó Szálasi Ferenc⁹⁷ volt a rabja, de maga Bethlen István is, amint azt – például – nevezetes 1940. évi terjedelmes emlékirata is mutatja.⁹⁸ A külpolitika irányítói, intézői világosan látták, hogy Nagy-Magyarország megteremtéséhez az országnak nincs és belát-hatatlan ideig nem is lesz ereje, ezért a nagypolitikai koncepció veleje az európai status quo megroggyanására, a revíziót akaró nagyhatalmak feltűnésének a kémlelésére, szerény eszközökkel annak segítésére épült.

⁹¹ Az irredenta kultuszeremtés- és használat átfogó bemutatását nyújtja: Zeidler 2002.

⁹² Nem véletlen, hogy amikor Németh László – a kezdeti együttműködés után – már frontálisan, mondhatni gyilkos módon szembefordult Szekfű Gyulával, az ezen című, 1940-ben publikált pamfletjében, akkor hosszú oldalakat szentel a Magyar Szemlének, hosszú és maró tollal bizonygatja a lap szürkeségét, s természetesen azt is szóvá teszi, hogy a revízió ügyében naiv illúziókeltést folytatott. Gergely 1985, 79.

⁹³ Márai 1998, 79., 89., 110.

⁹⁴ Márai 1993, 87. Vö. Romsics 2005a, 224,

⁹⁵ A többiek látásmódjának megismerése további kutatások igényel.

⁹⁶ Wilhelmstrasse 1968, 19. sz.

⁹⁷ Szálasi 1978.

⁹⁸ DIMK IV. köt., 577. sz.

Ez volt az alapképlet, nagyjából és egészében ez volt a két háború közötti nagymagyar út. Míg azonban az 1849-es szabadságharc bukása után ezen az úton az 1867. évi kiegyezéssel a nemzet felemelkedéséhez lehetett eljutni, s az alkuba az 1918-as összeomlás – Kossuth jóslatával ellentétben – nem volt belekódolva, addig a két háború közötti nagymagyar út szükségszerűen vezetett el az 1945-ös totális, nemzeti és társadalmi csődhez. A két háború közötti időszakban a nagymagyar útnak létezett egy másik variánsa is. Ez volt a legitimizmus. Ennek a variánsnak a csődje az 1921. évi két királypuccs bukásával igen hamar megmutatkozott. A bukás annyiban teljes volt, hogy a legitimista erők később Horthy Miklós hatalmának megkérdőjelezésére már képtelenek voltak,⁹⁹ maga a legitimizmus mint eszme és mint mozgalom azonban megmaradt.¹⁰⁰ A második világháború időszakában *F. D. Roosevelt* békerendezési elgondolásai között *Habsburg Ottó* királysága is némi komolysággal felmerült, ám nyugati szövetségesei, azok térségbeli exponensei nem támogatták. Amikor pedig Teheránban eldőlt, hogy „köztes” Európában a Szovjetunió lesz az úr, akkor az idea végképp semmivé foszlott. Moszkva a bizánci hatalomgyakorlás – sikeres – elvét követve minden olyan kezdeményezést ellenezett, amely a nemzetállamokat bármiféle szupranacionális formációba szervezte volna.

A kismagyar útnak is többféle variánsa létezett a két háború között. Az egyiket azok a szubverzív erők jelentették, amelyek átmenetileg sem voltak hajlandók a versailles-i Európa valóságát elfogadni. A nagymagyar út követőitől kínai fal semmiképpen sem választott el ezeket, a kapcsolódás később egyre inkább harcot jelentett, amely Bethlen és Gömbös 1923. évi küzdelmében, ez utóbbi vereségében, a kormánypártból való kiválásában kulminált. A kapcsolódást jelentette az is, amikor e vonal képviselői – önkéntelenül – eszközévé válnak a kormánypolitikának, amint azt a nyugat-magyarországi bandaharcok, *Prónay Pál* Lajtabán-sága, mind ennek szerepe a velencei megállapodásokban, a sikeres soproni népszavazásban mutatja.

Máig – és bizonyára még nagyon sokáig – élni fog az a legenda, hogy Sopron lenne a leghűségesebb magyar város, holott a város és környéke etnikai, valamint társadalmi összetétele cáfolja azt. E területen a magyarság nem volt többségben, az itt élők jelentős hányada pedig nemigen szívlelte az ellenforradalmi Magyarországot, sokkal inkább a szociáldemokrata irányítás alatt élő Ausztriával rokonszenvezett. A nagyhatalmi döntés, a beneši manipuláció (jobb az osztrákok rovására teret engedni a sértett magyar nacionalizmusnak, ezzel is elkerülhető, hogy Csehszlovákia ténylegesen területi engedményre kényszerüljön), valamint az a tény, hogy a magyar közigazgatás vezényelte le a népszavazást, hozta meg az ismert eredményt. Balassagyarmat ellenben valóban megérdemelné ezt a jelzőt, hiszen innen fegyverrel verték ki a csehszlovákokat. A közgondolkodás ellenben nem nagyon akarja megismerni e tényt.¹⁰¹

A kismagyar út hívei (a fajvédőktől a népi írókig) nemhogy nem akartak várni nagyhatalmi partner jelentkezésére, hanem úgy vélték, hogy a nagyhatalmi partner csak káros lehet a magyar ügyre. A dunai népek összefogását hirdették, magyar részről az összefogás előfel-

⁹⁹ Ha jutott néki valami politikai szerep, akkor az merőben más természetű volt. Példa erre az 1921-ben börtönbe került Gratz Gusztáv, akit azután a hivatalos politika évtizeden keresztül használ a magyarországi németek integrálására, disszimilációs törekvéseik féken tartására. Ld. erre Tilkovszky Loránt számos munkáját, legújabbán Paál Vincének az ELTE-n megvédett PhD-értekezését (Gratz Gusztáv politikai pályája az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása után). Boroviczény Aladárnak, a király magántitkárának ellenben teljes megalázás, megaláztatás lesz a sorsa. Ld. Boroviczény 1993

¹⁰⁰ Az egészre ld. általában Kardos 2002. Esettanulmányként pedig Murányi 2006.

¹⁰¹ Ld. Barthó – Tyekvicska 2000.

tételül a területi revíziót jelölték meg. Mivel e népek-nemzetek vezetői minden esetben nagyhatalmi partnerben gondolkodtak, ezért az összefogás hirdetése eleve nem sok sikerrel kecsegtetett. A területi engedmény igénye pedig végképp irreálissá tette.

Németh László a hivatalos Magyarország gondolatvilágát elítélte, „szuster nacionalizmus”-nak mondta.¹⁰²

Új Hungária felé – a semmibe

Bethlen István – mint fentebb jeleztük – ugyan már 1926-ban érkezettnek látta az időt, hogy véget vessenek a trianoni farsang tréfájának, ám helyzetértékelése irreális, hiszen a majdani revízió felé az 1927-es magyar-olasz örök barátsági szerződés jelentette az első eredményt. Ha nem is felel meg a történeti hűségnek az akkortájt hangoztatott – később a történetírásban is közhellyé vált – állítás, hogy ekkor kezdődött meg a magyar külpolitika aktív korszaka, hiszen a népszövetségi kölcsön megszerzése, a keleti Locarno fenyegető rémének elhárítása aligha sikerült volna aktív diplomácia nélkül,¹⁰³ ám bizonyosan megnövelte az öntudatot, érdemesnek látszott eltöprengeni a holnapon. A türelmetlen Bethlen, aki 1926-ban még „csak” a kormányzóhoz intézett levelében vizionált sorsfordító idők eljövételéről, a Benito Mussolinivel kötött megállapodástól sarkallva Zalaegerszegen állt ki a nyilvánosság elé revíziós programmal, majd a következő évben, Debrecenben még nagyobb, és immáron tartós visszhangot kiváltó beszédet mondott.¹⁰⁴

A holnapot, a vágyott – a miniszterelnökkel is bizonyosan egyeztetett – jövőképet *Ottlik László* a Magyar Szemle 1928. szeptemberi számában tárta a hazai és nemzetközi nyilvánosság elé.¹⁰⁵ Ez – nyilván figyelemmel a korszellemre, a nemzetállami szerveződések meghaladását célzó törekvésekre – föderális alakzatként képzelte el a majdan ismét megszülető Szent István-i Magyarországot, s azt új Hungáriának nevezte el.

A visszhang (illetve annak hiánya) több mint lesújtó volt. Itthon az erősen pozícionált köröknek a föderációs átrendeződésről Jászi Oszkár és annak 1918-ban meghirdetett keleti Svájc¹⁰⁶ elképzelése jutott az eszükbe, ezért a derék Ottliknak (s mögötte urának, Bethlen Istvánnak) az eszmei rokonság (még kimondani is szörnyű) vállalása helyett a teljes elhatárolódás tűnt célravezetőbbnek.¹⁰⁷ Még lehangolóbb volt, hogy a szomszédos országokban semmi jelét nem adták annak, hogy vissza kívánnának térni abba a birodalomba, ahonnan már az 1918-as összeomlás előtt évtizedekkel korábban is (ilyen-olyan határozottsággal) elkíváncskoztak. Bő évtizeddel később Németh László maró iróniával emlékezett vissza az elgondolás irrerealitására. „Sajnos a cikkíró – írja – ezt a hazát vissza- s nem előrefelé akarja megalapítani. ... Hajlandó 1840-re csavarni az órát; megadni tótnak, horvátnak, románnak, amit akkor meg nem adtunk, s tán hiába is adtunk volna meg, de aztán ők is sétáljanak vissza: Szent István birodalmába. ... A horvátokkal a legkönnyebb, nekik ősi önkormányzatuk van, alig várják, hogy visszatérhessenek. A tótoknak az autonómia sok. Ők nevelésre szorulnak, nekünk kell jó tótokká nevelnünk őket; a visszatérésre azonban ők is csak az alkalmat lesik. A legbajosabb az erdélyi románok dolga; ott még »föl kell nőni az új nemzedéknek, amely nem

¹⁰² Gergely 1985, 78.

¹⁰³ Fülöp – Sipos 1998, 113.

¹⁰⁴ A zalaegerszegi beszédre ld. a debreceni beszédre ld. Romsics 2000. I. köt. 33. sz.

¹⁰⁵ Magyar Szemle 1928. 9. sz. A szöveget legújabban közli: Balogh 2002, 555–561.

¹⁰⁶ Litván 2004, Pelle 2001

¹⁰⁷ Magyar Szemle 1929. 9. sz. A szöveget közli: Berend 1986, I. köt. 170–182.

fogja többé magában fellelhetni az előző nemzedékek élesen magyarellenes hangulatait, viszont illő módon megtelik a regátbéli bitorlók elleni felháborodással.«¹⁰⁸

A második világháborúban még inkább felerősödtek azok a törekvések, amelyek a közép-európai nemzetállamok közötti békétlenkedések feloldását föderatív úton képzelték el. 1942 januárjában Londonban csehszlovák–lengyel, valamint görög–jugoszláv föderációs megállapodást írtak alá. Kállay Miklós kormánya ismert béketapogatózásai közepette két memorandum is született azzal a céllal, hogy a háború utáni Magyarországnak kedvező helyet találjanak. Az egyiket *Szegedy-Maszák Aladár*, a Külügyminisztérium politikai osztályának munkatársa, 1943 július végétől vezetője készítette, s amelyet 1943 júniusában a minisztérium vezetői jóváhagytak, majd a miniszterelnök korrekciói után végleges formát öltött.¹⁰⁹ A másikat egy *Schrecker Károly* nevű jogász jegyezte, ám szintén messze nem egyéni nézetet fogalmazott meg. Ő eljutott a brit fővárosba, és ott munkájával „a Bethlen-csoport nevében” lépett fel.¹¹⁰ Mindkét irat reflektál a föderációs elképzelésekre. A korabeli hivatalos Magyarország magáról, nemzetközi meghatározottságairól alkotott felfogását, vágyott jövőképét legteljesebben a diplomata memorandumja tükrözi. A dokumentum feladja az integrális revízió álláspontját, s helyette Kárpát-medencei Commonwealth tervét veti fel. A már felmerült föderációs terveket „a legteljesebb elvi rokonszenv” kinyilvánítása mellett udvariasan, de lényegében elveti: „Magyarország egyelőre tartózkodással kénytelen nézni ezeket a tervezetéseket, mert a federációs akarat kétségtelen megnyilvánulását nem képes felfedezni az érdekeltek között, de nem látja azt az államot sem, amely hatalmával a federációt létre tudná hozni”.¹¹¹ Schrecker nem ezt teszi, hanem – kimondatlanul a lengyel–csehszlovák megállapodást felülírva lengyel–magyar „szoros együttműködést” ajánl, amelyhez (Csehszlovákia újjászületését kimondatlanul ellenezve) külön a csehek és külön a szlovákok csatlakozhatnak.¹¹² Ha nem is oly markánsan, mint az 1928-as Ottlik-cikkben, ám mindkét dokumentumban ott bujkált valamiféle igény a magyar súlypontra, amely mögött viszont az a mély meggyőződés rejlett, hogy a történelem még nem produkált olyan szupranacionális alakzatot, amelynek ne lett volna súlypontja, vezető ereje. Ezzel a magyar igénnyel a Foreign Office illetékesei nemhogy nem tudtak mit kezdeni, hanem azt nagyon nyersen hátrították el. „Ha a magyar kormány azt reméli – jegyezte fel az angol külügyminisztérium illetékese –, hogy ezek a gondolatok alapul szolgálhatnak a velük folytatandó tárgyalásokhoz, akkor még nagyon sokat kell tanulnia.”¹¹³

Németh László külpolitikai programja

1934. október 10-i marseille-i gyilkosság után a magyar külpolitika dermedt állapotba került, mert a kisantant (Párizs támogatását maga mögött tudva) a legdurvábban támadta, s a legfőbb

¹⁰⁸ Németh 1989, 568.

¹⁰⁹ Az emlékirat két fontos munkában is napvilágot látott. Juhász 1978, illetve Szegedy-Maszák 1996. – Az emlékiratot nem az angol külügyminisztériumnak szánták, azt a semleges országokban működő követek többségének, a béketapogatódzások részvevőinek küldték meg. Nem átadásra, hanem beszélgetés közben történő felhasználásra szánták, mégis az egyik példánya augusztus elején már a brit külügyminisztériumban is olvasható volt.

¹¹⁰ Juhász 1978, 39.

¹¹¹ Juhász 1978, 210–211. ill. Szegedy-Maszák 1996, II. köt. 272.

¹¹² Juhász 1978, 130–131.

¹¹³ Juhász 1978, 217.

támaszának gondolt Németország nemhogy semmi segítséget nem nyújtott, hanem inkább a Belgrád iránti rokonszenvével tüntetett.

„Lesz-e reform?” – kérdezte Németh László a Magyarország c. napilap 1934 karácsonyi számában megjelent írásának már címével is.¹¹⁴ Abból indul ki, hogy a mély külpolitikai krízistől való megmenekülést belső önvizsgálatra, az eddig követett módszerek elejtésére, jobbak megválasztására kell felhasználni. Kemény szavakkal ostromozza az „ostoba revizionista lármát”, melyet az itthon élők meguntak, a kisebbségi sorsban élők pedig megsínylettek. „Tessék a bőmbőlő honfibu táplálására fordított összeget – követeli – okosabb dolgokra fordítani... Az elveszett területet – állítja nem csekély bátorsággal – 'vissza'-szerezni nem lehet, de szívós munkával 'meg' lehet szerezni valami mást a kis népek övében: a magyarság primátusát. Ennek azonban első és egyetlen feltétele: a magyar reform. *Magyarországnak egy külpolitikája van ma: a belpolitika*. Kifelé hallgatni, befelé tenni: ezzel erősödünk meg kifelé is.” (Kiemelés -- P.P.)

Németh Lászlónak mélységesen igaza van, amikor a hatalom birtokosai által – manipulatív szándékkal – tovább deformált nemzettudatot ostromozza, aminthogy nem kétséges: nem a követett, hanem a belügyekre hangsúlyozó politika felelt volna meg a nemzet tényleges érdekeinek. Írása mégsem mentes az illúzióktól. Belpolitikailag nem veszi tekintetbe, hogy a „bőmbőlő honfibu táplálásának” a rendszer létébe kitéphetetlenül gyökerező okai voltak, és ilyenformán a külpolitikának nem csupán rendszerstabilizáló, hanem rendszerkonzerváló, a belső megújulás szükségességét elodázó funkciója is volt. El tehát nem halványodhatott, rovására a belpolitikának nem lehetett nagyobb mozgástere. Ettől függetlenül: a trianoni Magyarország nemzetközi helyzete nem passzivitásra, hanem sokkal inkább aktivitásra serkentett. A határok spiritualizálásának gondolatát – revízió helyett – egy progresszív berendezkedésű ország közvéleménye *idővel* talán elfogadta volna. De csakis abban az esetben, ha biztos jelei lettek volna annak, hogy a szomszédok ezt a programot magukénak vallják. *Nicolae Titulescu* román külügyminiszter ugyan többször hangoztatta ezt a spiritualizációt, de ennek sem Románia, sem általában a kisantant országok kisebbségi politikájában semmiféle nyoma nem volt.¹¹⁵ Éppen ellenkezőleg: még a polgári demokratikus Csehszlovákia is türelmetlen, mesterséges asszimilációs politikát folytatott. Ezért a két világháború közötti Magyarországon a revíziós politikának nem volt valóságos alternatívája. Mindez ellenben még korántsem jelenti azt, hogy a revíziós politikának szükségszerűen kellett abba tragédiába torkollni, amelybe a második világháború során az országot sodorta.

Mivel a hatalmon lévők akarata miatt a politikán belül nem lehetett a hangsúlyt a belpolitikára helyezni, nem lehetett megteremteni azt a modern társadalmat, amely (elvileg) bázisául kínálkozott – a külpolitika kedvező csillagállása idején – olyan szuverén magyar lépésnek, amely nem engedi a revíziót nagyhatalmi manipuláció eszközévé degradálni, s ezáltal egy kedvezőbb külpolitikai helyzetben a területi kérdésben tartós eredményt hoz.

A semmi realitással nem rendelkező cikk nyomán – amint azt maga Németh László említi meg hat esztendővel később, a *Kozma Miklósról* írott nekrológiájában¹¹⁶ – akkora volt hivatalos körökben a felháborodás, hogy azonnali elbocsátását követelték a Rádió irodalmi osztálya éléről. Mégis a cikknek Németh László gondolatvilágában való súlyát jelzi, hogy a szöveget nem sokkal azután, hogy a Magyarország 1934. karácsonyi számában megjelentette, azt utánközlésben hozta 1935. január 6-án a Kecskeméti Lapok, nem sokkal később, 1935

¹¹⁴ Németh 1989, 172–175.

¹¹⁵ Ld. a határok spiritualizálásának szándékáról Bibó István fentebb idézett gondolatait a lapon.

¹¹⁶ Németh 1989, 706.

januárjában a Tanú 10. számában is publikálta, majd – igaz: meghúzva – közzé tette a Minőség forradalma c. nevezetes gyűjteményes kötetében is.¹¹⁷

Németh László fél évtizeddel később is ezen tengelyre építi külpolitikai elgondolását. A Szekfű Gyulával való viaskodása jegyében is azt mondja, hogy hagyni kell egy időre a „pátriát” és helyette a „nációt” kell nézni. Azt kell úgy átszervezni, „hogy minden magyarnak helye legyen, s minden környező nép példát lásson benne. Ha ez megtörtént, fordulj a körülakókhoz, s kérdezd meg: nincs-e kedvetek velem együtt új hazát építeni (nagyobbat akár a Nagy Lajosénál is, ha nem is épp Hungáriát) megtisztult nációinknak. A birodalom előttünk s nem mögöttünk van, s az út felé a népek megújulásán át vezet. A legjobb külpolitika: épp azért a belső.”¹¹⁸

A valóságos politika erőterében

Meghökkenően hangozhat, ám a megváltozott körülmények között ez jelentette volna annak a húszas évekbeli nagypolitikai koncepciónak folytatását, amelynek hívei a nagy hatalmi partner(ek) jelentkezésére vártak. Amikor úgy jelent meg a nagy hatalmi partner (a náci Németország képében), hogy az ugyan ígért, majd ténylegesen adott is támogatást a revíziós programhoz, ám mindeközben az ország alárendelődést is mind realisabb közelségbe hozta, akkor az új helyzet hatására a külpolitikának – a mindenkori alapcél, ti. a meglévő állami szuverenitás és adott országterület védelmezésének elsőségét középpontban tartva – meg kellett volna állni, s a belpolitikára kellett volna összpontosítani.

Erre nem csupán Bethlen, de a vele mind keményebb küzdelembe bonyolódó Gömbös sem volt hajlandó.¹¹⁹ Gömbös ugyan tudott olyan tábort toborozni, amelyre támaszkodva az 1935-ös választásokon legyőzhette a bethleni konzervatív Magyarországot, ám az Új Szellemi Frontra készülő népi írókkal csalfa játékot űzött, a Kisgazdapárttal kötött paktumot galádul megszegte, az általa foganatosított reformok pedig nagyon haloványra sikeredtek.¹²⁰

Gömbös erősen szimpatizált a náci Németországgal, ám nem volt Hitler lakója. Az önálló magyar politikát a Führer előtt is igen nagy önérzettel képviselte. A magyarországi németek nem megfelelő helyzete ürügyén a magyar belpolitikába beavatkozó berlini kísérleteket keményen visszautasította.¹²¹ Ez is a birodalmi tudat maradványa, ám annak pozitív voltát alaposan lerontotta Gömbös téves helyzetértékelés: képtelen volt érzékelni, hogy Berlin szempontjából Budapest már réges-régóta elvesztette a bismarcki jelentőségét. A kormányfő nem vette tudomásul, hogy a németek számára már másfél évtizede a *dunai-térség-politikát* a *dél-kelet-európai-térség politika* váltotta fel, s abban Belgrádnak, Bukarestnek volt nagyobb jelentősége.

Ez a hiba pedig nem csupán Gömbös személyes tulajdonsága, hanem az uralkodó elit zömének hibája is volt. Ez a hiba mutatkozik meg Kánya Kálmán allűrjeiben,¹²² majd

¹¹⁷ A cikk két fontos visszhangja még: Bibó és a Gondolat c. folyóirat 1935 februári száma. Németh 1989, 822. (Grezsa Ferenc jegyzete)

¹¹⁸ Németh 1989, 568.

¹¹⁹ Bethlen a harmincas évek második felében mindinkább bírálója lesz a megváltozott körülmények ellenére is tovább vitt politikának.

¹²⁰ Vö. Gergely 2001, valamint legújabban Antal 2004.

¹²¹ Tilkovszky 1989., Pritz 1982.

¹²² Pritz 1995,

részletes kifejtést nyert Csáky István 1940-es elmélkedéseiben, mely szerint hazája – úgymond – középhatalommá emelkedett. Miközben a szomorú valóság az volt, hogy elenyészett az a mozgástér, amely a harmincas években a versailles-i rendszer eresztékeinek meglazulása, majd szétesése következtében keletkezett.¹²³

Az 1921 és 1931 között országló Bethlen István ugyan már sokkal jobb helyzetbe vette át az országot, mint ami a konszolidáció első keserves lépéseit megtevő elődjének, Teleki Pálnak jutott¹²⁴, ám egészében mégis Bethlen épít országot a romokból. S ha már romokból kellett építkezni, akkor kézenfekvő volt, hogy a székesfehérvári Nagyboldogasszony-templom romjaiból is érdemes dolgot lehet konstruálni. Az alkalmat erre a nagy király halálának 900. évfordulója adta. A kultuszárcát ekkortájt Szekfű Gyula *Magyar történetének* megírásában inaskodó¹²⁵ Hóman Bálint irányította. Az újabb székesfehérvári ásatás nyomán a területen Romkert, s benne az első király emlékét idéző díszes mauzóleum létesült. Ideológiai-politikai funkciója is rögvést támadt, hiszen míg a korábbi esztendőkből a vitézzé avatás ceremóniáját a Margitszigeten tartották, 1938. május 22-én a vitézzé avatandók a mauzóleum lépcsőjén ereszkedtek térdre a kormányzó előtt. Az augusztus 20-i állami ünnepek is itt zajlottak, innen indult Horthy Miklós útra, hogy eleget tegyen Adolf Hitler vezér és kancellár meghívásának. A találkozó tétje messze nagyobb volt a székesfehérvári ceremóniákon történetekhez mérten, ám a kettő között spirituális kapcsolat létezett.

A székesfehérvári ceremóniák mítoszt sugalltak a javából, azt delejezték, hogy egyszer ismét megszületik Szent István Magyarországa. Kielben pedig megfogalmazódott a nagy ajánlat: Magyarország támadja meg Csehszlovákiát, a gyenge magyar haderőnek a német rögvést a segítségére siet, a győzelem nyomán az egész Felvidék ismét Magyarországhoz kerül. A kormányzó azonban tudta, hogy az ajánlatot nem fogadhatja el. Horthy természetesen nagyon szívesen részt vett volna a gyűlölt északi szomszéd államának szétzúzásában, ám szeme előtt a herderi jóslat beteljesülésének réme lebegett. A májusi válság – amely abból keletkezett, hogy London Berlin tudomására hozta: nem nézi tétlenül a Prága elleni machinációkat – nagyon világossá tette a kalandba bocsátkozó magyar államra váró sorsot. Ám a hitleri ajánlat visszautasításához is erő kellett. A székesfehérvári mítoszba kapaszkodni lehetett ...

Labancok és kurucok az Anschluss árnyékában

1938 márciusában megvalósult az Anschluss, a náci Németországnak a magyar határon való megjelenése a magyar közvéleményben komoly riadalmat keltett, amelyet Horthy Miklós rádióbeszédében igyekezett április elején eloszlatni.¹²⁶ A szélsőjobb ezt a veszélyt nem érezte, inkább elérkezettnek látta az időt, hogy Hitlert rávegye: adja vissza Magyarországnak Burgenlandot. A német külügyminisztérium (fentebb már jeleztük) vastag dossziényi anyagot gyűjtött össze ezekről. Közben azonban a kuruc-labanc ellentét jegyében tovább zajlott a belpolitikai csetepaté: most a legitimisták szólták le alaposan a kurucokat, hogy nem látták a készülő veszedelmet, amelyet ők természetesen a Habsburg-restaurációval gondolták elhárítani, a kialakult helyzet ódiúmát pedig a kurucokra hárították ismét bebizonyítva, hogy a nemzetközi erőviszonyokat teljesen irreálisan szemlélik, hiszen az Anschluss elleni kemé-

¹²³ Juhász 1964, Czettler 1997.

¹²⁴ Ablonczy 2005.

¹²⁵ Németh László kifejezése. In: Németh 1989,

¹²⁶ Juhász 1988, 173–174.

nyebb magyar fellépés sem lett volna komoly tényező a hitleri akarat meghiúsítására. *Pethő Sándor* ellenben így oktatta ki eszmei ellenfeleiket: „a mi nagy pipájú, kevés dohányú kurucaink addig tüzeltek és ádázkodtak az úgynevezett osztrák rém felkunkorodása ellen, amíg most, tíz esztendő múlva, Hegyeshalom és Sopron alatt majdnem megkapják ... nem a hétmillió osztrák köztársaságot, hanem a hetvenötmillió germán birodalmat, melynek peremén ott sorvadozhatnak a fogatlan kuruc tigrisek, arra várva, mikor nyeli le őket a dunai anarchia gazdasági sivatagának nagy ragadozója, a germán oroszlán!”¹²⁷

1939 nevezetes dátuma

1939 márciusában Hitler bekebelezi Csehszlovákiát, s ezzel először foglal el nem németek lakta területet. Német földön erre születik meg *Carl Schmitt* híres tanulmánya, amelyben Hitler lépését a „társéidegen hatalmak” beavatkozása ellen felhozott érvekkel igyekszik ideológiai síkon segíteni.¹²⁸ Itthon Németh László ragad tollat és megírja a *Kisebbségben c.* hatalmas vihart kavaró munkáját.¹²⁹ Valamikor a hatvanas évek végén – amikor életmű sorozatának záró kötetét szerkeszti – maga Németh László írja: „39-ben az a veszély fenyeget, hogy Lengyelország helyett minket szállnak meg. Én legalább ezt hittem, s amikor a németek disszimilációjáról nyilatkozatra szólítanak fel,¹³⁰ kimozdulok eszmei hallgatásomból, s megírom a *Kisebbségben-t.*” További kutatásoknak kell tisztáznia, hogy Németh e félelme csupán a sajátja vagy szélesebb körök is osztják e nézetet. Egy biztos: amikor majd 1941 júniusában a Szovjetunió elleni hadba lépés kérdése kerül terítékre, akkor már *Bárdossy László* és környezetében sokan mások erősen tartanak egy esetleges német megszállás rémétől. Könnyen lehet, hogy e nézet gyökérezete nem csupán Németh László 39-es felfogásában, hanem szélesebb körök ekkortájt már megszülető felfogásában gyökerezik. A motiváció külpolitikai, a fogadtatás nyomán elharapódzó mérges vita ellenben kimondottan befele forduló, belpolitikai természetű: azokat is egymás ellen fordította, akik sok ok folytán inkább összefoghattak volna a németbarát külpolitikai kurzus egyoldalúságának a fékezésére.¹³¹ Szekfű Gyula a „lírai történelemszemlélet” dokumentumát láttatja a munkában, mire Németh László teljes könyvben tessékeli ki Szekfű Gyulát a magyarságból azzal a hevülettel, hogy a múltjára szorult magyarságnak a múltját neki kell visszapörölnie.¹³²

1939 nevezetes dátuma a magyar külpolitikának, hiszen a 20. századi magyar történelemben alig akadt példa, hogy oly gerinces magatartást tanúsítson a magyar külpolitika, mint amit a Teleki-kormány tesz meg a Lengyelország elleni, Berlin által felvetett magyar–német együttműködés elhárításával, majd nyomában a lengyel menekültek tömeges befogadásával. Majd éppen negyed századdal később Kádár Jánosnak lesz bátorsága a bukott Hruscsov melletti kiállásra. Teleki tettét akkor a magyar társadalom széles körei helyeslik, csupán a nyilasok berzenkednek ellene. A hivatalos Magyarországon belül ellenben a pártfőtitkárnak ilyen lépés megtételéhez sokkal kisebb a támogatottsága. Ennek a hivatalosságnak a tudatába *E. Fehér*

¹²⁷ Németh 1989, 579.

¹²⁸ Pritz 2005, 212–214.

¹²⁹ Németh 1989, 8. Ld. még uo. 806. (Greza Ferenc jegyzete)

¹³⁰ Szekfű Gyula szólította fel. Gergely 1985, 87.

¹³¹ Juhász Gyula történész is úgy látta 1989-ben, az asszimilációs vita „oly heves volt 1939-ben, hogy a magyar értelmiség elég jelentős részének alig volt ideje észrevenni, hogy a háború kirobbant.” (Németh 1989, 837.) Ez annál is inkább így lehetett, mert a magyar értelmiség általában sem nagyon kémlelte évtizedeken át a nemzetközi kapcsolatok horizontját.

¹³² Németh 1989, 597.

Pálnak az Élet és Irodalomban másfél évtizeddel később közölt, a Teleki-kormány tettét cinikusan számítónak bélyegző levele is belefért.¹³³

Kádár János nemzetfelfogása

Nem kétséges, hogy valamire valóan hatékony külpolitika a dinasztikus korok után csakis nemzeti-nacionalista hajtóerővel lehetséges. Nálunk ellenben a hivatalos kádári Magyarország nem jelentéktelen hányada mindenfajta nemzeti büszkeségben veszedelmet szimatolt, amint azt *Faragó Vilmos* Kicsi ország c., szintén a korszakban értelmiségi órakulunként kezelt *Élet és Irodalomban* lehetett olvasni.¹³⁴

Történelmi közhely, hogy az ország nemzetközi helyzet általi erős meghatározottsága miatt a mindenkori vezetők a külpolitika irányítását saját kezükben tartották. Akik felületesen figyelik az eseményeket, azok hajlamosak arról beszélni, hogy Bethlen Istvánnak vagy Kádár Jánosnak – úgymond – hobbija volt a külpolitika. Természetesen nem hobbiról, hanem a sikeres politikálás alapvető terepéről volt szó. Kádár esetében ennek a rendszer jellege miatt még inkább így kellett lennie. Nos mindebből következőleg különösen izgalmas kérdés, hogy Kádár Jánosnak volt-e, s ha igen, akkor milyen nemzetfelfogása. Úgy véljük, hogy Kádár János kezdetben a nemzeti kérdéssel szemben erős bizalmatlanságot tanúsított. Azon egyszerű okból kifolyólag, hogy nagyon sokáig a nemzeti érzülettel való manipulálás a hagyományos uralkodó körök terepuma volt, ha úgy tetszik a nemzeti kérdésnek erős jobboldali konnotációi vannak. Aki nem úgy volt nemzeti, ahogy azt az uralkodó körök érdekei megszabták, arra nagyon könnyen rásütötték a hazafiatlanság, „a magyartalanság” vádját.¹³⁵ S az is ténykérdés, hogy a munkásmozgalom nagyon sokáig nem nemzeti keretekben, hanem szupranacionális módon gondolkodott, ami a marxizmus terminológiájában az internacionalizmus kifejezésével nyert leképezést. A Szovjetunió létrejöttével, majd még inkább a második világháború után, amikor a Moszkva az egész közép-európai térség urává válik, akkor ennek az internacionalizmusnak a tartalmát is a Kreml hatalomtechnokratái szabják meg, annak tartalmát kisajátítják, s ezzel összefüggésben alaposan meghamisítják. Kádár János ugyan élete végéig rengeteget beszél internacionalizmusról, s ennek keretében hangzanak el hírhedten ismert szavai arról, hogy az igazi magyar hazafiság egybeesik a Szovjetunió érdekeivel, ám joggal feltételezhető, hogy ő már jóval 1956 előtt világosan látja: a moszkvai ideológusok szájában az internacionalizmus jelentős mértékben a szovjet imperializmus malaclopó köntösévé vált. Ha nem így lett volna, akkor aligha lehet megérteni az októberi forradalomban, az első *Nagy Imre*-kormányban vitt szerepét, a szovjetekkel való tárgyalásainak keménységét.¹³⁶ És éppen azért, mert tisztában volt ennek a moszkvai hatalomnak a tényleges természetével – vélelmünk szerint – ezért következik be a pálfordulása, ha úgy tetszik az „árulása”. És mindennek nyomán bontakozhatott ki az a fajta nemzetfelfogása, amit mi plebejus nemzetfelfogásnak nevezünk. Ez a felfogás irtózott a hagyományos nemzetfogalom ismert kelléktárától, nagyon nagyfokú érzéketlenséget tanúsított a szomszédos országokban élő magyarság sorsa iránt, mert abban a hagyományos, s lelke mélyéről mély irtózással figyelt nacionalizmus-revizionizmus feléledésének veszélyét látta. Ugyanakkor azonban e nemzetfelfogás középpontjában a

¹³³ *Élet és Irodalom* 1979. június 23. 5. o.

¹³⁴ Uo. 1967. január 9. 12. o. Vö. Romsics 1999, 511., valamint Faragó 2000, 202–212.

¹³⁵ Eklatáns példa erre a harmincas években a falukutató írók munkáinak a hatalom általi fogadtatása, bíróságai által „nemzetgyalás” vétkében való elmarasztalásuk.

¹³⁶ Szereda-Rainer 1996, 75–82.

dolgozó nép felemelkedésének, mindennapi életkörülményei javításának állította. Az 1959-es ismert pártállásfoglalás tárgyba vágó megállapítása – „aki hú a Magyar Népköztársasághoz, aki munkájával, eszével és szívével segíti népünk felemelkedését, az hazafi. Ez a hazafiság csak a kommunistákkal való akív együttműködésben válik igazán alkotó erővé.”¹³⁷ – meggyőződésünk szerint minden szavával Kádár János felfogásával azonos. Kádár ragyogó politikus volt, s 1956 kataklizmáját soha nem feledte. Minden olyan jelre, amely a társadalmi feszültség növekedése irányába mutatott igen nagyfokú érzékenységgel reagált. A főhatalom birtokában, annak szilárdságát első helyen tartva, sőt éppen megőrzése érdekében a kompromisszumkeresés útját járta, ezért lesz a kompromisszumok robotosa. Ezért van az, hogy amikor a román nacionalizmus eldurvulásával párhuzamosan a magyar társadalomban lappangóan növekszik a rendszerrel szembeni elégedetlenség, akkor ennek a nyomásnak Kádár bizonyos pontig enged,¹³⁸ az egész politikai játékban pedig *Aczél György*nek nagy szerepet enged, mert jól tudja, hogy ennek a belpolitikai elégedetlenségnek az irodalmi szféra a megszólaltatója, abban pedig az általa becsült Aczél Györgyöt megfelelő erőnek tartja a vonal megőrzésére. Ebben az összefüggésben van az Illyés–Aczél párbajnak nagy jelentősége. Az MSzMP KB mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség 1974. évi állásfoglalása számos szempontból új hangot jelent, a főhatalom gyakorlását azonban alapvetően nem változtatja meg.¹³⁹

A semlegesség ideája

A nagyhatalmak nem szoktak semlegesek lenni, mert a nagyhatalmi lét egyik sajátossága éppen az, hogy az adott nagyhatalom befolyását mennél gyakrabban, határaitól mennél távolabb akarja gyakorolni. A Szent István-i birodalom sem volt ez alól kivétel. A magyar uralkodó osztályoknak szerepük van a dualista állam külpolitikájában, ahol lehet, azt oroszellenesre próbálják hangolni. Az 1878 márciusában megkötött San Stefanó-i béke revíziójában, a berlini kongresszus létrejöttében is ott van a magyar akarat. Az 1908. évi annexiós válság kirobbanásában Budapest vétlen, azt Lex Aerenthal külügyminiszter nyegle cinizmusa robbantja ki, ám a szerbek elleni, azt követő nyomásgyakorlásban is jelen van a magyar szándék. Az első világháború csóvját nem Tisza István gyújtotta meg, ám a magyar miniszterelnök makacsul semleges álláspontja megakadályozhatta volna a konfliktus *akkori* kirobbanását.

A trianoni Magyarország – Ausztria mellett – a térség legkisebb és leggyengébb állama, nemzetközileg garantált semleges státust nem akart, hiszen az „örökre” a trianoni ketrecbe zárta volna, míg az alapcél éppen a ketrecből történő kitörés volt. Kozma Miklós – a korszak egyik fontos politikai szereplője, az MTI elnök-vezérigazgatója, 1935–1936-ban belügyminiszter – 1938. szeptember végén ezeket a szavakat jegyezte fel naplójában: „A trianoni Magyarország ketrecébe bezárva él 9 millió magyar. Három oldalról a kisantant veszi körül, negyedik az Anschluss óta Németország. Ha a jövőben, amiben ma már senki nem kételkedik, békésen vagy vérrel visszkapjuk a magyar területeket, az magában véve csak annyit jelent, hogy egy valamivel nagyobb ketrecben, valamivel több magyar fog élni. A ruténföld ellenben azt jelenti, hogy a kisantant gyűrűjét Románia és Csehország között megszakítottuk s megvan a közös határunk Lengyelországgal. Nem is kérdés, hogy akkor is folytatnunk kell Németországgal addig folytatott baráti politikánkat, de az sem kérdés, hogy

¹³⁷ Romsics 2000, II. köt. 224.

¹³⁸ Ld. erre részletesebben: Földes 2005.

¹³⁹ Társadalmi Szemle 1974. 10. sz. 32–47. Vö. Romsics 1999, 515.

egészen más körülmények között, mint értékes ország folytathatjuk. A Róma–Berlin tengely politikájának nem ellentéte, de nekünk megkönnyebbülés a Varsó–Budapest–Belgrád–Róma-i vonal.”¹⁴⁰

Kozma Miklós teljes pontossággal adta vissza a korabeli hivatalos magyar külpolitika törekvéseit és homokra épült reményeit. Kárpátalja megszerzését azért akarták elérni, hogy Berlinnel szemben komoly mozgástérhez jussanak, az elkövetkező hetek ellenben azt bizonyították be, hogy Berlin akarata ellenére egy talpalattnyi újabb földet sem szerezhetnek meg. Az önállónak gondolt magyar katonai akció megállítására november 18-án érkezett meg az első német figyelmeztető jegyzék. Hatására Budapesten – azzal az öntudattal, amely a naplóbejegyzésnek is olyannyira sajátja – mindössze a támadás időpontját halasztották némileg el. 21-én ellenben jóval élesebben fogalmazott állásfoglalást kaptak, amelyet az olaszok ugyanúgy visszahangoztak. Ezért kényszeredetten visszavonták és leszerelték a felvonultatott csapatokat.

Azt pedig, hogy az elgondolt Varsó–Budapest–Belgrád–Róma-vonal (tehát lényegében a horizontális tengely már évek óta a fejekben élő, hatalompolitikai erővé azonban egyáltalán nem szerveződő elképzelése) mily mértékben bizonyult alkalmatlannak a tengelytől való megkönnyebbülésre, azt majd a következő évek tragikus fejleményei fogják Budapest számára véres komolysággal megmutatni.

A második világháború kirobbanása után működésbe lépett az a reflex, hogy az ország elkerülje az 1918 végi állapotokat, tehát, hogy a németek várható veresége ne rántsa magával hazánkat. Ennek alapján képviseli a Teleki-kormány a fegyveres semlegesség álláspontját, s azt egészen Jugoszlávia 1940 április elején bekövetkezett összeomlásáig sikerült fenntartani.¹⁴¹ A fegyveres semlegesség egyoldalú magyar politika vonalvezetést jelentett, amelyet majd a belgrádi pálfordulással kialakult új helyzet összeroppant. Olyan szándék azonban, hogy maga Magyarország a nagyhatalmak által elismert semleges státuszt nyerjen, mérték adó helyen, komoly formában továbbra sem merült, mert nem merülhetett fel.

Mintegy 80 ezer km², Hitler akaratából elnyert területi változás birtokában a Szovjetunió Németország által történő lerohanásának pillanatában a semleges státusz még kevésbé merülhetett fel. A háborúban az ország lakossága nem akart részt venni, a propaganda minden nagy hangoskodása közepette is tudta, hogy ahhoz nincs köze, érdeke ahhoz nem fűződik. A kialakult helyzet azonban az ország vezetését a részvétel felé nyomta. Az ország egészét óvó, a szélsőjobboldal háborús harciasságát lecsapoló elgondolás volt, hogy önkéntesek frontra küldésével találjon a kormány kiutat,¹⁴² Bárdossy László miniszterelnöknek azonban sem ereje sem judíciuma nem volt e javaslat realizálására.

A bukás felé haladva, amikor a magyar haderő jelentős részét a Vörös Hadsereg Voronyezs-nél már szétverte, mind nagyobb valószínűsége volt annak, hogy a szovjet csapatok magyar földre lépnek, 1944-ben gyakran megfordult a fejekben Magyarország finnlandizálása, vagyis annak elkerülése, hogy a háborúból az ország a szovjetnek történő teljes alávetettséggel kerüljön ki. Ez gyakorlatilag (később talán jogilag is) a semleges státuszt jelentette volna. Az elgondolás nagy-nagy gyengesége az volt, hogy azt csak a magyar fél vetette fel, a nagyhatalmaknak nem hogy egésze, de még az egyik tényezője sem fontolgatta.

¹⁴⁰ Ádám 1968, 327.

¹⁴¹ Juhász 1964, Czettler 1997, Ablonczy 2004.

¹⁴² Hory 1987, 380.

1946–1947-ben azok a polgári demokratikus erők (élükön *Sulyok Dezső*vel) vetik fel a semlegesség gondolatát, akik abban menedéket láttak Moszkva túlsúlyával, az ország várható szovjetizálásával szemben. Az elgondolásnak mind a bel- mind pedig a külpolitikai feltételei hiányoztak. A parlamentben 1946-ban a semlegesség körül zajló vita ismét megmutatta a honi külpolitikai gondolkodás gyengeségét.¹⁴³

1955-ben Ausztria semleges státuszának megszületése nagyon sokakban ébresztette fel itthon a csalfa reményt, hogy hazánk számára is járható útról van szó. A következő esztendőben, a forradalom napjaiban azután a semlegesség gondolata az egész magyar köztudatot átjárta, s nagyon kevesen voltak tisztában azzal, hogy a nemzetközi feltételek dolgában jöttányit sem változott a helyzet. November elsején, amikor Nagy Imre bejelenti a semlegességet, akkor azt szinte az egész ország támogatja. Formailag kedvező feltételt teremtett hozzá *John Foster Dulles* amerikai külügyminiszter október 27-én Dallasban elmondott beszéde, valamint az SzKP PB október 30-i nyilatkozata. A valóságban azonban semmiféle komoly nemzetközi támogatottsága nem volt. Dulles beszédében kakukktójásként bújt meg a lényegyet kifejező mondat: Az USA a kelet-európai népeket nem tekinti „potenciális katonai szövetségeseinek”¹⁴⁴, tehát Moszkva azt csinál, amit akar. A moszkvai akaratot pedig október 31-én Nyikita Szergejevics Hruscsov fogalmazta meg, amikor eldöntötte, hogy birodalma fegyveres erővel veri le a magyar forradalmat.¹⁴⁵

Az 1989–1990. évi rendszerváltás szellemi előkészítése folyamán merül fel ismét a semlegesség gondolata. Legerőteljesebben a népi-nemzeti ellenzék fogalmazza meg. Ennek az az oka, hogy e politika erő – amely pártként a Magyar Demokrata Fórumban ölt testet – szerette volna leginkább elkerülni azt, hogy a Szovjetuniót és a szovjet rendszertől való szabadulás a magyar társadalom azt a kapitalista utat kezdje ismét járni, amely a második világháború végén oly látványosan torkollott nemzeti katasztrófába. Az 1989-ben közzétett MDF-program számos harmadik utas elgondolásról tanúskodik, s azoknak szinte szerves kiegészítője a semlegesség.¹⁴⁶ A semlegesség célja ugyanakkor, amikor még létezett a Varsó szerződés és a KGST, s mögötte ott volt az atomhatalom Szovjetunió, amelynek vezetésével az 1988. évi reykjavíki találkozó után az USA (a korábbi évek csillagháborús programja után) kimondottan jó kapcsolatot ápolt sok országgal, elérhetőbb célnak tűnt, mint az euro-atlanti orientáció.

Az USA számos jelét adta annak, hogy az ellenzéki mozgalmon belül a szabad demokraták kormányra jutását támogatja, s ugyanakkor annak is számos jele mutatkozott, hogy az MSzMP rendszerváltást elfogadó szárnya és az MDF egyes vezetői között valamiféle együttműködés formálódott. Ez az államfő adott parlamenti aritmetikában történő megválasztása tervében öltött konkrét formát. Ebben a helyzetben az SzDSz az euro-atlanti integráció távlati célját fogalmazta meg. Mivel a társadalom széles körei inkább a semlegességet részesítették előnybe, ezért a semlegességtől való elhatárolódást igen tapintatosan kellett megfogalmazni. Így került az SzDSz programjába az a formula, mely szerint a párt a semlegességet pozitív történelmi hagyományként vállalja.¹⁴⁷

¹⁴³ Hefty 1980, 331–346.

¹⁴⁴ Békés 1996, 18. sz. irat. Az idézet helye: 121.

¹⁴⁵ Szereda-Rainer 1996, 62.

¹⁴⁶ MDF 1989, 155–161.

¹⁴⁷ „Elvi nyilatkozatunk hagyományként vállalja az 1956-os semlegességi nyilatkozatot.” SzDSz 1989, 18.

Hazánk nem lett semleges, a mai világpolitika realitásai – lépten-nyomon tapasztalhatjuk – számos olyan helyzetet teremtenek, amelyek a szemlélőben nem ritkán a *dézsá viü* érzését keltik. Mily szép lenne, ha a jövő történései rácsafolnának azok pesszimizmusára, akik szerint a múlt ismerete sok mindenre jó, de arra, hogy okuljunk belőle – semmiképp.

Gergely Jenő

A magyarországi katolikus egyház és a külpolitika (1848–1990)

Az alábbiakban a mindenkori magyar állam területén élő latin és görög szertartású katolikus egyház *külpolitikai gondolkodását és cselekvését*, a magyar állam (a kormányzat) külpolitikájához való viszonyulását, netán az abban való közreműködését vizsgáljuk.

A magyar kormányok külpolitikájának szerves részét képezte a kapcsolat az Apostoli Szentzéssel (közkeletűen a Vatikánnal), az egyetemes (katolikus) egyház központjával, amelynek a magyarországi „része egyháza”. Ebből következően a magyarországi katolikus egyház kánonilag nem önálló alanya a világegyház külpolitikájának, csak annak (helyesebben a világi hatalmakhoz való kapcsolódásának) helyi megvalósításában közreműködő tényező. A magyarországi része egyház külpolitikai gondolkodását, netán cselekvését meghatározza, illetve behatárolja a Szentzék illetén felfogása, érdeke, aminek szükség esetén a rendelkezésére álló eszközökkel érvényt is szerez.

Másrészt a helyi egyház soha nem hagyhatta és hagyja figyelmen kívül az állam külpolitikai érdekeit, nem lehet közömbös céljaival szemben, s nem tudja maradéktalanul kivonni magát az állam külpolitikai doktrínájának, *gondolkodásának* a hatása alól sem. Magyarországon 1918-ig a király főkegyúri jogának érvényesítése, később az állami főhatalom valamilyen mértékű befolyásának érvényesülése nagyban megszabta az egyház élén álló főpásztorok ilyen magatartását, hiszen stallumukat végső soron az uralkodónak, később részben az állami egyetértésnek köszönhették. Az egyház külpolitikai gondolkodását és cselekvését pedig szinte kizárólag a főpapság szabta meg, reprezentálta, közöttük is első helyen az ország primása, nem egyszer megerősítve a püspöki konferencia kollektív támogatásával. Ez azonban nem zárta ki azt, hogy nagy tekintélyű, nemzetközi horizonttal bíró szerzetesek vagy jelentős politikai-közéleti szerepet játszó más klerikusok ne adtak volna hangot külpolitikai nézeteiknek, véleményüknek.

Különbözőségek az egyházon belül

A magyarországi katolikus egyházon belül legalább kétféle okból differenciálnunk kell a kimutatható álláspontokat, a *külpolitikai gondolkodást* vagy annak befolyásolását illetően. A legmarkánsabb a különbség a latin rítusú és a keleti szertartású egyházrész között, pontosabban a magyar és a román főpapok felfogása között volt. A latin egyházfők nagyobb, ezeréves történelmi érdemekre hivatkozó érdekérvényesítő erővel rendelkeztek, lévén hatalmas javadalmak jövedelmének élvezői, közjogi méltóságok viselői, a hatalmi elittel számos ponton összefonódó, az egyházi kapcsolatrendszer messze meghaladó közéleti tényezők voltak. Egyházi intézményrendszerük sűrű hálója épült ki és működött kiválóan, átfogva a társadalom mindennapi életét is. Ehhez képest a keleti rítusú hierarchia alig egy évszázados múltat tekintett vissza, létrehozása nem egyszer a magyar nemzeti (és részint egyházi) érdekekkel szemben, a Habsburg királyok akaratából történt. Javadalmazásuk szerénynek mondható, intézményrendszerük nincs kellően kiépítve, a közéletben saját nemzetiségük érdekeinek szószólói, s mint ilyenek nem egyszer elszigeteltek maradnak.

A másik előrebozsátandó distinkció az, hogy bár a primás és a püspöki kar véleménye volt az egyház „hivatalos” álláspontja, ez nem zárta ki azt, hogy egyes főpásztorok, prelátusok nem alkothattak és alkottak ettől eltérő véleményt. Ebben ugyanis senki más nem gátolhatta

(volna) meg őket, mint maga a Szentszék, a hitelvek és a kánonok, vagy a hatályos állami törvények és jogszabályok. A megyéspüspökök ugyanis a maguk egyházmegyéjükben teljes és önálló jurisdictio-t kapnak a püspökké szenteléssel és beiktatással, s ezt nem korlátozhatja sem a prímás, sem a II. vatikáni zsinatig csak tanácskozó testületként létező püspöki konferencia. Ha pedig a dogmák és kánonok ütköznek a világi hatalom által alkotott törvényekkel, az ordinárius elsősorban főpapi esküjének, és csak másodsorban az állam iránti hűségének tartozik engedelmességgel. Ebből következik, hogy az egyházon belül csak kellő óvatossággal beszélhetünk a ritkán tetten érhető egységes külpolitikai gondolkodásról. Sokkal inkább jellemző az, hogy a klérus is éppen úgy markánsan megoszlott e tekintetben, mint a magyar politikai elit vagy maga a közélet.

Volt-e egyházi külpolitikai gondolkodás (cselekvés)?

A modern katolikus egyháztörténet felfogása szerint a magyar állam külpolitikáját a magyar katolikus egyház lényegében mindig támogatta, külön politikát nem folytatott, ami arra enged következtetni, hogy nem is volt markáns gondolkodása, elképzelése a külpolitikáról. Ezzel a megállapítással – a konkrét érintkezési pontok, együttműködések, netán nézeteltérések számbavétele előtt – több okból egyetérthetünk. Először is 1848-ban megszűnt a katolikus egyház államegyház jellege, majd a dualizmus liberális érájában az érdekek összehangolására kialakult a felekezetek háromfázisú koordinált rendszere. 1949-ben sor került a szeparációra, az egyházak és az állam jogi szétválasztására, amely azonban az egyházak addig nem látott totális állami alárendelésének, „államosításának” lett a nyitánya a diktatúra évtizedeiben. A rendszerváltozás folyamatában a polgári demokrácia keretei között valósulhatott meg a vallásszabadságot biztosító szeparáció.

Az állam és az egyház szétválasztása azzal a következménnyel jár, hogy az egyház nem képezi részét a politikai hatalomnak, a hatalomgyakorlásnak és kormányzásnak, amelynek feladata a külpolitika alapelveinek alakítása, gyakorlati kivitele. Az egyháziak – kevés kivételtől eltekintve – nem találhatók meg a diplomáciai testületben. A hazai katolikus egyház és az állam kapcsolatrendszerének átfogó rendezése éppen úgy, mint a Szentszék és az állam kapcsolatainak alakítása kizárólag az Apostoli Szentszék joga (általában a nunciuson keresztül). Az egyház külpolitikai gondolkodására, illetve az állami külpolitikára való hatásgyakorlás inkább a törvényhozó hatalomban való részesedése által történt meg (lévén a főpapok 1945-ig a második kamara tagjai). Természetesen az egyháziaknak is rendelkezésükre álltak azok az eszközök (sajtó, egyesületek, tudományos fórumok, iskolák) az e téren való véleményalkotásra, amelyek más közéleti tényezőknek is. De az egyháznak volt egy ezek hatékonyságát is felülmúló lehetősége: a templomi szószék, az igehirdetés szabadsága, amit indirekt módon e célokra is fel lehetett használni.

Az egyház a külpolitikát illetően is háromféle magatartást tanúsíthatott: 1. elfogadja és támogatja az állam politikáját, azonosul azzal és ennek hangot is ad, netán közreműködik megvalósításában; 2. elfogadja vagy elutasítja, de erről nem formál önálló véleményt, vagy amennyiben igen, azt nem juttatja kifejezésre (kvázi semleges marad); 3. saját, önálló koncepciójához, felfogásához ragaszkodva elutasítja azt, esetenként – vállalva a konfliktusokat – nyíltan is szembehelyezkedik vele. Véleményünk szerint az egyes korokban egyidejűleg szinte mindhárom lehetőség jelen volt, de közülük az egyik a domináló, a hivatalos egyházi álláspont. Az első esetben ab ovo nem volt szükséges és lehetséges önálló, külön egyházi külpolitika kialakítására és folytatására, míg a harmadik esetben egy markánsan szembenálló koncepciót lehetett, sőt kellett kialakítani. Az első esetben az egyház és az állam érdeke egyaránt azonosnak tűnhetett a nemzet érdekével; az utóbbiban az egyház szerint a saját érdeke és a nemzet közös érdeke áll szemben a hataloméval.

A továbbiakban – e megfontolásokat szem előtt tartva – korszakról-korszakra haladva, a csomópontokra koncentrálva tárgyalom a magyarországi katolikus egyház és Magyarország külpolitikája összefüggéseinek történetét.

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc

A polgári forradalom és nemzeti szabadságharc idején a hazai katolikus egyház külpolitikai magatartása csak relatíve mondható külügyinek, hiszen a Szentszék felfogása szerint Habsburg Birodalom belügyéről volt szó, a magyarok és az uralkodóház konfliktusáról. A polgári átalakulásért és a nemzeti önállóságért folyó küzdelem „hazuról nézve” is belügynek számíthatott a főpapok előtt. Ezért a konfliktus is megosztotta a főpapságot: a püspökök egy része aulikus maradt, más része támogatta a szabadságharcot. (A már 1848 előtt hivatalban lévők többsége megmaradt a Habsburg Ház iránti hűségben – erre kötelezte a király kezébe tett hűségesküje is. A felelős magyar kormány kívánságára kinevezett főpapok többsége a magyar kormányhoz való hűségét elébe helyezte a főkegyúr (az uralkodó) iránti hűségnek, annál inkább, mivel a kinevezéssel (a nominatio-val vagy az egyházi felfogás szerint a praesentatio-val) még nem járt együtt a hűségeskü letétele. Akadtak a kétféle elkötelezettség okán meghasonló ordináriusok is – így maga az új esztergomi érsek, Magyarország hercegprímása, *Hám János*.¹⁴⁸

A birodalom határain túlmutató kérdés volt, hogy megtörténik-e a forradalmi kormány javaslatára kinevezettek praecanisatio-ja (pápai megerősítése vagy a Szentszék értelmezése szerinti kánoni kinevezése). Erre, mint ismeretes, nem került sor.¹⁴⁹ Továbbá a magyar–nemzetiségi relációban is tetten érhető volt a megosztottság: a horvát katolikus főpapok Jellasics mellé álltak, és az erdélyi görög katolikus egyháziak döntő többsége is a magyarokkal szembeni nemzeti szembenállás híve volt.¹⁵⁰

A neoabszolutizmus (1849–1867)

A szabadságharc leverését követő császári megtorlás nem tett kivételt a katolikus prelátusokkal sem: a „rebelliseket” szigorúan megbüntették, elmozdították, az aulikusokat magas(abb) stallumokkal jutalmazták.¹⁵¹ A neoabszolutizmus éveiben a magyar katolikus püspököknek nem volt lehetőségük külpolitikai vonatkozású cselekvésre: továbbra is a birodalom keretei közötti magyar nemzeti érdekek védelme képezhette a külsőnek vagy

¹⁴⁸ A főpapok tehát már 1848–49-ben megoszlottak a birodalomba tartozás vagy a nemzeti függetlenség kérdésében.

¹⁴⁹ A püspök kinevezésének menete a következő: a magyar közjogi felfogás szerint a király mint főkegyúr nevezi ki a püspököt (nominatio), a Szentszék szerint viszont ez nem kinevezés, hanem jelölés (praesentatio), és a kinevezés kizárólag a pápa joga. A király által kinevezettet a pápa ünnepélyesen megerősíti (ez a praecanisatio), amit követ a püspökké szentelés (consecratio), a székeskáptalan közreműködésével történő beiktatás (installatio), majd a székesegyházban lezajló ünnepélyes székfoglalás (intronisatio). Mindezek végén az új püspök csak akkor veheti át javadalmát, ha hűségesküt tesz a király kezébe. 1848–49-ben az újonnan kinevezettek ügye Rómában elakadt, mert a király által tett kinevezésüket a pápa nem erősítette meg (nem praecanisálta). Így Róma eleve nem tekintette őket püspöknek, majd az uralkodóváltás után Ferenc József sem tartotta érvényesnek elődje kinevezéseit. Ezáltal az érintettek vagy el sem foglalták új stallumukat, vagy a bukás után el lehetett őket távolítani.

¹⁵⁰ Adriányi 2004a, 180–187.

¹⁵¹ Balogh – Gergely 1996, 34–96. Adriányi 1999, 131–140.

idegennek is mondható elnyomó hatalommal szembeni magatartást. A püspöki kar többsége a passzív rezisztencia politikáját követte, s ennek lehetőségei szerint hangot is adott. Az uralkodó iránti hűségük sem akadályozta őket abban – ide értve *Scitovszky János* hercegprímást is –, hogy az elitelt, bebörtönzött, elmozdított főpapok érdekében mind Bécsben, mind Rómában közbenjárjanak, ami nem is volt eredménytelen.

Az ordináriusok tudtával és hallgatólagos egyetértésével nem egy esetben nemzeti tüntetéssé váltak az egyházi körmenetek, s azzá alakult egyik vagy másik nemzeti hős temetése is. Nagy feltűnést keltett, amikor 1857 májusában Scitovszky hercegprímás Pesten magyar nyelvű beszéddel köszöntötte az ide látogató uralkodói párt. 1860. április 30-án a pesti belvárosi plébániatemplomban ő celebrálta az öngyilkos *Széchenyi István* gróf emlékére a gyászmisét, amelyen 80 000 ember vett részt. A bécsi nuncius felháborodva jelentette a Vatikánba, hogy szerinte a magyarországi katolikus klérus belesodródott a nemzeti mozgalmakba, s ezt veszélyesnek tartotta az egyházra nézve. Javasolta Scitovszky hercegprímás szentszéki figyelmeztetését (amire azonban nem került sor).

Nemzeti sérelemnek – egyházi és politikai értelemben egyaránt – számított a magyarországi katolikus egyházkormányzat jelentős átszervezése. Ez ugyanis nem alkotmányos viszonyok között történt, azt a magyar országgyűlés – nem lévén – nem cikkelyezte be, erről a prímás és a püspökök véleményét nem kérték ki. A változásokat az abszolutista kormányzat (az uralkodó) és a vele szorosan együttműködő pápa vitte keresztül. Így az 1852-ben felállított horvát egyháztartomány (Zágrábot érsekséggé emelték és ide sorolták Kalocsától a bosznaszerémi [diakovári], a zeng-modrusi latin és a körösi görög szertartású püspökségeket) a kalocsai érsekség rovására jött létre, jutalmul a horvátok 1848–49-es szerepéért. Ugyancsak 1852-ben szervezték meg Erdélyben a görög katolikus román egyháztartományt (a fogarasi püspökséget érsekséggé emelték, s ide sorolták a már létező nagyváradi és az ugyanekkor felállított lugosi és szamosújvári görög katolikus püspökségeket), amelyek korábban az esztergomi érseki tartományban voltak.

Az alapító bullák nem rendelkeztek a magyar prímás velük kapcsolatos joghatóságáról, holott az a mindenkori magyar állam területén érvényes, s azt az akkori prímás, Scitovszky János is fenntartotta.¹⁵² A mindenkori esztergomi érsek prímási joghatósága a magyarországi katolikus egyház önállóságának legfontosabb biztosítója volt a Habsburg Birodalom azon törekvése ellenében, hogy az annak területén élő katolikus hierarchiát egységes birodalmi egyházzá szervezzék. A magyar egyház különállásának megőrzése szerves része volt a birodalmon belül a magyar államiság attribútumainak tekintetében is, így a katolikus egyház relatív nemzeti-állami önállóság mellett elkötelezettségét is jelentette. (A magyar prímás joghatósága kérdésének ekkori nyitva hagyása azzal járt, hogy a horvát és a román katolikus egyház nem ismert el a magyar prímás joghatóságát, hanem a magyartól teljesen függetlennek nyilvánította magát. Bár ezek a problémák is inkább belpolitikai jellegűek voltak, de távolról már jelezték, hogy a magyar egyház e vonatkozásban is a magyar érdekek védelmét képviseli az abszolutizmussal szemben.)

A magyar egyház birodalmon belüli különállását elszántan és eredményesen védő főpapok, elsősorban is az esztergomi érsek, az ország hercegprímása számára problémát jelentett az 1855-ben kötött osztrák birodalmi konkordátum is.¹⁵³ Ezt a szerződést sohasem cikkelyezte be a magyar országgyűlés, ennek ellenére mind Róma, mind Bécs érvényesítette annak hatályát Magyarországra. A dilemmát az okozta, hogy a konkordátum lényegében

¹⁵² Adriányi 1998, 29–38.

¹⁵³ A konkordátumot magyarul újabban közli Balogh – Gergely 2005, 202–214. Vö. Adriányi 1961.

helyreállította a katolikus egyház államegyházi státuszát, messzemenő kiváltságait és előjogait, sőt enyhítette az állam egyház fölötti jozefinista gyámkodását is. Ezért a főpapok ezt eleve nem utasíthatták el, hiszen az egyház érdekeinek hatékony érvényesítését jelentette. Ugyanakkor megnövelte a Szentszék befolyását (a nunciuson keresztül), erősítette a birodalmi centralizmust és a neoabszolutizmus politikai rendszerét. Ezek pedig nem csak a magyar nemzeti érdekeket fenyegették, hanem a magyar egyház fentebb említett különállásának megtartását is. Így a főpapok a konkordátummal nyíltan nem fordultak szembe, ám a magyar prímás, amikor Bécsben fogadta az ott „fordított-Canossát” járó *IX. Pius*, előtte a magyar egyház nagy érdemeire és történelmi jogon alapuló különállására hívta fel a figyelmét.

A dualizmus kora (1867–1918)

Az egyháztörténészek véleménye szerint a dualizmus korában a magyar katolikus egyház, mivel lojális volt a kormányokkal szemben, támogatta azok külpolitikáját, egyházpolitikai vonalon is. Az egyházi vezetés 1867-ben szakított az ókonzervatív politikai erőkkkel (amelyekkel a reformkorban szorosan együttműködött). A püspöki kar 1867 után egy hallgatóságos szövetségre lépett a liberális Deák-párttal, és a változó kormányok mellett is kitartott egészen az I. világháború végéig, akkor is, amikor a kormánypárt és a kormányok már nem a deáki egyházpolitikai felfogást vallották. Az egyházi mottó 1867 és 1918 között így hangzott: „*Quieta non movere*” – a nyugvó dolgokat nem szabad háborgatni.¹⁵⁴

Deák utolsó képviselőházi beszédében elvileg az állam és az egyház szétválasztását tartotta kívánatosnak, ám Magyarországon ezt csak fokozatosan, történelmi távlatban látta lehetségesnek és szükségesnek.¹⁵⁵ A liberális katolicizmus „szabad egyház a szabad államban” elve vezérelte *Eötvös József*, *Trefort Ágoston* és a Deák-párt egyházpolitikáját, ami a szeparáció és az államegyháziág közötti kívánatos köztes megoldást, a közös érdekek koordinálását vonta maga után. Ez a megoldás megfelelt az egyháznak is, mert így a hatalom védőernyője alá húzódva szabadon működhetett. Ennek ellenében respektálta a politikai hatalom működését, amelyben csak másodlagos szerepe volt a külpolitikának, lévén a külügy a Monarchián belüli közös ügyek legfontosabbika.

A dualizmus idején nem beszélhetünk önálló magyar külpolitikáról, így még kevésbé az egyház sajátos külpolitikai gondolkodásáról vagy szándékairól. A dualizmus természetéből adódóan a Monarchia két országa közötti közjogi kérdésekben az egyházi vezetés – kevés kivételtől eltekintve – 67-es alapon állt. A magyar egyház és a Szentszék kapcsolatai sem számítanak a külügyek közé, amint csak korlátozott értelemben tekinthetők annak az Osztrák–Magyar Monarchia és az Apostoli Szentszék kapcsolatai is. Ez utóbbiak azonban esetenként megkívánták a magyar főpapok közreműködését is, akik például maradéktalanul egyetértettek az osztrák birodalmi konkordátum 1867 utáni felmondásával.

A legjelentősebb konfliktus a Monarchia és a Szentszék között a pápai csalatkozhatatlanság, az infallibilitás I. vatikáni zsinaton (1869–1870) történő dogmatizálása körül bontakozott ki.¹⁵⁶ Az infallibilitás a világi hatalmát veszített pápaság egyházon belüli központosító törekvéseinek felerősödését, a részegyházak feletti fokozott ellenőrzését és ügyeikbe való beavatkozását szolgálta, illetve tette lehetővé. Így ennek ellenzésében találkozott a posztjozefinista tradíciókat őrző dinasztia, a liberális politikai hatalom (az állam) és az

¹⁵⁴ Adriányi Gábor kéziratos feljegyzése (*A magyar katolikus egyház és a magyar külpolitika*) a szerző birtokában.

¹⁵⁵ Deák Ferenc 1873. június 28-i képviselőházi beszédét közli Balogh – Gergely 2005, 336–342.

¹⁵⁶ Adriányi 1975.

önállóságukat őrző helyi egyház érdeke. A zsinaton részt vevő magyar püspökök – az uralkodó kimondott óhajának megfelelően – a dogmát ellenzőkhöz csatlakoztak, sőt közülük egyesek az ellenzék vezéralakjai voltak. A végzetes szakadást elkerülendő a végszavazás előtt hazautaztak, így az infallibilitást a zsinat dogmává emelte. A liberális magyar kormány itthon meg akarta akadályozni a dogma kihirdetését, s ehhez nem lévén más eszköze, Eötvös kultuszminiszter a király előtt a placetum regium felelevenítésének szükségességét fejtette ki.¹⁵⁷ Az ordinariusok azonban egyenként sem vállalhatták a Szentszék akaratával való szembeszegülést, így végül is minden egyházmegyében kihirdették a dogmát.

A dualizmus idején az egyházpolitikai kérdésekben – ide értve a püspöki kinevezéseket – harmonikus együttműködés alakult ki a hazai egyház, a magyar kormány, a király és a pápaság között. A századvégen kibontakozó kultúrharc idején, az 1894–1895-ös egyházpolitikai törvények körüli politikai csatározásokban a katolikus főpapság a liberális kormányzattal szemben lépett fel, s a szembeszegülésre kellő ösztönzést kapott Rómától is.¹⁵⁸ *Ferenc József* azonban ragaszkodva az alkotmányossághoz, bár vonakodva és azokkal egyet nem értve, de szentesítette az egyházpolitikai törvényeket, amelyek jelentős lépést tettek a szeparáció felé. A Szentszék nyilvános beavatkozása (az úgynevezett. Agliardi-affér) pedig *Kálnoky Gusztáv* közös külügyminiszter bukásához vezetett.¹⁵⁹

A dualizmus idején a politika közjogi tengelye a 48-as–67-es szembenállás volt, amely óhatatlanul beszüremkedett a katolikus egyház gondolkodásába is. Bár a főpapokat kinevező király kezébe tett hűségeskü formálisan 67-ességet, aulikusságot tételezett vagy várt el a stallumot elfogadóktól, ennek dacára akadtak olyan főpapok, még inkább a lelkeszkedő alsópapság egyes tagjai vagy szerzetesek, akik őrizték a teljes nemzeti függetlenség eszméjét, sőt akadtak olyanok is, akik a kuruc-kori szabadságeszményre támaszkodtak (lévén a vezérlő fejedelem is katolikus). A dinasztiaival a püspökök közül *Prohászka Ottokár* székesfehérvári püspök mert nyíltan szembeszegülni, akit Bécsben csak *Tulpenbischof*nak tituláltak.¹⁶⁰

A „labanc” katolicizmus, amely a hatalmas sikereket hozó barokkba torkollott, a dualizmus idején is gyümölcsöző magatartás volt: azok, akik ezt vallották vagy hirdették, nemcsak könnyen jutottak kanonoki vagy más prelátusi rangokhoz, hanem – a püspökök közé emelkedve – közülük kerülhettek ki az érsekek, a bíborosok, s maga az esztergomi érsek, Magyarország hercegprímása. Míg *Prohászka* a legszegényebb egyházmegye, a székesfehérvári élére száműzetett, a szlovák parasztszülők gyermeke, *Csernoch János* esztergomi érsek, bíboros hercegprímás az ország zászlósurainak egyike lett. A kuruc–labanc szembenállást idéző alternatívák tetten érhetők a kormánypártban, a Szabadelvű Pártban szereplő papok és az ellenzéki Függetlenségi Párt klerikus képviselői között is.

A dualizmus végén a magyar nemzeti érdekek és a Szentszék szempontjainak ütközése érhető tetten a magyar anyanyelvű görög katolikus hívek régi követelésének, a külön magyar keleti

¹⁵⁷ Eötvös 1970. június 30-i levelét közli Balogh – Gergely 2005, 313–324.

¹⁵⁸ Csáky 1967, Salacz 1938, Salacz 1974.

¹⁵⁹ *Antonio Agliardi* bécsi nuncius 1895 tavaszán magyarországi látogatása során több beszédében burkoltan bírálta az egyházpolitikai törvényeket. *Gróf Bánffy Dezső* miniszterelnök a képviselőházban illetéktelen beavatkozásnak minősítette a nuncius eljárását. *Gróf Kálnoky Gusztáv* közös külügyminiszter visszautasította *Bánffy* támadását, ám a király a magyar miniszterelnök mellé állt, és *Kálnokynak* le kellett mondania.

¹⁶⁰ Utalás a századelő függetlenségi mozgalomra, a *tulipános-mozgalomra*, amelynek célja a magyar termékek vásárlására való buzdítás volt. A hozzá csatlakozók jelvénye a nemzeti szimbólummá váló tulipán.

szertartású egyházmegyének a felállítása kérdésében. A magyar parókiák ugyanis többségükben a román, kisebb részükben a rutén püspökségekbe tagolódtak, ahol a liturgia nyelve a román, illetve az ószláv volt. A kormányok által támogatott *hajdúdorogi mozgalom* célja egy magyar liturgiát követő egyházmegye felállítása volt Hajdúdorog székhellyel. Ez a törekvés a román püspökök éles ellenállását váltotta ki, akik Rómában magas pártfogókat találtak. (A szentszéki dikasztériumok egyes prelátusai abban reménykedtek, hogy a magyarokkal szemben a románoknak tett kedvezésekkel az ortodox románokat is visszahódíthatja a katolikus egyház.) Az 1912-ben felállított hajdúdorogi görög katolikus egyházmegyében azonban a Szentszék nem engedélyezte a nemzeti, a magyar nyelv használatát, mert az nem volt liturgikus nyelv. Ehelyett az ógörögöt tették meg a magyar unitus püspökség liturgikus nyelvévé.¹⁶¹

1918–1919

A háborús vereség és a Monarchia széthullása nyomán, az 1918–1919-es forradalmi időszakban Magyarországon olyan fokú politikai bizonytalanság és átmenetiség alakult ki, amely óvatosságra intette az egyházi felső vezetést a gyorsan változó és gyengének bizonyuló hatalommal való viszonyában. A fokozatosan kibontakozó idegen megszállással szemben az egyháznak inkább csak erkölcsi, semmint hatalmi eszközei voltak. A megszállás nemcsak az ország leendő függetlenségét és integritását veszélyeztette, hanem az egyházét is.

A külpolitikailag teljesen elszigetelt országban jóformán a katolikus egyháznak maradtak meg a bevett kapcsolata az Apostoli Szentszékkel. A Károlyi-, majd a Berinkey-kormány a bécsi nunciátúrán keresztül és Csernoch bíboros segítségével kísérelte meg az elszigeteltségből való kitörést, a magyar–szentszéki diplomáciai kapcsolatok felvételével. A kezdeményezést a Vatikánban érdeklődéssel fogadták, s megvalósulásának csak a Tanácsköztársaság proklamálása vetett véget.¹⁶²

A kommün bukása utáni első püspöki konferencián, 1919. augusztus végén Csernoch hercegprímás beszámolt a proletárdiktatúra alatt tett lépéseiről: „A hercegprímás az üldözés szomorú ideje alatt állandóan informálta az Apostoli Szentszékét [nyilván elsősorban a bécsi nuncius útján]. Kérte, hogy Magyarországon mint missióterület helyeztessék a katolikus egyház valamely nagyhatalom védelme alá. De ennek a kérésnek nem volt eredménye. Az entente-hatalmak az internacionális szociáldemokráciától való félelemből nem mertek Magyarország belügyeibe avatkozni, sőt Romániát a beavatkozástól vissza is tartották. Végül Románia a saját felelősségére verte le a magyar vörös hadsereget s evvel a kommunista uralmat megdöntötte.”¹⁶³ (Adriányi Gábor szerint Csernoch nem csak azt kérte, hogy a katolikus egyház mint missióterület kerüljön antant-védelem alá, hanem egyenesen azt, hogy az antant Magyarországot helyezze protektorátus alá.)¹⁶⁴

A Horthy-korszak (1919–1944)

A függetlenné vált Magyar Királyság már rendelkezett önálló külpolitikával; ennek centrumában az igazságtalan trianoni békediktátum revíziója állt. Az új hatalom szakított az

¹⁶¹ Pirigyi 1982, Pirigyi 1990.

¹⁶² Eördögh 1997, 99–110., Gergely 2001, 15–104.

¹⁶³ Esztergomi Prímási Levéltár, Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei (EPL Ppki jkv). 1919. augusztus 22. Napirend előtt. A jegyzőkönyveket publikálta Beke 1992.

¹⁶⁴ Adriányi Gábor hivatkozott kézírata.

1918 előtti liberális alapelvekkel, és magát keresztény nemzeti jellegűnek deklarálta, amelyben a keresztény egyházaknak, elsősorban is a katolikus egyháznak a korábbiakat meghaladó szerepet biztosított, illetve tett lehetővé és igényelt. Bár a *Szekfü Gyula* által neobarokknak nevezett¹⁶⁵ új berendezkedésben nem állt helyre a katolikus egyház államegyház státusa, ám a dualizmushoz képest nagyobb részt kapott a politikai hatalom működtetésében, így közvetve vagy közvetlenül a külpolitikai gondolkodás formálásában, esetenként a cselekvésben is. Szembeszökő jele volt ennek *Csiszárík János* veszprémi kanonok, c. püspök kánonjogi tanácsosi működése a magyar külügyminisztériumban az 1920-as években. De a szentszéki magyar követségen is dolgozott egyházi személy, a kánonjogi tanácsos, aki elsősorban a magyar állam, és csak másodsorban az egyház szolgálatában állt. (1920-tól 1927-ig *Serédi Jusztinián OSB*, 1927-től a korszak végéig *Luttor Ferenc*.)¹⁶⁶

Az egyház külpolitikai gondolkodásának tengelyében is a trianoni békediktátum megakadályozása, az ország területi integritásának megvédése, majd a revízió állt. Legnyilvánvalóbban ez az átmeneti időszakban, 1919–1920-ban érhető tetten, majd pedig az 1930-as évek végétől a háborúba való belépésig mutatkozott meg.

Trianonnal szemben (1919–1920)

Az ország területi integritásának a védelme és az egyház integritásának a megőrzése kérdésében teljes érzékenységgel jött létre a magyar állam, a kormányok és az egyház, a püspökök, szerzetesrendi vezetők között. A Szentszék álláspontja viszont az egyetemes egyház érdekeinek védelméből és érvényesítéséből táplálkozott, ami számos esetben nem a közös magyar érdekek mellett, hanem ellenükben, az utódállamok érdekében érvényesült.

A püspöki kar már az 1919. augusztusi konferenciáján felkérte a hercegprímást, hogy „az entente-missiónál s különösen Troubridge dunai admirálisnál¹⁶⁷ érdeklődjék az entente szándékai felől és mindent kíséreljen meg szegény hazánk jóvoltáért”.¹⁶⁸ Ezzel egyidejűleg *Rott Nándor* veszprémi püspök és *Hanauer Á. István* akkor kinevezett váci püspök Rómába utazott. Rott püspököt *XV. Benedek* pápa két ízben is fogadta, s „igen kegyes volt s Magyarország iránt különös jóindulatot mutatott” – számolt be az 1920. tavaszi konferenciának. Tárgyalt *Gasparri* bíboros államtitkárral, *Tedeschini* államtitkárral és *Cerretti Bonaventurával*, a rendkívüli ügyek kongregációjának titkárával is. „Kifejezte azt az óhajátunkat, hogy a magyar katolikus egyház adminisztratív egysége változatlanul fenntartassék az ország határainak esetleges változása dacára. Az Apostoli Szentszék az újonnan alakult államok politikai nyomása miatt aligha teljesítheti ezt a kívánságunkat, de biztosított, hogy az egyházmegyei beosztásban a békekötés után 6 hónapig semmi változás nem történik” – jelentette küldetéséről Rott püspök.¹⁶⁹ A püspöki kar elgondolása világos: a lehetőséghez képest ragaszkodik az integritáshoz, de amennyiben ez nem lehetséges, a dismembratio-t minél távolabbi időre szeretné kitolni. A kormánnyal egyetértve úgy vélte, hogy az egyházkormányzati határok változatlanul maradása vagy csak átmenetinek tekinthető módosítása hozzájárulhat az új politikai határok provizórikus jellegéhez, azok megkérdőjelezéséhez. De egyúttal tudomásul kellett venni azt is, hogy a Szentszék az

¹⁶⁵ Szekfü 1989, Ötödik könyv.

¹⁶⁶ Serédi, majd Luttor szerepéről lásd Bánk é. n., Gergely 2001, 43–73.

¹⁶⁷ Helyesen *Ernest Troubridge* angol admirális.

¹⁶⁸ EPL Ppki jkv. 1919. augusztus 22., A hercegprímás jelentését követő határozat.

¹⁶⁹ Uo. 1920. március 17. 4. pont. Nyilván tájékoztatták erről a kormányt is.

egyetemes egyházi érdekek szempontjából nem hagyhatja figyelmen kívül az utódállamoknak a mielőbbi megosztásra irányuló törekvését, amint majd a magyar kormányoknak is bele kellett törődniük a trianoni határok létezésébe.

A leendő békeszerződés szövegének ismertté válása és a kormányzóválasztás (1920. március 1.) után a püspöki kar felkérte Csernoch bíboros hercegprímást, hogy utazzon Rómába. Az 1920. tavaszi tanácskozáson „Őeminenciája a hercegprímás részletesen beszámol a múlt püspöki konferencia óta az Apostoli Szentszékkal, külföldi püspökökkel és katolikus vezető emberekkel folytatott tárgyalásairól, amelyek célja volt a Magyarországra kiszabott békefeltételek enyhítése... – olvashatjuk a jegyzőkönyvben. – A Szentatya közbenjárását ismételten kérte. Legutóbb az olasz miniszterelnöknek a békefeltételek ellen való állásfoglalása alkalmából Valfre di Bonzo, Scapinelli volt bécsi nunciusok és Gasparri útján is felkérte a pápát, hogy az ezeréves Magyarország tönkretétele ellen nyilvánosan tiltakozzék. Ő Szentsége helyzete végtelenül nehéz. Jóindulata Magyarországhoz kétségtelen...”¹⁷⁰

Csernoch elsősorban a katolikus főpapokat igyekezett felvilágosítani a készülő sérelemről és megnyerni őket a magyar ügynek. A pápa nyilvános tiltakozására nem került sor, már csak azért sem, mert a Szentszéket nem hívták meg a párizsi békekonferenciára. A rokonszeny-nyilvánításokon túl a magyar prímás kéréseinek más eredménye nem volt, hiszen az illető főpapok sem vettek részt saját országuk kormányai külpolitikájának alakításában.

A magyar kormány igényt tartott a katolikus egyház közreműködésére a béke-előkészítés folyamatában. A magyar béke delegáció munkálataiban a katolikus egyház részéről *gróf Apponyi Albert* kívánságára *Lepold Antal* esztergomi prelátus kanonok (Csernoch bizalmi embere) vett részt. Lepold „a magyar békejavaslathoz csatolt emlékiratot készítette a magyar katolikus egyház történetéről, szervezetéről és vagyonáról. Azonkívül közreműködött a békejavaslat két egyházi cikkelyének szövegezésében, amelyekben a mostani egyházszervezet változatlan fenntartását kérjük a határok változására való tekintet nélkül, valamint összes szerzett jogaink tiszteletben tartását vallási, vagyoni és iskolai téren.”¹⁷¹ A trianoni békeszerződésben mindez nem kapott helyet, abban csak általánosságban volt szó a vallásszabadság biztosításáról.

A békeszerződés aláírásához közeledve aktuálissá vált a Magyar Királyság és az Apostoli Szentszék közötti diplomáciai kapcsolatok felvétele. Az erről szóló tárgyalások már 1919–1920 fordulóján megindultak. Magyarország számára különösen fontos volt a vatikáni kapcsolat, hiszen ez az egyik első lépés lehetett a nemzetközi elszigeteltség áttörésében. A kormány és a főpapság érdekei ebben a kérdésben ismét találkoztak. „Magyarország teljes függetlensége óta a hercegprímás ismételten lépéseket tett az Apostoli Szentszéknél és a magyar kormányoknál, hogy a diplomáciai viszony Magyarország és a Szentszék között létesíttessék. Az Apostoli Szentszék kilátásba is helyezte már követének elküldését Budapestre, de szándékának végrehajtását a békekötés utánra, a magyar állam nemzetközi helyzetének tisztázásáig elhalasztotta” – olvasható az 1920. márciusi püspökkari konferencia jegyzőkönyvében.¹⁷² A diplomáciai kapcsolatok 1920 őszén a legmagasabb szinten jöttek létre. A Szentszék ugyanerre törekedett az utódállamokkal is; azokkal a viszony rendezését szolgáló konkordátumok kötése már ekkor szóba került, míg Magyarországgal ilyenre nem volt szükség, illetve kölcsönösen nem volt kívánatos.¹⁷³

¹⁷⁰ Uo. 5. pont.

¹⁷¹ Uo. 7. pont.

¹⁷² Uo. 16. pont és 13. jegyzet.

¹⁷³ Lásd Adriányi 1992.

A román konkordátumról már 1920-ban megkezdődött tárgyalások különösen fájdalmasan érintették a magyar egyházat, de aggodalommal figyelte a kormány is. 1921 elején a magyar kormány kezéhez jutott a román konkordátum tervezete, s azt tájékoztatás és véleményezés végett megküldték Csernoch hercegprímásnak és az érintett magyar püspököknek. (A Szentszék – illetve a budapesti nuncius – ugyanakkor erről nem tájékoztatta sem a szentszéki magyar követet, sem a prímást.) A magyar kormány a román konkordátum ügyében két jegyzéket intézett a Szentszékhez, amelyeknek összeállításához figyelembe vette a főpapok véleményét, megjegyzéseit is. „E két jegyzéket a kormány avval küldötte meg a püspöki karnak, hogy ez magát a kormány álláspontjával azonosítsa és jegyzékeit a Szentszéknél egész tekintélyével támogassa. A püspöki kar a kormány két jegyzékét magáévá teszi és a Szentszéknél teljes súllyal támogatja” – szöveg az egyhangú határozat.¹⁷⁴ Ebben a kérdésben tehát közvetlenül is megvalósult a külpolitikai együttműködés az állam és az egyház között.

A püspökök többsége, főként a lehetséges dismembratio-ban érintettek szerint a Szentszék túl engedékeny politikát folytat az utódállamokkal szemben. Főként *gróf Széchenyi Miklós* nagyváradai püspök ragadtatta el magát az 1921. februári konferencián. „Itt az ideje, hogy a magyar püspöki kar többé nem a hódolat letompított hangján, hanem nyílt és sértett önérzettel beszéljen a Szentszékkel s figyelmeztesse eddigi politikájának veszedelmeire” – mondta.¹⁷⁵

A sokkal inkább reálpolitikus Csernoch bíboros nem azonosította magát az elkeseredett nagyváradai püspökkel, hanem javaslatára a püspöki kar megismételte az 1920. márciusi konferencián elfogadott, általunk is idézett ide vonatkozó határozatot.

A „király nélküli királyságban” az új keletű közjogi cezúra: a *legitimizmus–szabad királyválasztás*, amelynek nyilvánvaló a külpolitikai vonzata is, befolyásolta az egyháziak elképzeléseit az ország jövő elhelyezkedéséről. A Habsburg-restaurációnak voltak elkötelezett harcosai is a püspökök és a papok között: az első királypuccsban aktívan részt vevő „karlista” *gróf Mikes János* szombathelyi püspök vagy *gróf Zichy Gyula* pécsi püspök, majd kalocsai érsek, és viszonylag nagy számban a nyugat-magyarországi katolikus alsópapság (mint például *Pehm József* zalaegerszegi plébános, a későbbi *Mindszenty József* bíboros hercegprímás). Ők előbb *Károly* visszatérésén, majd *Ottó* királlyá koronázásán munkálkodtak. Úgy gondolták, hogy csak az Osztrák–Magyar Monarchia keretei között állítható helyre az integer Magyar Királyság, és benne a történelmi magyar katolicizmus szervezeti egysége.

A magukat szabad királyválasztónak mondó, *Horthy Miklós* és az új berendezkedés mögé állók közül a legkövetkezetesebb a keresztényszocialista Prohászka volt, aki képviselőiséget vállalva az első nemzetgyűlésben, a fővezérben, a Nemzeti Hadseregben, majd a kormányzói hatalomban látta az ország függetlenségének biztosítékát és a majdani revízió letéteményesét.¹⁷⁶ Ide sorolható a nagytekintélyű *Szmrecsányi Lajos* egri érsek, *Horthy* személyes jó barátja, vagy a *gróf Klebelsberg Kunó* kultuszminiszter által favorizált, esztergomi érseknek is kiszemelt *Glattfelder Gyula* csanádi püspök is. Ők a hatalom és az egyház új típusú szövetségének híveiként, a „keresztény nemzeti ideológia” letéteményeseiként joggal várták – és meg is kapták – az egyház hatékony állami támogatását. Az ország és az egyház integritásának helyreállításában pedig nem a Habsburgoktól, vagy a nyugati hatalmaktól, hanem a Nemzeti Hadseregtől és *Horthyéktól* remélték a hatékony fellépést.

¹⁷⁴ EPL Ppki jkv. 1921. február 10. 7. pont.

¹⁷⁵ Uo.

¹⁷⁶ Újabbán lásd Gergely 1994.

Természetesen voltak óvatosan politizálók – akiből nem hiányzott a kellő bölcsesség sem –, így elsősorban maga Csernoch János hercegprímás, vagy Hanauer Á. István váci püspök és mások, akik az úgynevezett „elvi legitimizmus” álláspontjára helyezkedve, ébren tartva a felkent király majd törvényes örökösére iránti hűség eszméjét, ezt összeegyeztették a rendszerrel való gyümölcsöző együttműködéssel – az egyház érdekében.

A zavartalan együttműködés évtizedei (1921–1941)

A két háború között előbb-utóbb végül is sor került a politikai határok által szelt egyházmegyékre ideiglenes megosztására. Ez elől a Vatikán nem zárkozhatott el, hiszen a Párizs környéki békekben megállapított határok megváltoztatásának a lehetősége a távoli jövő kérdésének tűnt.

1927 végén az esztergomi érseki széket Serédi Jusztinián bíboros foglalta el, s ha nem is mutatott olyan intenzitású affinitást a magyar külpolitikai kérdések iránt, mint elődje, ő is leszögezte a román konkordátum megkötésekor s annak következtében beálló dismembratio kapcsán, hogy „az egyházmegyékre dismembratio-ját a maga részéről a lehetőség határain belül kitolni iparkodik s ragaszkodni fog ahhoz, hogy az ingatlanokat az érdekeltek ne megváltás alakjában, hanem természetben tarthassák meg. A magyar kormánynak a tárgyalásokba való bevonását sürgeti. A tárgyalások folyamatát római útjai révén ellenőrizni és befolyásolni iparkodik” – mondta az 1928. tavaszi püspöki konferencián.¹⁷⁷

Az 1920-as évek végétől a Bethlen-kormány a magyar külpolitika egyik stratégiai céljaként a békés revízió programját fogalmazta meg. A kibontakozó magyar–olasz együttműködés találkozott a püspöki kar, elsősorban is a Vatikánban „szocializálódott” Serédi bíboros egyetértésével. Az ország nemzetközi kapcsolatainak, tekintélyének erősítését jól szolgálták az 1930-ban Budapesten rendezett, nemzetközivé váló Szent Imre Jubileumi Év egyházi és világi ünnepei. 1930 nyarán először tett látogatást az önállóvá vált Magyarországon pápai legátus az olasz *Sincero* bíboros személyében. A rendezvényeket úgy időzítették, hogy azok egybeestek az augusztus 20-i Szent István ünneppel. *Sincero* augusztus 16-án érkezett Budapestre. Beszédeiben több ízben is hangzott a pápa jóindulatát és szeretetét a magyarság iránt. Méltatta a magyar kereszténység ezeréves érdemeit, az államalapító Szent István király nagyságát. *Sincero* kijelentette, hogy „soha olyan bizalommal és odaadással küldetést még nem végzett, mint ezt és kéri Istentől, hogy Magyarország sorsa jobbra forduljon, szomorúsága öröme váljék”.¹⁷⁸ Utalásai egyértelműen az igazságtalan trianoni békeszerződésre vonatkoztak, amit az utódállamok nem is hagytak szó nélkül a Vatikánban.

Az evangélikus és különösen nem vallásos *Gömbös Gyula* és a katolikus főpapság között nem mondható zavartalannak a kapcsolat. A prelátusok nem látták helyénvalónak a miniszterelnök radikálisnak mondható legitimizmus-ellenességét, amint az is zavarta őket, hogy ez a kormány arisztokrácia- és nagybirtok-ellenes propagandát folytatott.

Az 1930-as évek második felében, a 40-es évek elején ismét aktív külpolitikai együttműködés volt tapasztalható a főpapság és a kormányzat között. Ennek közös platformja a békés területi revízió fokozatos megvalósulása lett. A területi revízió nem tekinthető kimondottan belpolitikai kérdésnek, hiszen az a nagyhatalmi erőviszonyok és szándékok függvényeként valósult meg. Az 1938 őszi megkezdődő területi revízió (az első bécsi döntés) eredményeként visszakerült felvidéki magyar lakta részekkel együtt visszatért Esztergomhoz

¹⁷⁷ EPL Ppki

¹⁷⁸ Magyar Katolikus Almanach 1931, 468.

az érsekség nagyobb területe, valamint a rozsnyói és a kassai püspökségek székhelyével együtt azoknak is nagy része. A Szentszék gyorsan döntött: már az 1939. júliusában kiadott bullával újraegyesítette a korábban – Csehszlovákia által két évtizedig sürgetett – megosztott egyházkormányzati részeket.¹⁷⁹

A Szentszék magyar ügy iránti egyértelmű jóindulata összefüggött a gyökeresen megváltozott közép-európai helyzettel. 1937-ben *XI. Pius* pápa *Mit brennender Sorge* kezdetű enciklikájában elmarasztalta a nácizmust, a tiltakozott a német katolikus egyház üldözése ellen. 1938 márciusában sor került az Anschlussra, s *Adolf Hitler* bekebelezte a katolikus Ausztriát. Az 1938 őszi müncheni egyezmény megpecsételte Csehszlovákia sorsát. A Vatikánban aggódba figyelték a fejleményeket, különösen a szovjet–német szövetség lehetőségét. Ebben a helyzetben felértékelődött Magyarország, a magyar kereszténység szerepe, amelyre az ateista bolsevizmus és a náci újpogányság ellenében ismét a keresztény Európa ezeréves védőbástyájának funkciója várhatott. A magyar katolicizmus és az ezeréves magyar állam a Szent István-i gondolatban, a Szent István-i magyar birodalom eszméjében találkozott, amelynek világraszóló ünnepeire 1938 nyarán került sor. A Szent István Év állami és egyházi ünnepei, demonstrációi erősödtek fel a május végi budapesti Eucharisztikus Világkongresszus katolikus vallási aktsaival. Az ünnepek, felvonulások a millennium fényét idézték, a háborús feszültségektől terhes Európa közepén a béke szigetének illúzióját keltették.

XI. Pius pápa bíboros államtitkárát, *Eugenio Pacellit* küldte legátusként Budapestre, aki egy év múlva az ő örökébe lépve *XII. Pius*ként ült a pápai trónra. A nemzetközi eucharisztikus kongresszuson méltó módon képviseltette magát a világegyház: 14 bíboros, 37 érsek, 190 püspök vett részt az ünnepeken. Mellettük több száz külföldi prelátnak, katolikus pap, szerzetes és apáca imádkozott a hívők félmillió seregével együtt a magyar fővárosban.¹⁸⁰ Természetesen hiánytalanul megjelentek a magyar főpapok, egyházi személyek, az állam reprezentánsai a kormányzótól a miniszterelnökön át a tudomány és kultúra neves képviselőiig.

Bár az eucharisztikus kongresszus kimondottan katolikus ünnepség volt, középpontjában az Oltáriszentség tiszteletével, mégis összefonódott a világi, sőt esetenként a politikai jellegű vonatkozásokkal is. Az elhangzó beszédek, így elsősorban Serédi bíboros és Pacelli legátus szentbeszédei, szónoklatai számos utalást tartalmaztak a béke megőrzésének keresztényi kötelességére, a magyarság, a Szent István-i Magyarország történelmi és jelenkori szerepére. Az ateista és egyházüldöző sztálini bolsevizmust nyíltan és határozottan elítélték, mint a fő veszélyt a keresztény Európára nézve, ám ha óvatosan is, de értésre adták a náci újpogányság, a faj és vér mítoszának elutasítását, kereszténytelenségének, egyházellenességének elmarasztalását is. Erre megfelelő alkalmat kínált, hogy Hitler megtiltotta a német és az osztrák katolikus klérusnak és a híveknek a budapesti kongresszuson való részvételt. Az eucharisztikus világkongresszusnak – a vallási „hozadék” mellett – figyelemre méltó külpolitikai szerepe is volt: megnövelte Magyarország nemzetközi tekintélyét.

Az 1938-as Szent István Év pedig arra szolgált, hogy aktualizálja a magyar birodalmi gondolatot, historiográfiai és ideológiai érveket sorakoztatva fel a történelmi Magyarország területi integritásának helyreállítása, tehát a területi revízió mellett. Ezek az egyházi és világi elemeket ötvöző rendezvények, demonstrációk a szomszédos államokban aggodalmat

¹⁷⁹ EPL Ppki jkv. 1937. október 21. 1. pont, 1939. október 3. 1/b. pont.

¹⁸⁰ Gergely 1988.

keltettek, hiszen azok sérelme nélkül a megfogalmazott, össznemzetinek tűnő célok nem voltak megvalósíthatók.

A világháború kitöréséről, Lengyelország német és szovjet lerohanásáról a püspökök sem a bizalmas konferenciáikon, sem a nyilvánosság előtt nem szóltak. Vélekedésük valószínű megfelelt a Teleki-kormány politikájának, hiszen jelentősen közreműködtek a hazánkba menekülő lengyelek segítésében, gondozásában. Mivel a lengyelek szinte kivétel nélkül katolikus hívők voltak, az egyház még nagyobb felelősséget érzett irántuk. A katonákkal együtt jöttek tábori lelkészek, a hívekkel papok, szerzetesek és apácák. A püspökök bizalmas intenciói szerint, vagy ha ilyen nem volt, hallgatólagos tudomásuk mellett az egyházi intézmények, a magyar klérus barátsággal, testvérként fogata őket (gondoljunk csak az ekkor balatonboglári plébános, *Varga Béla* példájára). A lengyelek befogadásával egyidejűleg a magyar püspökök a kormánynál is tiltakoztak a Volksbundnak a dunántúli németajkú katolikusok között végzett erőszakos térhódítása miatt. A püspöki kar a papságnak megtiltotta a Volksbundba való belépést.¹⁸¹

A békés területi revízió legjelentősebb állomása, a második bécsi döntés, Észak-Erdély visszatérése egyértelmű támogatásra talált az egész püspöki karban. Az 1940 őszi konferencián Serédi bíboros „mélységes hálát ad az isteni Gondviselésnek, hogy a mostani világégésben hazánkat megoltalmazta, a kockázatos és mind a nemzet, mind a katolicizmus erőit sorvasztó konfliktusoktól és hogy a Kormányzó úr Őföméltósága, valamint bölcs államférfiúink közreműködésével mindkettőnek vérontás nélküli gyarapodását lehetővé tette. Erről körleveleiben és a hálaadó istentiszteletek alkalmával megemlékezett a püspöki kar.”¹⁸²

A második világháború alatt (1941–1944)

A főpapság és a kormányzat közötti együttműködés Magyarország hadviselő füllé válása után sem változott érdemben. Az 1941. őszi konferencián az elnöklő hercegprímás „a harctereken küzdő vitéz honvédekről különös szeretettel emlékezik meg és az érettük, valamint az igazságos békéért való imádság elrendelését utólag bejelenti”.¹⁸³ Egyúttal örömmel konstataálta, hogy a Délvidék visszatérésével helyreállt a kalocsai érsekség és a pécsi püspökség területe, valamint azt, hogy a Szentszék 1941-ben helyreállította a nagyváradi és a szatmári egyházmegyék egységét.

A háború alatt az egyházi vezetés és különösen Serédi bíboros tartózkodott attól, hogy a nyilvánosság előtt exponálja magát a hadviselés mellett. A Szent István Társulat 1942. évi közgyűlésén a hercegprímás kifejtette, hogy „az egyforma emberi, illetve nemzeti méltóság és alapérték okán jog szerint minden embert és minden nemzetet egyformán kell megbecsülni”.¹⁸⁴ Ez a méltóság és alapérték abból következik, hogy Isten minden embert a saját képére és hasonlatosságára teremtett, s miután a nemzeteket az egyes emberek alkotják, ez az isteni szándék a nemzetekre is vonatkozik. Ez a vélemény szembenállást jelentett mind a faji megkülönböztetéssel, mind a nácik felsőbbrendű német nemzetről vallott felfogásával.

A Szent István Akadémia 1942. decemberi ünnepi ülésén Serédi hercegprímás a keresztény perszonalizmus alapelveit fejtette ki, amelyek érvényesek az adott szituációban is. „Krisztus Egyházának az emberi szabadságot egyéni és kollektív vonatkozásban, minden faji, nemzeti,

¹⁸¹ EPL Ppki jkv. 1939. október 3. 1/i. pont, 1940. október 16. 15. pont.; Adriányi 1999, 145–154.

¹⁸² EPL Ppki jkv. 1940. október 3. 1/a. pont.

¹⁸³ EPL Ppki jkv. 1941. október 8. Napirend előtt.

¹⁸⁴ Serédi 1943, 26.

születési, társadalmi és vagyoni különbségre való tekintet nélkül mindenkire nézve elismerő, alátámasztó és védelmébe vevő törvényeit” az államok egymás közti viszonyában is érvényre kell juttatni, az egyik állam nem veheti el a másik szabadságát.¹⁸⁵

A Szent István Társulat 1943. márciusi közgyűlésén – tehát már a doni katasztrófa után – Serédi bíboros óvatosan utalt az egyoldalú német elkötelezettség veszélyeire is. Álláspontja lényegében megfelelt a Kállay-kormány külpolitikai szándékainak. Az állam, a nemzet vezetőinek kötelességeit fejtegetve rámutatott: „az isteni Gondviselés éppen azért állította őket saját nemzetük élére, hogy annak életét fenntartani, a polgárok közjává pedig előmozdítani és biztosítani iparkodjanak, nem pedig, hogy egy ember, illetve más nemzet iránt való szimpátiából, vagy halálos szerelemből mind a kettőt feláldozzák”.¹⁸⁶ Nem kellett hozzá nagy politikai affinitás, hogy a hallgatóság megértse: Hitlerről és a náci Németországról van szó, és arról, hogy érdekükben nem lehet feláldozni a nemzetet. Egyes püspökök – elsősorban *Apor Vilmos* győri püspök – úgy vélték, hogy nem elégséges a Serédi által lehetségesnek tartott óvásokra hagyatkozni, hanem a papság ennél konkrétabb útmutatásra szorul.

A korszakban utolsó, 1944. március 14-i püspökkari konferencián sem történt érdemi állásfoglalás a háború várható befejezéséről, illetve a háború után várható fejleményekről. Az elnöklő hercegprímás szerint is úgy vélte, hogy „hazánkra és egyházunkra nézve egyaránt felette súlyos és talán sorsdöntő idők” következnek, ezért egységre, szolidaritásra és higgadságra van szükség mindenki részéről.¹⁸⁷ Ennyi tellett a magas grémiumtól, holott már nyilvánvaló volt a háborús vereség és a szovjet megszállás elkerülhetetlensége. Néhány hónap múlva a front már a trianoni ország-területen húzódott.

A német megszállás után többé nem ült össze a püspöki konferencia, így azzal kapcsolatban sem formálhattak kollektív véleményt.

A nyilas hatalomátvétel után Serédi több ízben fordult a magyar és a német hatóságokhoz, katonai parancsnokságokhoz kérve, hogy Budapestet és Esztergomot tegyék nyílt várossá, elkerülve azok pusztulását. Megkereséseire azonban érdemi választ nem kapott. Nagyobb külpolitikai jelentősége volt a Mindszenty József veszprémi püspök által a háborús pusztítás megakadályozása érdekében kezdeményezett lépésnek.¹⁸⁸ A püspök 1944. október 31-én memorandumot intézett a nyilas kormányhoz, amelyben rámutatott a további harcok folytatásának értelmetlenségére, és hogy ezek csak a maradék ország, a Dunántúl pusztulásával járhatnak. A dokumentumot sikerült aláíratnia Apor Vilmos győri és *Shvoy Lajos* székesfehérvári megyéspüspökkel, valamint *Kelemen Krizosztom* pannonhalmi főapáttal. Serédi hercegprímást vagy meg sem keresték, vagy pedig elzárkózott az aláírás elől. A memorandumot 1944. november 13-án – miután *Szálasi Ferencet* nem sikerült elérnie – Mindszenty Budapesten átadta a nyilas kormány miniszterelnök helyettesének. A püspökök kérésének, figyelmeztetésének nem lehetett eredménye, viszont megtorlásul Mindszentyt és Shvoyt a nyilasok letartóztatták és Sopronkőhidára hurcolták.¹⁸⁹

A korszak végére, a német megszállás és a nyilas uralom idején tehát megszűnt a politikai egyetértés és együttműködés az államhatalom és az egyház között. Az egyház „külpolitikai

¹⁸⁵ Uo. 56.

¹⁸⁶ Uo. 67.

¹⁸⁷ EPL Ppki jkv. 1944. március 14. Napirend előtt.

¹⁸⁸ Mindszenty memorandumát közli Vecsey 1957, I. köt., 20–21.

¹⁸⁹ Mindszenty és Shvoy fogságára lásd Mindszenty 1974, 43–54. A Mindszenty-irodalomból újabban Balogh 2002.

gondolkodása” ekkor kimerült a bukásra álló hatalomtól és szövetségeseitől való elhatárolódásban, ám annak nincs jele, hogy kialakult volna valamiféle, a háború utánra és a „hogyan továbbot” illető konstruktív elképzelés.

A szovjet megszállás évtizedei (1945–1990)

A katolikus egyház külpolitikai tájékozódását nagymértékben megnehezítette, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEK) kívánságára az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. április 4-én kiutasította *Angelo Rotta* budapesti apostoli nunciust. Ezzel a barátságtalan lépéssel egészen a rendszerváltásig megszakadtak a diplomáciai kapcsolatok a Szentszékkal. 1945–1948 között, főként a békeszerződés aláírását követően, a kormány részéről is felmerült a diplomáciai kapcsolatok helyreállításának igénye. Ebben a kérdésben azonban áthidalhatatlan ellentétek voltak a szovjet szándékok, a magyar állami és egyházi, valamint a vatikáni érdekek között. Így nem került sor a nuncius Budapestre küldésére sem.¹⁹⁰

A népi demokrácia (Mindszenty primássága)

A háború végétől 1948–1949 fordulójáig – a népi demokratikus többpártrendszer, illetve Mindszenty József esztergomi érsek primássága idején –, bár egyre korlátozottabb mértékben, de elvileg lehetséges volt egyféle külpolitikai koncepció kialakítása és képviselése a katolikus egyház részéről is. Ennek három objektív tényezővel kellett számolnia: 1. a szovjet katonai jelenléttel, ami ekkor egyértelműen megszállás; 2. az egyre nagyobb hatalomra szert tevő kommunista párttal; 3. a Szentszék alapvetően megváltozott új nemzetközi orientációjával. Az első két tényező a vallás- és egyházellenességet erősítette, így velük a politikai együttműködés nem volt lehetséges. A Vatikán pedig a háború végétől egyértelmű szövetségese lett a győztes világhatalomnak, az Egyesült Államoknak, amely a szabad világ védelmében az egyház szabadságának biztosítása érdekében is mindent elkövetett.

A főpapságnak, Mindszentynek is tudomásul kellett vennie, hogy a háborús vereség következménye a győztes Szovjetunió katonai jelenléte, amin – mint kiderült – hosszú távon sem lehet változtatni. A békekötésig a megszállás, azt követően a szocialista táborba történő betagolódás relativizálta a magyar külpolitika mozgásterét, ami egyre inkább lehetetlenné tette, hogy az egyház ilyen tárgyú álláspontját nyíltan megfogalmazza, netán érvényesítse. Ugyanakkor a szövetséges hatalmak közötti egység felbomlása, majd a kibontakozó hidegháború közepette a Szentszék egyértelművé tette, hogy a helyi egyházak sem képviselhetnek vagy támogathatnak a másik oldalon álló szovjeteknek és szövetségeseiknek megfelelő külpolitikát.

1947-ig, a békeszerződés aláírásáig Mindszenty bíboros és a püspökök abban reménykedhettek, hogy azt követően a szovjet csapatok kivonulnak és helyreáll az ország szuverenitása. A primás – esetenként a megszállást is figyelmen kívül hagyva – egyes megnyilatkozásaival óhatatlanul provokálta a szovjeteket, míg szoros, legális és bizalmas kapcsolatokat is igyekezett kialakítani a SZEK nyugati tagjaival, illetve az angol és az amerikai követségekkel. Ez a törekvése azonban inkább csak formális eredménnyel járt, mert a nyugatiak – Jalta szellemében – nem óhajtottak nyilvánosan a magyar belügyekbe avatkozni

¹⁹⁰ Gergely 2001, Salacz 1988.

Ugyanezt a célt szolgálták Mindszenty hercegeprímás külföldi útjai: az 1945–1946-ban tett két római utazása, illetve 1947-ben Kanadában és az Egyesült Államokban tett látogatása.¹⁹¹

A békeszerződést követően a szovjet csapatok továbbra is Magyarországon maradtak, felgyorsítva a kommunista hatalomátvételt. 1947–1948-ban Mindszenty és a püspökök többsége – a kibontakozó hidegháborús nemzetközi helyzetben – abban reménykedhetett, hogy az angolszász hatalmak, így az atombombát birtokló USA, valóra váltja a felszabadítási doktrínát, és akár újabb háborúban, kiűzi a megszállókat a térségből, így Magyarországról is. Mindszenty bíboros a püspöki kar konferenciáin – amelyekről a politikai rendőrség első kézből kapott információkat – nem is titkolta e reményét.¹⁹² Meg volt arról győződve, hogy a változások rövid időn belül bekövetkeznek, és úgy vélte: addig minden áron ki kell tartani, s nem lehet és nem kell megbékélni a fennálló helyzettel.¹⁹³

Mindszenty és a püspöki kar 1945 után, e politikai elképzelésnek megfelelően gyakran tett olyan külpolitikainak számító lépéseket, adott ki körleveleket, szózatokat, mondott szentbeszédeket, amelyek szemben álltak mind a szovjet, mind a magyar kormánypolitikával.

Már 1945 tavaszán többször szóvá tették a kormánynál a szovjet hadifogolytáborokba hurcolt civil lakosok sorsát, illetve a szomszéd államokban – Szlovákiában, Jugoszláviában és a Kárpátalján – a magyarokat sújtó tömeges megtorlásokat. A püspökök a kormányt tehetetlenséggel vádolták, holott annak keze meg volt kötve a fegyverszünettel és a megszállással, hiszen a politikai főhatalmat a győztesek gyakorolták. A SZEB amerikai képviselői 1945. május 10-én megjelentek Esztergomba, ahol *Drahos János* káptalani helynökkel tárgyaltak az ország politikai helyzetéről, aki erről a május végi konferencián tájékoztatta a püspököket. Az 1945. május 24-i közös körlevelet Mindszenty írta, amelyben megállapította, hogy „a szörnyű háború országunk területén is átviharzott és nagy pusztítást hagyott maga után. Hazánk történelmének egyik legnagyobb katasztrófáját éltük át.”¹⁹⁴

Mindszenty esztergomi érseki kinevezése után azonnal hallatta a hangját az ország jövőjét érintő kérdésekben. 1945. október 15-én a hívekhez intézett pásztorlevelében felemelte szavát a felvidéki magyarok üldözése, a Szudéta-vidékre történő tömeges deportálása ellen. Az 1945. október 17-i konferencián rámutatott az orosz–magyar gazdasági egyezmény káros voltára, amely „minden természeti kincsünket elveszi”, s a püspökök nevében tiltakozott ez ellen a magyar kormánynál.¹⁹⁵ Ugyanezen a napon közös körlevelet adtak ki, amelyben tiltakoztak a szovjetek általi elhurcolások, az internálások miatt és állást foglaltak a svábokkal szembeni tömeges megtorlás ellen.¹⁹⁶ Több ízben felléptek a hadifoglyok mielőbbi hazaengedése érdekében is.

¹⁹¹ Mindszenty amerikai és angol kapcsolatairól Emlékirataiban is említést tesz. Részletes dokumentáció a Mindszenty-per nyomozati anyagában. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, V/700/1-58. dosszié. Lásd még Gergely 2001.

¹⁹² A püspöki konferencia tagjai között mindig volt a politikai rendőrség által beszerzett egyén, aki a tanácskozás után telefonon azonnal informálta megbízóit.

¹⁹³ A külpolitikai gondolkodás rekonstruálásához a főszereplő Mindszenty idevágó visszaemlékezéseit is figyelembe kell vennünk. Ebből is kitűnik, hogy e koncepció tengelyében az átmenetinek tartott szovjet megszállás „túlélése” és a minden bizonnyal bekövetkező amerikai felszabadításban vetett hit állt. Az már más kérdés, hogy ezt a politika iránt érzékenyebbek és tájékozottabbak már akkor sem tartották reálisnak.

¹⁹⁴ EPL Ppki jkv. 1945. május 24. 32. pont.; Vecsey 1957, I. köt., 29.

¹⁹⁵ EPL Ppki jkv. 1945. október 17. 11. pont.

¹⁹⁶ Vecsey 1957, I. köt., 65–68. A pásztorlevelet Mindszenty írta alá.

Az új hercegprímás első, 1945. decemberi római útján beszámolt az ország helyzetéről a pápának és a szentszék vezetőinek. Találkozott a szintén Rómában tartózkodó négy amerikai bíborossal is, akiket szintén tájékoztatott a megszállásról. *Tildy Zoltán* miniszterelnök elutazása előtt felkérte, hogy szorgalmazza a Szentszéknel a diplomáciai kapcsolatok helyreállítását. Mindszenty azonban aggodalmát fejezte ki a pápa előtt a nuncius Budapestre küldésével kapcsolatban, mert szerinte a szovjetek és a kommunisták ezzel lepleznék az egyházüldözést.¹⁹⁷

1946. február 21-én, a háború utáni első konzisztóriumban *XII. Pius* pápa bíborossá kreálta Mindszenty József esztergomi érseket. Második római tartózkodása során beszámolt a kuriális hivatalokban a magyarországi helyzetről. Ami a nemzetközi politikát illeti, úgy látta, hogy az angolszászok érdeklődése megnőtt Közép-Európa iránt, s az amerikai bíborosok is magukévá tették Churchill felfogását a vasfüggönyről. Európa-szerte kiéleződtek az ellentétek a baloldal, a kommunisták és a kereszténység között: „A magyar helyzet élesedése tehát nem helyi jelenség” – állapította meg. A Szentszék és a Szovjetunió között semmiféle közeledés sincs.¹⁹⁸

A párizsi béketárgyalások megindulásával kapcsolatban Mindszenty többször felszólalt az igazságtalan béke, különösképpen a magyar–szlovák lakosságcsere ellen. 1946. augusztus 15-én a hívekhez intézett pásztorlevelében a Szent István-i Magyarország történelmi érdemeire, a nagyhatalmak által hirdetett igazságosságra hivatkozva bízott az elszakadt magyarság visszatérésének lehetőségében.¹⁹⁹ (Eközben folyt a felvidéki magyarok elűldözése, tömeges menekülése az anyaországba.) A prímás a londoni és a new york-i bíborosokhoz intézett táviratban kérte közbelépésüket.²⁰⁰ 1946 végén Prágába akart utazni, hogy a helyszínen lépjen fel a magyarok védelmében, de vízumkérelmét elutasították.

A párizsi békeszerződés aláírásához közeledve, 1947. február 5-én a bíboros azonos szövegű táviratban fordult *VI. György* angol királyhoz és *Harry S. Truman* amerikai elnökhöz, és segítségüket kérte a készülő békediktátum ellen és a felvidéki magyarok deportálása miatt. Február 10-én a békekonferenciához intézett táviratot, amelyben a wilsoni önrendelkezési elvekre hivatkozva kérte a három és fél millió magyar más államokhoz csatolásának megváltoztatását.²⁰¹ 1947 nyarán több beadványban, táviratban, beszédben tiltakozott – elsősorban az e kérdésben tehetetlen magyar kormánynál – a lakosságcsere és a svábok kitelepítése miatt. Ezek az akciók konkrét eredményeket nem hozhattak, ám jelzik a prímás és a püspöki kar külpolitikai gondolkodásának kontúrjait: a magyarsággal szembeni igazságtalanságokat kizárólag a szovjeteknek és a kommunistáknak tulajdonították, mintha a döntések meghozatalában a szövetségesek, illetve a kormány többi pártja nem lenne részes. És ugyanígy illúzió volt az is, hogy a nyugatiaktól – akár a főpapoktól, akár a felelős államférfiaktól – törekvéseikhez segítséget kaphatnánk.

1947 június második felében került sor Mindszenty utolsó külföldi útjára. Ekkor az ottawai Mária-kongresszus ürügyén járt Kanadában és az Egyesült Államokban, ahol elsősorban főpapokkal és politikusokkal, így Habsburg Ottóval is tárgyalt. Elragadtatással számolt be a kanadai és az amerikai egyház gazdagságáról, intézményeiről. Benyomásait a püspöki karnak

¹⁹⁷ EPL Ppki jkv. 1945. december 20. 2. pont.

¹⁹⁸ EPL Ppki jkv. 1946. április 2. 1. pont. A prímás beszámolója római útjáról.

¹⁹⁹ Vecsey 1957, I. köt., 224–226.

²⁰⁰ Mindszenty 1974, 147., Vecsey 1957, II. köt., 92–93.

²⁰¹ Mindszenty 1974, 147–148., 191.

így összegezte: „Erőteljes antibolsevista irányzat van... Tartóztatják le a kommunistákat. A fonal elszakadtnak látszik. *Bellum in proximo.*”²⁰² A primás jól érzekelte a kibontakozó hidegháborús hangulatot, a szakítást a szövetségesek között. Ám arra nem volt lehetősége, hogy információkat szerezzen az amerikai kormányzat valós szándékairól. A „*bellum*” csak a propagandában, majd Koreában lett valósággá, mint lokális háború, ám szó sem volt az angolszász–szovjet összecsapás, új világháború, netán atomháború vállalásáról.

Nem felelne azonban meg a valóságnak, ha Mindszenty álláspontját abszolutizálnánk. Az egyházon belül több esetben megfogalmazódtak és hangot is kaptak más, sőt a primáséval ellentétes vélemények. *Czapik Gyula* egri érsek már 1945-től kezdve másként ítélte meg a szovjet–magyar viszonyt, illetve a kommunisták, a baloldal és az egyház kapcsolatait. Sokkal toleránsabb volt, és ha nem is helyeselhetette mindenben az új hatalom törekvéseit, a vele való tartós együttélés, a *modus vivendi* híve volt. Időben felismerte, hogy a térséget, köztük Magyarországot is a nyugatiak lényegében átengedték a Szovjetunióknak, így annak befolyásával és az általa támogatott kommunista erőkkkel hosszú távon együtt kell élnie az egyháznak. A nagyhatalmi viszonyokat jól ismerő jezsuiták is lényegében osztották ezt a véleményt. *Jánosi József* S.J. ezért éppen úgy szembekerült a primással, mint a KALOT-vezető *Nagy Töhötöm* atya, aki többször megjárta Rómát, sőt XII. Pius is fogadta.²⁰³ A koalíciós években a Független Kisgazdapárt katolikus pap-vezetői, *Balogh István* miniszterelnökségi államtitkár („Balogh páter”) vagy *Varga Béla* plébános, a Nemzetgyűlés elnöke a szovjetekkel és a baloddallal való együttműködés miatt Mindszenty szemében árulóknak számítottak.²⁰⁴ Tehát ezekben az években is két, egymással szemben álló bel- és külpolitikai vélemény található a katolikus egyház vezetésében.

1948-ban Mindszenty és a püspöki kar külföldi kapcsolatai megnehezültek. Szinte kizárólag csak a Vatikánnal álltak rendszeres összeköttetésben. A Szentszék ismételten biztosította a magyar egyház vezetőit, hogy a rendszerrel szembeni intranszigenz szembenállás politikáját helyesli, s többek között ezért sem küldi vissza a nunciust Budapestre.²⁰⁵

A Rákosi-korszak (1949–1956)

A Mindszenty-per 1949. február elején az egyház elleni hidegháború csúcspontja volt. A per politikai üzenete az amerikai imperializmussal szövetkező klerikális reakció megsemmisítése volt. Ebben a helyzetben a Vatikán és a nyugati hatalmak csupán erkölcsi-politikai demonstrációkkal válaszolhattak, ami egyértelművé tette a Mindszenty-féle addigi külpolitikai koncepció totális csődjét.

A hazai katolikus egyház 1949-től tulajdonképpen máig tartózkodik a közvetlen külpolitikai jellegű megnyilatkozásoktól. Ha van is valamilyen külpolitikai koncepciója, felfogása az egyházi vezetésnek, ebből kevés válik ismertté. „Külkapcsolatai” nagyjából kimerültek és kimerülnek az Apostoli Szentszékekkel való érintkezésben, amelynek intenzitása időszakonként változó.

²⁰² EPL Ppki jkv. 1947. július 25. 1. pont.

²⁰³ Nagy 1965. Nagy pátert Mindszenty távolította el Magyarországról, s ő később Latin-Amerikában kilépett a rendből és szabadkőműves lett. Jánosi József S.J. 1948 előtt emigrált, s tisztázatlan körülmények között hunyt el.

²⁰⁴ Balogh kilépvé a kisgazda pártból, saját pártot alakított, majd később a papi békemozgalom vezetője lett. Varga Béla 1947-ben emigrált.

²⁰⁵ EPL Ppki jkv. 1948. június 24., 17. pont.

Az 1949–1956 közötti években az egyház hermetikus elzártsága valósult meg. A kényszerű szószéki, körlevéli megnyilatkozások a rendszer vagy akár a szovjet barátság és a béke mellett a hatalom által előírt tartalommal és időben kerültek sorra. A „békétáboron” belül a katolikus békepapi mozgalom vezetői számára kötelező volt az együttműködés, ami 1950-ben, az alakuláskor, a csehszlovákiai Velehradon kezdődött.²⁰⁶ 1955 áprilisában a „felszabadulás” 10. évfordulóján a Czapik Gyula vezette püspöki kar közös pásztorlevélben fordult a hívekhez. Ebben nemcsak méltatták az elmúlt évtized építő munkáját, hanem köszönetet is mondtak az ország (kommunista) vezetőinek. A körlevél deklarálta az egyház béke melletti elkötelezettségét és a béke megőrzésének szükségességét.²⁰⁷

A hatalom külpolitikájával való formális azonosulásként is értelmezhető Czapik érsek részvétele az 1955-ben tartott helsinki békekonferencián. (Ez volt akkor az egyetlen eset, amikor egy magyar főpap külföldre utazhatott.) A június 23-i ülésen imponáló latin nyelvű beszédet tartott. „Megtiszteltetésnek veszem a kongresszusra való meghívásomat és kiküldésemet, a lehetőséget, hogy itt felszólalhatok... Hangsúlyozni szeretném, hogy hitemet valló keresztény, Egyházamnak és fejének, a Pápának hűséges alattvalója és magyar Hazámnak törvénytisztelő állampolgára vagyok... Ami pedig felszólalásomnak tárgyi részét illeti, röviden összefoglalhatom: Békét akarok a földkerekségen” – mondta nagy tetszéstől kísérve. Czapik addigi politikáját erősítette meg: eszerint az egyházhoz és a hazához való hűség nem zárja ki egymást. Fontos része volt felszólalásának az is, amikor a szocialista építőmunkát magáénak vallotta: „A magyar nép országának romba dőlte után nem állott ki a világ országútjára és nem nyújtogatta kéregetve kezét alamizsnáért. A magyar nép talpra állott, elhordta a romokat, hozzákezdett az újjáépítés erőfeszítést és áldozatot kívánó munkájához... Ebben a munkában mindenki összefogott, a kormánytól kezdve a kezét és eszét használni tudó minden becsületes polgárig.”²⁰⁸

Az 1956-os forradalom és szabadságharc

1956. április végén meghalt Czapik érsek, és a börtönből kiengedett *Grósz József* kalocsai érsek lett a püspöki kar az idő szerinti elnöke. A felső egyházi vezetésnek nem volt kapcsolata azokkal az ellenzéki (reformkommunista) politikai csoportokkal, amelyek a rendszer megreformálására *Nagy Imre* körül szerveződtek. De nem tudott ilyen jelekről a békepapi mozgalom vezérkara sem, amelynek tagjai a forradalom kirobbanásakor éppen Csehszlovákiában tartózkodtak.

A felsőpetényi fogva tartásából szabaduló Mindszenty november 1-től 4-ig a budai primási palotában tartózkodott. Hamarosan a gyorsan változó politikai helyzet egyik központi alakjává vált, aki körül megjelentek a külföldi hatalmak hivatalos és nem-hivatalos képviselői is. A püspökök közül egyedül ő tett érdemi nyilatkozatot arról, hogy az egyház miként képzeli el az ország nemzetközi elhelyezkedését, jövőbeli külpolitikáját. Idevágó nézeteit november 3-i rádióbeszédében fejtette ki.

A bíboros az eseményeket már a november 1-én tett nyilatkozatában sem forradalomnak, hanem a megszálló szovjet hadsereggel szembeni fegyveres szabadságharcnak minősítette. A rádióbeszédben – a pápának mondott köszönet után – az ország szerinte kívánatos külpolitikai elhelyezkedéséről azt mondta: „Mi magyarok, az európai népek családi, bensőséges békéjének zászlóvivőiként akarunk élni és cselekedni. Nem mesterségesen hirdetett, de valódi

²⁰⁶ Pál 1995, Orbán, 1996.

²⁰⁷ *Magyar Kurir*, 1955. március 26.

²⁰⁸ Uo. március 23.

barátsággal mindegyikkel... mi, a kis nemzet, barátságban, zavartalan, békés, kölcsönös megbecsülésben kívánunk lenni a nagy Amerikai Egyesült Államokkal és a hatalmas orosz birodalommal egyaránt. Jószomszédi viszonyban Prágával, Bukaresttel, Varsóval és Belgráddal. Ausztriát pedig ebben a tekintetben úgy kell megemlítenem, hogy mostani vajúdásunk kapcsán tanúsított testvéri magatartását máris minden magyar a szívébe zárta.”²⁰⁹ A készülő szovjet invázióval kapcsolatban rámutatott, hogy „mi semlegesek vagyunk, mi az orosz birodalomnak nem adunk okot a vérontásra... Mi most nem támadtuk meg Oroszországot! Őszintén reméljük, hogy az orosz fegyveres erők mielőbbi kivonása országunkból megtörténik.” A szovjet csapatok kivonása és az ország semlegességének deklarálása egybevágott a Nagy Imre kormány politikájával.

November 4-én Mindszenty megtapasztalhatta, hogy szó sincs amerikai vagy NATO katonai segítségről. Az amerikaiakra építő külpolitikai koncepciója kudarcán az sem enyhíthetett, hogy budapesti követségükön rövid úton menedékjogot kapott. Csak erkölcsi elégtételül szolgálhattak XII. Pius pápa szovjet inváziót elítélő megnyilatkozásai vagy a nyugati fővárosokban zajló rokonszenvtüntetések. Mindszenty persze nem ismerhette azokat a titkos politikai alkukat, amelyek során az amerikaiak végül is szabad kezet adtak Moszkvának a saját érdekszférájában.

A Kádár-korszak

A magyarországi katolikus egyház a megtorlás éveiben, egészen az 1960-as évek közepéig ismét hermetikus elzártágban élt. Lassú változást e téren a hidegháborút felváltó nemzetközi enyhülés, benne a Vatikán új keleti politikája hozott. *XXIII. János* 1958-ban kezdődő pápasága alatt, majd az 1962–1965 között üléselő II. vatikáni zsinat szellemében az Apostoli Szentszék lazított az egyoldalú amerikai elkötelezettségén és nyitott a szocialista országok felé.

1961. november végén a pápa közvetlen kapcsolatba lépett a Szovjetunióval, ami a magyar egyház számára is lehetővé tette, hogy külpolitikai kérdésekben egyre nyíltabban kifejezésre juttassa egyetértését a kormány irányvonalával. Ennek jegyében 1962 júliusában *Brezanóczy Pál* egri apostoli kormányzó, *Hamvas Endre* csanádi püspök és *Beresztóczy Miklós*, a papi békemozgalom vezetője részt vett a moszkvai béke-világkongresszuson. Októberben pedig három püspök kiutazhatott a zsinatra.

Hosszas tárgyalások után (amelyekbe a magyar főpapokat nem vonták be), 1964. szeptember 15-én Budapesten aláírták a Magyar Népköztársaság és az Apostoli Szentszék közötti részleges megállapodást.²¹⁰ Bár külpolitikai kérdésekkel nem foglalkozott, mégis nagy a külpolitikai jelentősége volt. Ez volt az első eset ugyanis, hogy a Szentszék egy kommunista kormánnyal nemzetközi jellegű szerződést kötött, ami ha nem is járt a diplomáciai kapcsolatok felvételével, a magyar kormány kvázi-elismerését, mondhatni legitimálását jelentette. A megállapodás fontos állomása volt a Vatikán új keleti politikájának. Ezt követően már Róma sem igen kérhette számon a magyar főpapoktól, hogy miért támogatják kormányuk bel- és külpolitikáját. (Ezt a támogató álláspontot pedig több ízben is ünnepélyesen deklarálták, főként az 1945-ös „felszabadulás” kerek évfordulóin a hívekhez intézett közös pásztorleveleikben. Ezek értelemszerűen azt is jelentették, hogy egyetértenek a kormány „külpolitikájával”, a szocialista táborhoz való tartozással.)

²⁰⁹ Mindszenty 1974, 438–439., Vecsey 1957, III. köt., 311.

²¹⁰ Az 1964-es részmegállapodást aláírásakor 99 évre titkosították, így most sem hozzáférhető. Tartalmi ismertetését lásd Gergely 1985, 173–179.

Ha a katolikus főpapok nem is kaptak akkora szerepet a szocialista országok külkapcsolatainak építésében, mint a protestáns egyházak vezetői, figyelmet érdemel, hogy 1964. december elején három püspök vehetett részt a Bombayben rendezett XXXVIII. Eucharisztikus Világkongresszuson. 1966 szeptemberétől a püspöki kar egyik bizottságaként működött a Külügyi Bizottság. Ennek feladata a püspöki kar és általában a magyarországi katolikus egyház külkapcsolatainak szervezése, tervezése és irányítása volt. Valójában a párt – a kormány, az Állami Egyházügyi Hivatal – ilyen irányú döntéseinek konkrét megvalósítása hárult rá. Ez érhető tetten az 1968. augusztusi csehszlovákiai bevonulással kapcsolatos püspökkari nyilatkozatban is: míg általában elítélték az idegen hatalmak katonai beavatkozását más országok belügyeibe, az akkori megszállás kapcsán a béke veszélyeztettségére hívták fel a figyelmet. Eszerint a csehszlovák „bársonyos forradalom” a békét fenyegette, amit csak ezzel a lépéssel lehetett elhárítani.

Ugyancsak a magyar kormány külpolitikai sikere volt, hogy a Vatikánnal 1971. szeptemberében kötött megállapodás értelmében Mindszenty József bíboros az amerikai követségről Nyugatra távozott.²¹¹ Az e körüli tárgyalásokba sem vonták be a püspököket, ám nagy többségük egyetértett azzal, hogy a prímás eltávolítása javíthatja az egyház helyzetét és majd az esztergomi érsek lemondása vagy elmozdítása lehetővé teszi a hierarchia teljessé válását.

Mindszenty halála után még gyakoribbakká váltak a magyar politikai vezetők és a Szentszék érintkezései. 1975. novemberben *VI. Pál* pápa magánkihallgatáson fogadta *Lázár György* miniszterelnököt. 1977. június 9-én a pápa Kádár Jánost és feleségét fogadta a Vatikánban, ami nagy nemzetközi visszhangot váltott ki, s igencsak megerősítette itthon a püspököket addigi magatartásuk helyességét illetően.

Nem változott a Szentszék magatartása *II. János Pál* idején sem. Az 1964-es megállapodás 20. évfordulóján, 1984. szeptember 28-án a pápa magánkihallgatáson fogadta *Miklós Imre* államtitkárt, az ÁEH elnökét. *Casaroli* bíboros államtitkár a budapesti egyezményt eredményesnek, a többi szocialista ország számára példaértékűnek nevezte. Az 1980-as évek második felében a kapcsolatok zavartalannak tűntek. Miklós Imrét többször fogadta a pápa, magas rangú szentszéki küldöttségek jártak Magyarországon.²¹²

Megállapíthatjuk, hogy az 1960-as évek közepétől Magyarország külpolitikai kapcsolatainak javításában fontos szerepet kapott a vatikáni vonal, ami a hazai főpapság egyetértése nélkül aligha valósulhatott volna meg. A rendszerváltás előestéjén már sor kerülhetett a pápa magyarországi meghívására. 1989-ben feloszlatták az ÁEH-t. 1990-ben a magyar–szentszéki diplomáciai kapcsolatokat a legmagasabb szinten állították helyre.

A rendszerváltozáskor napirendre került a Magyar Köztársaság belépése a NATO-ba, majd pedig csatlakozása az Európai Unióhoz. A katolikus egyház mindkettőt üdvözölte és támogatta, hiszen ez egyet jelentett a keresztény gyökerekkel rendelkező európai nemzetek közösségébe való visszatéréssel.

²¹¹ Ólmosi 1991, Adriányi 2004b.

²¹² Az eseménytörténet kronológiája Balogh – Gergely 1993.

Ablonczy Balázs „Lándzsahegy”, néprokonság, small talk

Turanizmus és keleti gondolat a két világháború közötti magyar külpolitikai gondolkodásban

A magyar külpolitikai gondolkodás történetének monografikus feldolgozása még megírásra vár. Az eddig megjelent tanulmányok csak részletekben vagy alig érintették e témát. A magyar külpolitika *nem* nyugat-európai/atlantista irányultságát vizsgáló tanulmányok száma még ennél is kevesebb. Bár manapság szokás a honi politika- és diplomáciatörténet túlírtóságáról értekezni (s ezzel érvelni az egyébként hasznos és fontos mentalitás- és társadalomtörténeti munkák mellett), jelen cikk és az alapjául szolgáló előadás anyagának összegyűjtése közben kellett szembesülnünk azzal a ténnyel, hogy Magyarország két háború közti történetéből egy sor bilaterális viszony feltárása teljességgel hiányzik. Szórványosan születtek írások a magyar–finn viszonyról, ellenben a magyar–bolgár, a magyar–észti, a magyar–török és a magyar–japán kapcsolatáról úgyszólván semmi, az ezzel kapcsolatos adatok megmaradtak egy-egy szakdolgozat, esetleg doktori értekezés nyilvánosságot kizáró keretei között. Az alant felvázolt gondolatmenet tehát szükségképpen vázlatos lesz, s részben elsődleges – és ezért töredékes – forrásokra támaszkodik, miközben megpróbálja megragadni a magyar külpolitikáról való gondolkodás keleti (kelet- és délkelet-európai, illetve ázsiai) dimenzióit a két világháború között.

A címben jelzett keleti gondolat alatt azt a törekvést értjük, amely különböző, a századelőn jelentkező eszmeáramlatok (pl. orientalizmus), illetve egyfajta magyar imperializmus²¹³ együttthadásaként arra irányult, hogy – vélt vagy valós – fajrokonsági alapról kiindulva újrafogalmazza a magyar kül-, gazdaság- és kultúrpolitika prioritásait, és a finnugor, a török, valamint a „turáni” testvérnépek felé fordulva a magyarság számára bizonyos keleti, missziós hivatást jelöljön ki. E gondolkodásnak a század első két évtizedében aranykorát élő turanizmus csak egyik, bár kétségtelenül legmarkánsabb formája. S mivel elég jól megragadható, elemzésem legnagyobb része a turanizmus kapcsolatait firtatja. A magyarországi turanizmus történetéről jelenleg nem rendelkezünk nyomtatásban is megjelent monográfiával: *Joseph Kessler* kétségkívül alapos, de levéltári forrásokat nem használó doktori dolgozata Magyarországon alig hozzáférhető, *Farkas Ildikó* turanizmusról írott doktori értekezése jelenleg szintén kéziratban hever.²¹⁴ E munkákat és egyéb, töredékes feldolgozásokat is használva igyekszünk a bemutatni a keleti gondolat hatókörét a korabeli Magyarországon.²¹⁵ Nemcsak, sőt nem elsősorban a külpolitikai döntéshozatalban érdekes a keletről való gondolkodás szerepe: megjelenési formákat keresünk a diplomáciai apparátus, az egyesületi élet, a sajtó, az oktatás szereplői között: milyen hálózatok alakultak ki, milyen eszmék befolyásolták e gondolkodókat. E közelítésben másodlagos, hogy a javarészt értelmiségiek által képviselt gondolatmenetek mennyiben hatottak Magyarország külpolitikájára, hatottak-e egyáltalán. A gyakorlati megvalósulást firtatva azonban érdemes megvizsgálni, hogy milyen módon születtek meg azok a kétoldalú egyezmények, amelyeket a

²¹³ Erről ld. Romsics 2004, 137–148.

²¹⁴ Kessler 1967; Farkas 2001.

²¹⁵ Kincses Nagy 1991; Farkas 1993; Ablonczy 2005, 88–94., 105–112.

magyar kormány kötött rokonnépek kormányaival vagy közel- és távol-keleti országokkal a harmincas évek második felétől.

Kezdés

A 19. század második felében megjelenő eszmeáramlat terjedését Magyarországon több körülmény is segítette. Az orientalizmus nyugati világban megfigyelhető divatja (műgyűjtés, irodalmi alkotások, lakberendezkedés) akkor ért el Magyarországra, amikor a *Vámbéry Ármin* esszéje nyomán kirobbant ún. „ugor–török” háború, majd a megszoruló keleti utazások (*Széchenyi Béla*, *Zichy Jenő* és mások) nyomán egyre hangsúlyosabban vetődött fel a magyarság eredetének kérdése. Felbukkantak olyan irodalmi alkotók is, akik munkáikban esetenként jelentős példányszámban népszerűsítették a magyarság keleti eredetének és keleti hivatásának eszméjét: a ma már kevésbé ismert szerzők közé tartozik Kozma Andor vagy *Zempléni Győző*, ugyanakkor *Ady Endre* és *Móricz Zsigmond* munkásságában is jól elkülöníthető egy rövid, de intenzív „turanista” szakasz. A szellemi élénküléshez hozzájárult az is, hogy a kiegyezés óta bekövetkezett gyors ütemű fejlődés nyomán a magyar politikai elit jelentős része úgy látta, hogy itt az ideje annak: Magyarország a Monarchiában növekvő ipari-gazdasági súlyának megfelelő szerepet játsszon a külpolitikában is. A turanizmus, vagy egyszerűen csak a keleti terjeszkedésről való gondolkodás ezt a befoglaló keretet szolgáltatta a századelő magyar imperializmusának.²¹⁶ Egyes külpolitikai események (az orosz–japán háború, boszniai okkupáció stb.) szintén elősegítették, hogy néhányan úgy tekintsenek a turanizmusra, mint a kor két nagy európai „pán”-mozgalma (pángermán, pánszláv) közé szorult magyarság fennmaradásának zálogára. Amennyiben a Kárpát-medence lakói nem magányos és szórványos északi nyelvrokonokkal rendelkeznek, hanem – alkalmasint – a hatszázmilliós, Japánig nyúló turánság „turáni lándzsahegyének” Európába fűrődő hegyei, s mint ilyenek vezetésre hivatottak.

A sokfelé tartó szellemi, gazdasági, politikai törekvést a Turáni Társaság volt hivatott egybefogni, amely 1910 decemberében alakult meg Budapesten. Elnöke *Széchenyi Béla*, a legnagyobb magyar fia lett, míg az ügyek operatív irányítását *Paikert Alajos*, a Mezőgazdasági Múzeum alapítója, valamint *Teleki Pál* végezte. A Társaság tagsága három nagy csoportra osztható. Egyrészt szerepet vállaltak benne a politikai és gazdasági elit mérvadó képviselői, *Tisza Istvántól Károlyi Mihályon át Chorin Ferencig*: számukra minden bizonnyal a Társaság tevékenységének politikai-gazdasági oldala volt lényeges, ámbar részvételük a szervezetben nem volt túl aktív. A második csoportba azok a tudósok (földrajzkutatók, etnográfusok, történészek) tartoztak, akik a tudományos kutatás fontosságát hangsúlyozták: közéjük tartozott *Munkácsi Bernát*, *Havass Rezső*, *Cholnoky Jenő* vagy maga *Teleki* is. A harmadik csoportot a turáni „aktivisták” alkották, akik nemritkán egy távol-keleti út nyomán, esetleg személyes elhivatottságból csatlakoztak a turáni mozgalomhoz és lettek az ideológia – sokszor harcos – képviselői. E distinkciót azért érdemes hangsúlyozni, mert – bár az egyes elkötelezettségek akár egy személyen belül is keveredhettek – a turáni mozgalom az első világháború után nagyjából e törésvonalak mentén hasadt három részre. A Társaság céljaival, a keletkutatás fellendítésével egyetértettek olyan, a hivatalos politikától igencsak távol álló személyek is, mint például *Szabó Ervin*. A turanista ideológia jó pozíciókkal rendelkezett egyes állami intézményekben, így például a fiatal kolozsvári egyetemen, ahol számos oktató (*Posta Béla* régész, *Márki Sándor* történész, *Cholnoky Jenő* földrajztudós és több kollégájuk) terjesztette az eszmét. A kereskedelem világát is érezhetően foglalkoztatta a magyar keleti expanzió: többszöri átalakulás után 1899-ben alakult meg a Keleti

²¹⁶ A folyamat elemzését ld. Farkas 2001, 21–50.

Kereskedelmi Akadémia, s *Balkányi Kálmán* vezetése alatt a háború alatt létrejött a Magyar Keleti Gazdasági Központ is, amely a balkáni és közel-keleti magyar expanzió koordinálója lett volna. A Turáni Társaság a korban szokásos egyesületi életet élte: előadásokat, vetített képes konferenciákat rendezett Budapesten és az ország különböző pontjain, és 1913-tól Teleki Pál főszerkesztésében megjelentette a *Turán* című folyóiratot. A Társaság működését egy kisebb bank szubvencionálta, s a kormányzat is juttatott kisebb összegeket, de a munkát inkább az anyagi szűkösség jellemezte, s a világháború kitörése után, részint a behívások, részint az érdektelenség miatt a Társaság működése elhalt, a *Turán* kiadását pedig beszüntették. Azonban 1916 folyamán a kormányzat fantáziát látott a Társaság működésének újraélesztésében Turáni Társaság – Magyar Keleti Kultúrközpont néven. Újra megjelent a *Turán* (évente tízszer), bolgár, bosnyák, török, albán, sőt tatár ösztöndíjasok érkeztek Magyarországra, hogy itt folytassák tanulmányaikat, Temesváron felállítottak egy Balkán-irodát, s magyar (illetve osztrák–magyar) expedíciók indultak a Balkánra és Kis-Ázsiába. Ez a lázas másodvirágzás azonban nem tartott sokáig. Magyarország világháborús veresége egy időre ezt a tevékenységet is elsodorta.

Feltámadás

Felületes szemlélő azt gondolhatná, hogy a vereség, a forradalmak és az ezzel járó megrázkódtatások egy olyan nagy-, illetve középhatalmi ideológiának, mint a turanizmus vagy a magyarság keleti terjeszkedése, nem sok érvényesülési lehetőséget hagytak. Hogy ez nem így történt, annak alapvetően két oka lehet – az eszme bizonyos mértékű értelmiségi beágyazottságán kívül. Egyrészt a trianoni békeszerződés igazságtalansága a nyugati civilizációban való csalódottságot, elfordulást generált Magyarországon. Az eltaszítottság érzete alapja lehetett a fokozottabb kelet felé való fordulásnak, a magyarság keleti eredete iránt érzett szimpátiának. A sértettség érzete azonban nagyon sok esetben megalapozta azt az illúziót kergető, idealizáló, bezárkózó magatartást, amely a turáni mozgalom egy részének jellemzője lett 1920 után. Ugyanakkor az sem volt elhanyagolható tényező, hogy a háború során több százezer magyar állampolgár esett hadifogságba, jelentős részük Oroszországban, s Szibériában vagy a Távols-Keleten megismerkedtek az ott élő nem szláv népek kultúrájával, esetleg nyelvével. Közülük kerültek ki azok, akik (mint például *Mezey István* és mások) – különböző mélységgel, elhivatottsággal – bekapcsolódtak a turáni mozgalomba. Hogy a turáni mozgalom továbbélésének két tényezője akár egy emberben is összekapcsolódhatott, arra jó példa az író, *Németh László* édesapja is, aki szibériai hadifogságából a magyarság keleti rokonságának naiv, ám sziklaszilárd meggyőződésével tért haza.²¹⁷

A Turáni Társaság és a diplomácia peremvidéke között korábban is volt szórványos kapcsolat, s ez a forradalmak és az összeomlás során csak erősödött. A tízes években a Társaság rendezvényein feltűntek a Budapestre akkreditált diplomaták vagy bizalmi embereik. *Pröhle Vilmos* és *Raffay Sándor* mint a Károlyi-kormány külügyminisztériumának nemhivatalos kiküldöttjei jártak Skandináviában – igaz, mint a Területvédő Liga képviselői. Paikert Alajos ügyvezető pedig, aki korábban a hivatásos diplomaták által lenézéssel csak „trágyadiplomataként” emlegetett mezőgazdasági szaktudósító volt Washingtonban, 1919 márciusában szervezni kezdte a Magyar Külügyi Társaságot.²¹⁸ A Turáni Társaság egyébként

²¹⁷ Németh 1993, 189 skk., különösen 228–231. Alakját fia az *Irgalom* című regényében is igyekezett megírni, s elég nyersen minősíti a *Magam helyett* című önéletrajzában is. Németh József egyébként a turáni mozgalomba is bekapcsolódott: köszöntötte a társaságot alapításának negyedszázados évfordulóján. Ld. *Turán* 1936. I–IV. sz. 15.

már az őszirozsás forradalmat követő hetekben felajánlotta szolgálatait az új kormányzatnak. A *Pekár Gyula* aláírta memorandumban a Társaság összegezte addig elvégzett munkáját, melegen ajánlotta az ösztöndíjas programok fenntartását, főleg török, bosnyák és – a Délvidék megmaradása esetén – bolgár viszonylatban is, ellenben az albán akció beszüntetését javasolta (azt amúgyis elsősorban a közös hadvezetőség szorgalmazta), s a tatár diákok magyarországi taníttatását is „utópisztikusnak” látta.²¹⁹ A polgári demokratikus kormány is támogatandónak látta a magyar keleti politika és annak legszervezettebb társadalmi testülete, a Turáni Társaság munkáját – s ebben nem tudni, mekkora szerepe volt annak a ténynek, hogy *Berinkei Dénes*, sőt maga *Károlyi Mihály* is a Turáni Társaság tagja volt.²²⁰ A Turáni Társaság mindenestre pénzt kapott a büdzséből (100 ezer korona rendkívüli kiadást 50 ezer korona rendes államsegély mellett). S nemcsak a polgári radikálisokból, függetlenségiékből, szociáldemokratákból álló kormányzat látta szubvencióra érdemesnek a kelettel való foglalkozást, hanem a Tanácsköztársaság is, bármennyire igyekezett is a Társaság később üldöztetésnek beállítani azt, hogy az Országházban másik, kisebb irodába költöztették őket.²²¹ Bár a Társaság egyes vezéregyéniségei nyilvánvalóan szemben álltak a kommün céljaival, ez nem változtat azon a tényen, hogy a Forradalmi Kormányzótanács elnöke, *Garbai Sándor* személyesen támogatta a török diákok részére a Társaságon keresztül juttatott államsegély ügyét, és a külügyi népbiztosság bizonyos ellenkezése mellett a Társaság kapott 50 ezer koronát.²²² A szocialista–kommunista kormányzat, jelezve érdeklődését a probléma iránt, életre hívta a Szocialista Keleti Társaságot, és lapját a *Keletet*, amelynek működéséről jelenleg keveset tudunk.²²³

A Tanácsköztársaság bukása után nem sokkal lezajlott a már fentiekben vázolt szakítás a turáni mozgalom három irányzata között. A Kőrösi Csoma Társaság és lapja a *Kőrösi Csoma Archivum* – laza összeköttetésben a *Keleti Szemlé*-vel – a tudományos keletkutatásnak szentelte magát jónéhány, a Turáni Társaságban szerepet vállalt tudós közreműködésével.²²⁴ Az intranzigens turanistákat tömörítő Magyarországi Turán Szövetség a húszas évek elején – első virágzása idején – nyelvtanfolyamokat (finn, japán, török és angol) indított, előadásokat tartott, sőt működtetett egy Turáni Sajtóirodát, amely az MTI-vel és a Dunaposta hírszolgálatával kötött megegyezés révén igyekezett magyar vonatkozású hírekkel ellátni a „turáni” országok sajtóállalatait. (Sőt ebben az időben felmerült egy turáni napilap

²¹⁸ Paikert elismervénye ezer koronáról, amelyet a Magyar Külügyi Társaság részére vett fel (1919. március 8.). MOL, K 66, 1. cs., 2. tétel, 63. f. Raffay és Pröhle elszámolása (1919. április 10.). Ld. uo. A Magyar Külügyi Társaság alapításánál, és lapjának a *Külügyi Szemlé*-nek első éveiben is jelentős szerepet játszottak a turanista mozgalomból érkező értelmiségiek. Erről ld. Zeidler 1999. Köszönöm a szerzőnek, hogy munkáját rendelkezésemre bocsátotta.

²¹⁹ Memorandum a Magyar Keleti Kultúrközpont munkájáról (1918. november 25.). MOL, K 28, 209. cs., 412. tétel, 853–1920. sz.

²²⁰ Marzsó 1918, 34.

²²¹ A teljes ellehetetlenülést hangsúlyozza Marzsó 1921. A vezgatúrákra és a költözködésekre helyezi a hangsúlyt Szécsi 1921.

²²² Előterjesztés a Forradalmi Kormányzótanácsnak (1919. április 12.). MOL, K 28, 209. cs., 412. tétel, 2389–1919. sz. A pénzügyi népbiztosság jóváhagyása (1919. április 28.). Ld. uo. 37690–1919. sz. Bárd (külügyi népbiztosság) átírata Garbainak (1919. április 28.). Ld. uo. 2514–1919. sz.

²²³ Kessler 1967, 162.

²²⁴ A társaságról ld. Ecsedy 1988. A kiválás indokairól ld. Teleki Pál: Elnöki megnyitó a Kőrösi Csoma Társaságban. In: Teleki 2000, 156–162.

indításának gondolata is.)²²⁵ Az elképzelés az volt, hogy míg a Turáni Társaság az elit körében fejti ki működését, addig a szövetség a nagyközönség irányában folytat propagandát.²²⁶ A szövetség azonban nagyon hamar a szektáriánus gondolkodás valóságos melegágya lett. Egyes kérdésekhez való hozzáállását mindennél jobban jellemzi az az 1922 elején keletkezett levél, amely egyik vezetőjének a készülőben lévő budavári Kapisztrán-szoborról vallott nézeteit tartalmazza:

„Nemrégiben láttam Damkó szobrászművész, képzőművészeti vezértanácsstagunk műtermében a készülőfélben lévő Kapisztrán János szobrot. A szobor igen szép, de meglehetősen brutálisan van felfogva. Az ősz szerzetes keresztrel kezében egy mezítelen töröknek testére lép, ki a török lófarkas, félholdas szent lobogót tartja kezében. A lobogó is földre van tiporva. Ismerve a törökök óriási érzékenységét, teljesen kizártnak tartom, hogy a szobor ne a legnagyobb elkeseredést okozza náluk, pláne mostan, amikor élethalál-harcot vívnak. Szerencsére azonban a dolgon még lehetne úgy ahogy segíteni, ha a fekvő török kezébe a török szent jelvény helyébe valami másat adnak. Esetleg az arcát is zsidó jellegűvé lehetne tenni, s akkor azt mondhatnók a törököknek s így commentálhatnók a dolgot a leleplezés alkalmával újságainkban is, hogy a szobor tulajdonképpen a hit győzelmét jelenti a destrukció fölött. Egyszóval a kéz Ézsau keze, de a hang az Jákob hangja.”²²⁷

A szövetség nemsokára felbomlott. Bár az egyik turáni veterán későbbi írása szerint útjában állottak a bethleni–klebelsbergi konszolidációnak, s ezért került sor a szervezet ellehetetlenítésére, az 1923 eleji megszűnésben a sorozatos belső viták is minden bizonnyal szerepet játszottak: *Dessewffy István* szövetségnagy sértődöttsége és visszavonulása, a sajtóiroda körüli anyagi problémák, vagy az olyan viták, amelyek során kifogásolták, hogy *Felvinczi Takács Zoltán* neves művészettörténész, az 1922 folyamán előadásaiiban (a velencei biennálé, valamint *Lyka Károly* ügye kapcsán) a „destruktív sajtó” mellé ált. Ezért *Zala György* szobrász, a képzőművészeti vezértanács vezére megfeddte őt. Felvinczi Takács erre kilépett a szervezetből.²²⁸ Így bő másfél évtizedre a Turáni Társaság egyedül maradt a közéleti porondon a turanizmus, a keleti gondolat képviselőjére.

Illeszkedés

Anélkül, hogy végig kívánnánk kísérni a Társaság két világháború közötti történetét,²²⁹ az egyesület és a magyar külpolitika kapcsolódási pontjait kívánjuk elemezni, és felvetni néhány szempontot, amelyek elemzése talán közelebb visz minket a probléma megértéséhez.

Bár ismert tény, de érdemes hangsúlyozni: 1918 és 1945 között csaknem valamennyi magyar miniszterelnök a Turáni Társaság tagja volt²³⁰ – legalább élete egy szakaszában: Berinkey

²²⁵ Dessewffy 1921; Túrmezei 1941, 9–11. A sajtókezdeményezésekről ld. Túrmezei 1935, 7–10., 14., 20–21.

²²⁶ Pekár és Paikert beszámolója Teleki miniszterelnöknek (1920. december 21.). MOL, K 28, 209. cs., 412. tétel, 169–1921. sz.

²²⁷ Dessewffy István levele Cholnokynak (1922. január 6.). MFMA, Cholnoky-hagyaték, 5. doboz, 1921–1923-as levelek.

²²⁸ Dessewffy kilépő levele a nagytanácsból (1922. április 21.) és Zala levele (1922. ápr. 21.). Ld. uo. Felvinczi Takács lemondó és kilépő levelét közli Túrmezei 1935, 10., 46–47.

²²⁹ Ezt megtette Farkas 2001, 111–130., 151–165.; Kessler 1967, 161–238.

²³⁰ Sőt Zsedényi Béla jogakadémiai tanár, aktív turanista személyében 1945 után ideiglenes államfő is került ki soraikból.

Dénestől *Bethlen István*on és *Teleki Pálon* át *Gömbös Gyuláig*. *Károlyi Gyula* tagságáról nincs információnk, de *Darányi Kálmánt* például már miniszterelnökként kérték föl díszelnöknek, amit ő köszönettel elfogadott.²³¹ A külügyminisztérium mindig megtalálta a módját annak, hogy tisztviselőit (leggyakrabban a sajtó- és kulturális osztály vezetőit) kvázi hivatalos státuszban bejuttassa a Társaság vezetésébe. Így kezdetben *Békássy László* volt a hivatalos minisztériumi összekötő (akit azonban szemmel láthatóan annyira magával ragadott a gondolat, hogy a harmincas években már az intranzigens turanisták között találjuk). Majd sorra felbukkannak a Horthy-korszak kormányzati sajtópolitikájának irányítói: *Bárdossy László*, *Ángyán Béla*, *Gerevich Zoltán*, *Villani Lajos*, *Baranyai Zoltán*, *Náray Antal*, *Szentiványi Domokos* (ő 1944-ben ügyvezető alelnök is lett). *Pataky Tiborról*, a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztályának vezetőjéről pedig mint törekvéseik legnagyobb támogatójáról emlékeznek meg egy memorandumukban, amellet, hogy a harmincas évek végén a Társaság tiszteletbeli elnöke is lett.²³² A Társaságot, főleg a húszas évek elején meghívták a minisztériumi propagandaértekezletekre, képviselőit beválogatták a hivatalos magyar kormánydelegációkba (*Bán Aladár* Finnországban és Észtsországban járt *Klebelsberg Kunóval* 1930-ban, *Pekár Gyula* pedig *Gömbös Gyulával* Törökországban 1933-ban), magas rangú külföldi vendégek magyarországi látogatása idején a Társaság képviselői találkozhattak a külföldi politikusokkal: *Galánthay-Glock Tivadar* tábornok, festő és nyelvész, a Társaság egyik hiperaktív mindenese így mutathatta be török gyorsírás-szisztémáját a minden bizonnyal lenyűgözött Iszmet pasának, a török miniszterelnöknek.²³³ Rendezvényeiken pedig rendszeresen megjelentek a „turáni államok” (Finnország, Észtsország, Törökország, Bulgária) Budapesten akkreditált diplomatái is. A személyi kapcsolódások itt azonban még nem értek véget: megfigyelhető, hogy az aktívak mellett nyugdíjas diplomaták is szerepet vállaltak a Társaságban, mint például *Móricz Péter* ügyvezető alelnök, volt konstantinápolyi, drinápolyi, trapezunti, ruszcsuki konzul.²³⁴ Mellette ott találjuk még *Eöttevényi Olivért*, a Magyar Külügyi Társaság és minden közéleti egyesület tótumfaktumát, *Pröhle Vilmost*, Japán budapesti tiszteletbeli konzulját és másokat – így tag volt például *Jungerth-Arnóthy Mihály*, volt észtsországi magyar követ is. (A tagság súlyának megítélésében azonban óvatosságra kell intsen minket az a tény, hogy a Turán tanúsága szerint²³⁵ tag volt az a *Zsirai Miklós* is, aki másfél évtizeddel később a romantikus nyelvrokonítási elméletek, s ezen belül a turanizmus megsemmisítő kritikáját adta.²³⁶) A turanizmus penetrációját a magyar diplomáciai apparátusba jól mutatja, hogy – főleg kultúr- vagy sajtóattaséi poszton – több tag is felbukkan: *Fehér Géza* régész Szófiában²³⁷, *Habán Jenő* és *Metzger Nándor* Tokióban, illetve oktatási téren *Weöres Gyula* helsinki magyar lektor Finnországban, *Csekey István* jogakadémiai tanár, tartui professzor Észtsországban. A helyi kulturális étellel való kapcsolatépítést ezek a turáni gondolattal telített értelmiségiek végezték,

²³¹ Darányi Kálmán levele Cholnokynak (1938. február 3.). MOL, K 28, 209. cs., 412. tétel, 1938–L–15208. sz. Gergelyffy Gábor és Virányi Elemér felkérő levele (1938. január 4.). Ld. uo.

²³² Cholnoky és Gergelyffy levele Kállay Miklósnak (1943. április 28.). Uo. 22132–1943. sz. Továbbá: Turán 1926. I–II. sz. 68., 1932. I–IV. sz. 43., 1937–38. I–II. sz. 158.

²³³ Móricz Péter ügyvezető alelnök jelentése (1931. november 27.). MOL, P 1384, 13. cs., 8. tétel.

²³⁴ Pritz 1994, 490.

²³⁵ Turán 1926. I–II. sz. 68.

²³⁶ Zsirai 1943, különösen 283–287.

²³⁷ Róla ld. Gjurov 1992.

s bár tapasztalataik hamarosan a realizmus irányába tolták őket, nem lehet kétséges, hogy motivációik között a keleti rokonság előkelő helyen állt.

A Turáni Társaság egy volt abban az egyesületi hálóban, amelynek szolgálatait a magyar külügyminisztérium szívesen és gyakran igénybe vette. Bár az elszámolásokkal gyakran gondok voltak, s a rendelkezésünkre álló információk is töredékesek, főleg a húszas évek második, valamint a harmincas évek első feléről, mégis úgy tűnik, hogy a világháborút követő inflációs években a miniszterelnökség, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium, valamint a külügyminisztérium közvetlenül (segélyek, szubvenciók, egyes utazások vagy feladatok kifizetése) vagy közvetve (folyóirat-előfizetés, ingyenes helyiséghasználat, a Corvin-mozgó bevételeiből való részesedés stb.) 200-250 ezer korona körüli összeggel támogatta a Turáni Társaság működését. Emellett a VKM például 300 ezer koronát adott 1924-ben a finnugor tanügyi kongresszusra utazó diákok költségeire, s ugyanebben az évben a Társaság Finn–Észt Intézetének működését 100 ezer koronával támogatta a külügyminisztérium.²³⁸ A harmincas évek második felétől a Turáni Társaság 3500-4000 pengő támogatást kapott a miniszterelnökségtől, amit a Társaság egykori elnöke, Teleki Pál még miniszterelnöksége idején sem volt hajlandó felemelni 5 ezer pengőre, tekintettel a „súlyos pénzügyi viszonyokra”.²³⁹ A szubvenció összege ez maradt egészen 1944-ig, igaz, találkozni eseti segélyezéssel is: 1944 januárjában a *Turán* 2 ezer pengő rendkívüli segélyt kapott, tekintettel a megemelkedett papírárakra. Emellett, mint az egy 1944. áprilisi összegzésből kiderül, nemcsak a miniszterelnökség nyújtott támogatást: az egyesület ezer pengőt kapott a miniszterelnökségtől, ugyanennyit a Magyar Nemzeti Banktól és a Gyáriparosok Országos Szövetségétől.²⁴⁰ Az 1944-es közgyűlés ténye és a miniszterelnökség levéltárából előkerült iratok egyúttal azt az állítást is cáfolják, hogy a Turáni Társaságot a német megszállás után betiltották volna.²⁴¹ Az egyesület 1944. május 16-án közgyűlést tartott, amelynek során Szentiványi Domokos ügyvezető alelnök magabiztosan kijelentette, hogy megvan már az a módszer, amellyel fel fogja virágoztatni a Társaságot.²⁴² Nagyjából ugyanebben az időben, a költségvetés előkészítése során a miniszterelnökségi referens végre megadni javasolta az 5 ezer pengőt, mert „jó befektetésnek” tartotta.²⁴³ A rendelkezésünkre álló dokumentáció itt megszakad, de a betiltást egyértelműen cáfolja.

A külügyminisztérium és a miniszterelnökség több szempontból is hasznosnak látta a szervezet működését. A turanisták révén a magyar jelenlét hangsúlyosabb lehetett az

²³⁸ Farkas 2001, 117–119.

²³⁹ Pekár és Paikert levele Darányinak (1937. április 6.). MOL, K 28, 209. cs., 412. tétel. Referensi előadóív (1939. április). Ld. Uo. 15804–1939. sz. Teleki elutasító levele, Cholnoky levele Telekihez (1940. április 15.) és Teleki Pál válasza (1940. április). Ld. uo. 16146–1940. sz.

²⁴⁰ Gergelyffy titkári jelentését közli *Turán*, 1944. I–II. sz. 45–49.

²⁴¹ Farkas 2001, 180. (A szerző itt Natkó Gyula meglehetősen kusza és több helyen megkérdőjelezhető interjújára hivatkozik, melyben az adatközlő valójában a Turáni Vadászok betiltásáról beszél, akiknek nem sok közük volt a Turáni Társasághoz. Vö. Tóth 1987, 364–400.)

²⁴² *Turán* 1944. I–II. sz. 52–53. Nem tudni, mi motiválta Szentiványi 1942-es belépését a társaságba és ott tanúsított hirtelen aktivitását. Tény, hogy a Teleki-féle Tájékoztatáspolitikai Osztály, amelynek vezetője volt, felfektetett „turáni” dossziét (MOL, K 30, 5. cs., B/59. dosszié), ez azonban meglehetősen hiányos (egy távirat fogalmazványát és egy japán sajtóval kapcsolatos napijelentést tartalmaz). Alighanem Szentiványi ellenállási mozgalomban való tevékenységét, netán a Magyar Közössegtől kapott megbízást kell sejtenuk a háttérben.

²⁴³ Előterjesztés (1944. május 5.). MOL, K 28, 209. cs., 412. tétel, 20793–1944. sz. Ez ebben az időben a 20 ezer pengő feletti forgalmat bonyolító egyesület költségvetésének tekintélyes része volt.

ügynevezett finnugor kongresszusokon, amelyeken a magyar részvételt Teleki Pál támogatta, ő hívta meg a rendezvényt 1927-re Budapestre, a revali magyar követ (azaz a külügyminisztérium) erőteljes támogatásával.²⁴⁴ Valószínűleg ezzel függ össze az egyesület munkájának finom áthangolása: a Társaság előbb 1928-ban levette a Magyar Keleti Kultúrközpont nevet, majd elnevezése 1931-től Magyar Néprokossági Egyesület lett: munkájában a finn, észt, bolgár, török „vonalra” helyezték a hangsúlyt, s ez tükröződött a harmincas évek közepéig a *Turán* szerkesztéspolitikájában is.²⁴⁵ A szubvenciókért és az „irányítás” elfogadásáért cserében a Turáni Társaságnak széles körű jogosítványokra és privilegizált helyzete tett szert a magyar egyesületi életben: a honi kereskedelmi életben elszaporodó „turáni” elnevezések miatt 1922-től a jelző használatát a belügyminisztérium a Magyarországi Turáni Szövetség és a Turáni Társaság engedélyéhez kötötte.²⁴⁶ A kultuszminisztérium rendelete szerint október harmadik szombatja hivatalosan is a néprokosság napja lett, amelynek keretében az ország iskoláiban előadások hangzottak el a néprokossági eszméről, a turáni népekről. A hazai rádióadások beindulása után a Társaság adásidőt is kapott az új médiumban: havonta egy előadás hangzott el a rokon népek történetéről, a turáni eszméről a rádióban, elsősorban az egyesülethez közel álló értelmiségiektől.²⁴⁷ A Társaság nyelvtanfolyamai is viszonylag népszerűek voltak, 1935-ben például 83-an tanultak, a legtöbben finnt, s ebben az évben 22-en kaptak végbizonyítványt.²⁴⁸ S adataink vannak arról, hogy évente másfél-két tucat ember tanult például Budapesten japánul. A húszas évek közepén rövid időre 40 tagú turáni blokk is alakult a képviselőházban: összetételét nem ismerjük, a turanista sajtó név szerint csak *Mokcsay Zoltán* kunszentmiklósi egységespárti képviselőt említette tagjai közül.²⁴⁹ Továbbá közvetlenül a második világháború kitörése előtt a kormányzat a Turáni Társaságban látta a rokon népekkel foglalkozó egyesületek (magyar–észt, magyar finn, magyar–bolgár, Nippon Társaság stb.) egy ernyőszervezet alá vonásának zálogát. Támogatását is ama reménnyel indokolta, hogy az egyesület fogja majd koordinálni a néprokossági egyesületek munkáját: „Ez a mozgalom – bár döcögve – megítélésünk szerint előbb-utóbb eredményes lesz. Egy kis hivatalos nyomás mindenestre sokat segítene” – áll egy előterjesztésben.²⁵⁰ Az együttműködés végül nem valósult meg.

Sőt tudunk arról, hogy nem csak nemzetgyűlési vagy minisztériumi szinten keltett érdeklődést a turanizmus: *Horthy Miklós* kormányzó 1930-ban megjelent *Konsztantyin Szaharov* orosz

²⁴⁴ Khuen-Héderváry Sándor átirata Bethlen István miniszterelnöknek (1925. október 10.). Ld. uo. „Az eszmét külpolitikai szempontból nem tartom aggályosnak” – írta egy, a finnugor kultúrkongresszushoz kapcsolódó turáni dalosünnepély ötletéről.

²⁴⁵ A *Turán* finnugor tárgyú írásairól ld. Egey–Sziij 2002.

²⁴⁶ *Turán* 1922. I. sz. 59–60.

²⁴⁷ Móricz Péter ügyvezető alelnök jelentése az 1930. évi közgyűlésen (d. n., 1930. november 29.). MOL, P 1384, 13. cs., 8. tétel. Később az adások ritkultak, majd megszűntek.

²⁴⁸ *Turán* 1935. I–IV. sz. 78.

²⁴⁹ Uo. 59. Továbbá: Pekár levele Prónay Györgynek (1925. május 23.). MOL, K 28, 209. cs., 412. tétel, 308. biz.–1925. sz. De csoport tagja volt valószínűleg maga Pekár is, valamint Pethes László, Szabóky Jenő, Madai Gyula és mások.

²⁵⁰ Előterjesztés (1939. április.). Ld. uo. 15804-1939. sz. A folyamatról ld. Jegyzőkönyv a néprokossági egyesületek 1939. február 17-i, Országházban tartott értekezletéről. Uo. 1939–L–16086,

emigráns katonatiszt turáni témájú előadásán a Társaságban, s előzőleg dokumentációt is kért a turanizmusról.²⁵¹

Távolságtartás

A harmincas évek második felében feléledt a turanizmus integrista szárnya: hívei, mint például *Zajti Ferenc*, *Túrmezei László*, *Szentgáli Antal* (a Magyar Nippon Társaság első elnöke), *Szilády Zoltán* zoológus, *Szedes János* kormánypárti képviselő és mások, újraélesztették a Magyarországi Turán Szövetséget. Tevékenységük mindvégig kívül maradt a kormányhivatalok által elfogadott normákon, s tevékenységük fantasztikus tervezgetésekre, memorandumok írására és öldöklő belső küzdelmekre korlátozódott.²⁵² Az újjáalakult Szövetségnek volt ötlete a szovjet hadsereg fogságba esett „turáni fajú” katonáinak megszervezésére, nagyszabású telepítésekre Halicsban (Galíciában), a Turáni Népek Levente és Diákkotthonára *Gül baba* türbéje mellett, kultúrhistoriai múzeumra a Naphegy tetején, Attila-szoborra és rovásírásos folyóiratra. A turanisták szélső szárnyát, amely még az MTSz-nél is szélsőségesebb nézeteket vallott, a belügyminisztérium szektának tekintette és ekként is kezelte.²⁵³ Újbóli fellépésük azonban azt is jelezte, hogy a harmincas évek végén a közvéleményben is több fogékonyság támadt a turáni típusú gondolatok iránt: a lapok írásai és a turáni egyesületek tevékenysége mellett erre következtethetünk más mutatókból is: 1944 tavaszán a Turáni Társaságnak 225 fővel nagyobb taglétszáma volt (654 fő), mint két évvel korábban,²⁵⁴ 1941 után a *Turán* példányszáma ezerre emelkedett, büdzséje háromszorosa volt az 1936. évinek, számos új szerveződés jött létre (turáni írók, ifjúsági- és nőszövetség stb.), és számszerűsíthetően növekedett a turanizmussal foglalkozó irodalom is.²⁵⁵

S aligha tekinthető véletlennek, hogy ebben az időben kötött Magyarország egy sor barátsági és/vagy kulturális szerződést a turáninak tekintett országokkal. Az elsőként, 1937-ben megkötött magyar–észti kulturális, illetve a vele szövegszerűen megegyező magyar–finn szellemi együttműködésről szóló egyezmény indoklásában ugyan hangsúlyozta a két nép (a magyar–észti, illetve a magyar–finn vonatkozásban) évezredes kapcsolatát, az újraközéltetés igényét, de kínosan kerülte a turanizmusra vagy annak szervezeteire való utalást. Diákcserét, ösztöndíjprogramot, a néprokonsági nap állandósítását ígérte, s felsorolta a közelmúlt kapcsolattörténetének legfrissebb eseményeit *Reguly Antal* működésétől a finnugor kultúrkongresszusokig és a tartui egyetem magyar tanszékéig. A törvénybe iktatott egyezmény a parlamentben semmilyen vitát nem váltott ki.²⁵⁶ A két évvel későbbi törvénybe iktatott magyar–japán barátsági és szellemi együttműködési egyezmény már keltett bizonyos hullámokat. *Törs Tibor*, a törvény előadója immár név szerint is említette azokat a szervezeteket – a Nippon Társaságot, a Kőrösi Csoma Társaságot, a Magyar Keleti Társaságot és a Turáni Társaságot –, amelyekre nagyobb feladat hárul a jövőben a két ország közti kapcsolat ápolásában. *Baross Endre* hozzászólóként saját, I. világháború utáni

²⁵¹ Teleki levele ismeretlennek (1930. február 23.). MOL, X 4253, 8936. doboz. Továbbá: Móricz jelentése (1931. november 27.). MOL, P 1384, 13. cs., 8. tétel. A látogatás tényéről: Turán 1931. I–IV. sz. 61.

²⁵² Ld. erről az igen töredékesen fennmaradt iratanyagot: MOL, P 1366, 1. doboz, passim.

²⁵³ Fazekas 1996, 62–64.

²⁵⁴ Turán 1944. I–II. sz. 49.

²⁵⁵ Kessler 1967, 241., 246.

²⁵⁶ KI 1935–1939, VIII. köt., 469–470. sz. Ebből lett az 1938:XXIII. tc., majd az 1938:XXIX. tc., mely a szellemi együttműködés tárgyában született magyar–észti, illetve a magyar–finn egyezményt cikkelyezte be.

hadifogoly sorsát említette, míg *Hóman Bálint* kultuszminiszter a japánokat hozzánk „egy ágon kötő rokonság”-ról beszélt s nagyjából megismételte a törvénytervezet indoklásában foglalt gondolatmenetét.²⁵⁷ A törvényjavaslat rövidke vitájának igazi súlypontja azonban *Hubay Kálmán* nyilaskeresztes képviselő felszólalása volt: ebben igen elszántan kiállt a két nép rokonsága mellett, amellett, hogy a turáni egyesületek működését maró gúnnyal szláv és német származású kurzuslovagok magánakciójának tartotta. „Kelet népe vagyunk” – jelentette ki, s az ebből következő „lelki-etikai alap” mellé odatette a világnézeti és az érdekközösséget is mint az együttműködés lehetséges motívumait.²⁵⁸ A többihez képest feltűnően szófukar és nem sok konkrétumot tartalmazó szerződés végül 1940: I. tc.-ként került a *Magyar Törvénytar*-ba. E sorozatba (a hosszú várakozás után becikkelyezett magyar–iráni és magyar–iraki barátsági szerződés mellett) 1941-ben került bele a magyar–bolgár szellemi együttműködési szerződés. *Makkai János*, a törvénytervezet előadója a „két közös származású nép”-ről beszélt expozéjában, amit *Hóman Bálint* úgy finomított, hogy a két nép között „ősidőbeli rokoni kapcsolat áll fenn”, lévén, hogy a bolgár és a magyar uralkodó réteg egy (ogur-török) nemzetben élt valamikor.²⁵⁹ *Makkai* ezenfelül azt remélte, hogy a magyar–bolgárhoz hasonló szerződések révén – s ez is régi turanista toposz –, Magyarország a Közel-Kelet számára „kulturális góc lesz”. A törvénytervezet indoklása azonban az 1941 februárjában megkötött szerződéssel kapcsolatban mértéktartóbb volt: említette a rokonságot, de nem nevezte nevén sem a turanizmust, sem az annak terjesztésében aktív szervezeteket.²⁶⁰ A fenti példák talán igazolják azt, hogy míg a kormányzat felhasználta a turáni szervezeteket, s azok propagandistaként hasznosnak bizonyuló munkát végeztek számára, de a turanizmust – vagy általánosságban a magyarság keleti imperializmusát – nem állt szándékában hivatalos ideológiává emelni, jóllehet egyes kormányfőfiaknak: *Telekinek* vagy *Bárdossynak* voltak turanista kötődéseik. Az 1937 és 1941 között megkötött szerződések ugyanakkor arra mutatnak, hogy a néprokonság eszméjét kormánytényezők komolyan vették, s ezek a szerződések (hozzávéve még a magyar–jugoszláv szerződést is) a korszakban azt az illúziót is kelthették, hogy Magyarország megőrzött valamennyit külpolitikai mozgásteréből, s egyes esetekben a néprokonság eszméje a külpolitika egyik mozgatóereje lehetett, például 1939–1940 fordulóján, a finnországi magyar légió ügyében.²⁶¹ De a kormányzat soha nem tekintette sajátjának a turáni ideológiát, szervezeteiket csak diszkréten támogatta.

Az integrista (vagy ortodox) turanisták szereplése és nézetei azonban módot adtak arra, hogy a szellemi élet legkülönbözőbb oldalairól is támadják a turanizmus működését, pogánysághoz való vonzódását és tudományos dilettantizmusát. A kritikából kivette a részét például a *Nyugat*,²⁶² a *Magyar Szemle*²⁶³ és a népi mozgalom jobboldalát képviselő *Magyar Élet* is.²⁶⁴

²⁵⁷ KN 1939–1944, I. köt. 222., 227–228. Az indoklás ld. KI 1939–1944, I. köt. 14. sz.

²⁵⁸ KN 1939–1944, I. köt. 223–227.

²⁵⁹ Ezt azonban a magyarországi szlavisták közül sem fogadta mindenki el. *Bonkáló Sándor* még 1926-ban vitába keveredett *Paikert Alajossal* és *Móricz Péterrel* a *Magyar Külpolitika* hasábjain, mert cáfolta a bolgárok török eredetét. Ld. *Turán* 1926. I–II. sz. 57–58.

²⁶⁰ KN 1939–1944, X. köt. 301–303. Az 1941: XVI. tc. indoklását ld. KI 1939–1944, VI. köt. 521. sz. 1943-ban Budapesten bolgár egyetemi intézet is nyílt.

²⁶¹ Erről ld. *Richly* 1996.

²⁶² *Schmidt* 1925.

²⁶³ R-k 1937. *Székfü Gyula* már korábban kifejtette ezzel kapcsolatos – elítélő – nézeteit. Ld. *Székfü* 1929.

Ez utóbbi több okból is meglepő (s mint a későbbi bocsánatkérés jelezte: kisiklásról volt szó), mert a *Magyar Élet*-ben publikált *Tagán Galimsán*, az egykori cári hadsereg Budapesten élő, baskír származású ezredese,²⁶⁵ a Turáni Társaság rendezvényeinek állandó szereplője, és *Bendefy László* geodéta, őstörténet-kutató, a Turán Szövetség egyik oszlopos tagja, a *Turán* gyakori szerzője vagy *Máté-Török Gyula* katonatiszt is.²⁶⁶ S az is tagadhatatlan, hogy a népi mozgalom szemléletét nagymértékben alakító *Szabó Dezső* a húszas években a saját szája íze szerint formálta át a „turáni” szó jelentéstartományát, s használni is kezdte a kifejezést. Értelmezésében a turáni az „ősi, törzsökös magyarral” lett egyenértékűvé, s általa a népi nemzeteszményt, a saját országában elnyomott magyarság felemelését tűzte ki célul. A Bartha Miklós Társaság fiataljai nagyrészt az ő értelmezését vették át, amikor a „turáni-szláv parasztállam” koncepciójáról értekeztek.²⁶⁷ A népiek emellett – nemcsak a néprokonságtól vezetve – rokonszenvvel fordultak a skandináv – s ezen belül is a finn – modell felé (gondoljunk csak *Kodolányi János* vagy *Boldizsár Iván* északi útirajzaira). Kodolányi ráadásul fiatal korában a *Turán* lelkes olvasója volt, bár később kritikával tekintett a lap törekvéseire és főleg színvonalára.²⁶⁸ Az északi példa demokratizmusa, fejlettsége, vagy a balkáni parasztállamok (így Bulgária) dinamizmusa rokonszenvvel töltötték el a népieket, s e rokonszenv nyomai rendszeresen fellelhetőek a népi irodalom folyóirataiban, így a *Magyar Élet*-ben is.²⁶⁹ A turanizmus iránt egyébként rendkívül kritikus Németh László is – Szabó Dezső nyomdokain – a „most-punte-silta” hármasságával jelzett közép-európai-balkáni összetartozás elkötelezett híve volt. Ha a népi mozgalom rendelkezett egyáltalán külpolitikai koncepcióval, az e három pilléren nyugodott: az északi parasztdemokráciák közösségi példáján, a közép-európai „tejtésztvériségen” és a néprokonságon. Ezek a mozzanatok, azonban inkább modellalkotó, modellkövető típusú elgondolásokra utalnak, s éppen intellektualizmusuk, illetve realitásokhoz való viszonyuk révén különülnek el a magyar külpolitikai gondolkodás realista, alkalmazkodó-modernizáló főáramától.²⁷⁰ Sok áttétellel valószínűleg az általuk is bírált turanizmus volt hatással a népi értelmiségiekre, s viselkedésük részben egybevágott a korszak Nyugat-Európától és annak mintáitól elforduló magyar közvélekedésével.

A másik oldalt megismerve, mit találunk a „fogadó” oldalon? Vajon a japán, a finn, az észti vagy a török, illetve a bolgár közegben volt-e fogadókészség a magyar értelmiség egy részének felvetéseire? A hézagos forrásokat és feldolgozásokat áttekintve úgy tűnik, hogy a turanizmus és a keleti rokonság fogadtatása országonként más és más volt – de jobbra tartózkodó. Míg Észtországból szívesen vették az Adriától Japánig húzódó közös hazagondolatát, addig Finnország politikai és kulturális köreiből egyáltalán nem lelkesedtek a

²⁶⁴ Pálóczi Horváth 1941. Igaz, a szerző nem sokkal később exkuzálta magát, és mentegetőzött, amiért a Turán fogalmát negatív összefüggésben használta, és a „turánitiszt” emlegette. Ld. Pálóczi Horváth 1942. Megkésített válasz cikkére: Zsuffa 1943.

²⁶⁵ Galimsán 1942.

²⁶⁶ Bendefy 1943. Máté-Török 1937. S a folyóirat első főszerkesztője, Csuray Károly is később a pártuszkíta leszármazás népszerűsítője lett.

²⁶⁷ Farkas 1993, 866. Szabó és a Bartha Miklós Társaság szükségképpen szakítással végződő viszonyáról ld. Sebestény 1981, 24–27., 138–145.

²⁶⁸ Kodolányi 1941.

²⁶⁹ Galambos 1977.

²⁷⁰ A konfliktuskeresés–konfliktusmegoldás, nagyhatalmi partnerség–társégi együttműködés dichotómiáival írja le ugyanezt a stratégiát Pritz 2005, 121–127., 153–159.

turanizmusért.²⁷¹ Amellett, hogy a mongol-török rokonságot – néhány marginális csoporttól eltekintve – Finnországban elutasították, Magyarországnak sok esetben politikai okokból sem volt jó imázsa. Elsősorban a baloldali politikai erők, illetve a liberálisok és agráriusok fenntartással viszonyultak a magyar rendszerhez, annak konzervatív, reakciós volta miatt; hiányolták a demokráciát és a szociális gondolkodást, nehezményezték a megcsontosodott magyarországi viszonyokat. Az agráriusok ugyanakkor pártolták a néprokonsági eszmét. S mivel néhány esetben a budapesti finn követek is baloldali politikai háttérrel érkeztek Magyarországra, fenntartásaik jelentéseikben, következképp a finn hivatalos álláspontban is tükröződtek.²⁷² A jobboldaliak elnézőbbek voltak, de távol attól, hogy aláírják a turáni mozgalom minden törekvését.²⁷³ Magyar–finn viszonylatban mindenképpen érvényes *Karl Gustaf Idman* budapesti finn követ 1922-es megjegyzése: „Magyarországon nagyobb figyelmet szentelnek népeink rokonságának, mint nálunk”.²⁷⁴

A magyar–bolgár viszonylat az egyik legkevésbé feltárt terület e tekintetben.²⁷⁵ A kapcsolatokat könnyítette, hogy mindkét országot megcsónkították az I. világháborút lezáró békeszerződések során, így a „sorsközösség” eszméje is megkönnyítette a közeledést. A rendelkezésünkre álló dokumentációból úgy tűnik, hogy a hivatalos Bulgária nem volt elzárkózó: bolgár diplomaták tagjai voltak a Turáni Társaságnak, ami minden bizonnyal annak is köszönhető, hogy a két világháború között élénkültek fel azok a kutatások Bulgáriában, amelyek a nép török-türk gyökereit kutatták.

Törökország ennél lényegesen elzárkózóbb volt: az új kemáli állam a kezdeti bizakodás után csalódást okozott a magyar turanistáknak. A turanizmusnak nagyjából megfeleltethető pántörök mozgalmat *Musztafa Kemál* már 1921 végén elítélte, s egyértelművé tette, hogy Törökország az etnikai törökök szekularizált államát kívánja megteremteni, s nem partner semmiféle ködös, az ország határain túl nyúló hatalmi ideológia támogatásában.²⁷⁶ A magyar–török kapcsolatok a korszakban jók voltak, s Budapest nagyon korán, már 1932-ben kiadatási- és jogsegélyegyezményt kötött Ankarával (kulturálisat nem). Bethlen István és Gömbös Gyula is ellátogatott Törökországba. 1932-ben a Turáni Társaság kezdeményezésére avatták fel *Abdurrahman Abdi Arnaut* budavári emlékművét.²⁷⁷ Továbbá számtalan magyar dolgozott az ankarai építkezéseken, vagy lett szakértő-tanácsadó a modern török állam apparátusában; ennek ellenére a török fél jobbra elzárkózott a „rokoni” viszonyra hivatkozó kapcsolatépítés elől.

A magyar–japán viszony még ennél is összetettebb: a turáni rokonság magyar és japán diplomaták beszélgetései során csak mint a bevezető csevegés, a *small talk* eszköze bukkan fel, nincs nyoma annak, hogy bármelyik fél komolyan hitt volna benne. „Elsőnek a köztünk levő faji rokonság kérdésre fordítottam a beszélgetést, hogy ennek révén kissé közelebb kerüljünk egymáshoz” – írta le ismerkedési taktikáját az isztambuli magyar katonai attasé

²⁷¹ Farkas 2001, 196–208.

²⁷² Vares 1998, 56.

²⁷³ Uo. 62. Egy konzervatív követ szempontjait ld. Talas 2002.

²⁷⁴ Idézi: Vares 1998, 60.

²⁷⁵ Összefoglalóan ld. Farkas 2001, 211–218.

²⁷⁶ Uo. 194–196.

²⁷⁷ Turán 1932. I–IV. sz. 31–32.

1933-ban.²⁷⁸ A turanista szövegből nem lett a két ország közeledését szolgáló politikai-ideológiai alap, ám annál inkább erősítette a kapcsolatot a Szovjetuniótól való félelem. Ez motiválta a japán fél 1937-től erősödő nyomását, amellyel diplomáciai képviselők felállítását szerette volna elérni. Erre végül 1939-ben került sor. A gazdasági előnyöket – a távolság miatt – egyáltalán nem hangsúlyozták, hanem különböző beszélgetésekben egyértelműen utaltak arra: Magyarországnak helye lenne egy közép-európai japánbarát, szovjetellenes blokkban abban az esetben, ha „Japán Oroszországgal megkezdí leszámolását a Távolság-Keleten”,²⁷⁹ mert „közösen kell védekeznünk a szovjet veszély ellen”.²⁸⁰ A szovjet érintettség magyar részről is megvolt: magyar katonapolitikusokat elsősorban az érdekelte, hogy mire számítsanak egy szovjet–japán konfliktus esetén: mennyire tehermentesíti a távolsági front megnyitása és a Vörös Hadsereg lekötöttsége Romániát, s közvetve a kisantant másik két államát? Ez a perspektíva oly mértékben foglalkoztatta a magyar vezérkari főnököt, hogy 1933 végétől negyedévente részletes összefoglalók és térképek készültek a távolsági hadihelyzetről.²⁸¹ A japán fél a húszas–harmincas években egy sor nemzetközi kérdésben Magyarország iránt jóindulatot tanúsított (határmegállapítás, optáns-per, a budapesti tudományegyetem csehszlovákiai birtokpere), a magyar félnek pedig szüksége volt egy mégoly távoli nagyhatalom jóindulatára is revíziós céljaihoz. Japán értelmiségiek, politikusok, újságírók számos esetben tettek magyarbarát nyilatkozatokat, vettek részt Magyarországot vagy a turáni kapcsolatot népszerűsítő rendezvényeken, de az eszme Japánban nem vált széleskörűen elfogadottá, s társadalomba való behatolása is jóval szűkebb körű volt, mint Magyarországon.²⁸²

Összességében elmondható, hogy egyik kétoldalú kapcsolatot sem a turanizmus vagy valamiféle keleti hivatás eszméje kondicionálta, hanem sokkal hétköznapiabb, nagyhatalmi realitások. A turanizmussal beoltott magyar törekvések ott és akkor jártak sikerrel, ahol és amennyiben a hangsúly a kulturális kapcsolatokon volt a hangsúly: kórustalálkozón, diákcsere-n vagy egyében; a nemzetközi politika szereplői, a diplomaták és a döntéshozók nem tudtak mit kezdeni a távoli múltba nyúló rokonság eszméjével.

Zárás

A fenti, töredékes forrásbázisra támaszkodó elemzés alapján néhány következtetés kézenfekvőnek látszik. Ha a kérdés az: döntően befolyásolta-e a magyar külpolitika irányát a keleti gondolat vagy a turanizmus, válaszunk egyértelmű és határozott nem. Ha a kérdés a befolyásolás tényének meglétére vonatkozik, a válasz már korántsem ennyire határozott. Nemcsak Károlyi Mihály, hanem *Kun Béla* kormánya is támogatta bizonyos mértékben a Turáni Társaságot. A turanizmus hivatalos ága a Horthy-korszak negyedszázada alatt

²⁷⁸ Jelentés a japán katonai attaséval folytatott beszélgetéséről (1933. szeptember 15.). MOL, K 63, 114. cs., 15/1 tétel, 102/53–1933. sz. Ehhez és valamennyi magyar–japán relációra vonatkozó dokumentumhoz Wintermantel Péter révén jutottam. Segítségéért nagyon hálás vagyok.

²⁷⁹ Jungerth-Arnóthy Mihály moszkvai követ jelentése Mamoru Sigemicu japán nagykövettel folytatott beszélgetéséről (1938. október 27.). Uo. 15/1. tétel, 180/pol.–1938. sz.

²⁸⁰ Villani Frigyes római követ jelentése a japán nagykövettel folytatott beszélgetéséről (1939. február 26.). Ld. uo. 115. cs., 15/7. tétel, 33/pol.–1939. sz.

²⁸¹ Röder Vilmos vezérkari főnök levele Kánya Kálmán külügyminiszterhez a távolsági katonapolitikai helyzet tárgyában (1933. november 27.). Ld. uo. 114. cs., 15/28. tétel.

²⁸² Farkas 2001, 230–236. Az egyik legismertebb kapcsolatépítő értelmiségiről, Imaokáról ld. Umemura 2006.

folyamatosan állami támogatást – anyagit és erkölcsit – élvezett, mégannyira önjelölt vezetőit tárgyalópartnernek tekintették a kormányhivatalokban. Bár némely politikus, diplomata, külügyi tisztviselő szemében nyilván nevetséges volt Pekár Gyula vagy Paikert Alajos sündörgése, de a kormánydelegációkban helyet szorítottak nekik. S a harmincas évek második felének nagyon is célzott szellemi együttműködési szerződéseit szemlélve a turáninak mondott országokkal, nehéz szabadulni attól a képzettől, hogy a szüntelen instanciázás, a lapkiadás, külügyi tisztviselők bevonása és a memorandumok tömege mégiscsak valamilyes sikerrel járhatott. Igaz, amikor (turáni) tartalommal próbálták megtölteni ezeket a bilaterális kapcsolatokat, jobbra kiderült, hogy a külpolitikai prioritások, a geostratégiai helyzet (például a Szovjetunió súlya, elhelyezkedése, szándékai), esetleg az államberendezkedés eltérő jellege miatt erre nincs mód. A már létrejött együttműködés akkor volt relatíve sikeres, már az egyezmények megkötése előtt is, ha valóban oktatási-kulturális tartalommal bírt.

A sikertelenség és a túlzók jelenléte természetesen nem azt jelenti, hogy önmagában a magyar külpolitika cél- és eszközrendszerének újragondolása, egyfajta keleti orientáció mérlegelése önmagában illegitim lenne. A gondolatkör problematikussá abban a pillanatban válhat, amelyben kiderül róla: politikai relevanciája minimális, valós tartalommal megtölteni úgyszólván lehetetlen, hacsak nem kulturális területen. Az akár önkéntelen felismerésből fakadó válaszok: a turanizmustól való elfordulás (Teleki Pál), az újraorientálódás: kulturális-oktatási-népművelési tevékenység (Turáni Társaság), az irrealitásba való menekülés, egyfajta szubkultúra kialakítása (Turán Szövetség). Utóbbi továbbélésének s napjainkig nyúló hatásának személyi bizonyítékai után sem kell sokat keresgelnünk. *Pogrányi-Nagy Félix* (maga is diplomata), a Turáni Társaság tanfolyamainak etruszk- és sumértanára, majd a Turán Szövetség Nagytanácsának tagja hosszas cikkeket írt e két nép és a magyar rokonságáról.²⁸³ Argentínai emigrációja során részletesen is kidolgozta a magyar–sumér rokonság elméletét, s eredményeire ezen elmélet mai is aktív hirdetője, *Badiny Jós Ferenc* nagyban támaszkodott.²⁸⁴ Az idén kilencvennégy éves *Forrai Sándor*, a hazai rovásíró-mozgalom referenciaszemélye,²⁸⁵ aki több könyvben szintén kifejtette a magyarság mezopotámiai rokonságának téziséit, 1940-ben póttagi jelölést kapott a Magyar Turán Szövetség Nagytanácsába, s édesapjával együtt az egyesület tagja volt. S már itt van az újabb generáció is, amely közreműködik e szubkultúra fenntartásában: a *Turán* című folyóirat 1998-as újraindulását, a rovásírás, a magyar őstörténet körül folyó diskurzusra, vagy a mágikus erővel felruházott tápiószentmártoni Attila-domb körül zajló sajtóhíreket látván lehetetlen nem gondolni az Attila-szoborért folyó két háború közti kampányra. A Magyarok Világszövetségének elnöke 2004-ben, a Magyarok VI. Világkongresszusán e szavakkal vezette be a *Magyarság és a Kelet* című őstörténeti konferenciát: „A Magyarok Világszövetsége elérkezettnek tartja az időt arra, hogy a magyarság őshazája felé fordítsa tekintetét. Abba az irányba, ahol közel egymilliárd ember tekint minket barátnak, rokonnak, tehetséges, nyugatra szakadt testvérnek”²⁸⁶ – ami elég erőteljesen a két világháború közötti turanista diskurzusra hajaz. Nem árt azonban tisztában lenni vele: egy, már a két világháború között is kudarcosnak bizonyult beszédmod felélesztésével állunk szemben, egy kulturális értelemben sokat ígérő, és kezdetben inspiráló, de politikailag úgyszólván hasznavehetetlen ideológiával.

²⁸³ 1935-ben főszerkesztője is volt a rövid életű *Etruskisch-Asianisch-Ugrische Forschungen* című sztenografált lapnak.

²⁸⁴ Badiny Jós 2006, 168.

²⁸⁵ Ld. <http://rovasirokcor-forrai.xw.hu/>.

²⁸⁶ Ld. http://vargageza.tar.hu/mozog_a_fold.htm.

Dombrády Lóránd

A magyar katonai vezetés külpolitikai gondolkodása a két háború között

A trianoni békeszerződés okozta társadalmi-gazdasági válságból való kilábalásnak, az ország konszolidálásának érlelődő lehetősége, a húszas évek közepétől azt a reményt keltette, hogy az ország kiléphet az elszigeteltségből, ami a mindenki számára elfogadhatatlan állapot megváltoztatásához vezető út kezdete lehet. Oldódott a történeteket feldolgozni képtelen, talajt vesztett magyar hivatásos tisztikar bénultsága is

A Monarchia hadseregének veresége és szétesése nehezen feldolgozható lelki traumát okozott az uralkodó hűségében nevelkedett tisztikarnak, amit tovább fokozott a trianoni békeszerződésnek a hadsereg magyar nemzetiségű tisztikarára gyakorolt hatása. Jelentős részük az új határokon kívül találta szülőhelyét, szüleit, barátait, korábbi szolgálati helyét, ami feldolgozhatatlannak látszott számukra. Az amúgy racionális katonai gondolkodás ehhez a merőben új, bonyolult, irracionálisnak tűnő történelmi, társadalmi helyzethez nehezen tudott alkalmazkodni.

A békeszerződés határozmányai értelmében sorra kerülő kényszerű létszámcsökkentés során honvédek és közöshadsereg-beliek egyaránt szolgálatra jelentkeztek a Nemzeti Hadseregben. A szabad királyválasztók és egyes szélsőjobboldali szervezetek által is feltűzelt honvédtisztek előhozakodtak mindazon valós vagy vélt sérelmeikkel, melyeket a Monarchia hadseregének fegyelme, a császár-király személye nem engedett felszínre. Legitimizmussal vádolták a közösöket, míg ők maguk *Horthy Miklós* megbízható hívei közé tartozóknak vallották magukat. A politikai megbízhatóság mellett a magyar hazafiságot tartották döntőnek, mivel úgy vélték, az új honvédségben a nemzeti elemnek kell dominálnia. A közös hadsereg tisztjeinek meghatározó többsége a német és szláv elemet képviselte, s ezek – a honvédtisztek szerint – nem ismerték a magyar népet, a magyar katonát pszichéjét. Előnyöket követeltek a szakmai elbírálásban, beosztásban és előléptetésben egyaránt.

A sikertelen királypuccsot követően az új Magyar Királyi Honvédség konszolidálásának időszakában simultak el az ellentétek. A szenvedélyek csillapodásával elcsitult a honvéd–közös vita. A vezetés a továbbszolgálat kritériumai között legkevésbé sem volt tekintettel a korábbi honvéd vagy közöshadsereg-beli szolgálatra. A honvédek vádaskodásai ellenére igen sok, később a honvédségben vezető szerepet betöltő volt magyar honos közöshadsereg-beli tábormegvezető, tiszt szolgált tovább nemzetiségi hovatartozástól függetlenül. A kormányzóhoz való hűség mellett a honvédségben is a professzionalitás vált a fő követelménnyé, ami már a Monarchia hadseregében is meghatározó volt. A kor katonai gondolkodása olyan, a világnézeti, politikai és társadalmi hovatartozás, valamint a nemzeti tradíciók és célok, a sikeres külpolitika, a professzionista tudás és a szakmai elméletek, valamint a sikerek és balsikerek által meghatározott mentalitás volt, amelyet behatárolt a hadseregeknek az államban betöltött helye és szerepe.

A professzionalitás ellenében hatottak a korszak katonáinak gondolkodására a hadsereg szerepét sajátosan, a maguk politikai-hatalmi céljai alapján értelmező pártok, csoportok, köztük szélsőséges eszmerendszerek hirdetői. A kormány politikájával ellentétes törekvéseik, azonban nem egykönnyen voltak feldolgozhatóak az eredendő konzervatív értékeket hordozó, ezen nevelkedő és a legfelső hadúrhoz hű katonák számára.

A konfliktusokat újjáteremtő békerendszer Európa-szerte az új háború lehetőségét, természetének és megvívása módjának vizsgálatát állította a katonai teoretikusok figyelmének középpontjába. Fokozottan érvényesült ez Magyarországon. A magyar társadalom, így a katonák is, ideiglenesnek és megváltoztatandónak tartották a háborút követő párizsi béketárgyalások határozatait. Általános volt a vélemény, hogy a megoldás minden bizonnyal újabb háború lesz. A várhatóan egész Európára kiterjedő háború ismérveinek meghatározónak kell lenniük a jövő magyar kül- és katonapolitikájának vitelére, a szükségszerűen kiépítendő szövetségi rendszerre. A politikai konszolidáció hatására éledező hadtudományi tevékenység középpontjába ezért az elmúlt világháború magyar és nemzetközi tapasztalatainak feldolgozása, a következmények levonása került. A nemzetközi elméletek nyomán, ha a magyar viszonyokra egyelőre alig alkalmazhatóan is, de előtérbe kerültek az elmúlt háború tapasztalataira épülő, a jövő háborúját érintő elméletek.

A jövő háborújának vizsgálata és a kibontakozás keresése nem volt elvonatkoztatható az első világháború elvesztésének fájó tapasztalataitól. A katonák között általános volt a vélemény, hogy a vereséget elsősorban a Monarchia állami és katonai vezetése – s benne a magyar adminisztráció – együttműködésének súlyos hiányosságai eredményeként a hátszág megrendülése, dezorganizálttá válása, politikai, gazdasági és társadalmi bomlása okozta, ami szabad utat nyitott a forradalmi eszmék előtt. Alapvető feladat tehát ennek a kormánnyal és az új politikai elittel történő megértetése és a katonákkal közös gondolkodás kialakítása. Az elkövetkezőkben a politikai döntéshozóknak tisztában kell jönniük a hadvezetésnek egy vállalható háború előkészítésével majd megvívásával kapcsolatos válaszaival. A célok meghatározásánál az államnak számolnia kell a külpolitikai helyzettel, a gazdasági helyzet józan számbavételével, a személyi és anyagi erőforrásokkal, a nemzet háborús akaratával. Az állam teherbírásának objektív megítélése elsőrendű politikai feladat. Ha az állam nem találja elégségesnek az erőforrásokat, úgy a külső erőviszonyokhoz kell alkalmazkodnia. Ez történhet szövetségesek szerzésével, illetve az ellenfelek külpolitikai és gazdasági gyengítésével. Végső esetben nem marad más hátra, mint a politikai célkitűzések felülvizsgálata, illetve szerényebb keretek közé szorítása – fejtette ki írásában *Náray Antal* őrnagy, a Hadiakadémia tanára 1933-ban.²⁸⁷

A háború elvesztésének szerinte alapvető okáról, a központi hatalmak politikai vezetésének a háborús vereségben játszott szerepéről vallott elméletét *Werth Henrik* vezérkari ezredes már a húszas évek elején terjedelmes és nagy hatású tanulmányban fejtette ki.²⁸⁸ Úgy látta, hogy a politikusok mind háború előkészítésében, mind pedig a megfelelő béke kieszközlésében adósak maradtak a megfelelő lépések megtételével és magukra hagyták a katonákat. A háború egészére kiterjedő politikai szűklátókörűségük csak a csúfos bukáshoz vezethetett. Werth elemzésének következtetései előremutatóak és megszívlelendők voltak a jövőre nézve. Meghatározóvá váltak a tisztikar gondolkodásában, akik szívesen szabadultak a háborúvesztés rájuk háruló ódiumától.

A háborút megelőzően a politikai előkészítés, a háborús célok átgondolt és egyértelmű és meglepetések kizárásával történő meghatározása, nem volt összhangban a katonák készített haditervekkel. Jelesül alapvető hiba volt, hogy a Brit birodalom semlegesítése elmaradt, s a háborúba való aktív beavatkozása döntő befolyással volt a központi hatalmak főerőinek Oroszország elleni alkalmazására. Ezért vagy a briteket kellett a háborútól minden áron távol tartani, vagy pedig az idősebb *Helmuth von Moltke* gróf által készített, Oroszország elleni főcsapással számoló haditervet kellett megváltoztatni. Végül ez utóbbi történt. Mint azt a

²⁸⁷ Náray 1933. 40–42.

²⁸⁸ Werth 1921.

német vezérkar 1912. évi memoranduma leszögezte: „Az offenzívát Franciaország ellen kell kezdeni. Itt remélhető a gyors döntés, míg a támadólagos háború Oroszország belsejében, beláthatatlan ideig tarthatna.” Itt kell a döntést „a legnagyobb következetességgel keresni, nehogy a két oldalról támadó ellenség összemorzsolja őket”.²⁸⁹ 1914-ben a helyzet éppen az ellenkező volt: a kihívó fél Oroszország volt, amennyiben elsőnek mozgósított, s hozzá minden igazi háborús ok nélkül. Amitől tartani lehetett, bekövetkezett, s ez végzetesen megosztotta és kétfrontos háborúra kényszerítette a központi hatalmak erőit.

A háború méretei és elhúzódása felkészületlenül érte és új helyzet elé állította a politikusokat és a katonákat. „A közelmúlt háború először is óriási terjedelmével alkot újdonságot a világtörténelemben. Több milliónyi hadseregek működtek és a háborús események a fél világot megrázkódtatták. A világháború még azoknak az államoknak a kereskedelmére és gazdasági helyzetére is érezhetően kihatott, amelyek a háborúban nem vettek részt. [...] Ezek a rendkívüli méretek a hadviselő felekre zavarólag hatottak. Az óriási számok még a vezető férfiakat is elragadták. A lelkesedés túlszárnyalta a belátást. A valóság háttérbe szorult és az emberek a látszatot uralták. A központi hatalmak lelkesültek győzelmeikért, melyek a nagy háború keretein belül nem voltak egyebek jelentéktelen epizódoknál. [...] A tévedés az volt, hogy világháború eseményeit tisztán a katonai eredmények alapján véltük értékelni. A helyes pedig az lett volna, ha azokat a világra való teljes hatásuk szempontjából néztük volna. Minthogy a háború is végeredményben politikai ténykedés, nem szabad azt tisztán csak külső tünetei szerint becsülni, hanem a politikához való viszonyát kell szem előtt tartanunk. A központi hatalmak ezt azonban elmulasztották. A hadvezérek és a politikai vezetők külön-külön úton haladtak. A katonák a harctéren győztek, de a politikusok képtelenek voltak ezeket az eredményeket a békéhez való közeledés érdekében kihasználni. Hadvezér és államférfi nem működött együtt és ez a egyenetlenség nagyrészt hozzájárult, hogy a központi hatalmak a háborút ily katasztrófális módon elvesztették.”²⁹⁰

A megoldást a politikusok és a katonák külön utakon keresték, ami csak a bukáshoz vezethetett. A háború kérdését nem lett volna szabad csak a külső tünetek alapján, hanem a világra gyakorolt hatás figyelembe vételével kezelni. A domináns szerep a politikusoké lett. Elsősorban nekik kellett volna időben kihasználniuk a katonák győzelmeit, s irányítaniuk az eseményeket, amit azonban elmulasztottak. A háború 1918 tavaszán kezdődő utolsó fejezete során döntőnek bizonyult a politikusoknak szűklátókörűségükből fakadó tehetetlensége, mellyel magukra hagyták a katonákat. Ekkor már „Ausztia–Magyarországon a felbomlás tünetei (zendülések, lázadások) nyíltan mutatkoztak. Sőt Németországban is az erkölcsi erő hanyatlása volt észlelhető (államellenes összeesküvés a tengerészetnél). Mindazonáltal Németország még nagy erővel rendelkezett és így az a központi hatalmaknak most még inkább főtámasza volt, mint bármikor valaha. [...] Az erőviszonyok megengedték, hogy a központi hatalmak a nyugati hadszíntereken az eddigi védelem helyett támadást kezdjenek. Csak az volt a kérdés, hogy a támadólagos harcmód az általános politikai helyzet alapján hasznothajtó-e?” A támadás a nyugati fronton csak sürgetően hathatott az amerikai csapatok Európába szállítására. Pedig minél több csapat volt Európában „annál valószínűbbé vált, hogy a harcot a központi hatalmak teljes leveréséig fogják folytatni. Megegyezéssel békét ebben az esetben nem remélhettünk”.²⁹¹

²⁸⁹ Uo. 150.

²⁹⁰ Uo. 146–147.

²⁹¹ Uo. 159.

Werth felvetette a kérdést: „Mi is volt várható sikeres támadásaink esetén? Legfeljebb Franciaországban és Olaszországban további területek megszállása. De nem volt valószínű, hogy ezzel a háborút győzedelmesen be tudjuk fejezni, mert ezek az eredmények Angliára és Észak-Amerikára csak csekély hatással lehettek. Sőt félő volt, hogy a központi hatalmak sikerei ennek a két államnak a hadi készülődését még fokozzák, és hogy az egész világot ellenünk uszítják. Annál nagyobb volt azonban a kockázat abban az esetben, ha támadásaink nem járnak sikerrel. Különösen Németországnak nem volt semmi kockázatni valója, mert fennállott az a veszély, hogy balsikere a szövetségeseit is magával rántja, melyek már amúgy is csak a német erő szuggesztív hatása alatt voltak képesek tovább harcolni.

Ebben a helyzetben a legsürgősebb politikai követelmény az lett volna, hogy a hadseregeket épségükben megtartsák mindaddig, míg az államférfiaknak a béke megkötése sikerül. Ameddig a hadseregek harcászok voltak, addig az államférfiaknak módjukban állott politikai tárgyalásokba bocsátkozni. Addig megvolt a lehetősége annak, hogy félig-meddig elfogadható békéhez jussunk. Ha azonban a hadseregeket latba vetjük anélkül, hogy ez által a háborút befejezhetjük, félő volt, hogy a helyzet reménytelenné válik. Az államférfiak azonban nem emeltek szót a készülődő támadások ellen, hanem félre álltak és várták, amíg a hadvezérek jelentik, hogy az ellenfeleket leverték.”²⁹²

Amikor a nyugati német támadás és a Piave-menti harcok nem hoztak eredményt, akkor a politikai vezetésnek végképp le kellett volna vonnia a következtetést, hogy „a háború a fegyverekkel egyedül nem fejezhető be és hogy az államférfiaknak kell a cselekvés színpadára lépni”. Az államférfiak azonban tovább vártak. Alighanem arra, hogy mikor fogják a hadvezérek jelenteni, hogy a hadjáratot elvesztették. Erre nem kellett soká várni. Értékes, pótolhatatlan idő veszett el. Az események „ütésszerűen” követték egymást. „A politikai vezetés a hadserege legyőzésével elvesztette a talajt a lába alól és már alig tudott annyi időt nyerni, hogy a fegyverszüneti tárgyalásokat megkezdje. [...] Hasonlóképpen, mint a háború kezdetén, a befejezéskor sem volt meg az összeműködés a katonai és a politikai vezetés között. Egymásután cselekedtek ahelyett, hogy együttműködtek volna. Ez az össze nem hangzás azután a fegyverletételhez hasonló fegyverszünethez, a diktált békéhez és a központi hatalmak mai katasztrófális helyzetéhez vezetett.”²⁹³

A Werth által felvetettek nyomán magyar elemzők is kedvet kaptak e témához és nagy figyelmet fordítottak a jövő háborúja előkészítésének, eszközeinek és várható lefolyásának kérdéseire. Tanulmányozták az angol *John F. C. Fuller*, az olasz *Giulio Douhet*, és főként a német *Hans von Seeckt* elméleteit és igyekeztek azokat a magyar viszonyokra alkalmazni. Az adott időszak és a közeljövő várható szegénysége és a külpolitikai akadályok kétségessé tették az elvek magyarországi alkalmazhatóságát. Ez azonban nem akadályozta az alapelvek kifejtését, melyek nélkül egy jövőbeni, támadó hadműveletekre alkalmas modern ütőerő – legyen akár magyar is – alig volt elképzelhető. Megoldással – mint erre már utaltunk – csak egy olyan szövetségi rendszerhez való csatlakozás biztatott, amely a politikai támogatás mellett segítséget nyújt a magyar hadsereg felszereléséhez is, akár azzal a megfontolással is, hogy azt a saját céljaival összhangban használni tudja.”²⁹⁴

A hadügy múltja és jövője körül kialakult polémia közben megteremtődött a teljes elszigeteltségből kilépő ország hadseregének a külpolitikai és gazdasági viszonyok kínálta lehetőségeknek megfelelő, az alapok lerakását célzó óvatos fejlesztése. A Nagykövetek

²⁹² Uo.

²⁹³ Uo. 160.

²⁹⁴ Csejkovits 1926.

Tanácsa 1927. március 31-i hatállyal megszüntette az országban a Katonai Ellenőrző Bizottság működését. Ezzel az állandó helyi ellenőrzés megszűnt, és helyébe az alkalmi vizsgálatok rendszere lépett. Ezt csak a Nemzetek Szövetsége főttkárához benyújtott panasz alapján a világszervezet Tanácsa rendelhette el. Az időközbeni politikai és gazdasági konszolidáció következtében az ország kiléphetett a teljes külpolitikai és gazdasági elszigeteltségből. Sor kerülhetett a revíziós politikára történő ráhangolódásra. *Bethlen István* miniszterelnök, aki 1924 februárjában még az egyetlen lehetséges külpolitikaként a türelmes várakozást jelölte meg, 1926 őszén Horthyhoz írt levelében, már a sikeres konszolidációt követő lépésként a katonai kontroll lezárását és a hadsereg kiépítését tűzte ki célul. Ezzel párhuzamosan a kisantant szétrobbantását célzó erőfeszítéseket tartott szükségesnek. A miniszterelnök ekkor 4-5 év múltán remélte Trianon likvidálhatóságát.

A kisantant elleni megfelelő partnert a javuló jugoszláv–magyar kapcsolatok feláldozása árán Olaszországban találta meg a magyar külpolitika, mely nem zárkózott el a magyar területi igények támogatása elől, sőt gazdasági és katonai segítséget is ígért. Bethlen 1927. április 5-én Rómában olasz–magyar barátsági és együttműködési szerződést írt alá. A felek megállapították, hogy Magyarország csak a kisantant megosztása esetén kezdeményezhet bármiféle hadműveletet annak valamelyik tagállama ellen, amihez az olasz fél majd politikai és katonai segítséget nyújthat. Bethlen a szerződés legfontosabb részének a magyar fegyverkezés olasz részről történő sokoldalú támogatását tartotta.

A magyar tisztikar a holtpontról való elmozdulásként üdvözölte ugyan az olasz kapcsolatot, de az első világháborús ellenség katonai erőit nem értékelte túl nagyra. Szívesebben közeledett volna a német Reichswehrhez, a német bajtársakban jobban megbíztak. Azonban mind a katonai vezetésnek, mind pedig magyar és német vezérkariaknak a kapcsolatok felvételére irányuló magánjellegű próbálkozásai eredményteleneknek bizonyultak.

A katonák külpolitikai horizontja meglehetősen szűk volt. Azon keretek határolták, melyet a békerendszert megalkotó nagyhatalmak kijelöltek az ország és hadserege számára. Csak ezen a politikai szintéren fellelhető, a magyar külpolitika által a revízió támogatására megszerezhető szövetségesben gondolkodhattak.

Bethlen immár az olasz támogatással a háta mögött 1927 őszén Debrecenben elmondott beszédében kinyilvánította, hogy Magyarország nem nyugodhat bele a békediktátum határozataiba. A magyar vezérkar pedig, a kisantant előtt nyílt titokként, hozzákezdett a politikai és gazdasági helyzet figyelembe vételével történő szerény fejlesztés bevezetéséhez. A kormánnyal egybehangzóan távlati tervként egy olyan haderő megteremtését tűzte ki célul, mely képes lesz a revízió megvalósítása érdekében egy vagy több kisantant állam elleni fellépésre, fő hadászati elve a támadás, s ennek megfelelően majd szövetségeseitől támogatva gyors és hatásos csapást tud mérni.²⁹⁵ A közvetlen fejlesztési célt az ország politikai és gazdasági teherbírásának alakulásától, a külpolitikai helyzettől, az ellenségek várható erejétől kell függővé tenni, és a hadvezetésnek folyamatba kell tennie a megfelelő intézkedéseket. Már a felkészülés időszakában fontosnak tartották a vezetés legteljesebb összhangjának a megteremtését.

A kormány a rejtett hadseregszervezés és fegyverkezés előmunkálataival elfoglalt magyar katonai vezetés kötelességévé tette, hogy folyamatosan tájékoztassa a saját és ellenséges hadseregek felkészültségéről, egy ellenünk irányuló katonai akció várható sikeréről, az annak elkerüléséhez szükséges megfelelő külpolitikai irányváltatásról.²⁹⁶

²⁹⁵ Uo.

²⁹⁶ Bán Mihály – Rakolczai László: Korszerű honvédelem. Bp., Attila Nyomda, 1941. 55.

Bethlennek és a magyar diplomáciának a magyar–olasz szerződést követő, a vezérkarral aligha egyeztetett megnyilatkozásai, valamint az alig rejthető magyar katonai intézkedések mozgásba hozták a kisantant államok diplomáciáját. Két- és többoldalú szerződésekkel megerősítették szövetségi rendszerüket. 1930-ra kialakították a Magyarországgal szembeni közös, összehangolt katonai fellépés tervét, arra az esetre, ha a magyar külpolitika vagy a hadsereg számukra tolerálhatatlan lépésre szánná el magát. Ekkor a kisantant csapatai a magyar csapatok szétverését követően Budapestet és az országot a Duna vonaláig megszállnák. Ezt Budapestig a csehszlovák, Kalocsáig a román, míg ettől délre a jugoszláv hadsereg hajtáná végre.

A magyar politikai és katonai előkészületek irányítására hivatott, 1928-ban létrehozott Legfelső Honvédelmi Tanács 1929. áprilisi ülésén adott tájékoztatásában a helyzetet *Röder Jenő* ezredes értékelte. A vezérkar főnökének helyettese hangsúlyozta a politika részéről megnyilvánuló külpolitikai előkészítés és támogatás fontosságát, mely nélkül az adott helyzetben még a burkolt előkészületek sem lehetségesek. Kifejtette: „Katonapolitikai helyzetünk ma teljes külpolitikai téren van: külpolitikai előfeltételek nélkül nemhogy háborúra nem lehet gondolnunk, de még csak egy adott helyzet előnyeit sem tudjuk kihasználni, sőt még az ehhez szükséges katonai előkészületeket sem valósíthatjuk meg. Ha külpolitikai céljaink eléréséhez a hadsereg közreműködése szükséges (akár mint előzmény, akár mint következmény), ahhoz ennek megfelelően kell a hadseregnek a cselekvési előfeltételeket megadni, és pedig minél valószínűbb és minél közelebb az eshetőség, annál alaposabban és annál hamarabb.”²⁹⁷ A külpolitikai célokért a kormányfő az első felelős tényező; a katonai vezető, mint szakember, csak a hadsereg megfelelő alkalmazásáért viseli a felelősséget. Röder ugyanakkor óvott a fölös optimizmuson nyugvó, elsietett külpolitikai lépésektől: „Korszerű hadsereget máról-holnapra nem lehet létrehozni. Korszerű hadsereg nélkül pedig háborút bevezetni nem lehet. Minden fejlesztés csakis politikailag, katonailag és anyagilag tervszerűen megalapozva hajtható végre.”²⁹⁸ Röder nem volt elégedett az elmúlt három évvel, sokkal célratörőbb politikát, támogatást kért a kormánytól. A külpolitika alapvető feladatként a békeszerződés katonai határozatainak nyílt vagy burkolt enyhítését jelölte meg, ami nélkül komolyabb fejlesztés elképzelhetetlen. Ha ez nem biztosítható, úgy a katonapolitikai és fejlesztési célokat mérsékelni kell vagy alapjában megváltoztatni. Aggodalmát főként a magyar külpolitika esetleges meggondolatlan lépéseitől való félelem motiválta. Hangsúlyozta, kiélezett helyzetben mennyire fontos a kormány és a hadsereg zavartalan együttműködése.

A katonai vezetők jó része – Röder is – a szűkös lehetőségek között mozogva, kül- és katonapolitikára épülő stratégiai elképzelések által erősen határolt cselekvési lehetőségek között tevékenykedve, félt minden idő előtti kihívástól. Megítélése szerint a kisantant összevont erőivel szemben a magyar ellenállás legfeljebb csak demonstratív lehet. Egy ilyen akciót csak külpolitikai eszközökkel lehet megelőzni vagy leállítani, katonai erővel való visszaverése még balkáni olasz katonai nyomás esetén sem ígér eredményt. Az olasz kapcsolat miközben nem látszott meghozni a maga politikai és katonai hasznát, ezzel szemben a külső veszélyt növelte. A hadsereg védtelenül állhat, amennyiben az olaszok balkáni terveik érdekében Jugoszlávia elleni fellépésre szánják el magukat. Egy ilyen hadműveletet a magyar haderő sem fedezni, sem támogatni nem képes, viszont az olasz hadsereg sincs abban a helyzetben, hogy Jugoszláviának az északi határait biztosító katonai

²⁹⁷ Hadtörténelmi Levéltár (HL), Tanulmányok gyűjteménye, 2015.sz.

²⁹⁸ Uo.

ellenakciójával szemben megvédje az országot. Eminens érdekünk tehát, hogy az olaszok révén ne keveredjünk háborúba.

Miközben Róder amiatt kesergett, hogy a szerény fejlesztést sem sikerül tervszerűen végrehajtani, a magyar katonai szakirodalom a honvédség modernizálásával foglalkozott. *Csejkovits Károly* ezredesnek és más szerzőknek a jövő háborúval foglalkozó tanulmányainál nagyobb hatást váltottak ki Werth Henrik tábornoknak az elit hadseregről a hadiakadémia számára – melynek ekkor tanára volt – 1930-ban kifejtett gondolatai.

Szerinte a békediktátumok kialakította helyzet békés úton nem oldható meg, ami háborúhoz fog vezetni, s ez a hadviselő országok energiáit igénybe vevő totális harc lesz. Az új és nagy hatásfokú fegyverek a háborút messze az ellenséges ország belsejébe is kiterjesztik. A technika döntő tényezővé válik. Az új harceszközök a védelemmel szemben nagy erőgyarapodást jelentenek, annak fölényét nemcsak kiegyenlítik, de felülmúlják. Az ilyen eszközökkel felszerelt hadsereg „a mozgó háború biztos vivője és így a gyors döntés tényezője lesz. Ez a fejlődés világviszonylatban, de a kis államokban is, a kisebb létszámú, de technikailag gazdagon felszerelt elit hadsereghez kell vezesse. Természetesen a jövőben is kívánatos lesz minél nagyobb erővel a háborúba kivonulni, de a számnak nem szabad a korszerű felszerelés és alapos kiképzés rovására menni. Lehetne ugyan, mint a múltban, milliós hadseregeket felállítani és azokat gépekkel gyengébben felszerelni, de ezzel az erőtényezőket csak csökkentjük.”²⁹⁹ A jövő elit hadseregében a harckocsik és a repülőek aránya a több fegyvernem rovására növekedni fog. De ezt a tömeg és bátorság nem tudja kiegyenlíteni. Ilyenformán a jövő hadserege a „gazdag felszerelés és a nagy szám közötti kompromisszum” eredménye lesz. Ez a hadsereg viszont gondos szervezést, vezetést és jól képzett személyzetet igényel.

Werth, nem kis voluntarizmussal, a magyar viszonyok között is lehetségesnek tartotta egy elit ütőerő kifejlesztését. Ehhez s az állam által maximálisan támogatott magyar hadiipar kiépítését vélte szükségesnek, melynek előkészületeit mielőbb meg kell kezdeni: „Jó előre okunk van a gazdasági háború lehetőségeivel és valószínűségével behatóan foglalkozni, és annak lényegét és jelenségeit tanulmányozni.”³⁰⁰ A majdani katonai mozgósítással párhuzamosan vagy azt megelőzően egy ipari mozgósításnak kell megvalósulnia, mely a békés termelésről a háborús gyártásra történő zökkenőmentes átmenetet biztosítja.

Az elit hadseregről kifejtettek kétségtelenné tették, hogy azok csak vágyálmok lehetnek a magyar körülmények között. A gyakorlatban legfeljebb gépesített egységekkel szerényen ellátott tömeghadsereg létrehozására lehet törekedni. A célok és adottságok közötti ellentmondáson Werth minden bizonnyal azon megfontolással tette túl magát, hogy az állami politika általa kitűzött célként s külső szövetségesektől (olaszok, németek) támogatva rövid idő alatt megvalósítható lesz egy totális hadi és gazdasági mozgósítás, mely a kívánt cél irányába mozdítja el a magyar haderő fejlesztését. Addig is, míg ez megvalósulhat, a kitűzött offenzív célok és adottságok közötti ellentmondást az erkölcsi-politikai tényezők előtérbe állításával vélte megoldhatónak. Az elit hadsereg megszervezése és fenntartása ekkor még fejlett technikával rendelkező gazdag államok lehetőségét is meghaladta.

A jövő offenzív hadműveleteire készülő honvédség sem nélkülözhetette a páncélos és gyorsan mozgó seregtestek felállításának és hadműveleti, harcászati felhasználásának egyelőre legalább elméleti megalapozását. Ezenközben azonban az ország válságoktól gyötört gazdasági és külpolitikai helyzetében gyengén felszerelt csapatok tisztikara feladatának

²⁹⁹ A hadvezetés elmélete. Összeállította és bevezetéssel ellátta Werth Henrik. Bp., 1930.

³⁰⁰ Uo.

gyakorlása közben zömében a világháború tapasztalatai felé fordult, és a gyalogság, lovasság harcának elemzésével és fejlődésének lehetséges irányával foglalkozott. A csapattisztek zöme abban a tudatban élt, hogy a harckocsi az első világháborúban csődöt mondott, változatlanul a gyalogság marad a fő és egyedülálló üdvözítő fegyvernem. Többen azért ragadtak tollat, hogy az újítókkal szemben védjék a gyalogságot a káros új eszmék hirdetőivel szemben. Számosan voltak még a tisztek között, akik lebecsülték a jövő háborújának ismérveit és a magyar faji tulajdonságokra építettek, az úgy nevezett „faji harcászat” elméletében bíztak. Úgy vélték, hogy a magyar faj állítólagos eredendő erényeinek hangoztatásával, a magyar faji öntudat növelésével pótolni lehet a modern felszerelés hiányosságait.

A kormány 1935-ig a békelétszám 72 358 főre történő emelését vette tervbe. Folytatni kívánta a gyorsan mozgó alakulatok és légierő technikai megalapozását, a tüzérségi ütegek számának növelését. A fejlesztési munkálatokkal összefüggően a 1932-ben a tilalom ellenére megszüntette a zsoldos hadsereget és bevezette az általános hadkötelezettséget. Ugyanakkor kormányrendelet intézkedett a több éve szolgáló zsoldosok leszereléséről. Ettől kezdve minden év október 1-jén bevonultak a sorozott újoncok. A gyakorlatilag 12 hónapos szolgálati idővel azt akarták elérni, hogy az adott alacsony létszámkeretek között a korosztály mind nagyobb hányada kerüljön kiképzésre. A szűkös anyagi körülmények így sem tették lehetővé valamennyi sorköteles behívását, sőt még az elmaradt korosztályok rövid néhány hetes kiképzését sem.³⁰¹

A zsoldos hadsereg megszüntetése és a mégoly szerény fegyverkezés nem kerülte el a kisantant országok figyelmét, s politikai és katonai lépésekkel reagáltak. Az 1932 óta üléselő genfi leszerelési konferencián a magyar fegyverkezésre való hivatkozással akadályozták sikerrel a magyar hadsereggel szembeni fegyverkezési megkötések teljes vagy részbeni feloldását, s indokolták saját leszerelésük elnapolását. Csak megneemtámadási szerződés árán lettek volna hajlandóak hozzájárulni a magyar fegyverkezési egyenjogúság kimondásához. Tudták, ez a revízióról való lemondást jelentené, ezért a magyar kormány elzárkózik a javaslat elől. Az alakuló magyar–olasz–osztrák paktumot ellenük irányuló szerződésként értékelték. Mindez alkalmat adott, hogy az eddig kétoldalú szerződéseken nyugvó szövetséget 1933 februárjában többoldalú szerződéssé alakítsák. Genfben a kisantant államok legfelső fórumaként létrehozták az Állandó Tanácsot, kül- és katonapolitikájuk koordinációs szervét. Vezérkaraik egységes fellépésre készen figyelték a magyar hadsereg helyzetét. Elkészítették Magyarország három oldalról történő, immár teljes katonai megszállásának hadműveleti tervét.

A katonai veszélyeztetettséggel szembeni kiszolgáltatottság is motiválta 1932. október 1-jén hivatalba lépő és a honvédelmi tárcát is megtartó *Gömbös Gyula* miniszterelnököt, hogy az eddigi olasz orientációt megtartva, Németország felé forduljon. Az 1933. januári nemzetiszocialista hatalomátvételt követően szándékait csakhamar kinyilvánító és fegyverkezésbe kezdő, nem utolsósorban gazdasági előnyöket is ígérő Németországban, azt a dinamikus hatalmat látta, mely rövidesen meghatározó tényezővé válhat a közép-kelet-európai térségben. A közeledés olyan szövetségest ígért, mely rövidesen lehetőséget teremthet a kisantant államokkal szembeni eredményesebb magyar politikai és katonai stratégia kialakításához. Gömbös kedvenc eszméje lett egy Berlin–Róma tengely kialakításában való közreműködés, melyre az ország bizton támaszkodhat.

³⁰¹ 1932–1935 között a honvédség létszáma 67 900 főre nőtt, ami elmaradt a tervezettől. A létszám csak az 1936–1938 között megváltozó politikai és anyagi körülmények következtében emelkedett 85 200 főre. Ekkor már olasz és német importból a technikában is némi gyarapodás jelentkezett.

Gömbös tervei szervesen illeszkedtek a magyar vezérkarnak a külpolitika kezeléséről alkotott elképzeléseihez. A hadseregfejlesztés terén nagy lendülettel munkához látó Gömbös Gyulát 1928 szeptemberétől honvédelmi államtitkárként, majd egy évvel később miniszterként a tisztikar lelkes örömmel fogadta, és ő próbált is megfelelni a várakozásnak. A tisztikarnak tapasztalnia kellett anyagi helyzetének a várttól való elmaradását, ami növekvő elégedetlenséget keltett. Teret kaptak a különböző szélsőjobboldali csoportok, befolyásuk nőtt. A fegyelemre rossz hatással volt a tisztek – hivatalosan tiltott – politizálása. Gömbös igyekezett a maga hasznára fordítani a helyzetet. Uralmi rendszerének megvalósításában nagy szerepet szánt a hadseregnek. Jól tudta, a tekintélyelvű vezetés eszméje nem áll távol a tisztikartól. A hadsereg fejlesztésének, súlya növelésének szándéka, olyan háttérrel képeznek számára, melyet használni akart politikája érdekében. Államtitkári kinevezése óta fáradhatatlanul járta a vegyesdandár-parancsnokságokat, hogy személyesen győződjön meg a csapatok elhelyezéséről, ellátásáról, kiképzéséről és vezetéséről. Lelkes szónoklatokat tartott a csapattiszti karnak s nem fukarkodott az ígéretekkel. A Honvédelmi Minisztériumban tapasztalt visszaélések, panamák felszámolását, a felelősök megbüntetését ígérte, mint egyik okozóját a tisztikar nehéz anyagi helyzetének. Egyszerűen a jövőt, mint a hadsereg fellendülésének időszakát hirdette meg, ami gyökeres változást hoz majd a tisztikar megbecsülésében, anyagi dotálásában. Ígéreteinek megvalósítása azonban még kedvező gazdasági helyzet esetében is meghaladták volna az ország lehetőségeit.

Gömbös 1933 júniusában *Adolf Hitler*hez utazott s tájékoztatta őt a magyar revíziós politika célkitűzéseiről. Biztosította arról, hogy az olasz–magyar együttműködés nem áll ellentétben a magyar külpolitika német orientációs szándékaival. Gömbös kijelentette, örülne, ha a két ország közeledésében közreműködhetne. Az Anschluss pedig, bár egyelőre nem tartja időszerűnek, nincs ellenére. Gömbös nagyot csalódott, mikor Hitler felvilágosította, hogy a magyar revíziós igények csak Csehszlovákia felé számíthatnak a német kormány maradéktalan támogatására, míg Berlin Romániát és Jugoszláviát német érdekszférába akarja vonni. A honvédség fejlesztésének támogatása szóba sem került a tárgyalásokon.

Berlint megelőzően Gömbös *Benito Mussolininél* is járt. További szoros együttműködést s a fegyverkezési egyenjogúságnak a genfi leszerelési tárgyalásokon való támogatását, továbbá a honvédség fegyverzetének további kiegészítését kérte tőle. Időközben ugyanis bizonyossá vált, hogy Olaszország a tőle várt politikai és katonai támogatásnak képtelen eleget tenni. A magyar katonai vezetés számára egyértelművé vált, hogy az olaszok által állandóan veszélyeztetett Jugoszlávia és szövetségeseinek katonai fenyegetéseivel szemben az olasz hadsereg nem képes a térségben számottevő erőt felvonultatni. A *Karadjordjević Sándor* szerb király 1934. évi meggyilkolása után kirobbant jankapusztai botrány kiváltotta éles helyzetben fel, mikor Jugoszlávia mozgósította magyar határ menti erőit, olasz részről fel sem merült az ország ellen fenyegetően fellépő és mozgósító kisantant elleni katonai segítség. Olaszország csak politikai támogatást nyújtott az ügy elsimításához.

A merénylet ügye szerencsésen lezárult, a fegyveres büntető akció elmaradt. Az esetleges egy vagy több oldalról indított támadás kivédhetetlen lett volna. A magyar kormány kizárólag a Nemzetek Szövetsége beavatkozására hagyatkozhatott, hiszen nemcsak, hogy megfelelő erők nem álltak rendelkezésére a támadás visszaverésére, de a legcsekélyebb előzetes intézkedésekre sem volt lehetősége, mivel ez szükségtelenül ingerelte volna a jugoszlávokat és szövetségeseiket.

Miután az olasz út nem bizonyult járhatónak, a magyar tisztikar olasz szimpátiája a mélypontra süllyedt. A tisztek fokozódó érdeklődéssel fordultak a rohamos fejlődésnek indult német hadsereg felé, melynek első világháborús szereplése illúziókat váltott ki bennük. Sürgették a német hadsereggel a kapcsolatok felvételét és elmélyítését, tőle remélték a

hathatós szakmai és technikai segítséget. A vezérkar sem elégedett meg a külpolitikusok ez irányú törekvéseivel, hanem Gömbös támogatását is elnyerve saját összeköttetései révén újult erővel igyekezett kialakítani a két hadsereg közötti kapcsolatot és ennek révén is hatni a német politika irántunk való jó szándékának közelítésére. Az 1934-től egyre gyakoribb hivatalos és magánjellegű találkozások a két hadsereg vezérkari tisztjei között nemcsak a szakmai tapasztalatcserét szolgálták. A magyar vezérkariek a tradicionális fegyverbarátságra hivatkozva a hivatalos német külpolitika törekvései ellenében is igyekeztek megnyerni tárgyaló partnereiket a tőlük meglehetősen idegen magyar revíziós politika támogatására.

A honvédség helyzete az ígéretek és fejlesztési tervek ellenére lehangoló volt. Az 1934. novemberi vezérkari helyzetértékelés megállapította, hogy miközben a hadsereg szervezése egy helyben topog, az „egységes és szilárd” kisantanttal szemben a magyar revíziós külpolitika nincs arányban sem a magyar katonai erő jelenlegi és közeljövőben várható súlyával, sem pedig a szövetségesek jelenlegi támogatásával. A jövőbeni kilátások csekélyek, még rész megoldásokhoz sem vezethetnek. „Magyarország integritásának teljes helyreállítását csak olyan háború eredményeképpen érheti el, amely jelenlegi ellenfeleit és azoknak szövetségeseit annyira leköti, hogy azok követeléseink elfogadására kényszerülnek.” Azonban ilyen, Magyarország számára „optimális” kitörés, bár kizárni nem lehet, valószínűtlen. Mindazonáltal, ha a konfliktus világháborúvá fejlődne, Magyarország „jól felfogott érdeke ellenére nem maradhat ki” – még jelen állapotában sem. Az ország földrajzi elhelyezkedése, határozott olasz orientációja és hivatalosan vallott revíziós politikája következtében a háborúba sodródást sehogy sem tudja elkerülni.³⁰²

Az elemzés megállapította, a hadsereg abba a helyzetbe került, hogy akár olasz szövetségese is kellemetlen helyzetbe hozhatja. Egy olasz–jugoszláv konfliktus esetén a jugoszlávok hátában, sőt a konfliktus tovább gyűrűződése esetén egy a Németország ellen hadműveletet kezdő csehszlovák hadsereg hátában álló magyar hadsereg még tétlenség esetén is erkölcsileg és politikailag bénítóan hathat a két kisantant állam hadseregére, akadályozva annak felvonulását és összpontosítását. Egy védőleges csoportosítás jellegű határvédelem Magyarország ellen nem jelenthet a jugoszláv és csehszlovák hadsereg számára hathatós védelmet, mert „bármely gyöngye is a magyar haderő, összehozva egy irányban eredményesen működhet, másrészt tetemes erőknél a lekötöttségét jelenti”. Ez arra indíthatja a kisantantot, hogy terveik szerint összehangolt támadással kikapcsolják Magyarországot a hadviselő felek köréből. Ezért figyelembe véve hadászati helyzetünket és az egyes kisantant országok hadseregének egyenként is többszörös túlerejét, feltétlenül „arra a megállapításra kell jutnunk, hogy Magyarország fegyveres kikapcsolása – ha csak a magyar haderővel kell a kisantant hadseregeknek küzdeni – egy aránylag könnyű és biztosan megoldható hadműveleti feladat”.³⁰³

A csalódott vezérkar reálisabban és egyben sötétebbnek ítélte meg a helyzetet, mint a politikusok által befolyásolt, az olasz barátság védőernyőjében bízó közvélemény. Mert igaz ugyan, hogy a magyar erők jelenléte a jugoszlávok hátában az olaszok számára értékes, ám ezzel szemben – mint a közelmúlt története bizonyította – a várható olasz támogatás mind politikai, mind pedig a katonai támogatás terén igen mérsékelt, nincs arányban a nekünk szánt szereppel és az azzal járó veszéllyel. Az olasz hadseregnek a vártnál nagyobb szervezetlensége és gyengébb felszerelése is megfontolás tárgyát képezi. Hozzájárul mindehhez német–olasz ellentét, melynek megoldásán vajmi kevés sikerrel fáradozik a magyar külpolitika.

³⁰² HL, HM, Eln., VI-I. 9010/1935. Hr.

³⁰³ Uo.

A vezérkar egyértelműen leszögezte kormányának: bár Magyarország számára a hadviselés szükségessége változatlanul fennáll, a magyar hadsereg „jelenleg nincs abban a helyzetben, hogy háborút viseljen, földrajzi, katonapolitikai helyzete, hadseregének felkészületlensége, gazdasági helyzete erre képtelenné teszi. A kisantant velünk szemben tanúsított elszántságát mind politikailag, mind katonailag szilárdnak kell vennünk. Viszonyunk változatlanul feszült, s talán élesebb, mint valaha. A legfontosabb politikai cél tehát változatlanul a hadviselés lehetőségének megteremtése, a belső erőforrások mozgósítása, de legfőképpen a megbízható szövetséges bevonása révén szilárd katonai szövetség kiépítése. Erre minden bizonnyal Németország látszik a legalkalmasabbnak, mellyel viszonyunk még nem nevezhető kialakultnak. A magyar–olasz–osztrák kapcsolatot a németek bevonásával kell mielőbb katonai szövetséggé alakítani. Addig azonban engedmények árán is kell törekedni a kisantant egységének megbontására, hogy „egyszerre csak eggyel kelljen megküzdeni”. Kerülni kell minden olyan helyzetet, amely felidézi a fegyveres összeütközés lehetőségét. A hadseregfejlesztés lehetőség szerinti meggyorsításával olyan helyzetbe kell hozni a hadsereget, hogy egy elkerülhetetlen agresszió esetén legalább késleltetni tudja az ellenség előrenyomulását addig, amíg a nagyhatalmak közbeavatkozása a konfliktust remélhetőleg felszámolja.³⁰⁴

A keleti biztonság kialakítása érdekében tett francia erőfeszítések eredményeként 1935 májusában aláírt francia–szovjet segítségnyújtási szerződés, majd júniusban Csehszlovákia csatlakozása az egyezményhez aggodalommal töltötte el a magyar vezetést. A szovjet–csehszlovák katonai együttműködés és a szlovákiai légi bázisok telepítése új veszélyforrást jelentett. A feltételeket állító Románia és Jugoszlávia távolmaradása megakadályozta a paktum kialakítását, ami megnyugtatóan hatott. A vezetés ezt egyértelműen a két államra gyakorolt német nyomásnak tulajdonította.

Gömböst a katonai helyzet alakulása is erősítette szándékában, hogy a külpolitikában egyértelműen a német irányzatot kell erősíteni még akkor is, ha egyelőre Németország nem támogatja Csehszlovákián kívüli revíziós terveinket. Nem volt kétséges, hogy a hadkötelezettséget bevezető és nyílt fegyverkezésbe kezdő, a status quo-t felborítással fenyegető Németország erőre kap és hamarosan meghatározóvá válik a térségben, ami a nyugati hatalmaknak a konfliktust kerülő magatartása nem fog megváltoztatni. Biztosította Hitlert, nincs szándékában Olaszország oldalán katonai kötelezettsége vállalni, s nem zárkózott el politikai, gazdasági engedményektől.

Gömbös külpolitikai vonalvezetésének megerősítését is parancsuralmi rendszerének bevezetésétől remélte. Terveihez szükségesnek látott személycseréket az államapparátusban és hadseregvezetésben egyaránt. Sikerült elérnie a gyanakvó Horthynál, hogy 1935-ben a szokásos ötévenkénti tábournoki nyugdíjazással leváltassa a számára nehézkes, politikai kalandoktól magát és a hadsereget óvó, konzervatív, a jobb felé nyitásra kevésbé fogékony *Kárpáthy Kamilló* és *Vogt Valdemár* altábornagyot, a honvédség főparancsnokát és helyettesét. A neki gyakran ellentmondó *Röder Vilmos* altábornagyot, a vezérkar nyugállományba vonuló főnökét, sem tartotta alkalmasnak, hogy a tervezett fordulat esetén megfelelő partnere legyen a vezérkar élén. Ám végül csalódnia kellett, ugyanis kiszemeltjei helyett Horthytól megkapta *Somkuthy József* tüzérségi tábournokot és a nyugállományból visszahívott *Shvoy István* altábornagyot. Mindkettő, a kormányzó megbízható hívei, konzervatív öreg katonák, ellenzői mindennemű hadseregbeli politizálásnak.

A magyar vezérkar 1935. novemberi helyzetfelmérése kevésbé volt csüggesztő, mint az előző évi. Megállapította, hogy kimondatlanul is egy várhatóan defenzívába szoruló, kevésbé veszélyes, alkalmasint tárgyalásokra is hajlandó szövetséges csoporttal állunk szemben. A

³⁰⁴ Uo.

fordulat oka, hogy az európai politikai helyzet stabilitása „szűnőfélben” van, s ez a tendencia 1936-ban is folytatódni fog. Az európai államok fegyverkezése máris soha nem látott mértéket ért el, ami előbb-utóbb összetűzéshez fog vezetni. Ebben új erő fog jelentkezni, ami hatással lesz a térség kis államainak helyzetére. A megosztásuk irányában ható politikai hatások ellenére Magyarországgal szemben a három kisantant állam egységes. A revízió megakadályozása létkérdés számukra. Tisztában vannak vele, hogy a szövetségi rendszerükön ütött legkisebb rés is katasztrófát okozhat, ezért egyik sem hagyja magát a szövetségből kiemelni. Ha magára hagyott társukkal az ellenségnek sikerül végezni, akkor rájuk is sor kerül. „Ha van is némi ellentét a három állam között, ezek egyike sem olyan jelentőségű, hogy képes lenne a nagy kérdésekben tanúsított egységes magatartásukat megváltoztatni.” Magyarország fegyverkezési egyenjogúságának megadásával szemben azonos álláspontot képviselnek: csak akkor hajlandóak engedményeket tenni, ha biztonságuk fokozására további garanciákat kapnak, a magyar kormány szerződést köt velük, ami a revízióról való lemondást jelenti.³⁰⁵

A külpolitikai változások következtében belátható közelségbe került a honvédség erőteljesebb fejlesztésének lehetősége. A revízió megvalósítása érdekében kitűzött offenzív célok elérhető közelségbe hozták a gyorsan mozgó alakulatok kiépítését és hadrendbe állítását. Nagybaczoni Nagy Vilmos altábornagy 1936 februárjában kifejtette nézeteit a gyorscsapatoknak a honvédségben betöltendő szerepéről, és meghatározta a fejlesztés irányát. Ő is egyetértett azzal, hogy a jövő háborújának előfeltétele a „megfelelő lökő erőt gyorsan és meglepetésszerűen a döntő helyen összefogni, hogy ott túlsúlyban legyünk”. Azonban tisztában volt vele, hogy felszerelésük még gazdagabb államokban is ipari, pénzügyi nehézségekbe ütközik, ami számunka legfeljebb csak vegyes (lovas, gépkocsizó, kerékpáros) alakulatokból álló gyorsan mozgó seregtestek felállítását teszi lehetővé.³⁰⁶

A magyar katonai sajtóban felsőbb indíttatásra is megszapordtak a gyorsan mozgó seregtestek szervezésével, azoknak a honvédség hadrendjébe illesztésével kapcsolatos írások. A *Heinz Guderian* 1936-ban megjelent *Achtung, Panzer!* című munkájában kifejtett elveken alapuló szervezést és harcászati elveket tették magukévá. A tisztikar zöme lassan elfogadta a páncélosok szerepéről megfogalmazott és lassan a szabályzatokban is megjelenő elveket, még ha az új iránti ellenállásuk és bizalmatlanságuk, ami részben képzettségük jellegéből és hiányos ismereteikből fakadt, nem szűnt is meg egy csapásra.

Az abesszin kudarcot követően a Németország felé nyitó magyar katonai vezetés a két hadsereg között igyekezett kialakítani az együttműködés különböző formáit, és a fejlesztési lehetőségekre való hivatkozással segíteni az országok közötti politikai kapcsolatok elmélyülését is. Somkuthy vezérkari főnök 1935. márciusi berlini látogatása során a régi fegyverbarátságra építő katonai együttműködésen alapuló, a német politikai célokkal összehangolt magyar politikai és katonai revíziós stratégia, valamint az ennek megfelelni képes honvédség kialakítása került a tárgyalások középpontjába.

Nemcsak a katonai vezetés értett egyet a vezérkar főnöke által képviselt, a magyar kül- és katonapolitikára és az ebből eredő új stratégiára épülő célkitűzésekkel, az megértésre talált a tisztikar körében is. Valamennyien a Németországgal összehangolt, a magyar politika által is egyértelműen támogatott együttműködésben látták a célravezető utat. Azt vallották, hogy amennyiben a magyar politika egyértelmű lesz, úgy mind a hadsereg kiépítéséhez, mind pedig a revízió megvalósításához gyors és jelentős segítséget kaphatunk.

³⁰⁵ HL, HM, Eln. VI–I. 9205/1935. Hr.

³⁰⁶ Nagybaczoni Nagy Vilmos: A gyorsanmozgó seregtestek. Magyar Katonai Szemle 1936/4.

Gömbös alig egy hónappal élte túl, hogy a kormányzó kinevezte pártfogoltját, *Rátz Jenő* tábornokot a vezérkar főnökévé. Az ismert és tehetséges katona jobboldali szimpátiáját Horthy Róder Vilmos honvédelmi miniszterre történő kinevezésével vélte ellensúlyozni.

Rátz igyekezett odahatni, hogy a magyar–német kapcsolat alakítása a magyar külpolitika vezérlő gondolatává legyen. A Rajna-vidék francia–brit részről megtorlatlanul maradt remilitarizálása megerősítette abban a meggyőződésében, hogy a nagyhatalmak nem fognak akadályokat gördíteni Németország közép-kelet-európai tervei elé. Rátz arra a következtetésre jutott, hogy 1940 körül háború lesz Európában, amiből Magyarország geopolitikai helyzeténél fogva nem maradhat ki. Az sem volt kétséges előtte, hogy ebben Németország oldalán kell részt vegyen. Ez lehetővé teszi, hogy az ország a kisantant államok jóváhagyása nélkül is hozzáfogjon az újrafelfegyverzéshez. *Darányi Kálmán* kormányának mérsékelt bel- és külpolitikáját látván azonban Rátz és a katonai vezetés számos tagja attól félt, hogy a nemzetközi helyzet változásaiból fakadó külpolitikai lehetőségek kihasználatlanul maradnak. Rátz nem is késett figyelmeztetni a fontolgató politikusokat: „Már most is világos, hogy Németország oldalán a helyünk, mert csak így várhatunk előnyöket. Csak el kell képzelnünk Németországot határainkon, ha ellenségként kerülne ebbe a helyzetbe” – érvelt a fenntartásokkal élőkkel szemben.³⁰⁷

Rátz véleménye ismert és meggyőző volt a katonák körében. A német expanziós politikával összhangban Csehszlovákiával szemben kell érvényesíteni területi követeléseinket. Jugoszláviával rendezni kell kapcsolatainkat, s nem hagyható figyelmen kívül a német–román viszony alakulása sem. Stratégiai helyzetünk egy Németország által támogatott és – vele összehangoltan – észak felé indított, kelet és dél felé fedezett magyar katonai akció lehetőségét valószínűsíti. Rátz már ekkor feltételezte, hogy a nagyhatalmak nemcsak csehszlovák szövetségesük megsegítésétől maradnak távol, de abba is belenyugszanak, hogy a másik két kisantant szövetséges a német befolyás alatt tétlen marad. Utasítására egy szigorúan bizalmas Csehszlovákia elleni hadműveleti terv is készült belső használatra. Ez feltételezte, hogy Csehszlovákia politikailag elszigetelődik, és erőit egy német támadás nyugaton és északon leköti. A jelentéktelen erőkkel biztosított keleti és déli határon szomszédaink német befolyásra nem indítanak semmiféle katonai akciót ellenünk

A fegyverkezési egyenjogúság proklamálásának várható következményeiről 1937-ben a kormány részére készített jelentésében Rátz megállapította, megérlelődtek a katonai felkészülés politikai és katonai feltételei. Az 1934 és 1936 közötti időszakkal szemben, amikor a kisantant államok még összehangolt támadást indítottak volna ellenünk, a Németország és Olaszország megerősödése következtében megváltozott külpolitikai helyzetben legfeljebb csak opponálnának. Mozgósítást bizonyosan nem rendelnének el, míg meg nem győződnének Németország várható reagálásáról. A német–olasz befolyás kikapcsolja egy összefogott kisantant megtorló akció lehetőségét. Ezt követően, renitenskedésünk esetén előfordulhat, hogy a két kisantant állammal mint német szövetségessel találjuk szemben magunkat.

A német politika fontosságát a katonák biztatásától függetlenül is felismerő *Darányi-kormányt* azonban az európai erőviszonyok óvatosságra készítették. *Darányi* miniszterelnök és külügyminisztere *Kánya Kálmán* Németország jelen és várható helyzetét nem látták annyira egyértelműnek, mint a katonák. Igyekeztek kipuhatolni a fegyverkezési egyenjogúságra irányuló törekvéseink francia és brit megítélését, valamint azt, hogy London és Párizs mennyire toleráns a keleti irányú német ambíciókkal szemben. Azt is meg akarták tudni, hogy a magyar politika meddig mehet el a Németországgal történő együttműködésben a nyugattal való szakítás és háborús konfliktus veszélye nélkül. A magyar kormány a német birodalmi kormány rosszallásától kísérve tárgyalásokat kezdett a kisantant államokkal is a fegyverkezési egyenjogúság kérdésében,

³⁰⁷ HL, HM, Eln. VI–I. 9205/1935. Hr.

amit azonban az általuk makacsul képviselt megnemtámadási szerződés követelése eleve eredménytelenségre ítélt.

A fontolgató politika miatt bosszús német vezetők tudtára adták az 1937 novemberében Berlinbe látogató Darányinak, hogy egyértelmű politikát várnak. Közölték, a csehszlovák kérdés megoldása napirenden van, amiben a magyar katonai szerepvállalást sem utasítanák vissza. Felhívták a figyelmet a magyar–jugoszláv közeledés, valamint a magyar–román viszony javításának fontosságára is. A magyar hadsereg kiépítésének további támogatását a magyar–német viszony alakulásától tették függővé. Számukra mind bizonyosabbá vált, hogy a térségben tapasztalható egyre agresszívebb német befolyás nem ütközik merev nyugati ellenállásba.

A hadsereg fejlesztése felgyorsult, amit a külpolitikai helyzet változásának következményeként az ellenőrzés és rejtés egyre formálisabbá válása, a gazdasági fellendülés, valamint az élénkülő német–magyar gazdasági kapcsolatok keretében az élelmiszer-szállítások ellentételeként vállalt német hadianyag-szállítások tettek lehetővé.³⁰⁸

A katonai vezetőség 1937-ben egyértelműen a vezérkar főnöke által képviselt, a magyar kül- és katonapolitikára és az ebből eredő új stratégiára épülő célkitűzéseket tette magáévá. Rátz nyíltan a magyar–német politikai és katonai kapcsolatok erősítésében, a Németországgal összehangolt Csehszlovákia elleni fellépésben, a régi fegyverbarátság alapján történő, a hadsereg fegyverzeti támogatására is kiható, a magyar külpolitika által egyértelműen támogatott együttműködésben látta a követendő utat. Azt vallotta, hogy amennyiben a magyar politika egyértelmű lesz, úgy mind a hadsereg kiépítéséhez, mind pedig a revízió egyre közelebbi megvalósításához gyors és jelentős segítséget kaphatunk. Azt hirdette, hogy a béke tétlenségét követően, ami a hadsereg szellemét tekintve demoralizáló, most a katona legjobb erkölcsi és szellemi, szakmai tulajdonságát előhívó háborús szerep tűnt fel a láthatáron. Németországban a magyar tisztikar – de a politikai elit jelentős része is – egy olyan erősödő totális államot látott, amely a térségben bekövetkező változás igényével hozzákezdett hadseregének nagyarányú és gyors mennyiségi és minőségi fejlesztéséhez, s amelyre meghatározó szerep vár Európában. A magyar tisztikar nézetrendszerét régi tapasztalatok és nosztalgiaik határozták meg, értékítélete pedig közel állt az állami bürokráciát is a katonai parancsnoklási viszonyokhoz közelítő, a túlzott liberalizmust és demokráciát elítélő porosz-német gondolkodásmódhoz.

A magyar vezetés – Rátz maga is – figyelmen kívül hagyta a nemzetiszocialistává lett Németországban lejátszódó folyamatokat, melyek során a harmincas évek közepétől Hitler fokozatosan megszüntette a hadsereg autoritását, rátelepedett annak vezetésére, félreállította a neki ellentmondókat. Magyar részről kizárólag a revízió támogatásának szemszögéből nézték a kétoldalú kapcsolatokat, a németországi belső állami- és pártügyektől távol tartották magukat.

A politikai törekvések ellenére változatlanul nem sikerült közelíteni Olaszországot és hadseregét a magyar tisztikarhoz. A hozzájuk fűződő viszonyt lenézés felhőzte be. A Jugoszlávia ellen ígért politikai és katonai segítségnyújtásuk hiteltelensége kiábrándító volt. Hadseregük szervezetlensége, haditechnikájuk elégtelensége és abesszíniai balsikereik tovább rontották megítélésüket.

A magyar katonai vezetés és a tisztikar elégedetlen volt a megítélésük szerint máris késésben lévő magyar–német kapcsolatok alakulásával s ez ügyben határozott állásfoglalásra és lépésekre biztatta a kormányt, amely viszont nyugati nexusaira is ügyelni kívánt. Érthetetlen volt a katonák

³⁰⁸ A körülmények javulása 1936-tól megteremtette a lehetőséget a honvédelmi tárca költségvetésének fokozatos emelésére. Megszületett az első beruházási program is. Az „Előd” program keretében 1936 februárjában a kormány 78,6 millió pengőt bocsátott a hadsereg rendelkezésére két év alatt eszközrendő fegyver- és felszerelés-beszerzésekre.

előtt, hogy a revíziót fő célul kitűző kormányzat miért akadályozza a hadsereg felkészülését. Ez a helyzet feszültséget eredményezett a tisztikarban. A kormányzattól jobbra álló szélsőséges csoportok egyre erőteljesebben hallatták hangjukat, sőt jobboldali hatalomátvételt is elképzelhetőnek tartottak. Horthy és a kormány attól tartott, hogy a fenyegetően előretörő szélsőjobb behatása eluralkodik a tisztikarban, megingatja kormányzói hűségét, megosztja egységét, elvonja figyelmét a szakmai értékektől és feladatokról. Félő volt, hogy a fegyverkezési program bevezetését sürgető Rátz Jenő maga is azonosul ezzel a politizálással.

A Rátz által előterjesztett és 1938 márciusában a kormány által elfogadott egymilliárd pengős újrafelfegyverzési program egyre bővülő megvalósítása, majd a Németország felé elkötelezett politika eredményeként bekövetkező területi gyarapodás csak erősítette a tisztikar jelentős részének radikalizmusát, mely e sikerekben látta a szélsőjobb iránti szimpátiájának igazolását. Rátz utódja a vezérkarfőnöki poszton, a magát a pártpolitikától távol tartó, de a kitűzött célokat minden fenntartás nélkül megvalósítani kívánó Werth Henrik gyalogsági tábornok, károsnak és megszüntetendőnek tartotta a vezérkar tisztjei között is elterjedt politizálást. Közben, ha a pártpolitikától távol is, de ő maga is a politizálás útjára tévedt. Régi meggyőződése volt, hogy a vezérkar befolyását növelni kell a hadsereg elé kitűzött célok megvalósítása érdekében. Nem akarta vállalni az ódiómát annak, hogy a számára a politika kijelölte feladatot éppen megbízói értetlensége és tehetetlenség miatt nem tudja teljesíteni. Ő és vezérkara igyekezett jelen lenni és hallatni hangját az államvezetésnek számára idegen területein is.

A rövid áttekintés végére érve megállapítható, hogy a második világháborút megelőző időszak magyar katonáinak – a tábornokoknak és a tisztikarnak – a Trianon okozta politikai és társadalmi helyzet, a hadsereg ellehetetlenítése, valamint a revízió megvalósítása és a tiltott hadseregfejlesztés által meghatározott, a bel- és külpolitika események alakulásának megfelelően módosuló gondolkodása meglehetősen zárt, külpolitikai horizontja pedig igen szűk volt. Azon keretek határolták, amelyeket a békerendszert megalkotó nagyhatalmak kijelöltek az ország és hadserege számára. Csak az e politikai színtéren fellelhető, a magyar külpolitika által a revízió támogatására megszerezhető szövetségesben gondolkodhattak és csak az így kialakuló keretek között kereshették a megoldást.

Sipos Balázs

Média, medialitás és a külpolitikai gondolkodás alakulása

A sajtó mint médium (mint az észlelés „új” eszköze)³⁰⁹ lényegi tulajdonsága nyomán, már megjelenésétől kezdve a külvilág „tágulását” eredményezte: az olvasó a személyesen meg nem tapasztalt, nem látott világot ismerte meg belőle. Az első Magyarországon kiadott újságlevél, az 1591-es *Neue Zeitung ausz Ungern* például a szigetvári pasa vereségét mutatta be, majd ennek bővített változata a Konstantinápoly felett feltűnt üstökösről is tartalmazott leírást. Az első magyarnyelvű újság, az 1780-tól megjelenő *Magyar Hirmondó* első szerkesztője, Rát Mátyás 1779. július 1-jén kinyomtatott programadó írásában, az *Előre való tudakozásban* többek között azzal indokolta vállalkozását: Európában nincs olyan nemzet, „aki a maga hazájában történő változások, a világnak viszontagságai [...] felől szóló híreket naponként, hetenként vagy hónaponként, az ő saját nyelvén nyomtatott írásokban tanúság és multság kedvéért ne olvasná”. Ilyen „nyomtatvány” hiányában Magyarországon „...úgy élünk mint a fereg a dióban, azt se tudván, ami körülöttünk történik, s minket legközelebből érint”.³¹⁰ Ugyanígy vélekedett *Kazinczy Ferenc* is, aki a *Hirmondó* megjelenése előtti és utáni helyzetet vetette össze. Az újság megjelenése előtt – írta Rát Mátyásra, „nemzetünknek [...] igazi Prometheusa[ra]” emlékezve – „Mik valának addig összejövéseink falukon, mint arról űzött discussiók, hogy a sárga kopó-e jobb vagy az a fekete, s hanyadikunk tudá, az Atlanticus tenger keletre fekszik-e tőlünk vagy nyugotra?”³¹¹

A 19. század utolsó harmadában, 20. század első felében, az észlelés további technicizálódásnak következményeként, azaz a vezetékes és drótnélküli távíró, a telefon, a fénykép, a film, a rádió megjelenésének majd elterjedésének hatására a szociológusok, a filozófusok, a sajtótudomány stb. művelői, illetve maguk az újságírók is foglalkozni kezdtek az érzékszerveinkkel nem látható világ megismerésének módjaival és – ezzel összefüggésben – a sajtó mint szervezett informátor működésével. Különböző módon mind azt fogalmazták meg, hogy a „krajcárért osztogatott betű jobban behálózza a világ testét, mint a vasutak”, hogy a kor embere az újságok révén az egész világot látja és „egészen szokásszerűen az egész világot éli”.³¹²

Témánk szempontjából azonban fontos, hogy a külpolitikai információkat, a más országokról és népekről szóló ismereteket nem csupán az időszaki sajtótermékekből, hanem a „vegyi és technikai úton” sokszorosított termékekből „általában” nyerték a befogadók.³¹³ Az újságokon („a” sajtón) kívül például szépirodalmi alkotásokból: Verne Gyula *80 nap alatt a Föld körül* c. művétől kezdve *Szerb Antal Utas és Holdvilág* c. regényén át *Körmendi Ferenc Budapesti*

³⁰⁹ Az észlelés technikatörténeteként felfogott médiatörténetről lásd Szajbély 2005, 71–79.

³¹⁰ Kókay 1981, 41.

³¹¹ Kazinczy 1956, 55.

³¹² A globalizáció, a médiatörténet és a közlekedés összefüggéseire lásd Sipos 2001, 353–373.

³¹³ És az újságokból nem is csupán a cikkek és illusztrációik alakíthatták az olvasók világ-képét: az újsághirdetések lehetséges hatását mutatja Moskovic pesti cipőkereskedő reklámja, amelyen F. A. Cook amerikai utazó az északi sarkon egy Moskovic-cipőt talál, és „felkiált”: „Moskovic megelőzött”. Ez Budapesten szólás lett. Zolnay – Gedényi 1996, 105.

kaland és *Földes Jolán Halászó macska uccája* c., nemzetközi regénypályázaton nyertes alkotásai: az utolsó helyszíne Párizs, a Budapesti kalandé többek között Anglia és Dél-Afrika. De említhetjük *Radnóti Miklós* 1933-as kötetéből a Ku-Klux-Klanról „szóló” versét,³¹⁴ vagy *Déry Tibor* 1922-ben csak részleteiben megjelent illusztrált költeményét, *Az ámokfutót*, amely a Föld minden tájára „elvezette” olvasóját, s képekkel együtt „mutatta meg” többek között Afrika dzsungelét, a sarkvidékeket, Amerikai őslakóit és felhőkarcolóit. Az újságról és a világ megismeréséről itt olvasható:

„A nyomdák gépészei is ilyenkor mennek haza, / zsebükben még meleg az újság, gyomruk hideg, / kezük kék ütőerén / sok ezer kilométer lüktetett át a világ / fekete, zöld és lila történeteiből s az arcuk / mégis, mégis színtelen mint a pénz.”³¹⁵

A személyesen meg nem tapasztalt nagyvilágról falragaszok, plakátok is informáltak. Például a mosonmagyaróvári férfidalárda 1901-es, *Egy éj Pekingben* c. hirdetője, amely a kínai kultúra és életmód idegenszerűségét hangsúlyozta:

„Meghívó. A Magyar-Óvári Férfi-Dalárda 1901. évi február hó 16-án a »Fekete Sas« vendéglő új termében jelmezes és álarczos mulatságot rendez e cím alatt: *Egy éj Pekingben* [...] Jelmez nélkül megjelenő urak a pénztárnál chinai jelvényt váltani tartoznak [...]

Kivonat a műsorból: Influenziás ordító buddhisták. – Szabadalmazott chinai önműködő hazudozó és igaz mondó gép. – Wy-Ly és Au-Yust pekingi utcai énekes föllépte. – Tolakodó chinaiak [...]³¹⁶

Említhetjük továbbá az olyan képeslapokat, amelyek modern amerikai városok felhőkarcolóit vagy lovát a szőrén megülő, háncsruhában lévő és kezében dárdát tartó afrikai férfit mutattak. És a nagyvilágról szóló ismeretek nyerhetők filmekből is. Amint *Szabó Dezső* a *Moziban* c. írásában fogalmazott:

„...a mozit nagyobb dolognak tartom a parlamentnél, a monarchia balkán-politikájánál, a nyugdíjtörvénynél, Pavliknál, mert [...] 2. Hatalmas szociális propaganda, ha egyszer megtanulnak élni vele. 3. Az embert egy ülő helyében megsétáltatja az egész világon s így elősegíti a citoyen du monde lélek kialakulását.”³¹⁷

Magyarországon 1924-től heti rendszerességgel készítették filmhíradót, így a mozikban ettől kezdve már nem a (fikciós) játékfilmek voltak a „külpolitikai” információk fontos forrásai – noha a befogadók világ-képét továbbra is alakították. *Horváth Barna* 1939-es könyvében egyértelműnek nevezte a „vezető film (sláger) véleményképző szerepét”, mondván: „A mozivászon [a játékfilmekben] igazi népvándorlás folyik [...] különféle népek jellegét, szokásait, életstílusát és gondolkodásmódját vonultatja fel a szereplőkön keresztül.”³¹⁸

³¹⁴ 1932. április 24. (*John Love, testvérem*). Radnóti 2002, 60–61.

³¹⁵ Déry é. n., 21.

³¹⁶ Hansági Múzeum, Helytörténeti kiállítás, Mosonmagyaróvár.

³¹⁷ Kenyeres 1988, 164. – Németh László 1934-ben ehhez nagyon hasonlóan jellemezte a rádió működését: „Elhossa hozzám idegen népek szavát, szomszédommá teszi a távolit, emberi közelségben mutatja meg az ellenfelet, varázsszekrényen át a legeldugottabb faluba is odabüvölheti a világot, taníthatja a tanulatlant, szívből szívbe ültetheti át a lelkesedés szikráját, közös kultúrát adhat az elszigetelt néposztályoknak, általánossá teheti a műveltséget, mely ideig főiskolák drága patikaszere, s egyetemessé teszi a műélvezetet, amely eddig kevesek kiváltsága volt.” (Idézi Salamon 2003, 67.) Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy az újabb médiumok hatását szinte mindig a már megismert médiumok alapján képzelték el. Erre lásd Sipos 2000, 92–104.

³¹⁸ Horváth 1939, 50.

Ráadásul nem csupán a Horváth említette külföldi produciókról van szó, hanem magyar filmekről is. Többek között az első világháborúban játszódó *Café Moszkváról* vagy a *Lelki klinika* c. szerelmes történetéről, amely egy napilap szerkesztőségének működését mutatta meg – így azt is, hogy a nagyvilágból az úgynevezett nemzetközi telefonok révén érkeznek a hírek.³¹⁹ Az első hangosfilm, az 1927-es *Jazzénekes* pedig Amerikát „hozta közel” a nézőkhöz. Ezekon kívül – természetesen – információkat hordoztak a rádió műsorai (ide értve a rádiós istentiszteleteket is)³²⁰ és mondjuk a dalok: például *Heltai Jenő* század eleji kupléja, amely szerint „hozzánk az Újvilágból egy-két nóta átkerült, éjjel-nappal lelkesedve ezt daloljuk négerül”. Az így nyerhető információk egymásra épültek: az első világháborús magyar propagandában is felbukkant az amerikai és angol csapatokban harcoló néger katonák „kulturálatlansága”,³²¹ a második világháború alatt a rádió jazz-műsorait Magyarországon is – részben – faji okok miatt kívánták tiltani (mivel „néger zene”).³²² A szélsőjobboldal képviselői 1938-tól protestáltak a jazz-bemutatók ellen. Sérelmesnek találták például, hogy „Chappy [a parkett-táncosból lett jazzdobos, *Orlay-Obendorfer Jenő*] büszkén kijelentette: az amerikai néger jazz zenét képviseli”, és azt is, hogy – miként *Gál Csaba* nyilas képviselő a rádió panaszkönyvébe diktálta 1944 elején – a rádió „...a »Néger bölcsődal« című dalt játszotta akkor, amikor templomainkat Amerikából származó néger pilóták bombái zúzzák össze”.³²³ Másfelől a rádió a magyar–német szövetség elfogadtatása érdekében Berlinből való zenei műsorokat is sugárzott a második világháború alatt.³²⁴

A külpolitikai gondolkodás szempontjából tehát a tágabb médiatörténeti megközelítést praktikus használni, és pontosan a témánk miatt legalábbis meggondolandó *Peter Burke* és *Asa Briggs* megközelítése, amely szerint a média rendszerébe tartozóként kell tárgyalni a közlekedési eszközöket is, lévén azok segítségével is ismereteket közvetítettek.³²⁵ És itt nemcsak az úti beszámolók szerzőiről van szó, mint például a *Budapesttől a Föld körül*

³¹⁹ *Café Moszkva*, 1933. Rendezte: Székely István; szereplők: Tökés Anna, Csontos Gyula, Timár József, Kiss Ferenc, Vértess Lajos, Kiss Manyi. *Lelki klinika*, 1941. Rendezte: Cserépy László; szereplők: Jávor Pál, Hidvéghy Valéria, Turay Ida, Benkő Gyula, Somlay Artúr, Halassy Mariska.

³²⁰ 1940 nyarán Böle Kornél domonkos rendi szerzetes szentbeszédét a bejelentők úgy értékelték, hogy benne a vallástalan Németország „megbűnhődéséről”, „legyőzetéséről” értekezett. Augusztus végén P. Varga László szentbeszédében „a modern koreszmét” „hazugságnak és egy örült agy erőszakosságának” bélyegezte. Ezek az esetek felvetették a rádiós istentiszteletek cenzúrázását. Vámos 2004, 204–205., 218–219.

³²¹ Lásd például a Tolnai-féle világháborútörténet harmadik kötetében a táncoló katonákat ábrázoló kép aláírását: „»Kultúrkép« a világháborúból: színes és fehér angolok »testvéries« szórakozása a nyugati fronton.” Zigány é. n., 5.

³²² 1928 elején a frankfurti konzervatóriumban a világon elsőként jazztanszak indult. A hírt a *Süddeutsche Musikkurier* ezzel a címmel tudatta olvasóival: *Frankfurti jazzbotrány – néger-infúziós laboratórium*. Gonda 2004, 439.

³²³ Szász 1975, 165.; Náray 1988, 88. A jazzel szembeni kifogás „okát” máskor viszont úgy fogalmazták meg: „a zsidó amerikai zenét ki kell gyomlálni a rádió műsorából”. (Szász 1975, 165.) E „kavarodás”, a fajra való tekintet nélküli gyűlölködés példája, hogy a *Magyar Futár* 1944-ben *Élő és holt légi terroristák* cím alatt közölt fényképeket – az egyik alatt a következő szöveggel: „A dédapjára még vadásztak Delaware pusztaságain, mint a bölényekre az angol »hódítók«, de a XX. század indiánjait pilótává képezték ki, s Európa ellen küldték harcolni a »művelt« angolszászok.” Glatz 1984, 69.

³²⁴ Szász 1975, 187.; Szalóczy 2005, 166.

³²⁵ Briggs – Burke 2004.

Budapestig c., fényképeket is tartalmazó kötet írójáról, *Pásztor Árpádról*.³²⁶ Hanem – többek között – az Amerikába kivándorlókról, akik vagy hazatérve személyesen, vagy levélben számoltak be a látottakról. Vagy például a festő *Joan Miró* asztalos nagyapjáról, aki vonaton beutazta Oroszországot.³²⁷ Annak a gondolatnak, hogy a média történetének része a közlekedés története, természetesen létezik előzménye: a két háború közötti szociológia, amely szerint a távközlési forradalom valójában közlekedési forradalom.

A médiahasználók

Egy kuplé, egy plakát, egy regény azért is tartozik a külpolitikai gondolkodást alakító „eszközök” közé, mert az „átlagos befogadó” esetében a külpolitikai gondolkodás nem átfogó koncepciókat, a nemzetközi kapcsolatok alapos ismeretét, hanem a nagyvilágra vonatkozó és elszórt (a fent említett csatornákon érkező) ismeretek, benyomások „halmazát” jelentheti. És azért is, mert az olvasók, a befogadók általában – békeidőben – nem célirányosan keresik a külpolitikai információkat, nem rangsorolják azokat valamiféle fontossági rangsor szerint (pontosabban a média az úgynevezett feltételezett hírérték alapján szelektál, és szempontrendszerre eltérhet az övéktől). Körmendi Ferenc említett regényének egyik hőse például az orvosi váróteremben lapozgatja a külföldi újságokat, és csupán egyetlen egy fényképes magazin egyetlen egy híre, pontosabban fotója kelti fel az érdeklődését: az, amelyik egykori osztálytársát mutatja, aki milliommósként egy villanegyedet avat fel.³²⁸

Az „átlagos” befogadó esetében tehát vélhetőleg nem is külpolitikai gondolkodásról érdemes beszélni, hanem inkább „világ-képről”. A kérdés tehát az, hogy a közvetített információk alapján mit gondoltak a befogadók az általuk személyesen meg nem tapasztalt világokról. Vagy másként: mi a medialitás szerepe az elgondolt világokról való gondolkodásban? A forrásadottságok (és a terjedelmi korlátok) miatt azonban a továbbiakban elsősorban azt vizsgálom, hogy a sajtó milyen módon hatott a befogadók külpolitikai gondolkodására/világképére – ám hangsúlyozni kell, hogy ez csak a médiahatások egy részét jelenti.

Az első kérdés természetesen az, hogy mekkora volt a befogadók köre, amelynek külpolitikai gondolkodására egyáltalán hathattak az újságok, a rádióműsorok stb. (másként fogalmazva: mekkora az a kör, amelyet biztosan nem ért el a média). A lapok példányszámadatai e tekintetben nem irányadók, mert nem tudható, hogy egy újságpéldányt hányan olvastak. Annyit azonban bizonyosan mutatnak, hogy „vészhelyzetben” (elsősorban háborúk idején) e csoport nagysága jelentősen nőtt (erről később lesz szó).

A budapestiek újságolvasására a két világháború közötti időszakra nézve *Illyefalvi Lajos* munkáiban viszonylag pontos adatok találhatóak – ám csupán bizonyos foglalkozási csoportokra. Eszerint Budapesten 1927-ben a háztartási alkalmazottak 35,7%-a „rendesen” olvasott napilapot, 39,9%-a ritkán. 1929-ben a munkások 33%-a állandóan, 13,6%-a gyakran, 29%-a ritkán vett kezébe ilyen sajtóterméket. 1928-ban a közalkalmazottak 50%-a, a nyugdíjas közalkalmazottak 56,8%-a, 1930-ban az orvosok 69%-a, a mérnökök 75%-a, az ügyvédek 78,6%-a *járatott* napilapot. A könyvekre, folyóiratokra, hírlapokra fordított összeg nagysága alapján (összevetve a Budapesten kiadott napilapok éves előfizetési díjával) pedig

³²⁶ Nyugat Kiadó, Budapest, 1911.

³²⁷ Mink 2002, 9.

³²⁸ Ebből a szempontból a regény példája annak az elbeszélés-típusnak (itt említhető például *Mikszáth Kálmán A Noszty fiú esete Tóth Marival* c. regénye, és néhány Kabos Gyula-film), amelyben a szegény magyar külföldön, a „lehetőségek világában” milliommósként lesz.

azt az állítást kockáztathatjuk meg, hogy a magántisztviselők 82%-a biztosan nem járatott napilapot, míg a kereskedelmi alkalmazottaknál ez az arány 96% – de azt, hogy mekkora arányban *olvastak* napilapot, nem tudni.

Mint látszik, az adatok nem összevethetők egymással, ugyanis hol a napilapok olvasására, hol előfizetésére kérdeztek rá, hol arra, hogy mennyit költött előző évben könyvre, folyóíratra és hírlapra (vagy semmilyen irányadó adatot sem szerepel). Ráadásul nem minden foglalkozási/társadalmi csoportnál tüntették fel a nemek szerinti arányt. Ahol ezt megtörtént, ott az látszik, hogy kevesebb nő olvasott újságot, mint férfi: például 1930-ban a fiú-iparostanoncok 33,6%-a állandóan, 20,7%-a gyakran, 18%-a ritkán olvasott napilapot, míg a leány-iparostanoncok esetében ezek az arányok így alakultak: 23%, 17,7%, 23%.³²⁹

A vidéki népesség újságolvasási szokásairól még ilyen mélységű adatok sem állnak rendelkezésünkre. Feltételezhetnénk, hogy vidéken minden budapesti napilap egy példányára *legalább* 3 olvasó jutott (ez a napjainkban alkalmazott szám) – és így a Budapesten postára adott és onnan vasúton szállított példányszámadatok alapján úgy becsülhetnénk, hogy 1930-ban a 20 évesnél idősebb vidéki népesség *legalább* 20%-a rendszeresen olvasott ilyen sajtóterméket (5 olvasónál ez az arány 33%).

A Magyar Rádió 1925-ben kezdte meg a rendszeres műsorsugárzást, és tíz év alatt, tehát 1935-re 350 ezer előfizetője lett. Ekkor megközelítőleg minden második budapesti háztartásra jutott egy készülék, miközben ilyen arányt egyetlen vidéki város sem ért el. (1930-ra vonatkozó becslésem szerint 10 fővárosi háztartás közül kb. 4-re jutott készülék, míg vidéken csak minden 10-re.) A külföldi adásokat rendszeresen hallgatók országos aránya 27,8%, Budapesten 23,8% volt. Ez Magyarországon majdnem 98 ezer előfizetőt jelentett, akiknek majdnem a fele legszívesebb Ausztriát hallgatta, míg a megközelítőleg 30 ezer budapesti hasonló arányban választotta az olasz műsorokat.³³⁰

Ezeket az adatokat és becsléseket összefoglalva azt mondhatjuk, hogy 1930 körül a vidéki népesség minimum kb. 1/5-e rendszeresen olvasott „országos napilapot”, míg a fővárosban ez az („átlagos”) arány sokkal magasabb lehetett. Vidéken ugyanekkor a külpolitikai információk médiaforrása inkább a napsajtó volt, mint a rádió, míg Budapesten a két forráshoz való hozzáférés kiegyensúlyozottabb lehetett.

Harminc évvel később a médiafogyasztás intenzívebb volt – legalábbis egy országos ismeretszint-mérés adatai szerint. 1966-ban a megkérdezettek 65%-a naponta legalább egyszer hallgatott híreket a rádióban, 50%-a minden nap olvasott újságot, 22%-a minden adásnapon nézett TV-híradót.³³¹ Tizenegy évvel később, 1977-ben a felnőtt lakosság 70%-a minden nap olvasott újságot, 60%-a minden adásnapon nézett televízió-híradót, 81%-a naponta legalább egyszer meghallgatta a híreket a rádióban.³³²

³²⁹ Illyefalvi 1930, 672., 1032., 1072. – Filmhíradót ennél sokkal kevesebben láttak: 1929-ben, a „felvétel hetében” 11 961 munkás (ebből 3191 nő) járt moziban. (Uo. 1034.) Illyefalvi 1935, 833., 882., 934–935., 965., 988., 1018., 1049.

³³⁰ Elekes 1938, 209–212.; Sipos 1936, 423–439.

³³¹ Békés 1980, 41.

³³² Angelusz 1995, 168–170. Az utóbbi két adat természetesen összefügg a készülékellátottság magasabb mértékével: 1979-ben a felnőtt lakosság 95%-ának lakásában volt rádió, 90%-ánál televízió. Uo. 164.

Milyen eredménnyel?

A következő kérdés az, hogy a média milyen mértékben hatott (hathatott) a befogadók külvilágról alkotott elképzeléseire. Azaz milyen módon alakította a potenciális és „valóságos” médiafogyasztók külpolitikai „gondolkodását”. Erre nézve olyan 1945 utáni adatokkal rendelkezünk, amelyek részben a véleményváltoztatásról, részben a tájékozottság mértékéről tudósítanak.

Előjáróban le kell szögezni, hogy a hírek iránti érdeklődés, a tájékozottság vágya nem jelent automatikusan jól informáltságot. A befogadók külpolitikai információinak „minőségéről” több empirikus kutatás nyomán is tájékozódhatunk. 1966-ban Magyarországon 27, főleg külpolitikai jellegű kérdést tettek fel egy ismeretszint-mérés során: az átlagos ismeretszint (ami a helyes válaszok arányát jelenti) 34%-os volt, ám a földrajzilag távol eső országokkal kapcsolatos kérdéseknél („általában”) 25%-os volt a helyes válaszok aránya, és a „viszonylag nehezebbeknél” általában nem a helytelen, hanem a „nem tudom” válaszok aránya magas. Ami a konkrét kérdéseket illeti: a megkérdezettek 44%-a nem tudta, hogy tagja-e Magyarország valamelyik nemzetközi gazdasági társulásnak, 58%-a, hogy ki az NSZK kancellárja, 67%-a, hogy melyik szervezet rövidítése a NATO, 76%-a, hogy mi történt Ghánában, 79%-a, hogy kötöttek-e békeszerződést Németországgal a győztes hatalmak a második világháború után. A legkevesebben (19%) a következő kérdésre tudtak felelni: „Meg tudná-e mondani, hogy a felsorolt országok jelenlegi kormányfői melyik felsorolt politikai irányzathoz tartoznak? Anglia, NSZK, Jugoszlávia, Spanyolország, Csehszlovákia – fasiszta, kereszténydemokrata, kommunista, egyik sem.” Egy hat évvel későbbi, 1972-es felmérés során a megkérdezettek 82%-a nem tudta, hogy minek a rövidítése az ENSZ, 66%-a nem tudta, hogy Magyarország melyik katonai szövetség tagja, 41%-a pedig úgy tippelte, hogy a Szovjetunió nem tagja az ENSZ-nek. A politikai ismeretszint ekkor 38%-os volt. Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy a belpolitikai kérdésekre adott helyes válaszok aránya is hasonló, azaz nem külpolitika-specifikus az ismeretek – viszonylag – alacsonynak mondható szintje: 1966-ban a megkérdezettek fele nem tudta, hogy ki Magyarország miniszterelnöke – 1972-ben már 70%-a; az első méréskor 54% nem tudta, hogy mi a Magyarországon működő párt neve – hat évvel később 67%-a.

Az adatok elemzése mind a két esetben azt mutatta, hogy az ismeretszint elsősorban az iskolai végzettséggel, és – ezzel összefüggésben, de a végzettségnél kisebb mértékben – a foglalkozási csoporttal függ össze. Például 1966-ban a felsőfokú végzettségűek esetében a helyes válaszok aránya 83% volt, a nyolc általánost végzettek esetében 40%, az ennél alacsonyabb végzettségűek esetében pedig 21%. Ugyanez az arány a vezető állású értelmiségieknél 84%, a szak- és betanított munkásoknál 36% (az iparban és építőiparban dolgozók külön kategóriát alkottak), a nyugdíjasoknál 25%, a háztartásbelieknél 20% volt. Meglepőnek tűnhet, de a médiafogyasztás közel sem ilyen arányban magyarázta az ismeretszint alakulását: mint említettem, a megkérdezettek 65%-a naponta legalább egyszer hallgatott híreket a rádióban, 50%-a minden nap olvasott újságot, 22%-a minden adásnapon nézett TV-híradót. A naponta újságot olvasók kevesebb mint fele, 45%-a, az újságot soha sem olvasók 13%-a válaszolt helyesen; a rádióban naponta többször is híreket hallgatók 40%-a, a híreket soha nem hallgatók 18%-a. Amint *Békés Ferenc* fogalmazott: „...az újságolvasás, TV-híradó-nézés és a hírhallgatás gyakorisága jóval kisebb mértékben hat az ismeretszintre, mint

az iskolai végzettség, vagy a foglalkozási csoport jellege. [...] a hírek iránti szükséglet intenzitása sem befolyásolja jelentősen az ismeretszintet.”³³³

Hasonló eredményeket mutat egy 1974-es, „a fiatalok külpolitikai véleményéről” végzett közvélemény-kutatás (a vizsgálatba 14 és 30 év közöttieket vontak be). A 23, az iskolai tananyagra épülő kérdésre csak maximum kilenc helyes választ adók aránya 8% volt – miközben az ő 46%-uk naponta olvasott újságot, 54%-uk naponta hallgatott híreket a rádióban. A 21-23 helyes választ adók aránya 7% volt – 85%-uk naponta olvasott újságot, 80%-uk naponta hallgatott híreket. (A megkérdezett 922 fő 70%-a válaszolt úgy, hogy naponta olvas újságot, háromnegyede azt mondta, hogy naponta hallgat rádiót.) Az „intenzív hírfogyasztók” tehát nem föltétlenül voltak tájékozottabbak is, miközben az igaz, hogy a tájékozottabbak nagyobb arányban voltak intenzív hírfogyasztók is. Ez utóbbi azonban magától értetődő, hiszen a „komoly” külpolitikai ismeretek (és ilyenekre kérdeztek rá a kutatók) forrása a média: például a megkérdezett fiatalok 44%-ának elsőrendű (külpolitikai) hírforrása a televízió, 33%-ának a sajtó, 11%-ának a rádió volt, míg 13%-uk vagy máshonnan tájékozódott, vagy sehonnan se. A hírfogyasztás ismeretszintben mutatkozó hatását többek az „rontotta”, hogy a megkérdezettek 32%-a „sose” beszélt a feltett kérdésekről, és csak 33%-uk felelte azt, hogy „gyakran” beszélget ezekről – ami azt mutatja, hogy az érintett témák csak 1/3-ukat foglalkoztatta, miközben körülbelül 3/4-ük rendszeres médiafogyasztó volt.³³⁴

Meg kell azonban jegyezni, hogy az ilyen típusú felmérések készítői azt feltételezik, hogy az általuk meghatározott ismeretekkel rendelkeznie kell az „ideális” állampolgárnak, és nem vizsgálják, hogy a „komoly információkon” kívül mit tudnak a nagyvilágról a megkérdezettek, és milyen elképzelések élnek bennük például egy-egy országról, erejéről, helyéről a nemzetközi életben. Ezek az adatok továbbá arra utalnak, hogy a média csak korlátozott hatással bír a befogadókra, azaz csak nagyon visszafogottan lehet arról nyilatkozni, hogy a tömegközlelési eszközök hogyan befolyásolja a befogadók külpolitikai gondolkodását.³³⁵ Az „információ-felvétel” hatékonyságát mindenestre érzékelteti egy 1974-es, „tegnapinterjúkra” épülő vizsgálat. Eszerint a megkérdezettek 30%-a ugyan előző nap hallgatott híreket és/vagy nézett híradót, de semmilyen hírt se tudott felidézni.³³⁶

A média hatását/hatástalanságát *Szecskő Tamás* így magyarázta: „a bevésés, a »megjegyzés«... nem csupán az érdeklődéstől, nemcsak az információra való »ráhangoltság«-tól függ, hanem... [elsősorban attól] , hogy élete, tevékenysége, munkája során mennyi

³³³ Békés 1980, 30–33., 41., 65., 69., 70–97. Az idézet helye 41. Kiemelés tőlem. – Egy másik kutatás szerint 1973-ban a megkérdezett felnőtt lakosság 32%-a vélte úgy, hogy Kína szocialista állam, 1977-ben 35, 1978-ban 31%-a. Lázár 1986, 107.

³³⁴ Horváth – Sík 1977, 5–7., 14., 19., 26., 31–32. – A százalékok összege (véltetőleg a kerekítések miatt) nem 100.

³³⁵ Ennek igazolására, továbbá azért, hogy a külpolitikai és a „belpolitikai gondolkodás” hasonlóságát érzékeltessem, megemlítem: amikor az 1960-as években egy empirikus vizsgálat „kimutatta”, hogy *Radio Stuttgart* hallgatóinak 90%-a nem tudja, mi a Bundesrat szerepe, két éven keresztül minden alkalommal, amikor a szó elhangzott, rövid magyarázatot fűztek hozzá. Az ekkor (újra) elvégzett kutatás eredményei szerint a hallgatók 90%-a nem tudta, mi a Bundesrat. Az eset leírásához fűzött magyarázat szerint az ok vélhetőleg az, hogy a hallgatókat nem is érdekelte a kérdés. Szecskő 1969, 13–14. – A médiahatás-elméletek újabb összefoglalását lásd Bajomi-Lázár 2006, 77–95. Vö.: Sipos 2005, **lapszám?**

³³⁶ Angelusz 1995, 172–173.

információ, tapasztalat, tudásanyag halmozódott fel a hallgatóban, s hogy a most kapott, új információt valamilyen formában hozzá tudja-e kötni ezekhez.³³⁷

Háború és béke(szerződés)

Az, hogy a befogadók csak arra figyelnek, csak azt jegyzik meg, ami véleményüket megerősíti, és/vagy ami érdekli őket, amiről föltételezik, hogy életükre befolyással van (és többnyire azt, amiről már rendelkeznek ismeretekkel), azt „jelenti”: léteztek olyan külpolitikai témák, amelyekről a fentieknél több információkkal rendelkeztek. A befogadókat érdeklő események voltak például azok, amelyek miatt veszélyeztetve érezték magukat – azaz a háborúk vagy azok lehetősége. Egy 1983. tavaszi kutatás adatai szerint a megkérdezettek 90%-a tudta, hogy az Egyesült Államok rakétákat akar telepíteni Nyugat-Európában és azt is, hogy szovjet–amerikai tárgyalások zajlanak a rakéták számának korlátozásáról, és közel 50%-uk még a tárgyalások helyszínét is meg tudta nevezni. Ősszel a megkérdezettek 43%-a úgy ítélte meg, hogy javult, 28%-a úgy, hogy nem változott, és csak 19%-a úgy, hogy romlott a kelet–nyugati viszony – viszont 57%-a úgy vélte, hogy a megelőző években nőtt a világháború kitörésének esélye.³³⁸ A pesszimisták aránya azonban pár év alatt jelentősen csökkent: 1985 tavaszára a világháború esélyének növekedését a megkérdezettek 37%-a, a veszély csökkenését 12% vélte érzékelni; 1986-ban az előbbiek aránya 27%-ra csökkent, az utóbbiaké 20%-ra nőtt. Ezzel párhuzamosan arra a kérdésre, hogy vannak-e Magyarország békéjét és biztonságát veszélyeztető országok, az igennel válaszolók aránya a jelzett egy év alatt 26-ról 22%-ra csökkent.³³⁹ Azt, hogy a külpolitikai témák közül a háborúé (illetve annak veszélyéé) foglalkoztatta leginkább az „embereket”, 1982. augusztusi adatok is mutatják: ekkor a *legjelentősebb* külpolitikai eseménynek Izrael libanoni invázióját vélték a megkérdezettek; a második helyre a Falkland-válságot, a harmadikra az iraki–iráni konfliktust sorolták. Az *érdeklődés* alapján viszont úgy módosult a rangsor, hogy a harmadik helyre a lengyelországi események kerültek.³⁴⁰

Mivel az érdeklődés növekedésével párhuzamosan a hírfogyasztás intenzívebbé válik, arra, hogy a befogadókat a „közvélemény-kutatás előtt korszakban” mi érdekelte, következtetni a lapok példányszámadataiból lehet. Ezek azt a nem meglepő eredményt mutatják, hogy elsősorban a Magyarországot közvetlenül érintő háborúk idején nőtt meg jelentősen a médiafogyasztás. 1866-ban, az osztrák–porosz háború idején például jelentősen emelkedett a *Pester Lloyd* példányszáma. Az „újságbélyeg fejében” befizetett összeg az 1860-as 17,5 ezer forintról 1861-ben 28,8 ezer forintra nőtt, majd 1862 és 1865 között 25,2 ezerről 23,3 ezerre csökkent; 1866-ban ez az összeg 32,2 ezer forint lett, majd csökkeni kezdett és 1868-ban 25,6 ezer forintot tett ki.

A befogadókat „érintő” háború tehát a példányszám és az előfizetői létszám növekedésével járt együtt, ami jelentős bevétel-növekedést eredményezett. Az ilyen fegyveres konfliktusok

³³⁷ Szecskő 1969, 14. Ugyanez az álláspont olvasható Angelusz 1995, 182–183.

³³⁸ Dobossy – Lázár 1984, 134–136.

³³⁹ Dobossy – Lázár 1986, 163–165.

³⁴⁰ Tímár 1983a, 146. – A lengyel események iránti érdeklődést mutatja, hogy 1982 legjelentősebb külföldi eseményének Brezsnyev halálát nevezték, és másodikként Lengyelországot említették – viszont az érdeklődést firtató kérdésre a sorrend megcserélődött. Tímár 1983b, 121. – Itt említem, hogy az 1974-es kutatás résztvevői szerint a „megelőző” három hónap legfontosabb külpolitikai eseménye a közel-keleti konfliktus volt, és 60%-uk a szereplőket is azonosította: igaz, Egyiptom és Szíria mellett helyes válasznak fogadták el az „arabok”-at is. Horváth – Sík 1977, 14.

jó üzletet jelentettek a lapok számára. Erre a legismertebb példa *William Randolph Hearst*-é, aki sajtóvállalkozásának üzleti érdekei miatt aktívan be is avatkozott a spanyol–amerikai háborúba; de említhető a Reuters hírügynökség is, amely jelentős fejlődést produkált például a búr háború alatt, mivel az angol napilapok (amelyek példányszáma 1896 és 1906 között megduplázódott) fokozottabban rá voltak utalva a híreire.³⁴¹

Magyarországon az 1877–1878-as orosz–török háború egy új laptípus, az illusztrált napilap megjelenését eredményezte. A *Politisches Volksblatt* öt nappal a hadüzenet után kisebb formátumban és háromhasábos tördeléssel jelent meg, és a címlapján rendszeresen közölt háborús témájú illusztrációkat; október 14-én indult a *Neues Politisches Volksblatt*, amely egy héttel később váltott át illusztrációk közlésére; november 15-én pedig – pontosan az állandó háborús szenzációra bázisozva – megjelent az első magyar nyelvű illusztrált napilap, a *Budapest*. Bosznia okkupációjának kezdete után egy nappal, július 30-án jelent meg a példányonként két krajcárba kerülő, és szeptember 8-áig illusztrált *Budapester Tagblatt*. (A lap 16-án jelent meg utoljára, mert a kiadó nem tette le a kauciót, és ezt nem tudta pótolni.) A *Magyar Hírlap* szeptember 5-étől a küzdelem végéig, október 22-éig közölt képeket, míg a *Budapest* „Az első nagy erkölcsi és anyagi siker[e] a lap második évfolyamához fűződik. Ez a boszniai megszállás éve volt. [...] A Budapest napról-napra bő tudósításokat és megrázó csatképeket hozott a boszniai hadjáratról. A közönség ekkor mohón kapkodta a lapot.”³⁴² E példák – és az itt most nem említettek – alapján írja *Balogh János Mátyás*: „A költséges napilap-illusztráció megindulásához tehát a tőkén, az üzleti szellemen és a sajtószabadságon kívül szenzáció, még hozzá előreláthatóan hosszan tartó szenzáció volt szükséges. Ez Magyarországon az 1877–78-as orosz–török háborúval következett be.” Amihez még hozzáfűzi: „E háborúnak a »jótékony hatása« több területen is érvényesült a magyar sajtóban, nemcsak az illusztrált napilapok megjelenéséhez vezetett, általában növelte az olvasóközönség hírigényét, így nőttek az – esetenként a háború következtében át is alakuló, új melléklettel megjelenő stb. – lapok eladási statisztikái. Új sajtóvállalkozás is indult 1877 októberében: a *Magyar Hírnök*.”³⁴³

A háború tehát legalább olyan jó üzlet volt, mint egy-egy gyilkosság, vagy egy-egy pikáns történet, vagy egy-egy természeti katasztrófa, a lapok pedig hasonló módon igyekeztek ezeket az eseményeket „kihasználni” és feldolgozni. Sőt: mivel egy háború általában tovább tart, mint például egy gyilkosság kiderítése, ezért biztosabban lehetett rá építeni egy-egy sajtóvállalkozást.³⁴⁴

A 20. századi háborúk közül – érthető módon – a két világégés volt a legnagyobb szenzáció (a hírérték és az állandóság szempontjából egyaránt). Az első világháború alatt például a *Pester Lloyd* példányszáma az 1914-es 13 ezerről 1916-ban 27 ezerre nőtt, és hasonló mértékű változás következett be a többi országos napilap példányszám-adataiban is (egyres források szerint a *Pesti Hírlap* példányszáma elérte az 500 ezret, ez azonban a papírfogyasztási adatok alapján túlzásnak tűnik).³⁴⁵ *Schöpflin Aladár* arról is tudósított, hogy „...az egyes írók folyton

³⁴¹ Csillag 2000, 102–132.; Read 1992, 74.

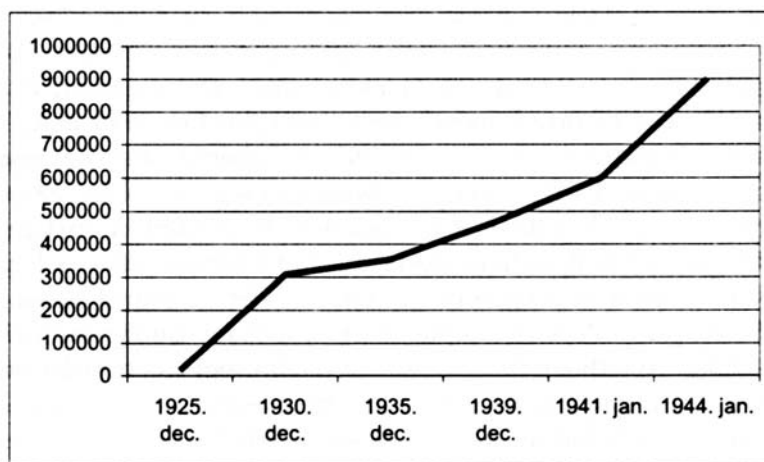
³⁴² Wodianer é. n., 4.

³⁴³ Balogh 2005.

³⁴⁴ Ellentétben a bűnügyekkel, amelyekből mindig újat és újat kellett „találni” – amint azt Heltai Jenő *Jaguár* c. regénye – a maga módján – ábrázolja.

³⁴⁵ Az 1860-as évekbeli adatok forrása: *Pesti Napló*, 1869. márc. 12. reggeli kiadás, 1. – Köszönöm Balogh János Mátyásnak, hogy ezt az adatsort rendelkezésemre bocsátotta. Vö. Buzinkay 1993.

a közönség előtt vannak cikkeikkel [haditudósításaikkal] s [a háborúról szóló] könyveik is, úgy tudom, nagyobbára igen tetemes kelendősegre találtak”.³⁴⁶

A rádióelőfizetők száma

A második világháború alatt szintén jelentősen nőtt a hírfogyasztás intenzitása, amit jól mutat a Magyar Rádió előfizetői létszámának gyarapodása: 1939 őszén megközelítőleg 468 ezer előfizetője volt az intézménynek, 1941 januárjában 600 ezer, 1944 elején azonban már 900 ezer.³⁴⁷ Ugyanezt jelzi Horváth Barna 1942-es, úgynevezett közvélemény-kutatása, amelynek „válságlélektani” vizsgálata szerint a 600 megkérdezettből 388 többet olvasott újságot, 421 többet hallgatott rádiót, mint „békeidőben”.³⁴⁸

Magyarországon a világháborúk időszaka alatti intenzív médiafogyasztás (időben) a békeszerződések megkötéséig, azok ratifikálásáig fennmaradt, és csak ezek után mérséklődött. Ennek azonban belpolitikai okai is voltak, hiszen ezzel párhuzamosan mind a két alkalommal alapvetően változott a hatalmi struktúra: új pártok jelentek meg és régiak tűntek el, új intézmények születtek, zajlott a felelősségre vonás, illetve jelentősen romlott a közellátás. Azaz például annak, hogy 1920-ban 95,8 millió, 1921-ben 103,5 millió napilapot adtak Budapesten postára és szállítottak vasúton, viszont az ezt követő három év alatt (1924-re) ez a szám 55,2 millióra csökkent, bel- és külpolitikai okai egyaránt voltak.³⁴⁹

Ezt az állítást támasztják alá bizonyos 1945–1947-es (igaz, részben korlátozott értékű) közvélemény-kutatások. 1945. november elején az újságokban a megkérdezett nagy-budapestiek 30%-át a közellátás, 21%-át a belpolitika, 10%-át a külpolitika, 6%-át a politika általában, 11%-át a háborús bűnösök ügye érdekelte. Egy 1946. július eleji, szintén budapesti felmérés szerint a megkérdezettek egynegyede-egyharmada járt rendszeresen moziba (a legkevesebbet az értelmiségi férfiak, a legtöbbet a munkásférfiak), a filmhíradókban viszont leginkább

³⁴⁶ Schöpflin 1916, 66.

³⁴⁷ A rádióban már 1939 folyamán új hírperiódusokat vezettek be: ennek eredményeként a Budapest I. és II. naponta kilenc alkalommal sugárzott magyar, háromszor szlovák és ruszin, egyszer angol, francia és olasz híreket, este háromnegyed tíz előtt napi összefoglaló kezdődött. A rádió 1940-es beszámolójában azt írták az 1939-es működésről: „Az év folyamán a hírszolgálat az egész rádió legfontosabb számává nőtte ki magát.” Szász 1975, 155–156.

³⁴⁸ Horváth 1942, 103.

³⁴⁹ Elekes 1935, 1106.

külpolitikai aktualitásokat kívántak látni (a legalacsonyabb értéket kispolgárok „adták” – 19,8%, a legmagasabbat a munkásférfiak – 30,3%). Szeptemberben a Nagy-Budapesten megkérdezett 2000 rádióelőfizető közül az értelmiségi kategóriába soroltak 83,5%-a, a kispolgárok 82,2%-a, a munkások 76,7%-a „naponta, állandóan” hallgatott a rádióban híreket (1946-ban csupán 282 ezer előfizető volt). Egy decemberi felmérés szerint a rádióhallgatók 50%-a külföldi állomásokat is hallgat (Nagy-Budapesten egy 1946. februári adat szerint ez az arány 80% volt), elsősorban híreket. 1947. május 1-én arra a kérdésre, hogy „Az utóbbi hetekben *leginkább* mivel töltötte szabadidejét?” a budapesti felvonulók 20,2%-a az „olvasás, újság” választ adta, 1,8%-a pedig a rádióhallgatást „választotta” (legkedvesebb szórakozásként 20,5, illetve 2,5% jelölte meg a két tevékenységet).³⁵⁰

E kutatások továbbá azt is mutatják, hogy melyek voltak azok a témák, amelyek annak ellenére sem érdekelték a befogadókat, hogy olvashattak, hallhattak róluk, illetve azt is, hogy mi és mennyire intenzív módon érdekelte őket. Az „érdektelen események” közé tartozott 1945-ben például az „iráni helyzet”, amely kapcsán a válaszoló 1000 nagy-budapesti 67,5%-a úgy válaszolt, hogy „nincs tájékozódva”. 1946 decemberének végén pedig arra a kérdésre, hogy „véleménye szerint mely országokban vannak még komolyabb elintézetlen problémái a világpolitikának?”, 31,4% meg sem kísérelt válaszolni.³⁵¹

Fontosabb kérdés azonban, hogy a sajtóból, rádióból, filmhíradóból szerezhető információk alapján hogyan ítélték meg a válaszolók a magyar békeszerződés esélyeit. Itt azt az állítást kockáztatnám meg, hogy jórészt a vágyaiknak megfelelő híreket „észlelték” a befogadók, miközben intenzíven követték a külpolitikai eseményeket, fordulatokat és az ezekkel kapcsolatos belpolitikai és hírlapi csatározásokat.

Mint köztudott, 1945 decemberében komoly hírlapi vita kezdődött arról a kérdésről, hogy Magyarországnak milyen esélyei lehetnek a béketárgyalások során. December 2-án megjelenő írásában *Dessewffy Gyula* (és nyomában sokan) a *Kis Újság*ban azt fejtegette, hogy lehetséges az etnikai határok elérése. Először *Révai József* reagált erre és bélyegezte veszélyesnek még a revízió gondolatának a felvetését is; ehhez csatlakozott januárban *Darvas József* a *Szabad Szóban* és *Horváth Zoltán* a *Népszavában*. Ugyanakkor a parasztpárti *Kovács Imre* (ugyancsak a *Szabad Szóban*) az etnikai álláspontot tartotta egyedül méltányolhatónak és képviselhetőnek. A *Kis Újság* Magyarország külpolitikai lépéseit is ennek megfelelően értékelte. 1945 végén a magyar–csehszlovák kapcsolatok kapcsán azt írta, hogy – a lakosságcserére – a megoldás a „nemzetközi megállapodáson alapuló” határmódosítás; a következő év áprilisában *Nagy Ferenc* moszkvai útja kapcsán a *Svenska Dagbladet* tudósításából idézett: „Moszkva jóindulattal fogadta a magyar kívánságokat a határookra és a szlovákiai kisebbség helyzetére vonatkozólag”. Itt azonban meg kell jegyezni, hogy a magyar politikusok általában is félreértették a szovjet álláspontot. *Rákosi Mátyás* például április 22-i békéscsabai beszédében úgy nyilatkozott: „...a magyar küldöttség [...] meg tudta értetni a Szovjetunió vezetőivel a magyar békecélokat, és meg tudta nyerni a békecélok érdekében a

³⁵⁰ Magyar Távirati Iroda Magyar Közvéleménykutató Szolgálat (MTI MKSZ), 1946/36. 2–3., Uo. 1946/43. 2–3., Uo. 1946/8. 4., Uo. 1947/9. 4., 6. (Kiemelés tőlem.) Levendel Ádám igen sok felmérést publikált, némelyikhez bevezetőt is mellékelve. Lásd Tallózás a Magyar Közvéleménykutató Intézet jelentéseiben (1945–1949). *Jel-Kép*, 1983/2. 123–131.; 3. 134–139.; 4. 109–117.; 1984//1. 108–116.; 2. 148–154.; 3. 86–96.; 4. 121–128.; 1985/1. 94–105.; 2. 148–158.; 3. 107–118. 4.; 142–158.; 1986/1. 148–157. A filmhíradóra vonatkozó adatsor helye: 1985/1. 99.

³⁵¹ MTI MKSZ, 1945/14. 11.; 1947/1. 6. – Az utóbbi kérdésnél „több terület is említhető” volt: a három leggyakrabban említett Spanyolország (18,7), Görögország (13,1) és a csehszlovák–magyar viszony (11,4%) volt.

nagy Szovjetunió jóindulatát.” Május 2-án a miniszterelnök hasonlóan fogalmazott a nemzetgyűlésben tartott külpolitikai beszámolójában. Az Erdéllyel kapcsolatos illúziók (amelyek minden pártot jellemezték) a Külügyminiszterek Tanácsa május 7-i állásfoglalása után is fennmaradtak, és ezért látogatott Washingtonba, Londonba és Párizsba magyar kormánydelegáció, illetve ezért vetette fel a békekonferencia augusztus 14-i plenáris ülésén a külügyminiszter, *Gyöngyösi János*, hogy Magyarország Romániától 22 ezer négyzetkilométernyi területet kapjon vissza – majd ezt az igényt 4 ezer négyzetkilométerre csökkentette.³⁵²

E hírlapi és politikai vitát, illetve a béke-előkészítés eseményeit természetesen élénken követték Magyarországon – és a közvélemény-kutatási adatok szerint a megkérdezettek ezeknek megfelelően alakították véleményüket. 1945 decemberében a trianoni határokat 37%-uk várta, valamilyen mértékű határkiigazítást 54,8%-uk; 1946 januárjában 29,1%-uk az előbbi variációt tartotta lehetségesnek, 63,2%-uk az utóbbit. Márciusban a (nagy?) budapestiek 72,1%-a, a vidékiek 77,6%-a várt határkiigazítást (trianoni határokat pedig 22,2, illetve 15,3%).³⁵³ 1946. június 18–19-én („a szokásos körülmények között”) Nagy-Budapesten azt kérdezték: „Gondolja-e, hogy a washingtoni tárgyalások eredményeképpen a magyar békeelőkészítő tervezet megértésre talál?”. A válaszadók I -e igennel felelt.³⁵⁴

Ennek az optimista felfogásnak – a fentiekkel összefüggésben – az alapja lehetett az is, hogy 1946 januárjának második felében Nagy-Budapesten a válaszolók úgy vélték: a háborús felelősség leginkább Romániát, „második helyen” Szlovákiát terheli, s Magyarország csak utánuk következik – viszont megelőzi Ausztriát és Horvátországot.³⁵⁵ Február 24-e és március 16-a között országos felmérésen tudakolták, hogy „Megérdemeltük-e már a békereményeink kedvező elbírálását?”. Az értelmiségi kategóriába soroltak 64,5%-a szerint igen; a „kispolgárok” 72,1, a „munkások” 72,7, a „földművesek” 88,7%-a ugyanígy vélekedett.³⁵⁶

Ez az illuzórikus változás lett semmivé 1946. augusztus végére, amikor a „közönség többsége a béketervezet kérdésében a hivatalos magyar állásfoglalással teljes mértékben vagy részben egyetért. Azok, akik egyáltalán vagy csak részben értenek egyet, úgy nyilatkoznak, hogy [...] néprajzi határokat kellett volna kérni [...]

A közönség közel I része a békekötés eredményeként trianoni vagy annál rosszabb határokat várt és csak kb. I-e mutatott ennél nagyobb bizakodást, főleg a szegényebb jövedelműek.”³⁵⁷

³⁵² Balogh 1975, 147–156., 276–289.

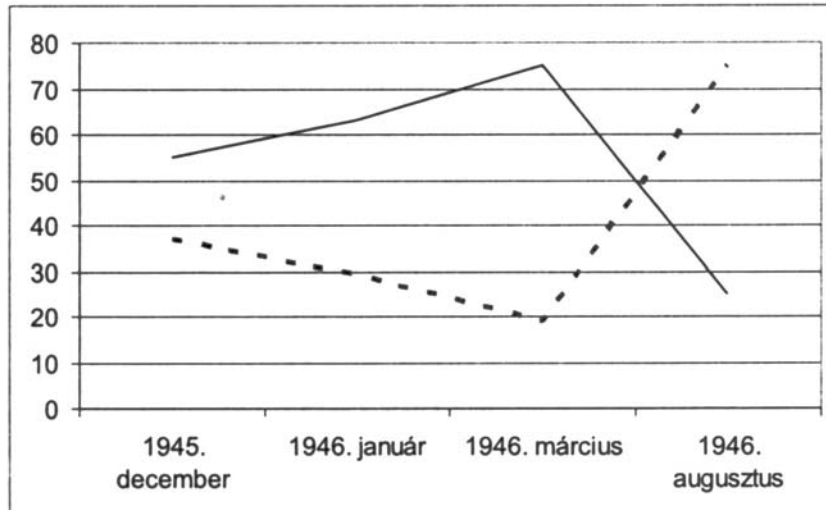
³⁵³ MTI MKSZ, 1946/12. 2.

³⁵⁴ MTI MKSZ, 1946/23. 2.

³⁵⁵ Ehhez hasonló álláspontot képviselt a *Kis Újság Osztott felelősség a Duna völgyében* c. írása is. Balogh 1975, 149.

³⁵⁶ MTI MKSZ, 1946/3. 5.; MTI MKSZ, 1946/12. 3.

³⁵⁷ MT MKSZ, 1946/32. 1–2.

A valamilyen mértékű etnikai revízióban bízók és a trianoni határokat várók aránya

Az 1946-os adatok azt mutatják tehát, hogy a közönség az öt rendkívül intenzíven érdeklő témákról szóló, sajtóban, rádióban, filmhíradóban megjelenő beszámolókat élénken követte, és a hírek stb. – vélhetőleg azért, mert vágyaival összhangban voltak – véleményét megerősítették és jelentősen befolyásolták. Azaz a befogadók azt hallották, „vették észre”, ami véleményükkel összhangban állt, ami pedig azzal ellentétes volt, azt – sokáig – kikerülték.³⁵⁸ Ez részben azt is jelentheti, hogy például a rendszeresen olvasott lapokat „másként olvasták”, mint a lapkészítők „írták”. Azaz az olvasat ellentétes is lehetett a közlő szándékával. Ezt a lehetőséget csak azért említem, mert Nagy-Budapesten, ahol többen olvasták például a *Népszavát* és a *Szabad Népet*, mint vidéken, 1945-ben is jelentős arányban bíztak abban, hogy Magyarország nem szorul a trianoni határok közé, és december és 1946 márciusa között még jelentősen nőtt is a valamilyen mértékű revízióban bízók aránya (49%-ról 72%-ra).³⁵⁹

A preferált és a közlő szándékaival ellentétes olvasatok kérdése talán még élesebben vetődött fel a második világháború időszakában. Mint köztudott, ekkor nemcsak a belpolitika „szűnt meg”, hanem a külpolitikai újságírás is irányított lett. Pontosabban a háborús propaganda – az első világháborús „tapasztalatok” birtokában – a külpolitikai gondolkodás megváltoztatására, részben a magyar–német szövetség támogatásának biztosítására stb. irányult. A rádió, a filmhíradó és az újságok jelentős része ebben a szellemben tudósított a hadieseményekről, az ettől eltérő álláspontok pedig csak burkolt formában jelenhettek meg, ami többek között a „sorok közötti olvasás” képességét kívánta meg a közönségtől. A második világháború után végzett (és ezért is korlátozott értékű) közvélemény-kutatások azt mutatják, hogy az olvasók érzékelték a lapok irányvonala közötti különbséget, és úgy emlékeztek, hogy 1944. március 19-e előtt a *Népszava* és a *Magyar Nemzet* objektív módon tudósított és a szövetségesek melletti álláspontot képviselt.³⁶⁰ Ehhez képest meglepő az 1944 márciusa első felében végzett közvélemény-kutatás leírása. Eszerint amikor a „...sajtó nagy része” azt hirdette, hogy „...a németek oldalán minden szövetséges köteles kitartani [...] Arra a kérdésre, hogy Finnország a

³⁵⁸ Legalábbis így magyarázható a jelenség a kognitív diszsonancia elmélete szerint.

³⁵⁹ Levendel 1984/4. 121–122.; MTI MKSZ, 1946/12. 2.

³⁶⁰ Ezeket az adatokat azért is fenntartással kell kezelni, mert jelentős lehetett e lapok 1945 után hirdetett önképének hatása az olvasók emlékeire.

magya szempontjából helyesen tenné-e, ha kilépne a háborúból, a *túlnyomó* többség azt válaszolta, hogy *igen!*

A következő kérdésre, hogy ez a lépés Magyarország sorsát előnyösen vagy hátrányosan befolyásolná-e, a *többség* azt válaszolta, hogy *előnyösen*. Ha a két kérdést együtt értékeljük, világosan kitűnik, hogy a névtelen polgár ezekben a kritikus napokban a *háború folytatása ellen* foglalt állást.³⁶¹

A felmérést végző *Harkai Schiller Pál* viszont egy évvel később általánosságban úgy értékelte a háborús évek alatti „lelki tömegfertőzöttséget”, hogy „a baj forrása az ellenállás meggyengülése, a cselekvési szabadság gúzsba kötése, a *tájékozottság beszűkítése*”.³⁶²

A közvélemény-kutatók és a szociálpszichológusok nem kérdőjelezték meg, hogy Harkai Schiller módszertani szempontból helyesen „járt el”, és hogy eredményei relevánsnak tekinthetők. Pedig – mint látszik – még az is kétséges, hogy az olvasók valóban az általa leírt módon dekódolták-e az üzeneteket, és emiatt az is igen bizonytalan, amit a lapok hatásáról írt.

Összefoglalás

Magyarországon a „hosszú 20. században” a befogadókat a nemzetközi élet eseményei közül – természetesen – nem csupán a háborúk érdekelték. A külpolitikai hírek iránti stabil és jelentős igény a 19. század végétől folyamatosan létezett – ami azonban (a már említett okok miatt) vélhetőleg nem jelentette az ilyen témák alapos ismeretét is. Erre nézve azonban semmilyen releváns forrással sem rendelkezünk, lévén 1945 előtt ilyen tárgyú közvélemény-kutatást nem végeztek. Így a szakirodalomban felbukkanó minden, a külpolitika iránti érdeklődésre vonatkozó megjegyzés pusztán spekuláció, amelyek forrása egy-egy kortárs véleménye.³⁶³ Néhány állítást azonban megkockáztathatunk. A 20. századi Magyarországra jelentős mennyiségben érkeztek külföldi hírek, a nagyvilágról szóló beszámolók, és ilyen „információkat” szépirodalmi művek, filmek, slágerek egyaránt hordoztak. Folyamatosan nőtt azoknak a köre, akiknek a világ-képére ezek a közvetített ismeretek egyáltalán hathattak: míg 1930 körül a népesség 20–30% lehetett rendszeres médiahasználó, arányuk az 1970-es években már 70–80% volt – ráadásul ez csupán az újságolvasókat, rádióhallgatókat és televíziónézőket jelenti. Ez a növekedés azonban nem jelentette az ismeretek hasonló mértékű gyarapodását.³⁶⁴ Ha ennek okait a médiahatás- és befogadás-elméletek felől közelítjük, akkor többféle magyarázatot kísérlelhetünk meg adni. Felhozható például, hogy az újságolvasó, a rádióhallgató és a televíziónéző stb. nem a konkrét információkat jegyzi meg, hanem az információk beállítására, (értelmezési) keretére figyel fel. (Ezt tapasztalták az 1974-es ifjúsági felmérés készítői.) Egy lehetséges magyarázat szerint az „egyén” a többséginek érzett véleményéhez alakítja saját álláspontját, és egy véleményt vagy a média alapján, vagy a környezet „nyomására” gondolhat többséginek. Ez utóbbival összefüggésben megemlíthető egyrészt, hogy véleményét nem csupán a média, hanem személyes tapasztalatainak összessége alakítja, másrészt az, hogy egyes teóriák szerint a média hatása többlépcsős, azaz a mikroközösségek úgynevezett véleményvezérei révén éri el az egyént. (Talán ezzel magyarázható a Harkai Schiller-féle 1944-es közvélemény-kutatás eredménye.) Lehet érvelni

³⁶¹ *Szemle a közvéleménykutatás hazai kezdeteiről. Közvélemény*, 1946. január, 15–16.

³⁶² Harkai Schiller 1945, 19. (Kiemelés tőlem.)

³⁶³ Lásd például Lukacs 1996, 163., 199.

³⁶⁴ Az információs paradoxon szerint „mindenütt több az információ, de kevesebb a tudás; több a kommunikációs csatorna, de kevesebb az interakció”. Lásd Mansell – Samarajiva – Mahan 2002.

azzal, hogy a befogadó csak azt hallja meg, veszi észre, ami őt érdekli, ami nem ellentétes a véleményével, illetve amit el tud helyezni valamilyen korábban kialakult értelmezési keretben. (Ez magyarázhatja a békeszerződéssel kapcsolatos 1945–1946-os optimizmust, valamint a médiahasználat és az információ-felvétel összefüggéseit.)

E médiahatás- és befogadás-elméletekben az a közös, hogy egyik sem illeszkedik a nagyhatású média koncepciójához, például ahhoz a feltételezéshez, amely szerint a média-inger automatikusan és egy meghatározott befogadói választ eredményez. Ennek (egyik) magyarázata a „média változó hatása”, azaz a média „hatalmáról” szóló elméletek egymást követő korszakai.³⁶⁵ A 20. században ugyanis a nagy és a kis hatalommal bíró média teóriái egymást váltogatták, és e változásnak megfelelően képzelték el például azt: miként hat a sajtó a külpolitikai gondolkodásra. A magyar szociológus *Dékány István* (*Karl Büchert* idézve) 1921-ben még ezt írta: „a tömeg nincs abban a helyzetben, hogy a ráható újságvéleménnyel szemben kritikai érzéket tanúsítson [... az újság] nemcsak az agyproletár vezetője, hanem [...] mindenkié”. Az újság ugyanis „véleménygépfegyver”, míg olvasója „gépies én”, aki a készen kapott véleményen nem töpreng, nincs is rá ideje, egyszerűen magáévá teszi.³⁶⁶ 1938-ban viszont már úgy érvelt: a kitágult világot már nem lehet átlátni, azért az ember szervezett informátorra, azaz a sajtóra szorul. A szerkesztőségek révén kiválogatott valóságselemek alkotják számára azt az egységes valóságot, amelyben megpróbálja önmagát elképzelni, amelyben megkísérli önmagát elhelyezni, amelyhez alkalmazkodni próbál. És bár nem nagy kritikus, de azért észreveszi a saját világa és a média világa közötti eltéréseket.³⁶⁷

Arra a kérdésre tehát, hogy a 20. században miként alakította a média a befogadók „külpolitikai gondolkodását”, az elméleti kérdéseken túl a forrásadottságok miatt (például nem ismerhető meg egy-egy hír összes olvasata) csak körülbelüli válaszok adhatók. Mindezek ellenére megkockáztatnám e hatás-befogadási folyamat általánosabb leírását. Eszerint a médiafogyasztók mindenkor szelektáltak a különféle események, pontosabban az azokról érkezett hírek között, s ennek során kiválasztották azokat, amelyek (szerintük) jelentős hatással vannak életükre vagy amelyek (például) megerősítették korábban kialakult véleményüket. Ezek általában olyan *médiaszövegek* voltak, amelyek a környezetük alapvető változásáról vagy a *normasértés magas fokáról* tudósítottak. Az így nyert információkat valamilyen értelmezési keretbe illesztették, és az ehhez kapcsolódó további beszámolókat is élénken követték, ennek megfelelően dolgozták fel. Az olyan eseményekről azonban, amelyek (gondolták) nincs hatással életükre, szinte semmit sem tudtak. Ezzel magyarázható mondjuk az, hogy 1966-ban a megkérdezettek 76%-a nem tudta, mi történt Ghánában, viszont 1983-ban 90%-uk tudott az európai rakétatelepítésről és az erről folyó tárgyalásokról. Ezek a példák ugyanakkor azt is mutatják, hogy bár a nagymértékű médiafogyasztás egyik legfontosabb oka mindenkor az informáltság iránti vágy, ám ez miért nem eredményez minden esetben és minden témáról való tájékozottságot.

³⁶⁵ McQuail 2003, 360–365.

³⁶⁶ Dékány 1921, 555.

³⁶⁷ Dékány 1938, 11.

Zeidler Miklós

A Nemzetek Szövetsége a magyar külpolitikai gondolkodásban³⁶⁸

A Nemzetek Szövetsége megszületése

Tanulmányunk alapkérdése: miként viszonyult Magyarország a Nemzetek Szövetségéhez? Pontosabban: hogyan tekintett a magyar politikai gondolkodás a világpolitika ezen új szereplőjére, hogyan alkalmazkodott hozzá a magyar külpolitika s miként próbálta meg felhasználni saját céljainak megvalósítására? Ahhoz, hogy e kérdésekre választ tudjunk adni, először tisztáznunk kell, mi is volt valójában a Nemzetek Szövetsége, s honnan eredt a „népszövetségi gondolat”.

Az európai uralkodók és szuverén államok közötti tartós béke megteremtésére a középkortól kezdődően nagy számban születtek tervek. Ezek érvrendszerében kezdetben a morális, vallási megfontolások domináltak, a felvilágosodás korától viszont fokozatosan a racionalitás és a közhasznúság szempontjai kerültek túlsúlyba.³⁶⁹

A képviseleti alapon létrehozandó, a pápaságtól független „világállam” projektumával először *Páduai Marsilius* lépett fel az 1324-re datált *Defensor pacis* c. úttörő művében. 1517-ben kiadott *Querela pacis* c. traktátusában *Rotterdami Erasmus* arra figyelmeztette kortársait, hogy még a legrosszabb béke is jobb bármilyen háborúnál, melyet mint a zsarnokság eszközét állította pellengérré. Ezért azt javasolta, hogy a fejedelmek közötti konfliktusok megoldását bízzák az egyház világi és rendi előljáróinak sorából választandó tanácsra. *Emeric Crucé* 1623-ban megjelent *Le Nouveau Cynée* c. művében a nemzetközi viták békés elintézését hirdetvén *Pürrhosz* király tanácsadóját, *Küneaszt* idézte fel, aki a háború hiábavalóságáról igyekezett meggyőzni urát. *Sully* hercege (Maximilien de Béthune) 1638-ban kiadott visszaemlékezéseinek 30. fejezetében tette közzé *Le Grand Dessein* c. vízióját, mely szerint a jövőben a 15 többé-kevésbé egyenjogú állam kooperatív közösségeként működő Európa közös hadsereggel védekezne külső ellenségeivel szemben, belső ellentéteit pedig tárgyalások révén oldaná fel.

Más tervek nem kimondottan elméleti alapon, inkább az aktuális politikai helyzetre reagálva, általában a fenyegető ellenséggel szembeni védekezés fontosságát hangsúlyozva szorgalmazták az erők egyesítését. Ilyenek voltak *Pierre du Bois* röpiratai az 1310 előtti és utáni években, melyek arra buzdították az európai fejedelmeket, hogy tegyék félre ellentéteiket és szövetkezzenek a Szentföld felszabadítására. A 16–17. században számos hasonló kísérlet történt a keresztény államok koalíciójának létrehozására az Oszmán birodalom ellen.

A modern európai államrendszer kiépülésének időszakából megemlítenéd az angol *William Penn* 1693-ban közzétett *An Essay toward the present and future peace of Europe by the Establishment of a Diet, Parliament or Estate* c. műve, mely egy évente vagy háromévente

³⁶⁸ A tanulmány elkészítését a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj és az Oktatási Minisztérium Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta.

³⁶⁹ A népszövetségi gondolat előzményeit vázlatosan áttekinti Walters 1952, 5–36. A nemzetközi béketörekvéseknek a klasszikus ókorig visszanyúló katalógusát adja Lloyd–Wynner 1944. A témáról magyarul ld. Székely 1998.

ülésező európai parlament felállítását indítványozta, valamint azt, hogy a fejedelmek között fellépő, a diplomácia eszközeivel meg nem oldható konfliktusokat egy, az államok arányos képviseletén felépülő és döntését titkos szavazással meghozó bíróság számolja fel. 1713-ban látott napvilágot *Charles-Irénée Castel de Saint-Pierre* abbé béketervének végső változata *Projet pour rendre la paix perpétuelle en Europe* címmel; ez az államok és fejedelmek közötti érdekütközések feloldását állandó döntőbizottságra kívánta bízni. Ennek szövegét *Jean-Jacques Rousseau* 1761-ben kivonatossan újraközölte, de annak üzenetét az abbé moralista argumentumaival szemben inkább érdekközpontú érveléssel igyekezett alátámasztani. *Jeremy Bentham* 1789-ben befejezett, de csak halála után, 1843-ban publikált műve (*A Plan for an Universal and Perpetual Peace*) már tisztán utilitárius alapon érvelt a tartós béke mellett. Szorgalmazta a potenciális konfliktusforrások kiküszöbölését – javasolta például a gyarmatok feladását és a hadseregek létszámának csökkentését –, a már meglévő viszályok ügyében pedig egy az államok képviselőit felsorakoztató, a nyilvánosság előtt működő bíróság döntését tartotta kívánatosnak. *Immanuel Kant* 1795-ben kiadott, *Zum ewigen Frieden* c. műve az államok függetlenségének és egyenjogúságának elvéből vezette le koncepcióját, mely az állandó hadseregek felszámolásával, a fegyveres intervenció eltörlésével és az államok közössége által létrehozandó nemzetközi alkotmány megszövegezésével alapjaiban kívánta megváltoztatni a nemzetközi politika rendszerét.

E projektumok azonban nem váltak realitássá, s inkább csak irodalmi előzményei voltak a 19. század folyamán fokozatosan létrejövő nemzetközi intézményrendszernek. A napóleoni háborúkat lezáró bécsi kongresszuson 1814–1815-ben két eltérő javaslat született a status quo őrzésére: *Claude Henri de Saint-Simon* és *Augustin Thierry* kétkamarás európai parlament felállításával kívánta tárgyalásos úton megszilárdítani az új európai rendet, ezzel szemben azonban az *I. Sándor* cár által elképzelt Szent Szövetség merev rendszere jutott érvényre. Az amerikai *William Ladd* 1840-ben kiadott *Essay on a Congress of Nations* c. munkájában egy olyan világszervezet létrehozását javasolta, amely magában foglalná a nemzetek parlamentjét és a szintén újonnan létrehozandó nemzetközi döntőbíróságot. A francia *Gustave de Molinari* a krími háborút követően 1857-ben szintetizálta a korábbi pacifista nézeteket és nemzetközi bíróság által hozott nemzetközi szankciók által kívánta fenntartani a békét. Ezek az egyre korszerűbb és egyre gyakorlatiasabb köntöst öltő eszmék a század végén nemzetközi tudományos és emberbaráti szervezetek konferenciáin, valamint több baloldali egyesület programjában is megjelentek. A Nemzetközi Jogi Intézet (1873) és az Interparlamentáris Unió állandó nemzetközi bíróság létrehozását szorgalmazta, a brit Fabian Society nemzetközi kormány felállítását sürgette, a Szocialista Internacionálé pedig a háború elítéléséről szóló nyilatkozat kiadására készült.

A 19. század lélekszámban, anyagi javakban és közösségi öntudatban gyorsan gyarapodó társadalmi felismerték a háború katasztrofális hatásait és az együttműködés áldásait, és több intézményes eszközt is kifejlesztettek a háború kiküszöbölésére, illetve a kooperáció előmozdítására. (E törekvés természetesen nem volt mindig sikeres.) Míg azonban a politika világát továbbra is a regionális érdekszövetségek uralták, a nemzetközi jog és a nemzetközi gazdasági, kereskedelmi és kommunikációs kapcsolatok terén jelentős előrelépés történt az egyetemesség irányába. A nemzetközi jog, amelynek kezdeteit *Hugo Grotius* 1625-ben kiadott *De iure belli ac pacis* c. műve jelzi, az 1870-es évektől jelentős részben a német *Johann Caspar Bluntschli* progresszív felfogásának köszönhetően egyre nagyobb léptekkel haladt a kodifikálás útján. Ennek fontos eredményeit rögzítették az 1899. és 1907. évi hágai konferencián elfogadott egyezmények, amelyek többek között megalapították a hágai Állandó Döntőbíróságot, továbbá intézkedtek a nemzetközi viták békés elintézéséről, a döntőbíráskodás gyakorlatáról és a hadijog egyes részleteiről.

Eközben sorban alakultak a nemzetközi társaságok és szervezetek különböző praktikus célokra. Az elsők között volt a Nemzetközi Duna Bizottság (1856), a Nemzetközi Vöröskereszt (1863) és a Nemzetközi Távközlési Unió (1865), melyeknek – természetesen – nem volt közvetlen hatásuk a nagypolitika kérdéseire.

Az első világháborút megelőző években a pacifizmus eszméje erőteljesen terjedt az európai közvéleményben, a diplomáciai köröket azonban nem hódította meg. *Theodore Roosevelt*, az Egyesült Államok volt elnök, az 1906. évi Béke Nobel-díj kitüntetettje, aki a négy évvel később, a díj átvételkor mondott beszédében azt javasolta, hogy a nagyhatalmak hozzanak létre egy hivatalos Békeligát, amely nem csupán az egymás közötti békét garantálja, hanem más fegyveres konfliktusoknak is elejét veszi. Ugyanebben az évben publikálta korábbi békepárti beszédeinek gyűjteményét *Léon Bourgeois* volt francia kormányfő *Pour la Société des Nations* címmel. (Bourgeois 1920-ban maga is Béke Nobel-díjat kapott a nemzetközi kapcsolatok előmozdításáért.)

Látható tehát, hogy a népszövetségi gondolat a századelőn minden vezető atlanti nagyhatalom közvéleményében nagy hatású szószólókra tett szert, s végigjárta az eszmei és kommunikációs előkészítés folyamatát. Áttörést azonban maga a négy éven át tartó pusztítás hozott. 1915 májusában Londonban megalakult a League of Nations Society *Herbert Asquith* miniszterelnök és *Edward Grey* külügyminiszter nyílt támogatásával. A következő hónapban Philadelphiában jött létre a League to Enforce Peace *William Howard Taft* volt elnök vezetésével. A Liga 1916. májusi nagygyűlésének szónoka a republikánus *Henry Cabot Lodge* és a demokrata *Woodrow Wilson* volt. 1917 augusztusában *XV. Benedek* pápa (*Giacomo della Chiesa*) adott ki békefelhívást a hadviselő felekhez, melyben a fegyverzetcsökkentés és a kötelező nemzetközi bíraskodás mellett foglalt állást.

S ahogy folytatódott a háború, úgy szaporodott a népszövetségi gondolat híveinek száma a korábban inkább elzárkózó diplomaták és politikusok körében is. Olyannyira, hogy 1919 januárjában, a párizsi békekonferencia megnyitása idején, a győztes hatalmak delegációiban már jelentős többségben voltak. Felismerték, hogy az egyszerre konzultatív és defenzív szervezet alkalmas arra, hogy viszonylag csekély kompromisszumok árán érvényesíthessék legfontosabb hadicéljaikat, s ehhez megszerezzék saját közvéleményük támogatását. Úgy tűnik tehát, hogy elsősorban nem a pacifizmus, hanem inkább a (potenciális) agresszor legyőzése és elszigetelése, valamint az új világrend védelme állt annak a politikai szándéknak a hátterében, amely végül – 1919 júniusában – a Nemzetek Szövetsége létrehozásához vezetett. Más szóval: a példátlan emberi és anyagi veszteséget okozó háború kellett ahhoz, hogy a győztes hatalmak vezetői létrehozzák a béke és a nemzetközi együttműködés intézményrendszerét.

Az alapítók azonban – „természetesen” – kettős játékot űztek. Miközben ugyanis a békepolitika és a széles körű kooperáció hangsúlyozásával az erre fogékony közvélemény megnyerésére törekedtek, s ezzel mintegy a humanizmus és a progresszió zászlóvivőiként léptek fel, a klasszikus hatalmi politika folytatásáról sem kívántak lemondani. Igyekeztek megőrizni korábban megszerzett hatalmi pozícióikat, hogy világpolitikai befolyásuk szükség esetére továbbra is működőképes maradjon. Az egyes hatalmak ezért egyéni érdekeiket is igyekeztek érvényesíteni az immár a Nemzetek Szövetségével kiegészülő új világrendszer körvonalazása idején.

Az Egyesült Államok részéről *Wilson* és *Edward Mandell House* a békecélok között az első helyre tette a Nemzetek Szövetsége létrehozását. Ám e szándék mögött nem csupán a liberalizmus pacifista és emberbaráti eszméi sejlettek föl, hanem az a törekvés is, hogy a vitathatatlanul a nagyhatalmak sorába emelkedett Egyesült Államok nagyobb beleszólást

kíván magának a világpolitika – s főleg az európai ügyek – intézésébe. Washington egyszersmind azt is kikötötte, hogy nem csorbulhat a száz éve érvényben lévő Monroe-doktrína alapján gyakorolt latin-amerikai befolyása. Wilson az Egyezségokmányban kívánta rögzíteni a nemzeti kisebbségek újonnan kodifikált jogait, ám e kérdésben az amerikai küldöttség vezetőinek véleménye erősen megszlott.

Nagy-Britanniában a *Walter Phillimore* báró vezette bizottság dolgozott a világszervezet projektumán. Javaslatára szerint a nemzetközi vitákban nemzetközi döntőbírósnak vagy az aláíró hatalmak konferenciájának kellene ítéletet hoznia, aminek ellenszegülés esetén közös politikai – és esetleg katonai – nyomással szereznek érvényt. A párizsi brit delegációban *Robert Cecil* és *Jan Christiaan Smuts* a népszövetségi gondolat őszinte híve volt, s őket támogatta az amerikaiak kedvét kereső *Arthur Balfour* külügyminiszter is, míg *David Lloyd George* kormányfőt kevésbé érdekelte a Nemzetek Szövetsége. Valamennyien egyetértettek azonban abban, hogy Nagy-Britanniának meg kell őriznie gyarmati pozícióit és – lehetőség szerint – hagyományos európai egyensúlyozó szerepét.

Franciaországban a Bourgeois-bizottság dolgozott a népszövetségi terveken. A kormánypolitikusokat – a *grandeur* és a *sécurité* hagyományának megfelelően – elsősorban a kontinentális hegemonia megszerzésének szándéka, illetve a várható német reváns elleni biztonság igénye motiválta. A francia javaslatban ennek megfelelően nagy hangsúlyt kapott a nemzetközi vezérkar által irányítandó haderő felállítása. Párizs erőteljesen törekedett arra is, hogy a világszervezet ne akadályozza nyugati és keleti szövetségi rendszerének kiépítésében.

A feltörekvő regionális hatalmak – Olaszország és Japán – nagyhatalmi státuszuk elismertetését várták attól, hogy a népszövetségi rend irányító csoportjába nyertek besorolást. Mindkét állam a kirajzásban és az új kolóniák, befolyási övezetek megszerzésében látta egyre több gondot okozó népességfőlöslege levezetésének lehetőségét. Olaszország Közép- és Délkelet-Európában kívánt gazdasági és politikai pozíciókra szert tenni, és részt kért magának a népszövetségi mandátumterületek elosztásakor. Japán a Távol-Keleten igyekezett terjeszkedni, s remélte, e törekvését honorálják majd a nagyhatalmak, ha építő jellegű munkát vállal a Nemzetek Szövetségében.

Ezek az eltérő szándékok természetesen olykor szembe is állították a győztes államokat, de az ellentétek dacára az alapelvekben egyetértés mutatkozott: a Nemzetek Szövetsége feladata lett a viszályok békés elintézésének előmozdítása, illetve a békebontó elleni közös fellépés, a fegyverzetkorlátozásról való gondoskodás és a nemzetközi szerződések közzétételének ellenőrzése. Ezekben az alapokon – igaz, hosszas munkával és elsősorban House és Cecil kodifikációs és közvetítői tehetségének köszönhetően – már létre lehetett hozni azt a kompromisszumot, amely végül valamennyi delegáció számára kielégítő volt. Franciaországnak le kellett mondania a közös népszövetségi haderőről, Nagy-Britannia tudomásul vette, hogy a kontinentális egyensúly fenntartásán már nem öröködhöz egymaga, az amerikaiak felismerték, hogy az európai hatalmi kérdésekre nem lesz számottevő befolyásuk. Olaszország és Japán pedig tudomásul vette, hogy sem a mandátumok igazgatásában, sem a népszövetségi apparátusban nem kaphat olyan szerepet, mint a britek és a franciák. Wilson szomorúságára a kisebbségvédelmi rendelkezések végül kimaradtak az Egyezségokmányból; e kérdés szabályozására a nagyhatalmak később külön szerződést kötöttek az újonnan alakult, illetve megnagyobbodott államokkal. Mindennek eredményeként a békekonferencia plénuma 1919. április 28-án elfogadta a genfi székhelyű Nemzetek Szövetsége 26 cikkelyből és két függelékkel álló Egyezségokmányát.³⁷⁰

³⁷⁰ Az Egyezségokmány megszövegezésének történetéhez ld. Walters 1952, 28–38. Scott 1973, 15–39.

Ez többek között rendelkezett a világszervezet operatív testületként működő Tanács összetételéről (4. cikkely),³⁷¹ célul tűzte ki, hogy a tagállamok a nemzetbiztonság és a nemzetközi kötelezettségek által még megkívánt legalacsonyabb mértékig szereljék le hadseregüket (8. cikkely), leszögezte, hogy a Nemzetek Szövetsége tiszteletben tartja és a külső agresszióval szemben megvédi a tagállamok függetlenségét és integritását (10. cikkely), jogot adott a tagállamoknak arra, hogy felhívják a Közgyűlés vagy a Tanács figyelmét „a nemzetközi viszonyokat érintő minden oly körülményre, mely azzal fenyeget, hogy megzavarja a békét vagy a nemzetek között a jó egyetértést, amelytől a béke függ” (11. cikkely). A tagállamok kötelezték magukat arra, hogy vitáikat választott bíróság vagy a Tanács segítségével rendezik, s csak akkor kezdenek háborút, ha e békés egyeztetés nem vezet eredményre; ellenkező esetben a tagállamoknak közösen kellett fellépniük az agresszorral szemben (12–13., 15. cikkely). Ezt az önmérsékletet, illetve kötelezettséget a 16–17. cikkely – bizonyos korlátozásokkal – arra az esetre is kikötötte, ha a nemzetközi vizsálynak legalább egyik érintettje nem volt tagja a világszervezetnek. Az Egyezségokmány arra kötelezte a Tanácsot, hogy vesse meg egy új törvényszék, az Állandó Nemzetközi Bíróság alapjait, amely minden nemzetközi vitában illetékes lesz, továbbá szakvéleményt ad a Nemzetek Szövetsége által elé terjesztett kérdésekben (14. cikkely). A diplomácia nyilvánosságát szolgálta az az előírás, mely szerint minden tagállam köteles volt letétbe helyezni új nemzetközi szerződéseit a Nemzetek Szövetségénél, amelynek viszont ezek közzétételéről kellett gondoskodnia (18. cikkely). Preventív célokat szolgált a 19. cikkely, amely felhatalmazást adott a Közgyűlésnek, hogy eljárjon a világbékét fenyegető politikai viszonyok felszámolása érdekében. Az új békerendszer megszilárdítása és a Nemzetek Szövetsége szerepének növelése érdekében a 20. cikkely kimondta, hogy az Egyezségokmány visszamenőleg és a jövőben is hatálytalanít minden olyan, vele ellentétes nemzetközi megállapodást, amely a tagállamok között született, illetve születik. Ugyanakkor érvényben maradtak a béke fenntartására irányuló, már létező nemzetközi megállapodások – az Egyesült Államok szándékainak megfelelően külön is kiemelve a Monroe-doktrína (21. cikkely). A 22. cikkely úgy rendelkezett, hogy a gyarmati fennhatóság alól kikerült, de önmagukat még kormányozni képtelen területek népszövetségi felhatalmazás alapján átmeneti valamely nagyhatalom igazgatása alá kerülnek. Az egyezségokmány végül állást foglalt az emberi jogok érvényesítése, a kereskedelem szabadsága és a hatékony egészségügyi szabályok világméretű elterjesztése mellett, ugyanakkor elítélte a gyermek-, leány- és ópiumkereskedelmet, s népszövetségi ellenőrzés alá helyezte a békét fenyegető fegyver- és lőszerkereskedelmet (23–25. cikkely).³⁷²

Amikor a Nemzetek Szövetsége 9 hónap múlva, 1920. január 10-én, a versailles-i békeszerződés életbe lépésével nemzetközi jogi értelemben is megszületett, új szereplő jelent meg a világpolitikában. A Genfben berendezkedő világszervezet célja a béke megőrzése és a komplex nemzetközi együttműködés előmozdítása volt. Ehhez a nemzetközi viták békés elintézése, a nemzetközi bíraskodás szerepének növelése, valamint a széles körű gazdasági, munkaügyi, kulturális, egészségügyi és menekültügyi kooperáció révén kívánt eljutni. A

³⁷¹ Az Egyezségokmány szerint az öt győztes nagyhatalom a Tanács állandó tagja lett, további négy ideiglenes tagot pedig a Közgyűlésnek kellett megválasztania minden évben. Mivel az Egyesült Államok végül nem csatlakozott a Nemzetek Szövetségéhez, az állandó tagok száma 4-re csökkent, az ideiglenes tagok száma viszont 1923-tól 6-ra emelkedett. 1926-ban, amikor Németország belépett a világszervezetbe és ötödikként mindjárt a Tanácsnak is állandó tagja lett, az ideiglenes tagok száma 9 főre, majd 1933-tól 10 főre nőtt.

³⁷² A későbbi módosítások nem érintették alapjaiban az Egyezségokmány rendelkezéseit.

Nemzetek Szövetsége feladata volt ezenkívül az első világháborút követően megkötött nemzetközi kisebbségvédelmi szerződések szavatolása, ellenőrzése is.

Az első világháborút lezáró és az új korszak világpolitikai kereteit – és a stratégiai szempontok alapján megvont új államhatárokat – rögzítő párizsi békerendszer szigorú és meglehetősen merev szerkezetében tehát a rugalmas elemet a Nemzetek Szövetsége, illetve a népszövetségi eszme jelentette. S mindazok az államok, amelyek azonosulni tudtak e célokkal, illetve részt kívántak vállalni e feladatokból, a már felvett tagállamok egyetértése esetén csatlakozhattak a világszervezethez.

Magyarország csatlakozása

Ha most visszatérünk e tanulmány alapkérdéseihez, s megvizsgáljuk, mennyire harmonizált a népszövetségi gondolat a Magyarországon uralkodó politikai eszmékkel, s hogyan volt beilleszthető a Nemzetek Szövetsége – új békerendszer szülőtte és őrzője – a párizsi békerend kárvallottjává lett, azt kárhoztató Magyarország külpolitikai kalkulációiba, első ránézésre azt mondhatjuk: bajosan. S valóban: Magyarországot sem a népszövetségi gondolatot tápláló progresszív eszmék, sem a Nemzetek Szövetségének a győzteseket favorizáló célkitűzései nem hozták közel a világszervezethez. Az utolsó másfél évszázadban a felvilágosodás, a liberalizmus, a baloldaliság és a nemzetköziség mezében jelentkező progresszió sohasem tudott meghatározóvá válni a magyar politikai gondolkodásban, ráadásul a Nemzetek Szövetsége akkor vált valóságos intézménnyé, amikor Magyarország – a forradalom-ellenes hangulatok csúcspontján – a legkevésbé volt fogékony az ilyesmire. A nemzetek közötti együttműködési együttműködés eszméje szakítani kívánt a természetlennek ítélt nacionalizmussal, miközben Magyarországon ekkoriban éppen ez volt az alapvető, a külpolitikát is meghatározó eszmei-politikai áramlat. Jó száz évre visszamenőleg a nemzeti gondolat jegyében „működött” Magyarország, s az ez idő alatt szerzett tapasztalatok – a magyar-osztrák viszony, a nemzetiségi kérdés, a vámháborúk, a világháború és végül a trianoni békeszerződés – éppenséggel nem az államok, nemzetek közötti megértés diadalát, hanem sokkal inkább a nemzeti kérdés konfliktusos voltát bizonyították a magyar szemlélő előtt.

Másfelől azonban tekintetbe kellett venni azt a tényt, hogy a diplomácia világában döntő fontosságú a jelenlét – és lehetőség szerint a részvétel. A magyar külpolitika irányítói felismerték, hogy a világszervezettől való távolmaradással az ország éppen attól a lehetőségtől fosztaná meg magát, hogy visszatérjen az elismert államok közösségébe és jelen legyen az őt is érintő döntések megszületésénél. A Nemzetek Szövetsége mint új intézmény a világ minden független állama számára felkínálta ezt az esélyt, amivel a legtöbben élni is kívántak.

A kisállamok számára a népszövetségi tagság szinte csak előnyöket kínált: fórumot biztosított számukra, lehetőséget teremtett arra, hogy „közel kerüljenek” nagyhatalmakhoz, pontosabb képet nyerhettek a világpolitikai eseményekről és folyamatokról és – nem utolsósorban – a szervezeten belül formailag egyenjogúságot élveztek. Nehézséget okozott viszont – főként a tengerentúliaknak – a nagy távolság és a tagdíjakból, illetve a kiterjedő diplomáciai tevékenységből fakadó többletköltség.³⁷³

³⁷³ Az európai kis államok háború utáni konszolidálódásukat követően 1923-ig valamennyien csatlakoztak a Nemzetek Szövetségéhez (az inkább ázsiai Törökország csak 1932-ben), s csak 1938-ban kezdődött meg az a folyamat melynek során többen (Etiópia: 1936, Ausztria: 1938, Albánia, Csehszlovákia, Magyarország, Spanyolország, Törökország: 1939, Románia: 1940) – a tengelyhatalmak nyomására – távoztak a világszervezetből. A latin-amerikai államok esetében

De még a nagyhatalmak is csak ritkán engedhették meg maguknak azt a luxust, hogy kimaradjanak. A nagyhatalmak a Nemzetek Szövetségének megjelenésében jobbra nehézséget láttak. A politikai nyilvánosság akadályozta a hagyományos, „klasszikus” diplomácia érvényesülését, a korábbinál jóval nagyobb számban nyilvánosságra került problémák előtt nem zárkózhattak el, ugyanakkor a népszövetségi konfliktuskezelés újabb és újabb kudarcaiért is nekik kellett viselniük a felelősséget, hiszen az operatív működésért felelős Tanácsban ők voltak az állandó tagok. Közvetett módon azonban előnyt kínált számukra az a lehetőség, hogy egyes politikai ígérek teljesítését vagy kényes problémák elintézését Genfben irányíthatták át, a népszövetségi reprezentáció keretei között pedig újra és újra nyilvánvalóvá teheték nagyhatalmi státuszukat. Csupán az Egyesült Államok választotta ezt az utat, mivel Wilsonéknak nem sikerült meggyőzniük a törvényhozókat arról, hogy a politikai és anyagi téren vállalt amerikai kötelezettségek egyensúlyban lesznek a várható nyereséggel.³⁷⁴ Még a kiközösített hatalmak, Németország és a Szovjetunió is hamarosan a világszervezetbe igyekeztek – azon az áron is, hogy ez ellentétes volt a Nyugat imperializmusát vádoló kampányszólamaikkal.³⁷⁵ Azok a nagyhatalmak pedig, amelyek később elhagyták a Nemzetek Szövetséget (Japán és Németország 1933-ban, Olaszország 1937-ben), azért távoztak, mert a világszervezet akadályozta őket önkényes terjeszkedési törekvéseikben.

Mindezt 1920 elején természetesen még nem lehetett látni, az azonban kétségtelen volt, hogy Genf fontos szerepet fog játszani a világpolitikai folyamatokban. Felvetődött tehát a kérdés, Magyarország is kérje-e felvételét a szervezetbe, segíti-e ez külpolitikai érvényesülését, egyensúlyban vannak-e a népszövetségi tagságból fakadó kötelezettségek az általa kínált előnyökkel.

Nos, ami az Egyezségokmányt illeti, Magyarország számára a 8., 10., 11. és 19. cikkelye hordozott különösen érdekes tartalmat. A 8. cikk a béke fenntartásának követelményeként tételezte a minimálisan szükséges szintig történő kölcsönös lefegyverzést, amit a leszerelt Magyarország természetesen támogatott, hiszen ha ez az elv a gyakorlatban is érvényesül, a szomszéd államok sokszoros (korabeli számítások szerint az 1920-as években mintegy 15-20-szoros) fegyveres túlereje nem nehezedett volna rá oly nyomasztóan. A 10. cikk „a Szövetség valamennyi tagjának területi épségét és jelenlegi politikai függetlenségét” védte meg. Ez Magyarországnak rövid távon előnyös volt, mivel így az önvédelemre is alkalmatlan saját hadseregén kívül külső támadás esetén a tagállamok segítségére is számíthatott. Hosszabb távon azonban megnehezítette a revízió érvényre jutását, hiszen ez szükségképpen egyes

nagyobb volt a fluktuáció: Mexikó, Argentína és Ecuador elvi okokból több mint 10 éven át távol maradt, Brazília pedig 1926-ban kilépett, mivel a Nemzetek Szövetsége nem volt hajlandó nagyhatalomként elismerni. Mások anyagi megfontolásokból és a világpolitikai ügyekből való kiszorulásuk miatt hagyták el a világszervezetet. A sort Costa Rica nyitotta meg 1925-ben, s 1935–1939 között további 8 ország követte a példáját

³⁷⁴ 1919–1920-ban Wilson és a Nemzetek Szövetségébe való belépést ellenző izolacionisták is hatalmas országos kampányt folytattak. A demokrata többségű Képviselőház elfogadta a ratifikációt, a republikánus vezetésű Szenátusban azonban nem sikerült megszerezni a minősített többséget. 1920. március 19-én a szenátorok 49:35 arányban megszavazták ugyan, hogy bizonyos feltételek esetén az Egyesült Államok csatlakoznék a világszervezethez, ám ez 60% alatti eredmény nem volt elegendő a minősített többséghez. A feltétel nélküli csatlakozás hívei – a 35 közül 23-an! – pedig nem voltak hajlandók kompromisszumot kötni. Ld. Gibbons 1992, 12–13. Walters 1952, 69–71.

³⁷⁵ A Szovjetunió számára a végső lökést Németország (és Japán) kilépése adta meg. A Szovjetunióknak ugyanis nem voltak szövetségesei, csupán semlegességi paktumokat tudott kötni, s e helyzetben a 10–11. cikkelyben rögzített népszövetségi garanciák fontosak lettek Moszkva számára. Ld. Walters 1952, 579.

államok területi integritása ellen irányult volna. A 11. cikk lehetővé tette, hogy a tagállamok felhívják a szervezet figyelmét „a békét vagy a nemzetek között a jó egyetértést” fenyegető nemzetközi viszonyokra. Mivel a magyar külpolitika a hamarosan megalakuló kisantant magyarellenességét, de lényegében magát a trianoni szerződést is ilyen békét fenyegető állapotoknak tartotta, e cikkelyre is gyakran hivatkozott. A legnagyobb reményeket a 19. cikk iránt táplálta Magyarország: ez jogot adott a Közgyűlésnek arra, hogy felhívja „a Szövetség tagjait az alkalmazhatatlanná vált szerződéseknek és olyan nemzetközi állapotoknak újabb megvizsgálására, amelyeknek fennmaradása a világbékét veszélyeztethetné”. E szakasz – nemcsak magyar értelmezés szerint – lehetőséget adott akár a békeszerződések nemzetközi jogi és diplomáciai úton történő felülvizsgálatára, módosítására. Am nehézséget jelentett, hogy e revíziót minden érintett egyetértésével kellett volna megvalósítani, ami a győztes nagyhatalmak és kis szövetségeseik számára nem csupán önnön tévedésük beismerését, tehát komoly presztízsveszteséget, hanem szükségképpen hatalmi pozícióik meggyengülését is jelentette volna.

A népszövetségi tagság a határon túlra szorult magyar kisebbségek védelme szempontjából is előnyökkel kecsegtetett. Az Egyezségokmány – mint arra már utaltunk – nem rendelkezett a nemzetiségek jogairól, a Nemzetek Szövetsége azonban szavatolta azokat a nemzetközi szerződéseket, amelyek – többek között – az elcsatolt magyarság jogainak védelméről is gondoskodtak.³⁷⁶ A kezdeményezés a győztes nagyhatalmak oldaláról indult ki, s azt célozta, hogy az első világháborút követő határváltozások nyomán idegen közhatalom alá került nemzeti és vallási kisebbségek harmonikusan integrálódhassanak a többségi társadalomhoz. Ami Magyarország szomszédait illeti, Ausztriában a saint-germain-i békeszerződés, Csehszlovákiában, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban és Romániában pedig a Szövetséges és Társult Hatalmakkal megkötött külön kisebbségvédelmi szerződések biztosították az érintetteknek az egyéni kisebbségi jogokat – a hagyományos liberális felfogás alapján – azonos elvi alapokon, jelentős részben azonos szöveggel, de a helyi sajátosságokra is tekintettel. Aláírásukra 1919. szeptember 10. és december 9. között került sor, a Nemzetek Szövetsége 1920–1921-ben vonta őket saját garanciája alá, ettől fogva a Tanácsnál lehetett panaszt tenni a szerződések megsértése esetén.

Mindez azt jelentette, hogy a világszervezet mint a politikai konzultáció világfóruma és a nemzetközi válságkezelés legfelsőbb intézménye fontos szerepet játszhat majd a magyar állami függetlenség megőrzésében, valamint a kibontakozó revíziós külpolitika mindhárom törekvése: a méltányos határmódosítás, a fegyverkezési egyenjogúság, és a hatályos kisebbségvédelem elérésében. Miközben tehát a magyar diplomácia a legkülönfélébb módokon kereste a háború elvesztéséből fakadó károk csökkentésének lehetőségét – a román–magyar perszonalunió ötletétől, határmódosítást célzó magyar–francia titkos tárgyalásokon, a Szovjet-Oroszország elleni intervencióban való részvétel felajánlásán, a német szélsőjobboldali körökkel együtt végrehajtandó, Ausztria, Csehszlovákia és Románia elleni hadjárat tervén át egészen a nyugat-magyarországi fegyveres ellenállásig – egyre világosabban ismerte fel, hogy számottevő katonai erő és szövetségesek híján először integrálódnia kell a nemzetközi rendszerhez.

Ennek megfelelően a külpolitikában járatosabb körök a világszervezethez való csatlakozás mellett foglaltak állást, a kormány pedig már 1920. február 12-én – egy hónappal a Nemzetek Szövetsége formális megalakulása után – kilátásba helyezte, hogy a békeszerződés aláírását

³⁷⁶ A népszövetségi kisebbségvédelemről kitűnő nemzetközi jogi szempontú elemzést ad Szalayné 2003, 34–148. A kérdés magyar vonatkozásaihoz ld. Zeidler 2003.

követően azonnal csatlakozik a világszervezethez.³⁷⁷ Április 18-án, a magyar közönség külpolitikai ismereteinek bővítését és a külföldi közvélemény magyar ügyekről való felvilágosítását célul tűző Magyar Külügyi Társaság alakuló ülésén *Apponyi Albert* gróf elnök, a párizsi békekonferenciára kiküldött magyar delegáció vezetője szintén a Nemzetek Szövetségéhez való közeledést szorgalmazta. *Bethlen István* gróf kormánya 1921. május 23-án hivatalosan is kérte Magyarország felvételét a Nemzetek Szövetségébe, a tárgyalások folytatásával pedig – nyilván az előzményekre való tekintettel – Apponyit bízta meg, jóllehet a néhány héttel korábban a világszervezet mellett akkreditált genfi magyar titkárság szerint népszövetségi berkekben a franciabarátnak vélt *Teleki Pál* grófot szívesebben fogadták volna.³⁷⁸

Ám szeptemberben, a Nemzetek Szövetség évi rendes Közgyűlésének idején, Magyarország felvétele kilátástalan volt. A kisantant-államok elleneztek a magyar belépést, a remélt támogatók közül pedig Olaszország és Bulgária sem lelkesedett az ötletért. Apponyi hiába tárgyalt a legbefolyásosabb francia politikusokat, őket sem sikerült megnyernie. Magyarországgal szemben az volt a fő kifogás, hogy nem teljesíti a trianoni békeszerződés rendelkezéseit, hiszen nem szerelte le hadseregét, az elcsatolt nyugat-magyarországi területeket (Burgenlandot) pedig nem adta át Ausztriának. *IV. Károly* trónigénye – és az a tény, hogy Magyarország a tavaszi királypuccsot követően sem hajtotta végre a trónfosztást – szintén neheztelésre adott okot; különösen a kisantant számára, amely úgy ítélte meg, hogy a trianoni békeszerződést el nem ismerő Károly esetleges restaurációja nyílt támadás lenne az új békerendszer ellen. E fenntartások nem is voltak alaptalanok, s Apponyi szeptember 24-én – hogy elkerülje a nyílt elutasítást – a magyar felvételi kérelem tárgyalásának elhalasztását kérte.³⁷⁹

1922 tavaszán már kedvezőbb volt a nemzetközi széljárás. Népszövetségi körökben elismeréssel nyugtázták, hogy a Nemzetgyűlés még az előző év végén törvényt hozott a trónfosztásról, a kormány pedig nemzetközi konszenzussal zárta a nyugat-magyarországi kérdést. Lassan megmutatkoztak a magyarországi konszolidáció első eredményei is. Általában jó visszhangot keltett a kormány kiegyezése a szociáldemokratákkal és fellépése a szélsőséges politikai mozgalmakkal szemben. Magyarország javuló megítélését látván a Bethlen-kormány megújította csatlakozási kérelmét, ám erre elő kellett készíteni a hazai közvéleményt is, amely nagyon is bizalmatlan volt a világszervezet iránt.

A két szélsőséges értelmezés közül Magyarországon a legtöbben *Raymond Poincaré* francia köztársasági elnök szavait tartották hitelesnek, aki a Nemzetek Szövetségét diadalmas túlzással egyszerűen a „győztesek klubjának” nevezte, míg a wilsoni felfogást – miszerint a világszervezet „a világon az első őszinte kísérlet az örök béke biztosítására” – porhintésnek vagy egyszerű naivitásnak tekintették.³⁸⁰ *Nagy Elek* (berei) budapesti ügyvéd – akinek egész irodalmi munkássága a szabadkőművesség elleni harc és a magyar társadalom turanizálása jegyében állt, s aki csak névrokona volt *Nagy Elek* (verseghy) diplomatának, a később a Nemzetek Szövetsége mellett akkreditált genfi követnek – például egyenesen a „fajzsidószabadkőművesség” mesterkedésének állította be a népszövetségi eszmét. Maga a

³⁷⁷ Magyarország népszövetségi felvételének történetéhez ld. Ormos 1957.

³⁷⁸ Uo. 233–239.

³⁷⁹ Uo. 238–248.

³⁸⁰ Megfontolandó az a vélemény, hogy amennyiben Wilson is érdekszövetségként és nem afféle önzetlen, emberbaráti szervezatként mutatja be a Nemzetek Szövetségét, az Egyesült Államok csatlakozása sem maradt volna el. Vö. Scott 1973, 49.

világszervezet pedig szerinte „úgy mai rendelkezéseinek keletkezésében, mint eszközei és céljaira nézve, merőben zsidó-szabadkőműves alkotás és Magyarország mai helyzete a nemzetközi fajzsidó-szabadkőművesség szándékos és céltudatos munkájának eredménye”.³⁸¹

De még a népszövetségi gondolat olyan elvi támogatói is, mint *Irk Albert* nemzetközi jogász, bizonytalanok voltak abban, hogy vajon a világszervezet a gyakorlatban képes lesz-e megfelelni magasztos célkitűzéseinek. A Nemzetek Szövetségéről 1921-ban kiadott könyvének még 1920 januárjában, tehát a világszervezet megszületésével egy időben írt előszavában úgy vélte, még nem lehet tudni, hogy a világszervezet „csak az első állomás a tökéletesebb államközi organizáció felé vagy hozzáférhetetlen börtön a legyőzött népek rabbilincsekbe verésére”.³⁸² Kollégája, *Polner Ödön*, 1922-ben már élesen bírálta az alapító államoknak az Egyezségokmányból kiolvasott diszkriminatív szándékait, egyszersmind a békeszerződések azonnali revízióját sürgette. Mint írta: „A Nemzetek Szövetsége, amely biztosítja a [béke]szerződéseknek joggal, az igazsággal és az egyenlőséggel oly nagy ellentétben álló rendelkezéseit [...] ilyen előzmények után, ilyen szándékokkal és ilyen részrehajlással nem lehet békeszövetség és nem biztosíthatja a tartós békét”.³⁸³

Mindenesetre, amikor Bethlen miniszterelnök 1922. május 8-i debreceni beszédében áttekintést adott a magyar külpolitikai rövid távú céljairól – a gazdasági egyenjogúság helyreállításáról, a háborús jóvátételről szóló döntés elodázásáról, a magyar kisebbségek megvédéséről és a magyar belügyekbe való beavatkozás megszüntetéséről –, ezek mind szorosan kapcsolódtak a Nemzetek Szövetségéhez.³⁸⁴

A Nemzetek Szövetsége angol főtitkára, *Eric Drummond*, augusztus 2-án értesítette *Bánffy Miklós* gróf külügyminisztert, hogy a Közgyűlés tárgyalni fogja Magyarország felvételének kérdését. A magyar kormányt ezúttal Bánffy képviselte Genfben, mivel Apponyi és Teleki szereplése a királypuccsok idején tanúsított magatartásuk miatt nem jöhetett szóba. Bánffynak külföldön is jó volt a sajtója, messzemenően alkalmasnak tartották Magyarország képviselőjére, s ő ügyes taktikával elérte, hogy 1922. szeptember 18-án Magyarország felvételét újabb ígérek és nyilatkozatok követelése nélkül is egyhangúan támogatta a Közgyűlés.³⁸⁵

Három hónappal később, a miniszterségről való lemondásával egyidejűleg, Bánffy részletes beszámolót készített *Horthy Miklós* kormányzó számára a népszövetségi csatlakozás részleteiről.³⁸⁶ Nem hallgatta el, hogy sokan – tekintélyes politikusok is – úgy vélik, „a Népszövetség végelemzésben a győzők szövetsége, amelyben Magyarország sohasem találhatja meg a maga igazát”, ráadásul a tagság sok pénzbe kerül.³⁸⁷ A revíziós törekvések szempontjából hátrányosnak tekinthető – folytatta Bánffy –, hogy az Egyezségokmány 1. cikke a

³⁸¹ Nagy 1921, 14–15.

³⁸² Irk 1926, 1.

³⁸³ Polner 1922, 13–14.

³⁸⁴ Ormos 1957, 232–233.

³⁸⁵ Uo. 253–260.

³⁸⁶ Bánffy memoranduma Horthyhoz (1922. december 19.). IET, II. 2. köt. 111. sz.

³⁸⁷ Az éves tagdíj összege folyamatosan változott. Az ingadozások irányát is mutató jellemző értékek aranyfrankban a következők: 109 ezer (1923), 78 ezer, illetve 67 ezer (1924–1925, a pénzügyi stabilizáció évei), 196 ezer (1926, a stabilizáció lezárulása), 267 ezer (1932), 178 ezer (1939, a kilépés éve). A világgazdasági válság idején Magyarország – számos más országhoz hasonlóan – a tagdíj mérséklését és a fizetés átütemezését kérte, s az új elszámolásának megfelelően csupán csökkentett összeget fizetett. Az aranyfrank az 1931. évi bankzárlatig 1,1 pengővel volt egyenértékű.

nemzetközi szerződések betartására kötelez, a 10. cikkely pedig garantálja a tagállamok területi épségét. Ezzel szemben kiemelte, hogy a Nemzetek Szövetsége elháríthatja a váratlan támadás veszélyét – 1921 őszén, a második királypuccs idején a kisantant lerohanással fenyegette Magyarországot –, elősegítheti a viszonyok normalizálódását, a kisebbségek nemzetközi jogvédelmét. A későbbiekben pedig „Magyarország céltudatos, kitartó munkával hozzájárulhat a Népszövetség szellemének fokozatos átformálódásához s a Népszövetséget idővel céljai elérésére is felhasználhatja”.

Mások a nemzetközi szerződések revíziójáról, illetve a békét fenyegető állapotok felülvizsgálatáról szóló 19. cikkelyt emelték ki. Hozzátehetjük, hogy az ismét önállóvá vált Magyarország új állami életének számos mozzanatát – az állami szuverenitás, a királykérdés, a határmegállapítás, a kisebbségvédelem, a honvédelem, a jóvátétel és a hadifoglyok ügyeit – jelentősen befolyásolták a békekonferencia, a Nagykövetek Tanácsa és a Nemzetek Szövetsége döntései. Ilyen körülmények között érthető, hogy a népszövetségi tagság híveinek visszatérő érve maradt: ostobaság lenne távol maradni azoktól a fórumoktól, ahol az országot és a nemzetet érintő tárgyalások folynak és a döntések megszületnek.

Ezek az argumentumok hangzottak el pro et contra a csatlakozásról szóló törvényjavaslat nemzetgyűlési vitájában 1923 januárjában. A belépést pártoló szónokok valamennyien a békerevíziós törekvéseket hangsúlyozták, melyeket – szerintük – a Nemzetek Szövetsége mint konzultációs fórum és operatív intézmény elősegítheti. *Daruváry Géza*, a Külügyminisztérium vezetésével ideiglenesen megbízott igazságügy-miniszter úgy vélte: „a magyar kormány nem vár csodákat a nemzetek szövetségének működésétől, mert ismeri összetételének fogyatékoságát és azokat a nagy nehézségeket, melyekkel még küzdeni kell”. Ennek dacára „Magyarország, amely a maga jogos követeléseit az igazság nyílt fegyverével akarja kivívni, azt hiszem, bizalommal tekinthet a nemzetek szövetségének működésére”.³⁸⁸ Másnap, a részletes vitában Apponyi Albert összegezte a támogató véleményeket, melyek szerint a világszervezet „pártatlan fórum, egy a viszályok megelőzésére és kiegyenlítésére alakult olyan testület, amely valóban teljes egyenlőséget ismer el és állapít meg a világ összes államai számára”. Magyarország számára a Nemzetek Szövetségébe való belépés „nem jelenti a megnyugvást azokban az állapotokban, amelyeket a trianoni szerződés reá nézve létesített, hanem jelenti azt, hogy elsősorban és mindenekelőtt a rajtunk elkövetett igazságtalanságoknak békés úton való kiegyenlítésére és javítására törekszünk”.³⁸⁹ Február 1-

³⁸⁸ Daruváry nemzetgyűlési beszéde (1923. január 30.). NN 1922–1927, IX. köt. 218–219. Az idézetek helye: 219. Vö. Nagy 1930, 9.

³⁸⁹ Apponyi nemzetgyűlési beszéde (1923. január 31.). NN 1922–1927, IX. köt. 226–231. Az idézetek helye: 227. és 230.

jén a plénum megszavazta a csatlakozást, mely aztán 1923: XII. tc. néven került be a törvénytárba.³⁹⁰

Magyarország a Nemzetek Szövetségében

A téma kutatói többé-kevésbé egyetértenek abban, hogy a világszervezet fennállásának első évtizedében eredményesen működött, számos sikert ért el a béke megőrzése és a nemzetközi együttműködés előmozdítása terén. Ilyen volt a tagállamok számának gyors gyarapítása – aminek révén 1926 szeptemberében, Németország belépését követően a Nemzetek Szövetségének már 54 tagja volt³⁹¹ –, a határmegállapítás lebonyolítása, a katonai ellenőrző bizottságok működtetése, a háborús jóvátételek megállapítása, a hadifoglyok és menekültek százezreiről való gondoskodás, nemzetközi társintézmények (Nemzetközi Munkaügyi Szervezet, Nemzetközi Egészségügyi Szervezet, Állandó Nemzetközi Bíróság) életre hívása, néhány vesztes állam gazdasági konszolidálása, több nemzetközi viszály (lengyel–litván, olasz–görög, görög–bolgár konfliktus) lecsendesítése, Németországnak az új nemzetközi rendbe partnerként való integrálása és a béke védelme céljából létrehozott paktumok megalkotása. Gondot jelentett ugyanakkor, hogy az Európától távoli földrészek képviselői gyengült, mivel a latin-amerikai és ázsiai államok a vártnál kisebb aktivitást mutattak. Intő jel volt az is, hogy Ruhr-vidéki konfliktus idején Genf tehetetlennek bizonyult az erőszakos francia intervencióval szemben, a leszerelés folyamata pedig már az első lépéseknél megtorpant. Az 1920-as évektől azután már aggasztó jelek mutatkoztak: a vezető hatalmak egyre gyakrabban szűk körű tanácskozásokon kerültek meg a plenáris konzultációt, ami a kis államok elégedetlenségét váltotta ki, a világgazdasági válság kárainak enyhítésében és a krízis felszámolásában a világszervezet sokáig késlekedett, a latin-amerikai határkonfliktusok megoldása hosszú éveken át elhúzódott, az agresszív terjeszkedésre törekvő Japánt és Németországot nem sikerült a világszervezet keretei között tartani, a leszerelési konferencia kudarcba fulladt, a kisebbségvédelem rendszere pedig fokozatosan működésképtelenné vált. Az 1930-as évek második felében már senki sem vitatta, hogy a Nemzetek Szövetsége

³⁹⁰ A törvény miniszteri indokolása szerint „Magyarország [...] az Egyességokmány 10. cikke értelmében jelenlegi területének épségét s politikai függetlenségét minden külső támadás ellen biztosítottak tekintheti [...], hozzászólhat azokhoz a kérdésekhez, amelyek az Egyességokmány 8. cikke értelmében a nemzetek fegyverkezésének általános csökkentésére s nemzetközi leszerelésére vonatkozólag a Szövetség hatáskörébe utaltattak. [...] Magyarország, mint szövetségi tag, kiküldöttei útján a Közgyűlésen szóhoz juthat s ily módon részt vehet a Szövetség tevékenységében. [...] Magyarországnak, mint szövetségi tagnak, az Egyességokmány 11. cikke értelmében joga nyílik arra, hogy a Szövetség figyelmét barátságos módon felhívja a nemzetközi viszonyokat érintő oly körülményre, amely azzal fenyeget, hogy megzavarja a békét vagy a nemzetek közötti jó egyetértést. Ugyane cikk értelmében, ha háborús veszély fenyegetné Magyarországot, a Szövetség közbelépni köteles s ha Magyarország ez iránt kérelmet terjeszt elő, a Tanácsot is haladéktalanul egybe kell hívni. [...] Fontos továbbá, hogy ha ezentúl a Szövetség Tanácsa valamely oly ügyet fog tárgyalni, mely magyar vonatkozású az Egyességokmány 4. cikke értelmében biztosított jognál fogva a Tanács ülésére Magyarországot is meg kell hívni. [...] A szövetségi tagsággal egybekötött ezek az előnyök Magyarországra nézve különösen nagy jelentőséggel bírnak a kisebbségi védelemmel kapcsolatos kérdésekben.” Ld. MT 1923, 109–110.

³⁹¹ Az Egyességokmányban felsorolt 32 „eredeti tag” közül 29, továbbá a 13 „meghívott állam” mindegyike még 1920-ban belépett a világszervezetbe. Ecuador viszont csak 1934-ben, az Egyesült Államok pedig sohasem ratifikálta a csatlakozást. Az 1916 óta önálló királyságként létező Hedzsászt, amely szintén kivárt a belépéssel, Szaúd-Arábia 1924-ben bekebelezte. 1920 és 1926 között további 14 ország nyert felvételt a Nemzetek Szövetségébe, miközben csak Costa Rica (1925) és Brazília (1926) távozott, Argentína pedig – bár nem lépett ki – 1933-ig nem vett részt a szervezet munkájában.

válságban van, presztízse és cselekvőképessége rohamosan csökken. Ezt mindennél világosabban mutatta, hogy 1933 és 1942 között 21 ország tűnt el a tagállamok sorából, az elmarasztalt felek pedig mind gyakrabban egyszerűen figyelmen kívül hagyták a Tanács döntéseit.³⁹²

A Nemzetek Szövetsége magyarországi megítélése nagyjából ugyanezt az ívet követte. A különbség csupán annyi volt, hogy a világszervezettel szemben kezdettől táplált erős bizalmatlanság hamarabb jutott el a kiábrándulásig. S mivel Magyarország – mint látni fogjuk – minden reménye és igyekezete ellenére kevéssé tudott érvényt szerezni érdekeinek, egyes kritikus hangok már 1925-ben a világszervezetből való kilépést pedzegették.

Tény, hogy Genfben az első számottevő magyar vonatkozású ügy mindjárt a „vádlottak padjára” ültette Magyarországot. A zsidó diákok egyetemi felvételét korlátozó numerus clausus törvény ellen egy-egy londoni és párizsi zsidó szervezet nyújtott be petíciót a Nemzetek Szövetségéhez, a Tanács pedig megalapozottnak találta ezeket, s 1925 végén a törvény módosítására hívta fel a magyar kormányt. Genf többszöri sürgetésére a magyar Országgyűlés 1928 januárjában végül elfogadta a novellát, a presztízsveszteséget azonban nem lehetett semmissé tenni.

Eközben a határon túli magyar kisebbségek védelmében benyújtott magyar petíciók – 1925 végéig mintegy 30 – nem hozták meg a várt eredményt. Java részüket megalapozatlannak ítélték a kivizsgálással megbízott diplomaták, a többi esetben elfogadták a bepanaszolt csehszlovák, illetve román kormány magyarozatát. Mindössze egyetlen esetben, a bánási telepések birtokainak törvénytelen kisajátítása ügyében született kedvező határozat, a román kormány által felajánlott 700 ezer aranyfrankos kártalanítást azonban a panaszosok elégtelennek ítélték.

Ugyancsak nagy viták kísérték az 1924. évi népszövetségi kölcsön ügyét. A Bethlen-kormány által a korona stabilizálása és a költségvetési deficit lefaragása, de még inkább Magyarországnak a nemzetközi gazdaságba való reintegrálása érdekében felvett kölcsön felhasználását és a fedezetül szolgáló állami bevételek biztosítását egy Budapestre küldött népszövetségi biztos ellenőrizte, akinek tevékenységét sokan a belügyekbe való beavatkozásnak tekintették. A Nemzetgyűlésben a *Gömbös Gyula* vezette fajvédő ellenzék a Nemzetek Szövetségét tirannizmussal, Bethlent az állami függetlenség feladásával vádolta.

Ezzel párhuzamosan zajlott különböző nemzetközi fórumok előtt az ún. optáns-vita – az elcsatolt területeken fölbirtokkal rendelkező, de az impériumváltások után magyar állampolgárságot választó (optáló) tulajdonosok ingatlanjainak kisajátítása ügyében. A magyar kormány a Tanács döntését kérte a magyar–román vitában, a testület azonban nem kívánta vállalni a konfliktust és inkább kétoldalú tárgyalásokat szorgalmazott. E gesztusban magyar részről rosszhiszemű diszkriminációt, a francia szövetségi rendszer részét alkotó Románia politikai indokokból történő favorizálását látták. Mindezek a fejlemények arról győzték meg a magyar diplomáciát, hogy a nemzetközi vitáit a politikai szempontok szerint működő Nemzetek Szövetsége helyett inkább a nemzetközi jog alkalmazására létrehozott Állandó Nemzetközi Bíróság elé kell vinnie.

1925 októberében Teleki Pál ex-kormányfő a Nemzetgyűlésben arról faggatta Bethlent, vajon nem kellene-e elhagynia Magyarországnak a Nemzetek Szövetségét, amely teljesen meddőnek bizonyult a kisebbségvédelem és a leszerelés terén. Bethlen úgy vélte, elkerülhetetlen a kilépés, ha „kísérlet tétetnék arra, hogy bár egy keskeny résen keresztül, a

³⁹² A világszervezet történetéhez ld. Zimmer 1936, Walters 1952, Scott 1973, Bendiner 1975, Birn 1981, Northedge 1986.

19. §-on keresztül, a paktumban biztosított revízió jogát valami megegyezéssel lehetetlenné tegyék, vagy ha kísérlet történnék, vagy olyan határozatok hozatnának, amelyek az egyenlőtlenséget, mely a szerződésből folyik, örök időkre perpetuálni akarnák”. Egyelőre azonban Magyarország még mindig több eredményt remélhet tagállamként, mint kívülállóként, hiszen „les absents ont [toujours] tort” – vagyis: a távollévőnek soha sincsen igaza. Bethlen sokat várt a hatályosabb kisebbségvédelmet szorgalmazó ügyekben Németország küszöbön álló csatlakozásától is, hiszen ha a németek – mint az várható volt – a Tanácsban állandó tagságot is kapnak, a kisebbségi petíciók elbírálásakor a panaszosok nyilvánvalóan kedvezőbb helyzetbe kerülnek majd.³⁹³

Ezzel szemben a már említett Irk Albert a világszervezetről szóló műve második kiadásának előszavában – 1926 júliusában – végleg leszámolt reményeivel, s keserűen állapította meg: „a népszövetség ideájának a háború alatt az entente államférfiai részéről történt feltámasztása elsősorban is propaganda cél szolgálatába volt szegődtetve”. A világszervezet „nem a népek szövetsége, hanem bizonyos államok kooperációjának biztosítására irányuló szervezet, meghatározott államok közös célkitűzésű szövetsége”, s „nem a sok száz éves népszövetségi idea testté válása, hanem a győztes hatalmak szervezete a győzelem eredményeinek biztosítására”. A Nemzetek Szövetsége „kórosan fogant beteg szervezet”, melynek „kóros állapota zavarja annak minden működését”.³⁹⁴

A pesszimista várakozását támasztotta alá az a tény is, hogy Németország csatlakozása sem javította jelentősen a kisebbségi petíciók eredményességét. Jellemző volt, hogy amikor Németország 1926. szeptember 8-án – hosszas és kényes egyeztetéseket követően – végül felvételt nyert a világszervezetbe, s a Tanácsnak is állandó tagja lett, az ideiglenes tagok között Európának járó öt helyet Belgium és Hollandia, valamint Csehszlovákia, Lengyelország és Románia foglalta el. Ezek az államok valamennyien a francia szövetségi rendszernek voltak a tagjai, az utolsó három pedig kimondottan elleneztek, hogy a kisebbségvédelem nemzetközi jelentőségű kérdéssé vált.

Elégedetlenül szemlélte „Franciaország és a háborúban gazdagodott utódállamok” népszövetségi térfoglalását *Mengele Ferenc* londoni követségi titkár is, aki 1927-ben rendkívül informatív könyvet jelentetett meg a világszervezet működéséről. Általános ítélete szerint a „békeszerződések jogtipráson és csaláson alapuló művében a Népszövetség az egyetlen alkotás, amely Wilson eredeti békeprogramjából megmaradt. A békekonferencia egyetlen kísérlete, amely nem rombolásra, hanem jövőbe tekintő építésre irányul.” Ugyanakkor tény, hogy a „Népszövetség Egyezségokmánya nem az emberiség egyetlen munkálkodásának eredménye, hanem a győzők alkotása”. Németország csatlakozásával immár három hatalmi centrum van jelen a Nemzetek Szövetségében: Franciaország a status quo fenntartásában, Németország a revízióban, Nagy-Britannia pedig a béke bármely eszközzel – a status quo alapján vagy a revízió révén – való fenntartásában érdekelt. Ebben az érőterben „Magyarország a Népszövetséggel kapcsolatban nem helyezkedhetik sem a fenntartás nélkül való helyeslés álláspontjára, de nem volna indokolt feltétlen elzárkózása sem. [...] Feltétlenül kockázatosnak minősítendő a nemzeti szuverenitásról való bármily lemondás, mindaddig, míg a mai helyzetnek az igazság és nemzeti szabadság alapján való újjárendezése be nem következik. Nem arra van szükség, hogy a fennálló állami szabadságok megnyirbálásával a Népszövetség államfeletti hatalmat nyerjen, hanem, hogy a Népszövetség útján az önrendelkezéshez és önállósághoz nem jutott nemzeti alakulatok (kisebbségek) joga

³⁹³ Teleki és Bethlen képviselőházi beszéde (1925. október 29.). NN 1922–1927, XXXV. köt. 250–257. Az idézet helye: 257. Vö. Nagy 1930, 44–45.

³⁹⁴ Irk 1926, 21., 30., 156.

és igazsága is érvényesíttessék. [...] Ha a Népszövetség a fejlődés elől elzárkózik, nemcsak a magyar eszmével való kapcsolatát, de saját létjogosultságát is elveszti.”³⁹⁵

Még rosszabb bizonyítványt állított ki a világszervezetről *Czakó István* az optáns-ügy kedvezőtlen fordulata feletti keserűségében. A „genfi csoda összes döntőbírósaival együtt a legnagyobb emberi hazugság, melyet valaha is egy professzori agyvelő kitermelhetett”. A „nihilista szentszövetségnek [...] a múltja nem őszinte, a jelene nem biztató – jövője pedig egyáltalában nincs” – írta a szegedi *Széphalom* c. folyóiratban 1927 végén.³⁹⁶ Mivel Czakó ekkor már aránylag termékeny jogi közírónak számított (később a jó nevű *Külügyi Szemle* állandó munkatársa lett), a szegedi lokálpatrióta, az egyetemen francia irodalom történetéből magántanári címet szerzett *Baranyai Zoltán* – ekkor a genfi magyar Képviselőlet beosztott diplomatája – fontosnak látta, hogy helyreigazítást tegyen közzé. Hosszabb cikkben próbálta megvilágítani a Nemzetek Szövetsége tevékenységét és jelentőségét, egyszersem elosztatni a magyar közvéleményben uralkodó „teljes káoszt”, a „rossz és renyhe formulákat”. „A Népszövetségnek nincs léte, egzisztenciája a tagállamokon kívül” – figyelmeztetett Baranyai. Döntéseiben a tagállamok szándékai nyilvánulnak meg, ezért nincs értelme az olyan felületes megfogalmazásoknak, mint „magunkat a Népszövetség igájába hajtottuk a szanálási kölcsönnel”, „a Népszövetség rendszeresen negligálja a magyar kisebbség panaszait” vagy „a Népszövetség *urái* azt kívánják tőlünk”. Az átlagembert csak félrevezetik ezek a túlzások: „A végén azt hiszi már, hogy valami tüzet okádó és kisebbségeket evő apokaliptikus állat ez, valami Főcsászára a világnak, aki azon tépelődik éjjel-nappal, mi módon bánthatja a szegény magyarokat.” Baranyai végül leszögezte: „1 A Nemzetek Szövetsége államok társulása bizonyos célok (elsősorban a béke fönntartása és a világ művelt népeinek sokféle irányú együttműködése) elérésére; 2 A Nemzetek Szövetsége, *államok* egyesülete lévén, híven visszatükrözteti a világpolitikában mindenkor meglévő erőállapotokat, hatalmi viszonyokat; 3 A Nemzetek Szövetsége az államok közötti állandó vagy esetenkénti együttműködésének egyik módszere. És *mi nem*: 1 *Nem* pacifista egyesületek, nem *privát* emberek gyülekezete, nem felelőtlen emberek társasága, nem rajongó idealisták klubja, de nem is teljhatalmú, államok *fölött* álló Legfőbb tanács, Világok Ura; 2 *Nem* világotmegváltó, idealisztikus célok szolgálatában álló akadémia, önképzőkör, külügyi társaság; 3 *Nem* ideológia, doktrína, mentalitás, szellem, gondolat, rajongás.”³⁹⁷

Kétségkívül volt ebben az érvelésben valami elhárító hivatalosság, mégis sokkal közelebb állt a valósághoz, mint bármely közszájon forgó összeesküvés-elmélet. Czakó azonban nem hagyta magát és a bírálatokra³⁹⁸ tekintélyes politikusok megidézésével, indulatosan válaszolt. Lukács György volt kultuszminiszter, a Magyar Külügyi Társaság és a Magyar Revíziós Liga vezetőségi tagja – „a Népszövetség egy olyan testület, amelynek gyarlóságokban gazdag szervezete és elfogult politikai mentalitása a rajtunk esett enormis sérelmek orvoslását egyenesen lehetetlenné teszi” –, valamint Bethlen István miniszterelnök – „a Népszövetség Tanácsa halasztó jellegű határozatok megindokolásában utolérhetetlen tökélyre tett szert” – ítéletén felbátorodva valósággal halmozta a vaskos gorombaságokat, melyekből a Nemzetek Szövetsége mint „genfi sötétség”, „idétlen szörnyszülött”, „szellemi kintorna-csarnok”,

³⁹⁵ Mengele 1927, 50–53., 368–372. Az idézetek helye rendre: 368., 53., 50–51., 370., 372.

³⁹⁶ Mengele 1927, 50–53., 368–372. Az idézetek helye rendre: 368., 53., 50–51., 370., 372.

³⁹⁷ Baranyai 1928, 141–142.

³⁹⁸ Baranyain kívül, aki egyébként mint hivatalból érintett köztisztviselő álnéven (Szegedy Lőrinc) jegyezte cikkét, Szamosvölgyi Gábor is kritika alá vette Czakó némely állításait. Vö. Szamosvölgyi 1928. Ez újabb álnév mögött nem nehéz fölismerni *Apor Gábor* bárót, a Külügyminisztérium Politikai Osztályának frissen kinevezett vezetőjét.

„életképtelen intézmény”, „szellemnélküli farizeus tákolmány” és „a legnagyobb emberi hazugságok pantheonja” bontakozott ki.³⁹⁹

Mindezek dacára a magyar kormány mindvégig magas szinten, tekintélyes személyiségekkel képviseltette magát Genfben, s igyekezett aktívan részt venni a világszervezet munkájában. Bethlen, Teleki és Apponyi mellett rendszeresen járt Genfben a tanácsi és közgyűlési időszakban a mindenkori magyar külügyminiszter, valamint számos gazdasági és katonai szakértő, az állandó Képviselőtestület élén pedig elismert, magas rangú diplomaták váltották egymást. Sikertelen maradt ugyanakkor a kormány azon törekvése, hogy nagyobb számban juttasson be magyarokat a népszövetségi apparátusba. (A tisztviselők ugyan elvileg nem képviselhették hazájukat – „nemzetközi szellemben” kellett dolgozniuk –, mégis minden tagállam arra törekedett, hogy minél több polgárát vétesse fel a világszervezet állományába.) Magyar részről rendre csupán két-három főt találunk a ranglistákon, s mellettük egy-két gyakornokot, akik csak néhány hétig vagy hónapig voltak szolgálatban. A magyarok közül *Makay Pál* és *Radisics Elemér* töltött be fontosabb pozíciót. Előbbi a Titkárság Belső Ellenőrző Hivatalának pénzügyi szakértője volt, utóbbi az Tájékoztatási Szekcióban dolgozott. Tévedés volna azonban azt hinni, hogy ez az aránytalanság Magyarország ellen irányult volna. Inkább arról volt szó, hogy általában a Nemzetek Szövetsége két hivatalos nyelvét, a franciát és az angolt, beszélő, illetve a magas kvótát fizető államok polgárai voltak felülreprezentálva, míg a vesztesek és a kisállamok az elvárhatónál kevesebb státuszt szereztek. Így például 1930-ban a 630 népszövetségi alkalmazott (irodista és tisztviselő) közül 183 volt svájci, 142 angol, 104 francia, 32 olasz, 14 belga és 13 ír, s mellettük mindössze 20 német, 12 lengyel, 6-6 csehszlovák, jugoszláv és osztrák, 3-3 magyar és román, illetve 1 bolgár állampolgár található – hogy csupán néhány európai országot említsünk.

Ami a területi revízió kérdését illeti, a Bethlen-kormány sokáig ódzkodott attól, hogy azt megfelelő politikai előkészítés nélkül, idő előtt a világszervezet elé terjessze. A jogfenntartás alapján azonban újra és újra leszögezte, hogy igazságtalan és káros döntésnek tartja a történelmi Magyarország feldarabolását. Ezért különösen kényes helyzetbe került, amikor 1928 augusztusában megszületett a háborút mint a nemzetközi viták elintézésének módját elítélő Kellogg–Briand paktum. A magyar diplomácia felismerte, hogy „nem lehet az alá nem írással a háború mellett demonstrációt csinálni ugyanakkor, amikor minden állam az aláírással a béke mellett demonstrált”. A kormány ezért külön nyilatkozatot mellékel a Magyarország csatlakozását bejelentő dokumentumhoz, melyben leszögezte, hogy a háborúnak a nemzetközi életből való kiküszöbölése csak akkor lehet eredményes, ha „más hatékony módot találunk az igazságtalan vagy természetellenes helyzetekből álló bonyodalmak megoldására” – számolt be az eseményekről *Walko Lajos* külügyminiszter az Országgyűlés Felsőházának Külügyi Bizottsága előtt 1928. október 17-én.⁴⁰⁰

Maga Bethlen még 1929. január 15-én, az Egységes Pártban elmondott újévi beszédében is azzal felelt az őt ért bírálatokra, amiért nem veti fel a revízió ügyét nemzetközi fórumokon, hogy nem hajlandó „addig, míg a megfelelő nemzetközi helyzet lehetővé nem teszi, túlbuzgó patrioták kedvéért ezt a nemzetet egy világraszóló blamázs elé vinni”.⁴⁰¹ Egy interpellációra pedig egy hónappal később azt válaszolta, hogy a magyar kérdést csak akkor szabad a

³⁹⁹ Czako 1928, 302–303.

⁴⁰⁰ Walko rendelete a genfi képviselőtestület részére (1928. október 19.). MOL, K 107, 69. cs. 76/1. tétel, 1905/1928. sz. 1–2. f.

⁴⁰¹ Bethlen 1933, II. köt. 215.

Nemzetek Szövetsége elé vinni, ha a talaj kellőképpen elő van készítve.⁴⁰² Erre 1929 szeptemberében mégis váratlan alkalom adódott, amikor *Csao Csu-vu*, Kína washingtoni követe az Egyezségokmány 19. cikkének hatályosabbá tételét szorgalmazta. Csao ezzel a kínai kereskedelmet bénító régi szerződések megváltoztatását kívánta elérni, a magyar delegáció egyik tagja, *Tánczos Gábor* tábornok azonban rögtön a trianoni békeszerződés szempontjából értelmezte a felvetést, és kijelentette: „éppen az Egyezségokmány 19. cikkelye volt az, ami morális alapot adott a Nemzetek Szövetségébe való belépésünkhöz. A 19. cikkely az Egyezségokmány 10. cikkelyének nélkülözhetetlen kiegészítése és pontosítása.”⁴⁰³

Hevesy Pál genfi miniszterrezidens kiadatlan visszaemlékezése szerint Horthy már 1926 elején megkérdezte tőle, vajon „lehetséges volna-e a békeszerződés revízióját a Nemzetek Szövetsége útján elérni”. Hevesy nem bízott ebben, de kifejtette, hogy egy hosszú távú, békés rendezés lebonyolításához meg lehetne nyerni a világszervezet közreműködését. Elképzelése szerint az elcsatolt országrészekben 10 évre felfüggesztenék az utódállamok szuverenitását, a külügyeket a Nemzetek Szövetsége megválasztott bizottságára bíznák, majd népszavazáson döntenének a területek hovatartozásáról vagy önállóságáról.⁴⁰⁴ Öt évvel később Hevesy *Revízió és közös vámterület* címmel felújította javaslatát, amely – a világgazdasági válság keltette nehézségeket is tekintetbe véve – közös vámpreferenciális rendszer, mintegy 80 milliós gazdasági tér létrehozásának tervével egészült ki. Az elgondolásnak voltak ugyan pártolói, de sem a magyar, sem a külföldi diplomáciai körök nem karolták fel, így hamar süllyesztőbe került.⁴⁰⁵

A magyar határok megváltoztatása végül sem ebben, sem másmilyen formában nem került fel a Nemzetek Szövetsége testületeinek napirendjére, jöllehet a magyar küldöttek olykor utalásokat tettek rá beszédeikben. A kisebbségi kérdésen sem sikerült számottevő javulást elérni. Apponyi három alkalommal is (1924, 1925, 1930) kezdeményezte a Közgyűlésben a petíciós eljárás reformját – nagyobb átláthatóságot és nyilvánosságot kívánt a beadványok elbírálása terén, kötelezővé akarta tenni a panaszok Tanács általi megtárgyalását és a panaszosok képviselőinek rendszeres meghallgatását, valamint az Állandó Nemzetközi Bíróság bevonását –, javaslatainak megvalósításához azonban nem volt meg a politikai akarat. (*Paul Hymans*, a Tanács belga elnöke Apponyi első, 1924. szeptember 9-i beszéde után egyenesen úgy fogalmazott, hogy a Tanács nem fogadhatja el a javaslatokat, mert azzal kapitulálna a magyar politikus előtt.)⁴⁰⁶ Az 1930-as évek végére a népszövetségi

⁴⁰² Hegedűs 1929, 277.

⁴⁰³ Tánczosnak a Közgyűlés I. bizottságában tett felszólalását idézi: Gajzágó László jelentése Walkónak (1929. szeptember). MOL, K 107, 23. cs. 21/c/1. tétel sz. n. Vö. Nagy 1930, 132.

⁴⁰⁴ OSzKK, Fol. Hung. 3283, 571. A tervhez nyilvánvalóan a Saar-vidék példája adta az ötletet. A területet 1920-ban 15 évre népszövetségi igazgatás alá helyezték, de Franciaország vámterületéhez tartozott, bányakincseit pedig Franciaország aknázhatta ki. A 15 év lejártát követően a terület hovatartozásáról népszavazásnak kellett döntenie. A terv életképességét jelentősen csökkentette az a tény, hogy míg a Saar-vidék 2600 km²-nyi területén mindössze 750 ezer lakos élt, addig a Magyarországtól elcsatolt területek összesen 190 ezer km²-t tettek ki, lakossága meghaladta a 11 millió főt – az etnikai szerkezet pedig a jelentős mértékű kivándorlást és betelepítéseket követően jelentős átalakulást szenvedett a magyarság rovására.

⁴⁰⁵ Hevesy levele *Khuen-Héderváry Sándor* gróf külügyminiszter-helyettesnek (1931. február 16.). MOL, K 64, 468. cs., 68. tétel, 1931. dosszié, sz. n. 10–15. f. Hevesy elképzeléseiről ld. Ormos 1969, 55–56., Pritz 1982, 18.

⁴⁰⁶ Baranyai levele *Khuen-Héderváry*nak, a Külügyminisztérium Politikai Osztálya vezetőjének (1924. október 13., fogalmazvány). MOL, K 107, 12. cs., 16/2. tétel, 924/1924. sz.

kisebbségvédelem rendszere működésképtelenné vált. A kisebbségi petíciók egyre inkább az államok közötti politikai harc eszközeivé váltak, maguk a kisebbségek pedig jogi és politikai védelem nélkül maradtak.

Apponyi később is a folyamatos reformok híve maradt. 1933. január 28-án Bécsben, az Osztrák Népszövetségi Ligában a Nemzetek Szövetsége válságáról tartott beszédet. (Ekkor még senki sem gondolta, hogy ez lesz utolsó beszéde, s 10 nappal később éppen Genfben éri majd a halál.) Előadásában Apponyi nem annyira várakozásainak, mint inkább reményeinek adott hangot, amikor megállapította, hogy a népszövetségi gondolat legfontosabb tanítása: „az elsőbbségért való küzdelem helyébe a kölcsönös együttműködés elve és szelleme lép”, a Nemzetek Szövetsége pedig ennek a szellemi átalakulásnak a politikai eszköze. A világszervezetet adott állapotában koraszülöttnek tekintette, mely „olyan időpontban létesült, amikor ez a mentalitás, amelynek el kell töltenie, még nem érett meg, amikor éppen az ellentétes gondolkozásmód, az atavisztikusan megerősödött s a világháború rettenetes kitöréseiben szinte delíriummá fokozódott imperialisztikus mentalitás szinte orgiákat ült”. A világpolitika erői „megteremtették a formát, még mielőtt az emberiség képes lett volna ennek megfelelő szellemi tartalmat adni”. Ehhez a világszervezet reformjára, megerősítésére van szükség, amiről a Közgyűlésnek kell gondoskodnia. A hibákat ki is fogják javítani – vélte Apponyi –, sőt ezek „idővel egészen el fognak tűnni. Ismétlem: hiszek a Nemzetek Szövetségében, nem mai formájában, de amilyen majd a jövőben lesz.”⁴⁰⁷ Ám a népszövetségi „evolúció” iránt táplált reményei nem váltak valóra. A világszervezet keretei egyre merevebbé váltak, s ez nagyban akadályozta a magyar külpolitikai érdekek érvényesítését is.

Ahogy a revízió és a kisebbségvédelem terén, úgy a leszerelés – illetve az arányos fegyverkezés – dolgában sem tudott a magyar diplomácia számottevő eredményt elérni. A Nemzetek Szövetsége hosszadalmas előkészületek után csak 1932 februárjában nyitotta meg a leszerelési konferenciát. A magyar álláspont világos volt: minden államnak legyen joga olyan haderőt tartania, amilyen a biztonságának megőrzéséhez ténylegesen szükséges. Ezért a delegáció úgy döntött, hogy „semmi olyan megoldásba nem megy bele, mely a jogegyenlőséget nemcsak teóriában, hanem valóságban is érvényre nem juttatja” – számolt be Walko a Felsőház Külügyi Bizottságának 1932. augusztus 12-én. Ez a magatartás Magyarország helyét a legyőzött államok és Olaszország oldalán jelölte ki.⁴⁰⁸ A résztvevők élesen eltérő érdekei miatt azonban a tárgyalások hamar zsákutcába jutottak, Japán és Németország távozását követően a konferencia lényegében értelmét veszítette, s végül 1934 júliusában dolgavégezetlenül félbehagyta munkáját. Két esztendővel később, 1936. október 29-én, egy újabb felsőházi beszámolón *Kánya Kálmán* külügyminiszter borúlátóan nyilatkozott a lefegyverzési kérdésekkel foglalkozó népszövetségi szakbizottság munkájáról. Kánya szerint „leszerelt helyzetünkre való tekintettel gyakorlatilag sincs értelme annak, hogy bekapcsolódjunk olyan tessék-lássék tárgyalásokba, amelyekben olyan államok állanak velünk szemben tárgyaló felekként, amelyek erősen fel vannak szerelve és fegyverkezésüket, legnagyobb részben, ezidőszerint is erőteljesen tovább folytatják”.⁴⁰⁹ A magyar kormány tehát nemzetközi felhatalmazás nélkül, de lényegében zavartalanul folytatta 1928-ban megindított felfegyverzési programját.

⁴⁰⁷ Apponyi 1933, 242–252. Az idézetek helye rendre: 242., 249., 252.

⁴⁰⁸ Walko rendelete a genfi Képviselő részére (1932. augusztus 14., másolat). MOL, K 107, 69. cs., 76/1. tétel, sz. n. (1915/pol.–1932. sz.) Melléklet, 2. f.

⁴⁰⁹ Kánya rendelete a genfi Képviselő részére (1936. október 31., másolat). MOL, K 107, 69. cs., 76/1. tétel, sz. n. (3521/pol.–1936. sz.) Melléklet, 11. f.

Ekkoriban Magyarország népszövetségi politikáját már erőteljesen befolyásolta a szövetségi kapcsolatok logikája. Ez már az Abesszínia elleni olasz agressziót követő népszövetségi szankciók vitája során is kézzelfoghatóvá vált. Az Olaszországot sújtó intézkedésektől csupán Róma szövetségesei: Albánia, Ausztria és Magyarország maradtak távol. Mint azt 1935 októberében *Velics László* berni és genfi követ, egyben a közgyűlési küldöttség tagja kijelentette, „sem az Olaszország iránti barátság, sem az ország gazdasági helyzete, amely a római egyezmények révén szorosan az olasz piachoz irányodik, sem pedig Magyarországnak a Népszövetség feladatáról való elvi elgondolása nem engedik meg, hogy olaszellenes akcióban részt vegyen”.⁴¹⁰

S amikor *Adolf Hitler* Németországa után 1937 decemberében *Benito Mussolini* Itáliája is kilépett a Nemzetek Szövetségéből, szinte már csak az volt a kérdés, mikor követi példájukat Magyarország. Erre végül az első magyar revíziós sikerek nyomán – az első bécsi döntést és a kárpátaljai bevonulást követően – 1939. április 11-én került sor, s két nappal később *Csáky István* gróf külügyminiszter expozét tartott a két ház Külügyi Bizottságában. Csáky elmondta, hogy a Nemzetek Szövetsége nem váltotta be a hozzá fűzött magyar reményeket. Nem is tehetette, hiszen a húszas években a „status quo kultuszának szolgálatába” állították, a harmincas években pedig „az ún. antifasiszta és nemzetiszocialista ellenes ideológia érdekében űzött egyoldalú propaganda céljaira” használták fel, így nem teljesíthette céljait: nem volt képes garantálni a kisállamok biztonságát és a kisebbségvédelmi szerződések végrehajtását. „Ellenkezőleg, a Népszövetség egész apparátusa [...] csodálatraméltó összeműködést fejtett ki a kisebbségi kérdésnek a világból való eltüntetése érdekében.” És nem történt meg az arányos leszerelés sem, ami nem is volt meglepő, hiszen a legyőzött államok nem kaptak megfelelő képviseletet a Nemzetek Szövetsége testületeiben. Miközben a világszervezet az Egyezségokmány 10. cikkelye értelmében vigyázta a status quo-t, a racionális és méltányos revízióra lehetőséget nyújtó 19. cikkelyről megfeledkezett. „A genfi intézmény a világbéke fenntartása és a világot mozgató nagy események alakítása körül a sajátmaga hibájából teljes tehetetlenségre van kárhóztatva s voltaképpen céljának megvalósításától távolabb áll, mint valaha” – zárta gondolatmenetét a miniszter, végül kijelentette, hogy Magyarország továbbra is részt vesz a nem politikai jellegű bizottságok, valamint az Állandó Nemzetközi Bíróság és a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal munkájában.⁴¹¹

⁴¹⁰ Népszövetségi Szemle. *Külügyi Szemle* 1936. január. 71.

⁴¹¹ Csáky rendelete a genfi Képviselet részére (1939. április 15.). MOL, K 107, 69. cs., 76/1. tétel, sz. n. (2018/pol.–1939. sz.) Melléklet, 1–12. f. Az idézetek helye rendre: 3. és 9. f.

Henri de Montety

A Nouvelle Revue de Hongrie, a magyar külpolitikai gondolkodás tükré⁴¹²

Tanulmányunkban az 1932-ben alapított *Nouvelle Revue de Hongrie (NRH)* c. folyóirat külpolitikai vonatkozású írásaival foglalkozunk. Röviden ismertetjük folyóirat és a Külügyminisztérium különös kapcsolatának történetét s kísérletet teszünk a lap sajátos szellemiségének bemutatására.

1) A NRH és a Külügyminisztérium

A *NRH* első száma – a *Revue de Hongrie* utódaként – 1932 januárjában jelent meg, *Ottlik György* (1889–1966) kezdeményezésére és *Bethlen István* gróf jóváhagyásával, akikhez később értékes munkájával *Balogh József* (1893–1944) is csatlakozott. Ekkor a Bethlen híveként számon tartott *Károlyi Gyula* gróf volt a miniszterelnök, de a folyóiratnak 1944-ben történt megszűnéséig igazodnia kellett a hét egymást követő kormányváltás következtében kialakuló politikai változásokhoz. E változások mellett azonban, melyek végső soron a magyar politika Németország és a Nyugat közötti útkereséséből fakadtak, jellemző volt egyfajta folytonosság is, amely elsősorban – de nem kizárólagosan – az apparátus, különösen a minisztériumi és diplomáciai középvezetők hosszú pályafutásának tudható be.

A folyóirat költségvetése 1932-ben 66 ezer pengő volt, ennek felét a Külügyminisztérium állta, a fennmaradó összeget nagyrészt más minisztériumok – elsősorban a miniszterelnökség (5000 pengő) – folyósították,⁴¹³ de a kiadásokhoz a magánszféra pénzintézetei, a budapesti polgármesteri hivatal (2500 pengő) és az egyéni előfizetők (4 ezer pengő) is hozzájárultak.⁴¹⁴ 1933-tól a francia külügyminisztérium is évi mintegy 3 ezer pengő „támogatással” bővítette a lap forrásait.⁴¹⁵

1932 és 1936 között *Gömbös Gyula* kormánya nélkülözhetetlen, s ha nem is mindig hasznos, de legalább lelkes partnere volt a lapnak. Így a *NRH* Gömböst kérte fel, hogy győzze meg *Károlyi Gyulát*, foglalja el a szerkesztőbizottság *Apponyi Albert* gróf halála után megüresedett elnöki székét.⁴¹⁶ *Károlyi* azonban az elnökségre való felkérést továbbra is elutasította, miközben a tagságot elfogadta. A *NRH* első éveiben számos nehézséggel nézett szembe. 1934 júniusában valamelyest csökkent az állami támogatások összege,⁴¹⁷ a szerkesztőbizottság elnöki posztjának betöltetlensége miatt pedig a szerkesztőségében állandó pánikhangulat uralkodott.⁴¹⁸ E létbizonytalansággal szemben gyakran a gyengék taktikáját, a lemondással

⁴¹² A tanulmány fordítása a Région Rhone-Alpes felsőoktatási és kutatási osztálya hozzájárulásával készült

⁴¹³ Balogh levele Walko Lajos külügyminiszternek (1932. május 4.) OSzKK, Fond 1/1877.

⁴¹⁴ A NRH szubvenciójáról szóló levelezést (1932–1942) ld. OSzKK, Fond 1/3033.

⁴¹⁵ Pezet levele Kornfeld Mórchoz (1933. július 1.). OSzKK, Fond 1/2558.; Teleki levele Louis de Vienne-hez (1933. szeptember 14.). OSzKK, Fond 1/3226. Gaston Maugras levele Balogh-hoz (1936. augusztus 14.). OSzKK, Fond 1/2211.

⁴¹⁶ Ottlik levele Gömböshöz (1934. április 17.). OSzKK, Fond 1/1226.

⁴¹⁷ Villani Lajos levele Ottlikhoz (1934. június 21.). OSzKK, Fond 1/1877.

⁴¹⁸ Ottlik levele Kányához (1934. április 17.). OSzKK, Fond 1/1688.

való fenyegetést alkalmazták: „Amennyiben Nagyméltóságodat az bírná rá erre a redukcióra [ti. a Külügyminisztériumtól érkező támogatás csökkentésére – *H. de M.*], mert a NRH fenntartását már nem tartaná szükségesnek, kérem méltóztassék ezt velem közölni és én ilyenirányú előterjesztést teszek választmányunknak. [...] Ha Nagyméltóságod és a M. Kir. Kormány bölcs ítélete szerint erre nincs tovább szükség, amit én szerény egyéni vártámról megítélni képes nem vagyok – méltóztassék erről bennünket értesíteni és mi mindannyian kész örömezt lemondunk a teherről, melyet ez számunka jelent” – írta Ottlik Kánya Kálmán külügyminiszternek 1935 tavaszán.⁴¹⁹

Ezekre a zaklatott mondatokra Kánya megnyugtatólag közölte, hogy egyáltalán nem áll szándékában megvonni a támogatást a NRH-tól, hiszen teljes mértékben elégedett a lappal.⁴²⁰ Két hónappal később Ottlik mégis ugyanazt a kérdést feszegette, immár az erkölcsi támogatás keserűen megtapasztalt hiányára helyezve a hangsúlyt: „Énnekem egyedül sajnos nincs elég tekintélyem arra, hogy erkölcsileg megvédjem munkánkat a támadások ellen. [...] Az elnökség ugyanis nyilván azzal az ódiiummal jár, hogy az illető francia-barát hírébe keveredik, ami hazánkban, bizonyos áramlatokat ismerve, hamar hazaárulási váddá alakulhat át. [...] Magam is azon a véleményen vagyok, hogy a NRH existenciája nem elég nagy országos és nemzeti érdek ahhoz, hogy a legnagyobb hazafias áldozatkészséggel is érdemes lenne, hogy egyszerű, tisztességes emberek reputációjukat feláldozzák érte.”⁴²¹ (Mindenesetre a NRH fennmaradásához kétségkívül Kánya Kálmán hidegvére és kiegyensúlyozottsága is hozzájárult, olyannyira, hogy amikor 1938 novemberében távozott a miniszteri székből, felkérték, csatlakozzék a folyóirat szerkesztőbizottságához.⁴²²)

Gömbös halála, majd *Darányi Kálmán* menesztése után, 1938 májusában az az *Imrédy Béla* foglalta el a miniszterelnöki széket, aki több éve tagja volt már a NRH szerkesztőbizottságának, s akihez a folyóirat munkatársai nagy reményeket fűztek.⁴²³ Ám a folyóirat már szeptemberben nehéz helyzetbe került, s még a nyomdával kötött szerződést is fel kellett függesztenie.⁴²⁴ 1939 februárjában örömmel fogadták a szerkesztőbizottság elnöki posztját hosszú ideje betöltő *Teleki Pál* gróf kormányra lépését is.⁴²⁵ Pedig éppen a Teleki-kormány idején (1941 februárjában) döntött úgy a Miniszterelnökség sajtóosztálya, hogy – tekintettel a külügyi sajtóosztállyal történt egyesítésére – megvonja külön támogatását a NRH-tól. Végül utóda, *Bárdossy László* kormányfő állította vissza az évi 6 ezer pengős támogatást.⁴²⁶

⁴¹⁹ Ottlik levele Kányához (1935. március 12.). OSzKK, Fond 1/1877.

⁴²⁰ Kánya levele Ottlikhoz (1935. március 19.). OSzKK, Fond 1/1877.

⁴²¹ Ottlik levele Kányához (1935. június 21.). OSzKK, Fond 1/1688.

⁴²² Esterházy Móric levele Kányához (1939. június 13.). OSzKK, Fond 1/1688.; Kánya pozitív válasza (1939. június 17.). OSzKK, Fond 1/1688.

⁴²³ Balogh például szerette volna megírni „a XIX. századi nagy államférfiak utódjának” tekintett politikus portréját a *Revue des Deux Mondes* c. folyóirat számára. Ld. Balogh levele Maurice Pernot-hoz (1938. május 16.). OSzKK, Fond 1/2536.

⁴²⁴ A szerződést novemberben meghosszabbították. Ld. A Société de la Nouvelle Revue de Hongrie és az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. levelezése (1938. szeptember 29. – november 25.). OSzKK, Fond 1/125.

⁴²⁵ Balogh (angol nyelvű) levele Arnold Toynbee-hoz (1939. március 9.). OSzKK, Fond 1/3115.

⁴²⁶ Balogh levele Geszteséhez (1941. január 11.). OSzKK, Fond 1/1172.; Bárdossy levele Esterházy Móric grófnak, a szerkesztőbizottság elnökéhez (1941. június 9.). OSzKK, Fond 1/2255.

Hiába keresnénk a folyóirat életében olyan feszültségektől mentes időszakot, amelyet nem zavart meg a létfontosságú támogatásokkal összefüggő bizonytalanság és a lemondással való fenyegetések sorozata.⁴²⁷ A folyóirat szüntelen harcot vívott e bizonytalanság ellen, egyrészt hogy bizonyítsa, mennyire fontos része a magyar propaganda eszköztárának – főként a félhivatalos kapcsolattartás, a kényes információk gyűjtése és továbbítása, a protokolláris baklövések diszkrét helyrehozása terén (mely témák bemutatására e cikkben sajnos nem vállalkozhatunk) –, másrészt hogy javítsa a magyarság megítélését, egyszersmind hogy a nemzetközi kapcsolatok elsőszámú szakértőjeként lépjen fel.

2) Forma és tartalom

Balogh számára – aki *Szent Ágoston Vallomásainak* fordítója volt –, tartalom és forma szorosán, mondhatni misztikusan kötődött egymáshoz. A szerkesztő igényessége már az induló folyóirat küllemében, a felhasznált papír, a betűszedés és a tördelés minőségében is megmutatkozott. Ez kortársaira is mély benyomást tett,⁴²⁸ s Balogh levelezéseiben igen gyakoriak a *NRH*-nak nem csupán a tartalmát, de formáját is méltató dicséretetek.⁴²⁹

Balogh természetesen éppilyen magasra helyezte a szakmaiság mércéjét is, és a szakértő szerzők rendkívül kiterjedt hálózatát építette ki. Levelezése e tekintetben úgyszólván kimeríthetetlen forrásnak számít. A vezércikkek vagy a kényesebb tartalmú cikkek lektorálását a *NRH* szerkesztőbizottságával többé-kevésbé egybeeső csapat végezte, melyben minden szakterületnek megvoltak a szakemberei. Még ennél is fontosabb azonban az a körülmény, hogy Balogh sohasem közölt cikket idegen országról anélkül, hogy ki ne kérte volna az érintett ország valamelyik tekintélyes képviselőjének a véleményét.

A szerkesztősége ezenkívül rendszeresen kért szakvéleményt a Külügyminisztériumtól (elsősorban Mengele Ferencről, a Sajtóosztály vezetőjétől) és a párizsi magyar követségtől (*Khuen-Héderváry Sándor* követtől és *Gesztesi Gyula* sajtóattasétól), valamint a francia diplomáciai testületektől.⁴³⁰ Balogh minden bizonnyal azért kért minél több helyről szakvéleményt, hogy a Külügyminisztériumtól való függőségét más szellemi műhelyek bevonásával ellensúlyozza, egyszersmind gyengítse a folyóirat hivatalos jellegének

⁴²⁷ Ottlik György végül 1939 februárjában csakugyan távozott a laptól (OSzKK, Fond 1/1765), s ettől fogva minden idejét a *Pester Lloyd*-nak szentelte.

⁴²⁸ Szöllőssy Klára levele Baloghhoz (1937. január 15.). OSzKK, Fond 1/3029.; Hubay 1981. 1218–1219.

⁴²⁹ Gonzague de Reynolds egyetemi tanár, a Népszövetség Nemzetközi Értelmisségi Együttműködési Bizottságának főtitkára, az Irodalmi és Művészeti Tanács alelnöke a következőket írta Baloghnak 1933. január 9-i levelében: „Mindig nagy érdeklődéssel és örömmel olvasom” a *NRH*-t, „melyről azt gondolom, hogy napjaink egyik legjobb” folyóirata. Ld. OSzKK, Fond 1/2724. Georges Desbons ügyvéd, a magyar Külügyminisztérium egyik fizetett magyarbarát publicistája pedig 1933. július 14-i levelében így gratulált Ottliknak a lap „igazán csodálatos külleméhez”: „Az Ön folyóirata azt az érzést kelti a francia olvasóban, hogy Franciaországban tervezték, készítették és szerkesztették: így minden más, hozzánk oly bőséges mennyiségben eljutó külföldi folyóiratnál lényegesen magasabb színvonalat képvisel.” Ld. OSzKK, Fond 1/779.

⁴³⁰ Balogh levele Georges Deshusses budapesti francia kultúrattaséhoz (1936. december 14.). OSzKK, Fond 1/784.; Balogh levele Philippe Develle-hez (1939. január 7.). OSzKK, Fond 1/801.

látszatát.⁴³¹ Így a *NRH*, amikor felettes minisztériuma politikai utasításait követte, voltaképpen nem tett egyebet, mint meghallgatott egy szakvéleményt a sok közül. Mindez arra is alkalmat adott a lapnak, hogy nyitott fórumként lépjen fel a hivatalos politikai véleményeket közlő folyóiratok között.

3) A politika elsőbbsége a gazdasággal szemben (?)

A kulturális anyagban (irodalom, festészet, zene)⁴³² gazdag *NRH* a gazdasági kérdések tárgyalásának is nagy terjedelmet szentelt.⁴³³ Ugyanakkor a folyóirat munkatársai kapcsolatban álltak a liberális kapitalista gazdasági berendezkedést kritikusan megítélő francia körökkel is.⁴³⁴

A *NRH* szemében a kultúra igen jó, a gazdaság pedig hasznos dolog, de mindkettőt alá kell rendelni a gyűlöletes voltától – a győztesek diktátumától és a népszövetségi illúzióktól – természetesen megszabadított politikának, másképpen fogalmazva a bölcs *polisznak*, melyben a valódi szakértelem is helyet kap. Mert hiszen kik lettek volna a politika mesterei, ha nem a magyarok? A magyar nép ezer éve a dunai térség első számú politikai közössége volt. És a magyarok tudták, hogy csak politikai eszközökkel lehet megoldani a dunai térség, sőt egész Európa problémáit is. E tekintetben a *NRH* szorosán követte a hivatalos magyar külpolitika vezérelvét: elsőbbség a politikának, a gazdaság csak utána következik. Az *Aristide Briand*, majd *André Tardieu* által kidolgozott – amúgy igen eltérő – francia tervekkel előszeretettel bírálták a folyóirat hasábjain, mivel azok elkövették azt a hibát, hogy teljes mértékben a gazdaságra építettek. A szerkesztőség valóságos hadjáratot indított az e nézetet osztó francia értelmiségiek ellen, így Ottliknak kapóra jött, hogy *Wladimir d’Ormesson* gróf egy francia folyóiratban 1934-ben megjelent cikkében a *NRH* nézeteivel lényegében megegyező gondolatokat fejtett ki: ti. hogy „a dunai térség problémáinak megoldásában a politika nagyobb szerepet kap, mint a gazdaság”.⁴³⁵

A politika elsőbbsége tehát két, egymást kölcsönösen erősítő okkal magyarázható: 1) a békerevíziót – a katonai beavatkozás lehetőségét elvetve – csak politikai döntés alapján lehet véghezvinni, 2) a magyar nemzet elsősorban politikai nemzet. A *NRH* 1935 februárjában közölte *Pierre Drieu La Rochelle*⁴³⁶ föderalizmusra buzdító írását, melyben a francia publicista megállapította, hogy a dunai kisállamok túl későn jöttek létre, akkor, amikor a

⁴³¹ Ez a taktika elsősorban a lap fennmaradását szolgálta, ám egyáltalán nem tudta elosztatni az éles szemű románok gyanúját. Mint azt Balogh írta egyik levelében: „Bárdossy László azt írta Bukarestből, hogy nem szabad megjelentetni Szász Zsombor cikkét a *NRH*-ban, mert [Romániában] mindenki úgy tekint a *NRH*-ra, mint a magyar kormány hivatalos lapjára.” Ld. Balogh levele Geszteséhez (1938. október 24.). OSzKK, Fond 1/1172.

⁴³² Ehhez bővebben ld. Farkas 2004.

⁴³³ 1932-ben a szerkesztőség Knob Sándor, a GyOSz titkára segítségét kérte, hogy a *NRH*-t eljuttassák a legfőbb európai munkáltatói szervezetekhez. Balogh levele Knobhoz (1932. június 10.). OSzKK, Fond 1/1793.

⁴³⁴ Montety 2005. Az irányzatról bővebben ld. Loubet del Bayle 2001.

⁴³⁵ Ottlik levele d’Ormesson-hoz (1934. április 4.). OSzKK, Fond 1/2421. D’Ormesson írása a francia Domonkos-rend *Sept c.* folyóiratában jelent meg. A *NRH* e kérdésben teljesen egyetértett azzal, amit Gömbös Gyula mondott egy 1933. augusztusi interjújában: „Nincs gazdasági megegyezés politikai megegyezés nélkül.” Ld. Eylan 1933, 872.

⁴³⁶ Az 1930-as években pacifista Drieu 1940 után a Németországgal való kollaborálás felé hajlott, majd 1944-ban öngyilkosságot követett el.

nacionalizmus ideje már lejárt, ezért a pánszláv törekvéseknek csak föderalista államrendezkedéssel lehet gátat szabni.⁴³⁷ Am ugyanebben a számban a szerkesztőség – melyet meglepett, hogy a francia újságíró Magyarországot is a „közép-európai kisállamok” közé sorolta – elutasította Drieu érvelésében a nacionalizmus hiányát, s helyette a nemzetnek az *Ernest Renan* által vallott francia felfogására hivatkozott: „a nemzet egy lélek, egy spirituális elv”.⁴³⁸

Ez a kölcsönös meg nem értés – afféle iróniával fűszerezett „süketek párbeszéde” – köszön vissza Drieu-nek a *République du Var* c. napilapban 1935. március–áprilisban megjelent cikkeiben is, melyekben magyarországi látogatásáról számolt be. A jelenet egy szabadelvű magyar arisztokrata nagybirtokán játszódik. Drieu és vendéglátója a kertben sétálgatva szivaroznak, beszélgetésük lassan a revízió kérdésére terelődik. Drieu a dunai föderáció mellett érvel, amelyben Magyarország lemondana minden területi igényéről egy erős hatalmi tömbért és békéért cserében. Svájcot hozza fel példának, mely kitűnő szervezettségével képes volt ellenállni Németországnak. A magyar azonban nincs elragadtatva az ötlettől, és a szomszéd államokat szemforgatással vádolja. Drieu úgy véli, a magyarok „elkeseredettségükben a németek karjaiba vetik magukat”, mire beszélgetőpartnere így felel: „Önök viszont elkeseredettségükben minket vetnek oda.”

E keserű párbeszéd egyszerre tükre a szomorú magyar sorsnak, és a kudarcba fulladt magyar propagandának – különösen, ha figyelembe vesszük a francia közíró szerepléséhez fűzött magyar reményeket. Nem sokkal a cikk megjelenése előtt ugyanis Balogh még azt írta barátjának, Gesztesinek Párizsba, mennyire örül, hogy jó benyomást keltett Drieu-ben, akit a „legjobb irodalmi szerzeményének és reklámfogásának” tekint.⁴³⁹ S valóban, Balogh szervezte meg pártfogoltjának említett vidéki látogatását is – abban a reményben, hogy Drieu-ből a *NRH*-ban és más lapokban is publikáló magyarbarátot farag.⁴⁴⁰

4) Vitacikkek a *NRH*-ban

A *NRH* kezdettől nyitott volt a vitára, sőt ezeket olykor maga kezdeményezte. 1932 januárjában megjelent nyitó számában jó nevű nemzetközi szerzőgárda – többek között Apponyi, *Nicholas M. Butler* amerikai filozófus és diplomata, a Carnegie Alapítvány a Békéért elnöke, *Édouard Herriot* francia ex-miniszterelnök, a Radikális Párt vezetője, *Salvador de Madariaga* spanyol irodalmár, diplomata és *Virginio Gayda*, a *Giornale d'Italia* igazgatója – tárgyalta a leszerelés kérdését. A későbbi számok is több szerzőnek adtak lehetőséget arra, hogy egy-egy téma kapcsán írjanak: így született meg az Apponyi emlékére

⁴³⁷ Drieu 1935.

⁴³⁸ A szerkesztőség közleménye megállapította: „Pierre Drieu La Rochelle úr izgalmas és figyelemre méltó cikkének megjelentetésével egyidejűleg a *NRH* szerkesztősége – a félreértések elkerülése végett – ragaszkodik annak megállapításához, hogy a jelen cikkben tárgyalt kérdéseket illetően a szerző és a magyar értelmiségi osztály többségének véleménye között jelentős különbség van. A tizenkét millió magyart – napjainkban éppúgy, mint évezredes történetünk során mindig – elfogadhatatlan nacionalista és sovinszta túlzások nélkül, sőt e téren mindenfajta szélsőségtől kifejezetten elhatárolódva, emelkedett, a humánus szolidaritáson alapuló patriotizmus szelleme hatja át.” Ld. Uo. 118.

⁴³⁹ Balogh levele Geszteséhez (1934. november 9.). OSZKK, Fond 1/1172.

⁴⁴⁰ Balogh 1934. október 8-i levelében emlékeztette Drieu-t „arra a szíves ígéretére, hogy a *NRH* következő számába ír nekünk egy cikket Magyarországról vagy bármely magyar témában.” Négy nappal később Drieu sietett megnyugtanni Baloghot: „Amint visszatérek Párizsba, dolgozni fogok a cikken. De nem akarok csak úgy három-négy légből kapott oldalt írni. [...] A legszebb emlékeket őrzöm a Budapesten irántam tanúsított végtelen kedvességéről, és ne higgye, hogy hálátlan leszek.” Ld. OSZKK, Fond 1/845.

szerkesztett ünnepi szám (1933. május) vagy az európai fiatalokról szóló tanulmányosorozat (1933. július). A kedvelt forma mégis az volt, hogy a vitaindító cikkeket hosszabb-rövidebb ideig változó számban követték a reagálások. A szerkesztőség ezt azzal is igyekezett elősegíteni, hogy írásait elküldte egy-egy híres publicistának azzal a kéréssel, hogy amennyiben nem értenek egyet vele, válaszcikkben tegyék meg észrevételeiket.

Nem meglepő, hogy a vitatémák között elsősorban a Magyarországot vagy a francia–magyar kapcsolatokat érintő legfőbb külpolitikai kérdéseket találjuk meg. Így a kisebbségi kérdést (1932–1935 között 16 cikk⁴⁴¹), a Nemzetek Szövetsége kiterjedt kérdéskörét, a francia–olasz kapcsolatok problematikáját (1932–1934 között több cikk), a magyar királyi trón betöltésének kényes témáját⁴⁴² és a német–francia kapcsolatok kérdését (csak 1932–1938 között 14 cikk). Ám a magyarok szemében e konkrét problémák csupán különböző megnyilvánulási formái voltak a fő kérdésnek: a revízió, illetve – tágabb értelemben – a dunai térség újjászervezése problémájának.

A leszerelés kérdésének szentelt szám beköszöntőjében a szerkesztőség leszögezte, hogy munkájával „a nemzetközi együttműködés és a szolidaritás ügyét szolgálja, melynek össze kell kötnie az egyazon civilizációhoz tartozó népeket” miközben „ő maga ez alkalommal a vitán kívül marad, hogy ne gátolja a legkülönbélebb vélemények kifejezését”.⁴⁴³ Bár a lap toleranciájáról kialakított kép folyamatos megerősítése érdekében a szerkesztőség újra és újra a szabad vita mellett foglalt állást, e szabadság mögött gyakran ott ólálkodott a cenzúra. S valóban, bizonyos határokat – úgy tűnik – nem lehetett átlépni.

A párizsi magyar követnek címzett egyik, 1934-ben kelt levelében Ottlik György a következőket írja: „csupán olyan franciáktól kell és szabad politikai cikket kérnünk, akik objektivitásukban nem mennek el addig, hogy arra kénytelenítenek bennünket, miszerint ellenfeleink érveinek magunk szerzünk publicitást”.⁴⁴⁴ A témák kiválasztásával szintén befolyásolni lehetett a cikkek hangvételét. Balogh József ezt a következőképpen magyarázta: „Egy pacifista téma nem tűnik szerencsés választásnak [...] Közép-európai szemszögből nézve úgy tűnik, Benda a legszélsőségesebb szabadkőműves irányzat híve, és tőle legfeljebb csak irodalmi témában szeretnék cikket közölni.”⁴⁴⁵ Ennek megfelelően az 1935. májusi számban megjelent *Julien Benda A civilizáció és a bölcsészettudományok* c. cikke, amelyben a híres francia író olyan gondolatokat fejtett ki, amelyek minden tekintetben hasonlítanak Balognak a Nemzetek Szövetsége által patronált és a bölcsészettudományok védelmének

⁴⁴¹ A teljes listát ld *NRH* 1935. május. 458. Valójában itt inkább egymás mellé rendelt gondolatokról és véleményekről, mintsem valódi vitáról van szó. Ez alól kivételt képez a Tremly Lajos és Nicolae Jorga közötti vita a román nemzet egységéről (1933) vagy Ottlik László és Jean de Pange 1935. április–májusi véleményütköztetése a kisebbségi kérdés, az autonómia és a föderalizmus tárgykörében.

⁴⁴² A legitimista Gratz Gusztáv 1933 novemberében fejtette ki gondolatait, majd a folyóirat felkérésére Philippe Develle, a *NRH* fiatal párizsi szerkesztője fejtette ki az ellentábor nézeteit 1934 októberében *Roi élu ou roi légitime?* c. cikkében. A cikk elé a következő bevezető szöveget illesztette a szerkesztőség: „Nemrégiben közzétük Gratz Gusztáv volt külügyminiszter úr írását a magyar legitimista mozgalomról, melynek egyik vezetője volt. Tekintve, hogy [a *NRH*] nem politikai lap, és nem is egy konkrét párt vagy irányzat lapja, a folyóirat egész Magyarország életének, jellegének és lelkületének összegző bemutatására törekszik. Ezúttal is kívül maradunk a vitán, miközben bemutatjuk olvasóinknak az alábbi cikket, amelyben egy kétségtől jól felkészült francia szerző tárgyalja a szabad királyválasztások híveinek eszméit.” *NRH* 1934. október. 234

⁴⁴³ *NRH*, 1932. január. 3.

⁴⁴⁴ Ottlik György levele Khuen-Héderváryhoz (1934. május 30.). OSzKK, Fond 1/1757.

⁴⁴⁵ Balogh levele Develle-hez (1938. február 17.). OSzKK, Fond 1/801.

szentelt 1936. évi budapesti Entretien konferencia szervezését előkészítő cikkeiben leírt gondolataihoz.⁴⁴⁶

Ám az eszmék és a valóság között meglehetősen széles szakadék tátongott. Így például a szerkesztőség elállt *Georges Marot*, az Europe Centrale prágai hetilap főszerkesztője egyik vitacikkének közlésétől, jóllehet Marot-t „a *NRH* barátjának” tekintették, s a cikk megírására maga a lap kérte fel őt. *Néhány félreértésről Budapest és Prága között* c. írásában Marot megállapította: „Egy német–magyar győzelem esetén a korábbi határait minden bizonnyal visszanyerő Magyarország teljesen elszigetelődne Európában, elveszítené külföldi barátait és ezek támogatását; ezért cserébe szövetségre léphet, de leginkább farkasszemet nézhet a hatalomtól megrészegült és egész Közép-Európát uraló Németországgal. A belpolitikában pedig egy újonnan fellépő bolsevizmust kellene megfékeznie tizenkét millió – a korábbiakkal ellentétben egyáltalán nem szendergő, hanem öntudatra ébredt, harcra kész – más néphez tartozó emberrel és egy forrongó nacionalizmussal szemben”. Majd – már a háborús esélyeket latolgatva – feltette a kérdést: „Kíváncsi vagyok, hogy az óriási erőfeszítéstől legyengült, kivérzett magyarok szenvedései ezzel valóban véget érnének-e. – És vajon mi történne vereség esetén?” Marot megválaszolatlanul hagyta e szónoki kérdést. Cikkét egyébként a külügyminisztériummal történt gyors egyeztetést követően visszautasították.⁴⁴⁷

Ez játszódott tehát le a *NRH* színpalcai mögött. S 1936-tól kezdve megváltozott a folyóirat stílusa; az egyre keményebbé váló hangnem a lap olvasásakor is érezhető.

A *NRH* munkatársainak jelentős erőfeszítéseket kellett tenniük annak érdekében, hogy elfogadtassák a rájuk jellemző finom szerkesztői kiegyensúlyozottságot. Ez utóbbi abban is megnyilvánult, ahogyan a német–francia kapcsolatokat kezelték. 1934 októberében Balogh azt írta barátjának, *Haubert Kamillónak*, a berlini magyar követség sajtóattaséjának, hogy olyan német újságírókat keres, aki válaszolna *Jean de Pange* cikkére: „Ismered folyóiratunk orientáltságát és stílusát: polémia helyett nyugodt, udvarias hangvételő, magas „európai” színvonalú, az egyéni érdekek felett álló cikkeket várunk, amelyek a hivatalos propaganda kereteibe is beleillenek.”⁴⁴⁸ A főnökeivel történt egyeztetés után *Haubert* azt válaszolta, hogy *de Pange* cikke nem arat sikert német körökben, és főként nem kívánnak még nagyobb nyilvánosságot biztosítani neki azáltal, hogy válaszolnak rá, még akkor sem, ha a válasz a német álláspontot mutatná be.⁴⁴⁹ Nem tudott hát Balogh mást tenni, mint sajnálkozni „az objektivitás hiányán”, ami egyben taktikai nézeteltérést is jelentett.⁴⁵⁰ Az ehhez hasonló helyzetek 1935–36 után, s főként 1938-tól lassan mindennaposá váltak.

A *NRH* hangneme a nemzetközi viszonyok, elsősorban Olaszország helyzetének súlyosbodásával párhuzamban vált keményebbé, s a folyóirat szempontjából Olaszország végeredményben talán még Franciaországnál is fontosabb szerepet játszott. 1935-ben az abesszíniai olasz hadjárat – amelyet éppen a franciákkal az év januárban kötött egyezmény tett lehetővé – jelentősen meggyengítette *Benito Mussolini* rendszerét. A magyar revíziós

⁴⁴⁶ A konferencián olyan tekintélyes európai irodalmárok és tudósok vettek részt, mint *Salvador de Madariaga*, *Thomas Mann*, *Szent-Györgyi Albert*, *Teleki Pál* és *Paul Valéry*. Ld. *Henri de Montety: L'Entretien de Budapest sur le rôle des Humanités dans la formation de l'homme moderne* (8–12 juin 1936). Előkészületben a *Revue d'Études Françaises* (ELTE, Budapest) c. folyóiratnál.

⁴⁴⁷ MOL, K 66, ??? . cs. 1936–III–4. IRATSZÁM ???

⁴⁴⁸ Balogh levele *Haubert Kamillóhoz* (1934. október 11.). OSzKK, Fond 1/1374.

⁴⁴⁹ *Haubert* levele Balogh-hoz (1934. december 14.). OSzKK, Fond 1/1374.

⁴⁵⁰ Balogh levele *Hauberthez* (1934. december 20.). OSzKK, Fond 1/1374.

törekvések számára előnyöket rejtő francia–olasz barátság zsákutcába jutott. 1938-ban Olaszország ismét a középpontba került, hiszen az anchluss közvetlenül a német–olasz egyezményhez kapcsolódott.

Ebben az új helyzetben a *NRH* – úgy tűnik – elvesztette a vitába vetett hitét és elvesztett néhány barátot, s Balogh a derűlátását is kezdte elveszíteni. 1938. májusában így írt: „A külpolitikában Magyarország egyre inkább elveszíti önálló mozgásterét, Franciaország pedig még semmit nem tett azért, hogy – Magyarországéval egyidőben – saját mozgásszabadságát is visszanyerje a Duna völgyében. Mindketten ismerjük egymás véleményét e tekintetben, és úgy hiszem, egyetértettünk abban, hogy a nyugati hatalmak az elmúlt húsz évben számos olyan hibát követtek el, melyek nélkül Közép-Európa és Magyarország ma vidámabb helyzetben lenne.”⁴⁵¹ Balogh néhányszor még megpróbálta újraéleszteni a vitákat folyóiratában, de csak bizonyos esetekben és szerényebb formában, a többnyire sikertelenül.⁴⁵²

Végül a francia cikkek forrásának elapadása és a folyóirat hozzáállásában tapasztalható változás által előidézett probléma ellensúlyozására azt a megoldást találták, hogy 1) a *Párbeszéd* rovat helyét átadták a különnc, de a laphoz hű *Louis de Vienne*, a volt budapesti francia követ hosszú „monológjának”,⁴⁵³ 2) *Szent István* évfordulója és az Eucharisztikus Világkongresszus (1938) apropóját használták fel arra, hogy az olvasó figyelmét a keresztény Magyarországra tereljék, mert a vallási dimenzió jóval távolibb, kevésbé megfogható és kevésbé kényes volt, mint a diplomáciai kapcsolatoké. Jellemző egyébként, hogy az 1938 utáni német–francia kapcsolatokat tárgyaló legfőbb cikket 1940 augusztusában egy nyolcvanas éveiben járó bencés pap írta, aki a patológia és a paleográfia világhírű tudósa volt, de ahhoz talán kevésbé értett, hogy megítélje az 1940. júniusi francia politikai-katonai összeomlást. *A nyugat két szárnya* eufemisztikus címet viselő cikk már-már hallucináció.⁴⁵⁴ Az óvatosságot bejelenti, hogy közli „a »nyílt fórum« rovatban az alábbi, számos érdekes és mély gondolatot tartalmazó cikket, mert ragaszkodik ahhoz, hogy hangsúlyozza teljes objektivitását éppúgy, mint pártatlan hozzáállását a cikkben felvetett kérdésekkel kapcsolatban”.⁴⁵⁵ A történelem teologikus megközelítésében a cikk szerzője minden politikai katasztrófát a gondviselés művének tekint. Szerinte a római, majd a barbár inváziókra a francia földnek azért volt szüksége, hogy termékennyé tegyék ősi kelta rétegét. A mai Franciaország sebzett ugyan, de a németek – hibáik ellenére – mérsékelt magatartást tanúsítottak, főként a fegyverletétel feltételeit illetően. „Most az a lényeg, hogy Franciaország és Németország szükségszerűen napi kapcsolatban lesznek, s így megtanulják egymást jobban megismerni [...] Ki tudja, talán a népek ilyen, a tiszteleten, megbecsülésen, esetleg még a kölcsönös szimpátián is alapuló keveredése nem hozza-e meg azt a kívánt közeledést, amely a pusztá erővel nem tudna létrejönni ? [...] A nemzetek modern evangéliumának valami

⁴⁵¹ Balogh levele Pernot-hoz (1938. május 16.). OSzKK, Fond 1/2536.

⁴⁵² 1938 decemberében egy brit olvasó lemondta előfizetését, mert a *NRH* helyeselte azt, hogy Magyarország a Felvidéket népszavazás nélkül szerezze vissza. Válaszában Balogh felsorolta azokat a körülményeket, amelyek lehetlenné tették a népszavazást, majd biztosította olvasóját arról, hogy a folyóirat mindennemű politikai vitára nyitott a témában. Balogh és Peter Sommerville levelezése (1938. december). OSzKK, Fond 1/2900. A vita azonban végül elmaradt.

⁴⁵³ De Vienne-től 1935 és 1939 között évente rendre három, négy, kettő, öt, majd ismét két vezércikket közölt a folyóirat. Ezek egy része külön is megjelent: de Vienne 1937.

⁴⁵⁴ Morin 1940.

⁴⁵⁵ Uo. 141.

ilyesfélének kellene lennie: Értsétek meg egymást ! A megértés [...] a szeretethez vezető első lépés.⁴⁵⁶

5) A propaganda változó földrajzi határai

A francia nyelv már önmagában is eszköz volt arra, hogy a *NRH* bármely ország, s nem csupán Franciaország művelt közönségének nagy részéhez eljusson. Ugyanakkor már a folyóirat megalapításakor megfogalmazódott az a célkitűzés, hogy a magyar propagandát más idegen nyelveken megjelentetett folyóiratokkal is gazdagítsák.⁴⁵⁷ Ez a terv 1935 júliusában a *Hungarian Quarterly (HQ)* c. lap elindításával konkretizálódott, melyet az Ottlik–Balogh páros irányított és amelynek elnökségével hivatalosan Bethlent bízták meg.⁴⁵⁸ Említettük már, hogy a francia kormány 1933-ban elhatározta, hozzájárul a *NRH* finanszírozásához, jöllehet, ez a hozzájárulás valójában kedvezményes árú előfizetéseket jelentett. 1934-től kezdve a *NRH-t* kiküldték a világ különböző országaiban működő francia követségeknek és külképviseleteknek (187 példány), valamint az ország főbb könyvtárainak (99 példány) is.⁴⁵⁹ Mindent összevetve Franciaország támogatása igen szerény volt, sőt az évek során – a frank leértékelésével párhuzamosan – már csak jelképes volt.⁴⁶⁰ Nagy-Britannia viszont – ismereteim szerint – soha nem vett részt a *HQ* finanszírozásában. 1938-ban, az egyik finanszírozási krízis idején Ottlik, ahelyett hogy a *Foreign Office*-hoz fordult volna, elküldte *Eckhardt Tibort Lord Rothermere*-hez, hogy kérjen tőle évi 10 ezer pengőt, aminek fejében a szerkesztőség eljuttat 200 példányt az angol mágnás által kijelölt brit könyvtárakhoz.⁴⁶¹

De lépünk vissza egy kicsit 1932-be! Amikor Balogh József átvette a *NRH* szerkesztőségét, arról számolt be az egyik tudósítónak, hogy Magyarországon és Közép-Európán kívül az egész balkáni térséget is szeretné lefedni. Előzetes kapcsolatfelvétel céljából szeptemberben Rómába, Athénba, Ankarába, Szófiába, Bukarestbe és Belgrádba utazott.⁴⁶² Látogatásai azonban nem hozták meg a várt eredményt.⁴⁶³ Mi több, a Prágával való kapcsolatfelvétel szándékát csehszlovák részről aggodalommal vegyes értetlenség kísérte.⁴⁶⁴ 1934-ben Balogh Norvégia irányába tett lépéseket.⁴⁶⁵ 1935-ben Svájc és Belgium, majd Lengyelország felé

⁴⁵⁶ Uo. 145–146.

⁴⁵⁷ Mint arról Balogh beszámolt Hauberthez írott 1934. január 22-i levelében „szükség lenne a *NRH* német, de még angol nyelvű megfelelőjére is”. Ld. OSzKK, Fond 1/1374.

⁴⁵⁸ Bethlen 1934 júliusában több tekintélyes személyiségnek is javasolta egy angol nyelvű folyóirat kiadását. Ld. Frank 1978, 57–59. A *HQ* 1941-ig jelent meg, amikor a Külügyminisztérium a háborús szövetségi viszonyokra való tekintettel visszavonta engedélyét. A folyóirat történetéről három tanulmányt is közöl Frank 1999.

⁴⁵⁹ Maugras levele Balogh-hoz (1936. augusztus 14.). OSzKK, Fond 1/2211.

⁴⁶⁰ Balogh levele Deshusses-höz (1939. április 19.). OSzKK, Fond 1/784.

⁴⁶¹ Ottlik levele Eckhardt Tiborhoz (1938. december 19.). OSzKK, Fond 1/3033. Úgy tűnik, a terv kudarcba fulladt.

⁴⁶² Balogh levele Jacques Kanitzhoz (1932. július 27.). OSzKK, Fond 1/1685.

⁴⁶³ Ottlik levele Velics László athéni magyar követhez (1940. június 25.). OSzKK, Fond 1/3209.

⁴⁶⁴ A prágai magyar követség 1933. január 17-én levélben értesítette Praznovszky Ivánt, a *Société de la Nouvelle Revue de Hongrie* alelnökét, hogy ha a folyóirat nem adja fel azt az alapelvet, hogy „a magyar ügyet kifelé százszázalékosan képviselje [...], egyetlen cseh politikustól vagy újságírótól sem kap cikket.” Ld. OSzKK, Fond 1/2629.

⁴⁶⁵ Balogh levele Wilhelm (?) Munthéhoz (1934. február 24.). OSzKK, Fond 1/2292.

próbált nyitni. Ez idő tájt indult útjára a *HQ*. A folyóiratok közép-európai, a balkáni, a nyugat-európai és a végeredményben egészen az Egyesült Államokig nyúló terjeszkedésének mindenkor irányja a magyar külpropaganda prioritásait követték. Ugyanakkor 1937-ben Ottlik és Balogh Ázsia felé is megpróbálták nyitni. A Magyarok Világkongresszusa Állandó Szervezeti Irodája tájékoztatta Ottlikot arról, hogy egy Sanghajban élő magyarnak, *Komor Pálnak* sikerült „a helyi angol nyelvű sajtót Magyarország javára fordítani”. Tevékenységének elősegítése érdekében el kellett tehát küldeni a *HQ* néhány példányát Kínába.⁴⁶⁶ S valóban, felajánlottak egy előfizetést a *China Press*-nek, amiért a lap főszerkesztője háláját fejezte ki.⁴⁶⁷ De az ázsiai kampány nem merült ki ebben, így például 1939. április 29-én Bethlen a *Singapore Free Press* c. laphoz fordult.⁴⁶⁸

Ha korábban jeleztük, hogy az 1935–36. évi olaszországi fordulatot a *NRH*-ban a nyílt viták ritkulása követték, hozzátehetjük, hogy az ezzel párhuzamosan viszont kitágultak a folyóirat propagandatevékenységének határai. Hasonló jelenség történt egy másik kulcsfontosságú évben, 1940-ben is.

A második világháború kitörése (1939. szeptember) és főként Franciaország veresége (1940. június) két „földrajzi” természetű reakciót váltott ki a *NRH* orientációjában. Az első teljesen ésszerű reakció volt, melyet maga a KÜM rendelt el: irány a balkáni térség!⁴⁶⁹ A második változás azonban meglepő volt, ezért érdekesebb is a számunkra. 1941 elején a *NRH* munkatársai megpróbáltak meghódítani egy távoli, de ígéretesnek tűnő kontinenst: Dél-Amerikát. Balogh a budapesti brazil követtel együtt egy éven át dédelgette a portugál nyelven kiadandó, a *NRH*-ból és a *HQ*-ból fordított cikkeket közlő szemle tervét. Ez a folyóirat azonban sohasem látott napvilágot, mivel a brazil hatóságok nem adtak rá engedélyt.⁴⁷⁰ Ennek ellenére 1941 novemberében Balogh még hitt ötletében, sőt egy spanyol nyelvű változaton is törte a fejét.⁴⁷¹

6) Következtetések: az ellentétek kibékítése

A magyar külpolitikára jellemző néhány illúzióban a *NRH* is osztozott. A revízió kérdésének napirenden tartása egyszerre eredt annak erkölcsi (s ennyiben egyetemesnek és időtlennek vélt) imperatívuszából és a propagandára irányuló konkrét erőfeszítésekből. A tervek gyakori és taktikai változtatása úgy tűnik, a magyaroknál azt az illúziót táplálta, miszerint a revízióval kapcsolatos vitának Sanghajtól Valparaisóig kell terjednie. Ráadásul a *NRH* – és minden bizonnyal Magyarország – önmagáról is ábrándképekben gondolkodott, s őszintén toleránsnak képzelte magát, holott ezt a hozzáállást nagy részben taktikai megfontolások

⁴⁶⁶ Nagy Károly levele Ottlikhoz (1937. február 8.). OSzKK, Fond 1/2312.

⁴⁶⁷ Edwin Howard (angol nyelvű) levele Komor Pálhoz (1937. május 10.). OSzKK, Fond 1/1809.

⁴⁶⁸ OSzKK, Fond 1/2879.

⁴⁶⁹ Balogh 1940 októberében Belgrádban, Szófiában és Athénban járt, hogy témákat, szerzőket és olvasókat szerezzen a folyóirat számára. Ld. Beszámoló a balkáni útról. 1940. október 5–25. OSzKK, Fond 1/180. (1443.) Balogh levele Királdy-Lukács György szófiai magyar követségi titkárához (1940. június 24.). OSzKK, Fond 1/1765. Balogh levele a görög külügyminisztériumhoz (1940. szeptember 5.). OSzKK, Fond 1/2770. Balogh levele Esref Ünaydin Rusef budapesti török követhez (1940. november 27.). OSzKK, Fond 1/3163.

⁴⁷⁰ Balogh, Hubay Miklós (Balogh titkára) és Octavio Fialho levelezése (1941. január 2. – 1942. január). OSzKK, Fond 1/1027.

⁴⁷¹ Balogh levele Láng Boldizsárhoz (1941. november 28.). OSzKK, Fond 1/1907.

vezérelték. Mi több, a *NRH* szerette magát teljesen függetlennek láttatni, holott költségvetésének több mint 90%-át a magán- és közintézmények hozzájárulásai tették ki.⁴⁷²

Ezek a józan észnek már-már ellentmondó illúziók elválaszthatatlanok attól az alapvető paradoxontól, ami a folyóirat működését jellemezte, s amit általában a következőképpen fogalmaznak meg: a *NRH*-nak a tengelyhatalmakkal közös érdekei voltak, ám mentalitása a nyugati hatalmak felé irányította. E tekintetben el kell ismernünk, hogy a *NRH*-nak a kormánnyal való kapcsolatát gyakran feszültség övezte, s a folyóiratot valóban gyakran illették a franciabarátság vádjával. Ám azt is hozzá kell tennünk, hogy ezt a vádat azért is nehéz volt eltérni, mert nem volt teljes egészében megalapozott.

Ottlik és barátai a hivatalosan abszolút baloldali Franciaországot hosszú ideig nem tekintették partnernek.⁴⁷³ Az a kevéske jobboldal pedig, ami fennmaradt, elveszett a nacionalizmus útvesztőiben, s ezzel megközelíthetlenné vált.⁴⁷⁴ 1940 után a helyzet némileg világosabbá vált. A *NRH* nem tagadta meg az Eckhardt Sándornak oly kedves, magasan szárnyaló „francia szellemet”⁴⁷⁵, és 1942. áprilisi számában közölte *Philippe Pétain* marsall védőbeszédét *Andorka Rudolf* tábornok tollából, aki a marsallal egyidőben teljesített követi szolgálatot Spanyolországban.⁴⁷⁶ A Vichy-kormány vezette Franciaországnak az „Új Európába” való beilleszkedését követően Magyarország összhangba hozhatta a francia szellem iránti rokonszenvét, a revíziót és még azt a törekvését is, hogy elhatárolódjék a náci rezsimtől azáltal, hogy menedéket nyújt a német hatóságok elől bujkáló francia foglyok számára.⁴⁷⁷ A *NRH* ekkor úgy tekintett Spanyolországra⁴⁷⁸ és Olaszországra, mint lehetséges közvetítőre Franciaország és Magyarország között. Szakítva a francia baloldallal szemben tanúsított közönnyel, Gesztesi Gyula 1936-ban megjegyezte, ha a francia radikálisok közelítenek Olaszországhoz, akkor már Magyarországtól sincsenek nagyon messze.⁴⁷⁹

A *NRH* már az 1930-as évek elején dicsőítette a fasiszta Olaszországot, ami egyébként szinte megoldhatatlan dilemmát jelentett a szerkesztőség számára. Vajon Balogh hogyan tudta összeegyeztetni az 1932–33-ban a fasiszta Olaszország dinamizmusának magasztalását⁴⁸⁰ és a

⁴⁷² A *NRH* 1932. évi költségvetéséhez ld. Balogh keltezetlen és aláírás nélküli fogalmazványát (1932. május). OszKK, Fond 1/2379. (20811.)

⁴⁷³ Franciaországban a polgári és szocialista pártok (az Action française és a Kommunisták Pártja kivételével) a politikai erő 90%-át képviselik, és mindegyik baloldali. Ld. Ottlik 1931.

⁴⁷⁴ Nagyon nehéz lesz francia munkatársat találni a *Revue* számára. „Jobb oldali emberről még csak álmodni sem lehet” – írta Haraszi Emil Balogh Józsefnek 1933. június 17-én. Ld. OSzKK, Fond 1/1342.

⁴⁷⁵ „A magyar katolikus világ [...] szellemi frissességet, esztétikai ösztönzést, a kifejezés szabadságát, sőt még ihletet is keres a francia szellemiségben, mely bármely más ország szelleménél jobban tiszteli az ember legbensőbb szabadságát” – írta Eckhardt 1938-ban. Ld. Eckhardt: 1938. 349.

⁴⁷⁶ Andorka 1942.

⁴⁷⁷ Több ezer francia szökött foglyot helyeztek el a „balatonboglári tábor”-ban – valójában nagyjából Balaton-parti villákban.

⁴⁷⁸ Ottlik 1936.

⁴⁷⁹ Gesztesi levele Balogh-hoz (1936. december 8.). OszKK, Fond 1/1172. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a Trianont elsőként ellenző franciák között volt Anatole de Monzie radikális képviselő is, igaz ő akkor személyes véleményét fejezte ki.

⁴⁸⁰ A fasiszmus „megmutatja bárkinek, akinek van mersze látni, hogy a diktatúrában, ha valóban a közösség érdekeit szolgálja, néha ugyanannyi »demokrácia«, ugyanannyi rugalmasság és lendületesség van, mint a parlamentáris kormányzati rendszerekben”. Ld. Balogh 1932. 219.

humanizmus iránti aggodalmát⁴⁸¹ – anélkül hogy kizárólag a diplomáciai érdekekre hivatkozzék? A *NRH* viszonya Olaszországhoz még sokáig nem volt teljesen egyértelmű; erre az ambivalenciára utal a fasiszta értelmiséggel szemben tanúsított bizalmatlanság a budapesti Entretien konferencián egyfelől, és a Duce magasztalása egy ugyanabban az évben írt levél másfelől. „Mindkettőnket [ti. őt és Baloghot – *H. de M.*] – írta Ottlik *Baranyai Zoltánnak*, a Külügyminisztérium Kulturális osztálya munkatársának – igen hosszú esztendőök óta a tanulmányokon és számos hosszú olaszországi tartózkodáson alapuló őszinte rokonszenv szálai fűznek Olaszországhoz, a fasiszta államrendszerhez és világszemlélethez, nem utolsósorban magához az olasz kormányelnökhöz, akinél mindkettőnknek külön-külön szerencsénk volt magánkihallgatások során tisztelni.”⁴⁸²

Egyébként a *NRH*-nak az olasz befolyásos körökkel való együttműködési szándékát többször is elutasították – olyan okok miatt, amelyekre nem sikerült fényt derítenem.⁴⁸³

Úgy tűnik, a kibékíthetetlen ellentétek kibékítésére irányuló törekvés éppen a *NRH* szellemiségének legszembetűnőbb jegye volt, s ennyiben a folyóiratot akár a két világháború közötti magyar külpolitika jelképének is tekinthetjük. Egyébként ez a gondolkodásmód – mely bizonyos értelemben azon az elven alapult, hogy nem fogadták el a hatalmi helyzet polarizálódását, és ennek premisszáit is elvetették – jellemezte a magyar ügy iránt legőszintébb érdeklődést tanúsító francia köröket is. Azaz: néhány monarchistát és a perszonalista ifjúságot, akik elvetették a hagyományos jobboldal–baloldal, haladás–reakció, egyén–közösség ellentétpárokat, és akik – a tartalmi különbségeket leszámítva – a magyarok makacsságában a saját hozzáállásukhoz hasonló attitűdöt véltek felismerni.

A magyarok egy igencsak szűk kapu küszöbét próbálták átlépni. És olyan okok miatt vallottak kudarcot, amelyekért nem csak ők tehetők felelőssé. Mindazonáltal – anélkül, hogy a forgatókönyvet utólag kívánnánk megírni – meg kell jegyeznünk, hogy nem mindig voltak tekintettel francia barátaik irányukban tanúsított érzelmeire. 1938-ban Balogh azt írta a lap párizsi tudósítójának, hogy de Pange gróf „ködös fejtegetései több zavart, mint örömet okoztak” neki. Nem áll módunkban kétségbe vonni ezen állítás helyességét, hiszen ezt nyilvánvalóan csak ő tudta megítélni. Balogh mindenesetre azzal a javaslattal folytatta levelét, hogy bemutatja a francia gróftot Khuen-Héderváry grófnak, mivel úgy tűnt számára, „hogy az ambiciózus De Pange úr ég a vágytól, hogy megismerje a követ urat”⁴⁸⁴. De vajon nem volt-e ez túlságosan is leegyszerűsítő ítélet Jean de Pange grófról, erről az idealista, a hóbortossáig őszinte és a vakmerőségig bátor emberről, aki 1942 és 1944 között az orosz fronton belépett a híres Normandia-Nyeman repülőszázadba? S vajon nem mondható-e el ugyanígy, hogy a legtöbb európai ország szerint a magyar propaganda is tele volt „ködös fejtegetésekkel”?

Nézzünk egy másik példát: 1941 végén *Simon Arbellot*, aki 1940-ben a folyóirat párizsi szerkesztője volt, a bolsevizmus ellen harcoló és a Németországgal való együttműködés felé

⁴⁸¹ „A fasizmus, a bolsevizmus és a nemzeti szocializmus mind egyformán olyan tömegmozgalmak, amelyek a különbségek eltörlésére törekednek és diktatúrában teljeseznek ki: a lelki és szellemi kényszer módszerével uralják az egyén életét; a külvilág felé pedig imperialista és expanziós törekvéseket mutatnak.” Balogh 1933. 605.

⁴⁸² Ottlik levele Baranyaihoz (1936. augusztus 11.). *MOL, K 66, 333. cs., 1937–III–6. IRATSZÁM ??? Francia–magyar kulturális kapcsolat C. FÜZET ???*.

⁴⁸³ Balogh pro domo feljegyzése (1937. április 22.). OSzKK, Fond 1/2440. (21740.)

⁴⁸⁴ Balogh levele Develle-hez (1938. október 29.). OSzKK, Fond 1/801.

hajló Európa eszméjétől áthatva tért vissza a hadifogságból.⁴⁸⁵ Balogh a következőket írta róla egy Franciaországban élő barátjának: „Valójában nehezen fogható fel ennek az *Action Française* gondolköréhez tartozó derék embernek a jelenlegi gondolatvilága és lelkiállapota”.⁴⁸⁶ A *NRH* soha nem esett vajon hasonló gondolatok kísértésébe? Egyébként egy, a Felvidék visszacsatolása után lebonyolított levelezésben a Külügyminisztérium – úgy tűnik – hasonló, már-már az érzéketlenség határát súroló közömbösséget táplált *Aldo Damival*, a talán legelismertebb nyugat-európai magyarbaráttal, az etnikai revízió szószólójával szemben, akinek az első bécsi döntést követően a Külügyminisztérium nem volt hajlandó támogatni felvidéki tanulmányútját.⁴⁸⁷

A *NRH* igen ambiciózus volt külpolitikai gondolkodásában. Végső céljának a Szent István-i királyság határaihoz való visszatérést tekintette, és a magyar ügy érdekében számos olyan témával is foglalkozott, amelyek jócskán meghaladták a fiatal, ráadásul új határok közé szorított független Magyarország politikai lehetőségeit. Ám a *NRH* azon törekvésében, hogy hasábjain túllépjen a magyar horizonton, talán nem csupán a hajdani nagy királyság iránti nosztalgiát, hanem a közvetítés (tartalom) és a nyílt vita (forma) régi magyar hagyományának újabb változatát figyelhetjük meg. Sajnos a *NRH* munkatársai igen gyakran keveredtek konfliktusba legjobb – tényleges vagy reménybeli – szövetségeseikkel, miközben maguk is ellentmondásba kerültek saját eszméikkel, s így még illuzórikusabbá tették célkitűzéseiket.

Vajon a folyóirat munkatársai egyfajta időtlen könnyelműség miatt hagyták figyelmen kívül a modern ideológiákat? Úgy tűnik, nem voltak hajlandóak ezeket összefüggő egységként kezelni. Csak felületes pillantásokat vetettek Magyarország „természetes” határain túlra, s a geopolitikai megfontolásokat leszámítva érdeklődésük is csupán elméleti jellegű volt. Bár a magyar ügy érdekében folytatott propagandatevékenységük sok szállal kötötte őket a külföldhöz, mégis mintha azt hitték volna, hogy Magyarországot átjárhatatlan határ óvja az idegen hatásoktól. Akárhogyan alakult is a nemzetközi politikai helyzet – Európában például előretört a náciizmus és a fasizmus –, a *NRH* számára a háború előtti Magyarország visszaállítása volt a feladat. És bármilyen fejleményekkel jártak is a különféle politikai kísérletek Európában, a *NRH* a magyarok ésszerű és helyes ezeréves politikájában bízott. A folyóirat irányítóinak külpolitikai gondolkodását kétségkívül ugyanolyan mértékben táplálta az a bezárkózás, amit a Nyugat Magyarországtól való elfordulása váltott ki, mint az a bizalom, amellyel a *NRH* hitt abban, hogy Magyarország képes újra rátalálni a sorsa által kijelölt útra. S lám, 1938 és 1941 között az a diadal, amit Magyarország a békerevízió terén elért, olyan virtuális kompromisszumokkal járt együtt, amelyeknek hátrányai hamar megmutakoztak s amelyek újabb tragédiát vetítettek előre.

⁴⁸⁵ Emlékirataiban Arbellot azt írja, hogy fokozatosan eltávolodott a rendszertől és a németekkel való kollaborálástól, de legalábbis Pétain marsalltól. Ld. Arbellot 1952.

⁴⁸⁶ Balogh levele Kövér Gyulához (1941. október 25.). OSzKK, Fond 1/1855.

⁴⁸⁷ Bartók László, a Nemzetek Szövetsége mellett akkreditált genfi magyar képviselő diplomatája 1938. november 9-én levélben kérte Szent-Istvány Bélát, a Külügyminisztérium Sajtóosztályának vezetőjét, hogy nyújtson támogatást Daminak, aki „szeretne elmenni a visszacsatolt magyar területekre. Tekintve, hogy ő egyike volt azon külföldi publicistáknak, akik a revízió ügyét szolgálták, azt hiszem, méltányos lenne, ha utazásának és Magyarországon való tartózkodásának költségeit fedeznők.” Szent-Ivány [Istvány vagy Ivány – P.L.] november 21-én elzárkózott az ötlettől: „A meghívás ebben a pillanatban nem aktuális. Csapataink bevonulásakor nagyszámú újságíró látogatta meg a Felvidéket részben a mi vendégbarátságunkat igénybe véve. Az ünnepélyek azonban most már lezárultak és a külföldi újságírók is elutaztak. – Nem zárkózom azonban el a kérdés megfontolásától egy későbbi időpontban, amennyiben Aldo Dami kérését önmagától újból szövéteszi.” Ld. MOL, K 66, 370. cs. IRATSZÁM ???

Fordította: Csizmadia Dominika

Rácz Kálmán

A két világháború közötti felvidéki katolikus magyarság vezetői sorsproblémáinkról

A felvidéki magyar katolikusok az első világháború után az új történelmi szituáció által felvetett, jövőt meghatározó kérdések sorával szembesültek. El kellett dönteni, hogy mi a követendő: tudomásul venni a hazától, a magyar egyháztól való elszakítottaságot vagy dacolni vele; berendezkedni az új körülmények között vagy elutasítani azokat; a sérelmi politizálás vagy az építő munka. Katolikus és nemzeti sorskérdésként merültek föl a következők is: meddig terjedhetnek a szlovákiai egyházon belül a magyar nemzeti igények; a szlovák hierarchiával szemben engedelmesek legyenek vagy szükséges a konfrontatív érdekérvényesítés; kell-e szlovákiai magyar püspökség; milyen legyen a Magyarországhoz, magyar egyházhoz való viszony? Húsz év katolikus közéletének, politikájának voltak ezek súlyos dilemmái, melyekre a válaszadást az is nagyban befolyásolta, hogy szlovákok és magyarok hogyan értékelték az ezeréves közös múltat, a két nép viszonyát, a Csehszlovákia keretei közti együttműködés lehetőségét. Két évtized elteltével, 1938 körül pedig az okozta a legnagyobb fejtörést, hogy a szellemiségében megújult, nagykorúvá vált és önállóan gondolkodó felvidéki katolicizmus számára miként lehet megtalálni a Magyarországhoz való harmonikus újrakapcsolódás lehetőségét.

A felvidéki katolikusok vezetői közül, akik e felvetésekre is választ adtak, négyet emeltünk ki. A választás egyrészt a katolikus politikában szerepet játszó egyházi és világi személyiségek jelentősége, hatása alapján történt, másrészt korszakolást is kifejez.

A háború utáni első néhány évre az elszakadás traumájának és az állapotok ideiglenességében való bizakodásnak kettőssége nyomta rá a bélyegét. Ezt az időszakot véleményünk szerint *Csernoch János* esztergomi érsek gondolatvilága és politikája fejezi ki leginkább, akinek *felvidéki vezetőként* való szerepeltetése csak első pillantásra tűnhet meglepőnek. Az érsek ugyanis, akinek egyházmegyéje a szlovákiai katolikus magyarok többségét magába foglalta, a fordulat után jó ideig a legfontosabb igazodási pontnak számított. Egyrészt azért, mert továbbra is ő volt a törvényes főpásztor, másrészt mert a felvidéki magyarok a helykeresés időszakát élték – átfogó katolikus politikai koncepció és a magyar katolikusok tömegeit összefogni képes, karizmatikus vezető nélkül. Az egyházi intézmények megszokott formájához érzelmi is erősen kötődő papok érsekükhöz fordultak tanácsért és biztatásért, magatartásukat az ő álláspontjához igazították. Csernoch pedig védte, képviselte a felvidéki katolikus érdekeket, elsősorban természetesen a Vatikán irányában.

Az 1925-től 1932-ig terjedő időszakot *Szüllő Géza* neve fémjelzi, aki a katolicizmusra mindenekelőtt a politika szemszögéből tekintett. Az egyházpolitika magyarságpolitikájának volt lényeges alkotóeleme, így távlatilag egyházvédelmi tevékenysége is a revíziót szolgálta. Személyén keresztül pillanthatunk be abba a külpolitikai kapcsolatrendszerbe, melyet a Budapest–Prága–Vatikán világi, és az Esztergom–Nagyszombat–Szentszék egyházi hármascsoportok törekvései határoztak meg. Szüllő vezetésével a szlovákiai katolikus magyarság e relációkban erőteljes érdekérvényesítő politikát folytatott – s ebben a megállapításban benne rejlik a válasz arra a kérdésre is, hogy mit értünk a felvidéki kisebbségi közösség felekezeti jellegű „külpolitikája” alatt.

Az egyes véleményalkotók által kissé egyoldalúan provinciálisnak tekintett sérelmi jellegű egyházpolitika mellett a harmincas években kibontakozott a kor kihívásaira korszerűbb

válaszokat adni akaró felvidéki reformkatolikus mozgalom is. Legmarkánsabb képviselői a prohászások voltak, akik a politikai katolicizmus terén a kiváráó jellegű egyházpolitikai alapállással szemben a társadalomszervező, kisebbségi lét feltételeiből kiinduló magatartást képviselték. Felemelték szavukat a katolicizmus átpolitizáltsága ellen, ami véleményük szerint „leszűkíti a szellemi horizontot és elmosza a keresztény értékek sorrendjét”,⁴⁸⁸ majd 1938-ban Magyarország társadalmi jellemzőinek éles kritikáját fogalmazták meg. Ezt a szellemiséget *Pfeiffer Miklós* kassai kanonok személyén keresztül villantjuk fel. A tanulmányt *Esterházy János* jellemzésével zárjuk. Véleményünk szerint Esterházy nyitott, befogadni kész gondolkodásában a fenti markáns [határozott – P.L.] felfogások – konzervatív egyházpolitika, reformkatolikus megközelítés – harmonikus szintézist nyertek.

Csernoch János és a felvidéki magyar katolikusok

A cseh megszállással a félmilliónyi felvidéki magyar katolikus az elszakítottság, a magára hagyatottság érzését tapasztalta meg. Az egyház adminisztratív szakadása a gyakorlatban bekövetkezett, elméletileg fennmaradó joghatósága ellenére megszűnt a primás Felvidékre vonatkozó minden *közvetlen* befolyása. A felvidéki egyházmegyék közül a legproblematikusabb helyzetbe a Nyugat-Szlovákia jelentős részét, így a magyar lakosság többségét lefedő esztergomi főegyházmegye katolikusai kerültek, hiszen főpásztoruk a többi felvidéki püspökségtől eltérően Magyarország területén maradt. Az érsekség magyar papjainak döntő többsége – akiknek az új rendszer magyarellenessége mellett még az antiklerikális állami politika is nyakába zúdult – nem tudta elfogadni az országvesztést és ezzel együtt a kiszakítást a magyar egyház keretei közül. Öntudatukból, identitásukból, neveltetésükből fakadóan továbbra is esztergomi egyházmegyésnek, „Csernoch érsek papjainak” tartották magukat, a nemzeti és vallási érzületet sértő intézkedések pedig megadták számukra a lökést a szerveződésre, a sérelmekkel szembeni nyílt állásfoglalásra.

1919 végén *Palkovich Viktor* gútai plébános esztergomi egyházmegyés papi értekezletet szervezett. Itt született meg a felvidéki papság első memoranduma, amelyben különösen a törvényes főpásztortól, Csernoch Jánostól való elvágást hangsúlyozták. A hercegprimás a memorandum vétele után, 1920. március 7-én küldött üzenetet a csehszlovák területen rekedt papsághoz: köszönetet mondott a határozott kiállásért és biztosította őket, hogy nem nyugszik bele a történetekbe, minden befolyását latba veti a felvidéki magyar katolikusok védelmében. „Amit hűséges papságomról feltételeztem, amit biztosra vettem, abban nem csalódtam. Papságomnak az egyházhoz, az ezeréves főegyházmegyéhez való tántoríthatatlan ragaszkodásáról tanúságot tesznek azok a sérelmek, melyek nem csak az érseknek, hanem a papságnak és az egész egyházmegyének sérelmei.”⁴⁸⁹

Karol Medvecký, a teljhatalmú szlovák minisztérium egyházügyi referense, besztercebányai egyházmegyés pap, szintén fontosnak érezte a reagálást a memorandum felvetéseire. Indulatokkal teli, kendőzetlen hangú és egy nyomtatásban megjelent válasza egyértelművé tette a papság számára a hatalmi meg nem értést, és azt is, hogy a magyar katolikusoknak „többfrontos harcra” kell felkészülniük. Nem csupán az állami egyházpolitikával, de a vele számos kérdésben érdekközösséget mutató szlovák egyházi hierarchiával, a kibontakozó klerikál-nacionalizmussal is szembe kell a jövőben nézniük. Medvecký ingerülten vette tudomásul a magyar papok főpásztorukhoz való visszavágását, és csupán rabulisztikának minősítette az arra való hivatkozást, hogy az esztergomi egyházmegye címére vannak

⁴⁸⁸ Göndöcs 2001.

⁴⁸⁹ Haiczl 1940, 11.

felszentelve: „Mintha az valami dogmatikus tételt képezne, s az egyháztörténet nem nyújtana számtalan példáját az egyes egyházmegyék feldarabolásának, új körülhatárolásának, ami különben is ily nagyméretű államátalakulások idején igazán tizedrangú kérdés, ki melyik egyházmegyéhez tartozott, vagy fog tartozni.”⁴⁹⁰ Az egyházügyi referens nacionalizmustól fűtött értékelése semmilyen megértést nem tanúsított a magyar katolikusok törekvéseivel szemben, és elvárta tőlük az országtól, egyháztól való zökkenőmentes elszakadást. „Ha valaki mégis visszasír Esztergomba, csak azt bizonyítja, hogy neki fontosabb az irredentisztikus fészkelődés az egyházi jurisdictionál. Ha a kétmilliónyi szlovák katolikus el tudta szenvedni majd ezer évig tartó alárendeltségét nem szlovákfajú, nyelvünket nem értő, fajiságunkat irtó hierarchiával szemben, színmagyar hittestvéreink talán csak elviselhetik most azt, ha az Apostoli Szentszék által kinevezendő szlovák egyháznagyok fogják teljes méltányossággal mérni az igazságot szlováknak-magyaroknak egyaránt.”⁴⁹¹

A Palkovich-féle emlékirat pozitívnak értékelt szlovák–magyar együttélésre vonatkozó állításaira Medvecký így reflektált: „Mert mennyi őszinteség lehet az emlékirat azon állításában, hogy az egyházmegye vegyes nyelvű papsága és hívei évszázadokon át békében éltek egymással? Igen, ez a szlovák katolikusok részéről a halál békéje volt, melyre ráillik a költő mondása, »csendes mint a sír«. E béke idején üldözték, mellőzték a szlovákérezelmű papságot, tucatszámra zárták ki szlovák növendékeinket... égették a papneveldei könyvtárak szlovák könyveit... kényszerítették a szlovák hangzású nevűeket atyai nevük megmagyarosítására, falusi iskoláinkból kidobták még az anyanyelvű kátét is, és ily egyházi nyomással megmagyarosították több mint száz szlovák falu népét. Az egyházi méltóságokat a magyarok számára foglalták le, úgy hogy mára szlovákhon nyolc káptalanjában alig akad két szlovákérezelmű és öt szlovák származású kanonok.”⁴⁹²

A magyar papság egészen másképp látta a közelmúltat: „A régi magyar világban az egyházkormányzatba nemzetiségi politikát sohasem keverték, sőt éppen például az esztergomi főegyházmegye területén a hívek anyanyelvét kellő figyelemben és védelemben részesítették.”⁴⁹³ Csernoch érsek is ezt vallotta. Meggyőződése szerint a szlovákság tömegei Magyarországhoz pozitívan viszonyulnak és ragaszkodnak törvényes főpásztorukhoz: „Csehtórországbán a magyarok és tótok között nincs komoly antagonizmus. A tótokat Magyarországon egyháziilag nem nyomták [el], az esztergomi érsekek mindig kiváló gondot fordítottak a szlovák nép lelki szükségleteinek kielégítésére. Újabban a cseh garázdálkodás miatt a magyar és tót katolikusok között megnyilvánul a közös védelem szükségességének érzése... A két nép mindig megértene egymást és egymás jogait tisztelné.”⁴⁹⁴ A szlovák–magyar konfliktus felelősei szerinte a csehek és a kisszámú szlovák nacionalista. „Sajnos Tórországbán azok vezetnek, akik a csehekkal tartanak, s ezeknek vad nemzetiségi fanatizmusát és erőszakosságát magukévá tették... Az a néhány pap, aki szolgálatukba szegődött, szintén úgy viselkedik, mintha mindegyik egy középkori inkvizítor lenne, s adják nagyban a bankot. A legionáriusok a magyar feliratokat lerántják, az iskolákban a magyar címet letépi, és tűzbe dobják vagy lábbal tiporják. A katolikusok egész Felső-Magyarországon annyira elkeseredtek a csehek erőszakos és vallásellenes politikája miatt,

⁴⁹⁰ Medvecký 4.

⁴⁹¹ Uo. 2.p.

⁴⁹² Uo. 2.p.

⁴⁹³ Haiczl 1940, 15.

⁴⁹⁴ Esztergomi Prímási Levéltár (EPL) Cat. D/c. Felvidéki birtokügyek, 1919. szeptember 4.

hogy népszavazás esetén majdnem egyhangúlag a csehek ellen nyilatkoznának.”⁴⁹⁵ A múltbéli szlovák–magyar sorsközösség és a korabeli érdekközösség gondolata, melyet a prímás is kifejtett, hamarosan koncepciózus megfogalmazást nyert felvidéki körökben, és az úgynevezett *őslakos elmélet* formájában a magyar keresztényszocialista politizálás egyik vezéreszméjévé vált. A reálpolitikai megfontolások által meghatározott elmélet rendelkezett vallási alapú ideológiai támasztékkal is: ez a katolicizmus univerzalizmusának szemlélete volt. Eszerint Krisztus követői egy nemzetek feletti társadalmat alkotnak, melynek szupranacionalizmusa különbözik a baloldal nemzetek feletti internacionalizmusától, hiszen az előbbi nem a hazafiasság tagadását, hanem annak megnevesítését, a nemzetek igényeivel való összeegyeztetését fejezi ki. Katolikus érvelés szerint ez az univerzalizmus a nemzeti, történelmi értékeket megbecsüli, fejlődésüket nemcsak nem akadályozza, hanem kívánatosnak, szükségesnek tartja. Teljes jogúnak, sőt tiszteletre méltónak ismeri el a nemzetek külön földi céljait. A magyar keresztényszocialista elképzelések szerint a Felvidék őslakos népeinek vallási közössége a nemzeti igények igazságos és békés összeegyeztetésének a lehetőségét nyújtja, ami politikai téren a szlovákok, a magyarok, a németek és a ruszinok egységét megteremtő katolikus front létrehozását jelenti.

Az elmélet sikeréhez persze elengedhetetlen volt, hogy a magyar keretből kiszakadó szlovákság is pozitívan értékelje a közös múltat, negatívan a csehekhez való kapcsolódást és elfogadja a magyarokkal való katolikus alapú politikai szövetséget. Ez azonban illúzióknak bizonyult. 1918 után a dualizmus magyar egyházpolitikája és a nemzetiségi kérdés összefüggéseiről mondhatni nyilatkozatháború zajlott. Szlovák és cseh részről, sokszor az egyházügyi referenshez hasonló stílusban, a sötét elnyomás koraként emlegették az előző időszakot, míg a magyar katolikusok a legtöbb esetben olyan pozitív gyakorlatként hivatkoztak rá, amelynek toleranciájával, egyensúlyt kereső szellemével szakítottak az új hatalom egyházpolitikai intézkedései. Az utóbbiak megfogalmazták azt is, hogy rendkívül méltánytalan az olyan eljárás, amely az esetleges korábbi sérelmeket rajtuk, véltlen felvidéki magyar katolikusokon torolja meg.

Az államfordulathoz való szlovák viszony nem csupán nemzeti, de egyházi szempontból is pozitív volt; abban az önálló szervezetű, szlovák arculatú felvidéki egyház – püspökségek, káptalanok, szerzetesrendek, iskolák stb. – megteremtésének lehetőségét látták. Ráadásul a magyar egyháztól való leválási törekvésben Prága és a szlovák katolicizmus – az állami egyházpolitikából fakadó feszültségek ellenére – fegyvertárs lett: a trianoni békeszerződés minden területen való érvényesítésében, az államhatárokon átnyúló egyházszerkezeti formák lebontásában érdekazonosság állt fenn köztük. Ennek okán, és az ehhez hasonló egyéb magyar–szlovák érdekkellentétek miatt az őslakos elmélet nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. A két katolikus jellegű politikai csoportosulás, az Országos Keresztényszocialista Párt és a Hlinka vezette Szlovák Néppárt között a többszöri próbálkozás ellenére sem jött létre ellenzéki szövetség.

A szlovák nemzeti politika élesen támadta Csernoch János hercegprímást, és különösen a kormányhoz közel állók tábora – a Katolikus Néppárt egyházi kérdésekben valamivel visszafogottabban nyilatkozott – renegátnak, *magyarórnak* bélyegezte őt. Elutasították azt a magyar részről hangoztatott állítást, miszerint a szlovák származású Csernoch karrierje a bizonyítéka a korábbi harmonikus együttélésnek, a szlovákság hajdan létezett lehetőségeinek, egyszerűen annak, hogy Magyarországon nem volt nemzetiségi elnyomás. Szlovák részről nem tagadták, hogy a nemzetiségek képviselői világi és egyházi téren is a legmagasabb pozíciókig juthattak a Monarchia idején, de ennek véleményük szerint súlyos ára volt. Meg kellett

⁴⁹⁵ Uo.

tagadniuk nemzetüket, meg kellett szakítaniuk minden közösséget annak politikai, kulturális törekvéseivel.⁴⁹⁶ Egyházi téren – vélekedtek – különösen a 19. század második felétől, Moyses, besztercebányai püspök aktív nemzetiségi ténykedése után ügyelt arra a hatalom, hogy csak magyarok vagy megbízható magyarónok kerüljenek főpapi székekbe. Az „árulás” ezen formájára, a nemzeti elkötelezettség, sőt hovatarozás pozíció érdekében történő megtagadására az egyik legjobb példát éppen Csernoch személyében vélték felfedezni. Nem meglepő, hogy Medvecký a Szokolcán született, szlovák származású hercegprímást így jellemezte: „...nem azért emelkedett ily méltóságra, mert szlovák anya szülte, hanem ellenkezőleg azért, mert önfaját érzelmeiben, társalgási nyelvében, politikában megtagadta.”⁴⁹⁷

A hercegprímás megnyilatkozásait szemlélve azt tapasztaljuk, hogy számos alkalommal magyarnak mondta magát, más esetekben viszont szlovák mivoltát hangsúlyozta. Csernoch ugyanis a nemzetiségi hovatarozás kérdését tágabb keretek közt értelmezte, nemzettudatát nem a nacionalista nemzetfelfogások merev sablonjai szerint alakította. Felfogása leginkább – a világháború után sajnos gyorsan feledett – hungarus tudathoz hasonlítható, amely a soknemzetiségű Magyarország népeit egy felettes, közös identitásba fogta össze. A magyarság iránti elkötelezettségét hungarus, ha úgy tetszik politikai értelemben hangoztatta, beleértve a fogalomba az ország összes népét, lakosát. Ebből fakadóan saját helye és szerepe, a szlovák vagy magyar politikához való viszonyulásának kérdése nem okozott számára fejtörést, még kevésbé lelkiismereti problémát. Soha nem érezte úgy, hogy választás előtt állna, a nemzeti önérték vagy pozíció dilemmájában kellene döntést hoznia, hiszen magyarságtudata harmonikusan megfér szlovák származásának tényével. Medvecký állításával szemben származását soha nem tagadta, sőt, miként leveleiből is kiténik, inkább hangoztatta azt. Önmagát így jellemezte egy 1921-es, *Gasparri* vatikáni bíboros államtitkárnak írott levelében: „Én szlovák származású vagyok. Ez nem volt akadály, hogy az állítólag sovíniszta Magyarországon hercegprímás lettem. A politikában a magyar állam rendületlen híve voltam és vagyok. Nyelvi és kulturális téren mindig az igazság álláspontján voltam, vallási térre a politikát átvinni sohasem engedtem.”⁴⁹⁸ Csernoch nemzeti elkötelezettségét tehát nem a kizárólagosság határozta meg, s azt még kevésbé szabad a modernkori nacionalizmusok fogalomrendszere alapján értékelni. Politikai, illetve egyházpolitikai gondolkodásának evidens és megkérdőjelezhetetlen kereteit a Szent István-i határok jelentették, s e felfogásához egyházi emberként a katolicizmus univerzalitásának gondolata társult, melyben a nacionalizmust a keresztényi egyetemesség semlegesítette. Hungarus tudattal bírva és egyházián gondolkodva ő valóban előbb tartotta magát a magyar haza fiának és katolikusnak, mint szűk értelemben véve magyarnak vagy szlováknak. A szlovák nemzeti felbuzdulás e hungarus tudatból fakadóan sem a magyar időben, sem utána nem érintette meg, a szlovák államiség és egyház kialakulásában pozitívumot nem látott. A háború utáni eseményeket pusztán veszteségként, a népek harmonikus együttélésének kereteit ezer éve biztosító Szent István-i állam és egyház szétveréseként élte meg. Ez azonban nála nem eredményezett passzivitást: a „menteni a menthetőt” jegyében már 1918 végétől mindent elkövetett a felvidéki egyházrész védelmében. Elsősorban azon igyekezett, hogy az északi érsekségi terület valami módon továbbra is joghatósága alatt maradjon. A Szent István-i egyházszervezet minél több elemét próbálta meg átmenteni az új viszonyok közé.

⁴⁹⁶ Akým slovákom bol kardinál Csernoch? Slovenská Politika, 1927. augusztus 3.

⁴⁹⁷ Medvecký 5.

⁴⁹⁸ EPL Cat. D/c. 3. doboz, Felvidéki birtokügyek, 771/1921.

Csernoch – pozíciójából fakadóan – különösen a Szentszék irányában volt aktív, lévén az az egyházi rendezés terén kizárólagos kompetenciával bírt. Az antiklerikális kormányzati törekvések mellett az egyházpolitikai nacionalizmus érvényesülésére is figyelmeztette: „Ha a cseh kormánynak valami befolyása volna az egyházmegyék új beosztására, bizonyosan úgy szeretné azokat körülírni, hogy a magyarokat több tót egyházmegyébe elszórja és mindenütt minoritássá tegye... Természetes tehát, hogy a Tótországhoz jutó magyarok aggodalommal gondolnak a jövőre.”⁴⁹⁹

A húszas évek közepének kormányzati terve bizonyítja, hogy a primás ezirányú félelmei nem voltak alaptalanok. Prága és néhány szlovák püspök ugyanis arra törekedett, hogy a főegyházmegye dismembratio-ja során annak szlovákiai területén alakuljon egy új szlovák egyházmegye, lehetőleg érseki ranggal és Pozsony központtal. Az elképzelés szerint ez nem terjedt volna ki az egész korábbi érsekségi részre, annak nyugati határától csak a Vágig húzódná. A többi területet felosztanák a szomszédos püspökségek között, így a Vág és Garam közti területet a nyitrai, a Garamtól keletre esőt a besztercebányai kapná meg. A terv része volt a többségében magyar lakosságú rozsnyói püspökség „felosztása” a vele határos egyházmegyék között – azaz a megszűnése.⁵⁰⁰ A térképre tekintve rögtön feltűnik, hogy mindez a magyar hívők különböző egyházmegyékbe való teljes szétszórását eredményezte volna. „A magyarokat védeni kell a régi vagy önálló magyar dioecesisek keretében”⁵⁰¹ – hangzott a hercegprimás csehszlovák törekvésekkel szembeni és a Szentszéknek címzett elvárása. Csernoch az esztergomi érseki joghatóságot olyan várnak tartotta, amelynek falai a jövőben is bizonyos védelmet nyújthatnának egyrészt a magyarellenesség, másrészt az egyházellenes, szabadosságra irányuló törekvésekkel szemben.

Az áttekinthetőség kedvéért pontokba foglaljuk Csernoch hercegprimás Szentszék irányában megfogalmazott és egyházpolitikai felfogását tükröző konkrét kívánságait.

1. Nem indokolt, hogy az esztergomi érsek joghatósága a csehszlovák köztársaság területén megszűnjön. Metropolitai jogköre is maradjon meg Nyitra és Besztercebánya fölött. Az esztergomi egyházmegye felvidéki részét továbbra is egy szlovák nemzetiségű vikárius kormányozza, akinek szinte teljes önállósága lenne, csak a legfontosabb ügyekben tenne Esztergomnak jelentést.
2. A magyar papok képzése továbbra is Esztergomban történjen, esetleg külön szlovákiai regionális szeminárium állíttassék fel a számukra.
3. Amennyiben az esztergomi érsek metropolitai jurisdictiója megszűnne szlovák területen, más metropolita alá ne kerüljenek, hanem az egyházmegyék immediate a Szentatyának vettessenek alá.
4. Az államhatárok nem tekinthetők véglegesnek, ezért ne kerüljön sor az egyházmegye végleges diszmembrációjára. Ha a vikárius helyett apostoli adminisztrátor neveztetne ki, akkor a magyar részek maradjanak érseki joghatóság alatt. Ha ez nem lehetséges, a magyar nyelvű hívek részére külön adminisztrátor neveztessek ki. A szlovák lakosságú északi egyházmegyéről irányító adminisztrátor Nagyszombatban, a magyaroké Komáromban lakhatna.

⁴⁹⁹ EPL Cat. D/c. 919/1921.

⁵⁰⁰ Slovenský Národný Archív (SNA) Bratislava, fond A. Stefáne, kartón č.9, Delimitačný plán.

⁵⁰¹ Magyar Országos Levéltár (MOL) K-105 1921–1929, 1812/1924.

5. Semmilyen végleges egyházkormányzati döntést ne hozzon a Szentszék, amíg a lefoglalt birtokokat a kormány az egyháznak vissza nem adja, a függő anyagi kérdéseket a magyar egyház számára is megnyugtatóan nem rendezik.⁵⁰²

Szüllő Géza katolikus politikája

A felvidéki Országos Keresztényszocialista Párt elnöke 1925 és 1932 között Szüllő Géza volt. A Pozsony vármegyei Bacsfa birtokosa, az államfordulat előtt a bazini választókerület országgyűlési képviselője a csehszlovák államot sem érzelmileg, sem reálpolitikai megfontolásokból nem tudta elfogadni. Bár a köztársaság létrejöttkor a magyar közösség a parlamenti életben való részvételt választotta, és ezzel tulajdonképpen az új állam alapjára helyezkedett, Szüllő e (kényszer)helyzethez mindig fenntartásokkal viszonyult. Mivel a magyarság idegen államokhoz csatolása a nemzetrészek megkérdése nélkül, erőszakosan történt, így véleménye szerint Csehszlovákia valódi elfogadása nem jelentett volna mást, mint a nemzeti önrendelkezés elvének feladását. Csehszlovákiát életképtelennek, egy „rosszabb kiadású Ausztriának” látta, amely „különböző népek, nemzeti gondolatok konglomerátuma” s e népek kapcsolatából még a sok száz éves tradíció vagy a dinasztia összetartó ereje is hiányzik.⁵⁰³ Ráadásul a mindenkori prágai kormányok, mivel látják a szétfeszítő erőket, durva nacionalista politikát folytatnak – vélte Szüllő. Igyekeznek minden nemzeti és konzervatív tényezőt elgyengíteni, megpróbálják elnyelni az ország területén lakó hét nemzetiséget, a szlovákot, a németet, a ruszint, a magyart, a román, a zsidót és a lengyelt, hogy az új határok között új lelket, és egy egységes, cseh hegemonia alatt álló nemzeti államot teremtsenek.⁵⁰⁴ Mindezekből fakadóan politikája legfontosabb értékének az ellenzékiiséget és a kisebbségi sérelmek kimondását tekintette.

Politikai ars poeticájához idomultak egyházpolitikai elképzelései is. A revízió elérésében fontos szerepet szánt a katolicizmusnak, mondhatni politikai fegyvertárában az egyik fő stratégiai eszköznek számított. Abból indult ki, hogy Csehszlovákiában a katolikus konszolidációt egyes politikával hosszú ideig késleltetni lehet, s így a katolikus kérdés rendezetlensége a csehszlovák állam teljes konszolidációját, határainak végleges megszilárdítását is lehetetlenné teszi. „A csehszlovák kormány törekvése, hogy az egyházi ügyeket végleg rendezze. Az én célom pedig ennek a konszolidációnak a megakadályozása, mert tudom, hogy a mi politikánk szempontjából mit jelent az, ha a katolikus kérdés még rendezve nincs, mert Szlovénia a katolikum egyet jelent a magyar orientációval.”⁵⁰⁵ Bevallottan azon fáradozott, hogy közbelépéseivel zavarja a csehszlovák állam és az egyház közötti jó viszony kialakulását.

A felvidéki katolicizmus képviselőjeként évente Rómába látogatott, ahol – mint írja a magyar külügyminisztériumnak szóló jelentésében – „vigyáznom kellett arra, hogy szerepem ne úgy tűnjék fel, mintha az Magyarországnak volna az akciója, de úgy mint az ittlévő magyar katolikusok hitéleti prosperálásának az előmozdító törekvése”.⁵⁰⁶ A Vatikán rendszeres

⁵⁰² Az esztergomi érsekség 88 803 katasztrális hold birtokából Csehszlovákiához 51 315 hold került, amelyet az állam 1919-ben zárlat alá helyezett. Birtok-visszaadási, illetve kárpótlási igényének a primás a hágai nemzetközi bíróságon indított perével próbált érvényt szerezni. Az ügy fejleményeit lásd Rác 2004.

⁵⁰³ Országos Széchényi Könyvtár (OSZK), Kézirattár. Szüllő hagyaték, fond X.

⁵⁰⁴ MOL K-105 1933. Aide Memoire.

⁵⁰⁵ MOL K-63 Küm. Res. Pol. 47. cs. 236/1931.

⁵⁰⁶ MOL K-64 1938-64.

tájékoztatását elsőrangú fontosságúnak tartotta. Ottjártakor mindig hangsúlyozta, hogy a felvidéki magyar klérus nem törődött bele az Esztergomtól való leszakítottságba, a katolikus lakosság pedig abba, hogy az iskolákban igyekeznek a vallásos nevelést, a templomokban a magyar szellemet háttérbe szorítani.

1934-ben így foglalta össze római útjainak általános célkitűzéseit: 1. Célja az, hogy a revízió érdekében felhasználja az egyház rendkívüli nagy befolyását. 2. Ennek módja az, hogy a csehesítést szolgáló intézményeket, amennyire lehet, megszüntesse és megerősítse mindazt, ami a régi Magyarországhoz való ragaszkodást a katolikus klérusban és a laikusokban lehetővé teszi. 3. Eszköze a római Szent Kollégium politikai kongregációinak a vezető kardinálisok útján való befolyásolása.⁵⁰⁷

Azt, hogy ennek a programnak a konkrét megvalósítását milyen módon képzelte, az 1930-as jelentése is mutatja. Ebben kifejtette: hátráltatni kívánja, hogy a köztársaság konkordátumot kössön Rómával; meg akarja akadályozni, hogy az 1927-ben megkötött modus vivendi életbe lépjen, hogy az esztergomi egyházmegyét négy „szalagra” felosztva az elszlovákosítás céljából hozzácsatolják Nyitrához, Besztercebányához, Szepeshez és Kassához, továbbá hogy a rozsnyói egyházmegyét felosszák.⁵⁰⁸

Az egyházi kérdések revíziós összefüggéseit Budapest is rendkívül komolyan vette, ezért fontosnak tartotta, hogy minden magyar tényező, amely a felvidéki magyar katolikusok érdekeinek és jogainak védelmében a Szentszékre próbál befolyást gyakorolni, egységes szellemben cselekedjék. Magyarországon szerették volna elkerülni, hogy egymást nem fedő kívánalmak merüljenek fel, köztük esetleg olyanok is, amelyek ellentétben állnak a magyar kormány álláspontjával. A harmincas évek közepén viszont úgy tapasztalták, hogy az összhang megbomlott, káosz alakult ki a célok, kívánságok területén, ami igen ártalmas. „Mást akar Szüllő, mást Esterházy, mást a felvidéki papok, mást a pesti tényezők. Szlovénkban most minden pap lehetőleg püspök akar lenni, vagy legalábbis vikárius. A személyi ambíciók igen mértéktelenek. Mindenki összevissza beszél és fontoskodik, pedig teljes összhangra lenne szükség”⁵⁰⁹

A miniszterelnökség II. ügyosztálya e „káosz” miatt részletesen kidolgozta, hogy miként lehetne megteremteni az egyházi kérdésben közös nevezőt, és sor került annak eldöntésére is, hogy vajon a felvidéki katolikus magyarság érdekei egy külön magyar püspökség vagy inkább magyar vikariátus(ok) révén lenne-e jobban biztosítva. A dokumentum leszögezte a Trianon óta követett elvi álláspontot, miszerint az évszázados egyházi beosztások megbolygatása nem indokolt, és egy ilyen rendezést a magyar kormány csak a békeszerződés teremtette kényszerhelyzetben hajlandó eltérni. Egy szlovákiai magyar püspökség felállításának kívánalma elvfelelő jelene, hiszen annak létrehozása csak végleges egyházmegyei elhatárolással, az esztergomi egyházmegye dismembratio-jával együtt lenne megvalósítható. Ezzel szemben az érsekség északi területén 1922-től létező nagyszombati adminisztratúra csak ideiglenes rendezést jelent és késlelteti a csehszlovák határok megszilárdulását. E logikából fakadóan az adott körülmények között inkább magyar vikariátusok felállítását vélték szorgalmazandónak, ami egyrészt nem jelent végleges egyházi elhatárolást, másrészt biztosíték volna arra nézve, hogy a magyar katolikus kisebbség egyházszerkezeti, hitéleti és oktatási jogkörrel bírjon.⁵¹⁰

⁵⁰⁷ OSZK. Kézirattár, Szüllő hagyaték, fond X.

⁵⁰⁸ EPL Cat. D/c. 3. doboz, Felvidéki birtokügyek.

⁵⁰⁹ Uo.

⁵¹⁰ Uo.

A területi kérdést Esztergom sem kívánta különösebben bolygatni. Az érseki aulában egyébként is úgy vélték, hogy magyar püspökség felállítására nincs sok esély, hiszen a Szentszék „nacionalista alapon” püspökségeket létesíteni nem szokott.⁵¹¹

Szüllő a hivatalos magyar álláspontot, azaz azt a felfogás képviselte, hogy bár fontos a kisebbségi magyarokról való gondoskodás, de annak nem szabad veszélyeztetnie a külpolitikai célkitűzéseket. A felvidéki magyar papságot és híveket viszont nem mindig jellemezte ilyen taktikai óvatosság. Számos memorandumban, újságcikkben, római meghallgatáson a külön püspökség óhaját fogalmazták meg. Nem csupán magyarul tudó, de velük érző főpásztort, és nem csupán püspöki hatalomnak alárendelt vikáriust, hanem tényleges egyházi hatalommal bíró püspököt kívántak maguk fölé. A saját egyházmegyében hitéleti, sőt kisebbségi problémáik legnagyobb részének a megoldását látták, úgy véelve, hogy ha van magyar püspökség, akkor ott nincsenek gondok a hitéleti nyelvhasználattal, az egyházkormányzati nyelvvel, nemzeti sérelmek a püspök részéről nem érik a magyar katolikusokat, a felekezeti iskolák magyar jellege biztosított lesz, sőt számuk is növekedhet. Ráadásul akkor, ha van magyar püspökség, annak magyar szeminárium is van, ami megoldja a papképzést. A követelés a sajtóban és katolikus gyűléseken szüntelenül ismételt formulává vált, ám ezzel az arra hivatott körök gyakorlatilag nem foglalkoztak. Szüllő ez utóbbi tény ellenére a magyar papok kevésbé körültekintő magatartását nem helyeselte, aminek többször hangot adott. (Ez is hozzájárult az OKP papi szárnyával való nem igazán felhőtlen kapcsolatához.)⁵¹² Ugyanakkor a papsággal egyetértve hangoztatta a magyar katolikusok sérelmeit és a püspökségen kívüli egyéb egyházi igényeit. A kérelmek elutasítását, a magyar hívekhez való nem kielégítő viszonyt gyakran felróta a szlovák hierarchiának: „Jelek vannak arra, hogy a katolikus magyarságot az egyházi hatóságok a szlovák testvér mellett nem egészen tekintik testvérnek, csak amolyan féltestvérnek, vagy éppen mostohatestvérnek, jelek melyek mellőzést, idegenkedést, visszaszorítást láttatnak és keltenek... Fáj ez nekünk, mert a csehszlovák államot fűtő ellenszenv a magyarság iránt mind tudatosabbá akar lenni egyházi téren is.”⁵¹³ Szüllő ennek tudta be, hogy a Felvidéken nem lehetett magyar szeminárium, a papság magyar prédikálást nem tanult, az új káplánok a magyar gyónást nem értették. „Miután a főpapok lelki beállítottsága inkább nemzetiségi, és a vélt elnyomás következtében keserű volt, kezdték magukat tisztán a nemzeti gondolat apostolai gyanánt gerálni... Kezdetben olyan pásztorleveleket adtak ki, amelyekben szlovák püspököknek nevezték magukat. Ez ellen éppen én szólaltam fel, hirdetve... hogy nincsenek szlovák püspökök, csak római katolikus püspökök, mert hiszen akkor a magyar katolikusok nem érezhetnék, hogy nekik is atyjuk és lelkiatyjuk az a püspök...”⁵¹⁴ A régi Magyarország Szüllőnél e tekintetben is kiállta az összehasonlítást. Gyakran idézte Simor prímás szlovákokhoz való viszonyulását, aki a Felvidékre ment papoknak mindig azt mondta: „Ne felejtsetek azt, hogy titeket nem a grammatika tanítására, de a katechizmus tanítására küldelek ki.”⁵¹⁵

Pfeiffer Miklós és a katolikus reformnemzedék

A húszas évek felvidéki magyar közéletének legtöbb képviselője Szüllőhöz hasonlóan az értékmegőrzésre, a magyar öntudat fenntartására, katolikus téren pedig a konzervatív

⁵¹¹ Haiczl 1940, 48.

⁵¹² Szüllő és a papság viszonyát illetően lásd bővebben Angyal 2002.

⁵¹³ OSZK. Kézirattár, Szüllő hagyaték, fond X.

⁵¹⁴ Szüllő Géza: A katolicizmus helyzete a Csehszlovák Köztársaságban. *Magyar Szemle*, 1935. március 2.

⁵¹⁵ OSZK. Kézirattár, Szüllő hagyaték, fond X.

értelemben vett egyházpolitikára összpontosított. Szemléleti változást a harmincas évek hoztak. Az időközben felnövekvő új nemzedék tagjai már kevésbé tudták elfogadni a kisebbségi politika és a hozzá erős szálakkal kötődő katolicizmus hagyományos formáit; radikálisabb nézőpontból az „apák” politikáját külsőségek sorával tarkított végzetes körbenjárásként látták. Az eddiginél jóval sokoldalúbb, az élet minden területét felölelő társadalmi, politikai és katolikus tevékenységet kívántak.

A katolikus irányultságú felvidéki reformnemzedék legnagyobb hatású szerveződése az úgynevezett *Prohászka Körök* volt. A mozgalom képviselői a szociális, nemzeti és egyházpolitikai kérdésekben autonóm, a hazai vagy akár magyarországi konzervatív állásponttól nem egyszer eltérő véleményeket fogalmaztak meg, amelyeket rendszeres kongresszusaikon, előadásaikon valamint lapjuk, az *Új Élet* oldalain tártak a nyilvánosság elé.

A harmincas évek reformszellemű, és azon belül prohászka társadalmi munkásságának részleteivel nem foglalkozunk, annak mindössze egy fontos következményét konstatáljuk: a felvidéki magyar gondolkodásban – jobb- és baloldalon egyaránt – gyökeret eresztett az a sajátos eszmeiség, amelyet azóta *felvidéki szellemként* emlegetnek. A katolicizmusban ez a konzervatív egyházpolitikai felfogás formaiságával szemben a tartalmi kérdések előtérbe helyezését, a sérelmek hangoztatása helyett a megújulásra való törekvést fejezte ki, amit a szociális elkötelezettség, a nemzeti gondolat és a keresztény szellemiség alapelvei mentén képzeltek el. A kíméletlen kritikai attitűdből fakadóan törvényszerű volt a reformgondolatot képviselőinek ütközése a hagyományos politikát folytatókkal, a visszatérés pillanatában pedig a szembesülés a magyarországi keresztény kurzus kiüresedtségével, azzal, hogy az említett alapelvek többnyire csak az eszközként és a retorika szintjén voltak jelen. 1938-ban vált igazán nyilvánvalóvá, hogy az eltelt húsz év során a felvidéki katolikus gondolkodás nem egy kérdésben eltávolodott az anyaország hivatalos kereszténységétől, megértésre Magyarországon csak a reformkatolikus irányzattól számíthat, igazi párbeszédre csupán annak képviselőivel van lehetőség.

Pfeiffer Miklós kulcsszerepet játszott az ifjúság újkatolikus eszméknek való megnyerésében és a Prohászka Körök létrejöttében is. Gondolkodásának eredetisége és hatása miatt személye témánk szempontjából is megkerülhetetlen. Mindenekelőtt Pfeiffer magyar társadalom- és országképének legjellemzőbb vonásaira szeretnénk rámutatni, amelyeknek nem véletlenül a visszacsatolás időszakában adott leginkább hangot. Véleményünk szerint e nézetek bemutatásával lehetséges a felvidéki katolikus reformnemzedék gondolkodásának és ezzel együtt a felvidéki szellemiségnek megértése.

A kassai kanonok számára a fribourgi tanulmányainak tapasztalatai, a svájci példa bizonyíték volt arra, hogy a különböző nemzetiségek békés együttélése nem hiú ábránd. A nemzetiségi együttélés közép-európai megoldásáról vallott nézetei leginkább abban jelentettek újdonságot a szlovákiai magyar közéletben, hogy a kisebbségi életben nem csupán nemzeti feladatot, hanem szociális kérdést is látott, s a kettőnek a helyes egyensúlyát a keresztény erkölcs alapjáról akarta biztosítani. A világnézeti tartalmat a pápai enciklikákból és Szent Tamás filozófiájából merítette. Törekvéseit az úgynevezett hivatalos körök a határ egyik oldalán sem fogadták lelkesedéssel, viszont egyre több követőre talált főként azoknak a fiataloknak a táborában, akik már az új viszonyok között cseperedtek fel.⁵¹⁶

Az első bécsi döntés után Pfeiffer az *Új Élet* hasábjain sokat foglalkozott a visszacsatolás szellemi és társadalmi következményeivel, ugyanis a Felvidék nehezebben illeszkedett be a magyar keretekbe, mint azt sokan remélték, gondolták. A visszatérés után különböző politikai

⁵¹⁶ András 1991.

felfogások, életformák, gondolkodásmódok ütköztek, amelyek számos integrálódási bonyodalmat okoztak. Pfeiffer a harmonikus egymásra találás legfőbb akadályozójaként a magyarországi társadalmi közeget, illetve a közigazgatás képviselőit nevezte meg. Lakossági tapasztalatokra hivatkozva írta cikkeiben, hogy az odahelyezett magyar katonák, katonatisztek és állami tisztviselők képtelenek megérteni a felvidékiek eltérő mentalitását, magatartását. Egyfajta fölényes modort, uraskodó szemléletet tulajdonított nekik, amit nemcsak a szlovákokkal, de a magyarokkal szemben is képviseltek.⁵¹⁷

Figyelemmel kísérte az „anyaországi” egyházi életet is, kereste a szövetségeseket. Remélte, hogy az ottani reformkatolikusokkal összefogva sikerül a szociális reform oldalára állítaniuk a magyar egyházat. Hamarosan kiderült azonban, hogy túlértékelte a reformerek erejét és lehetőségeit, s a prohászkásokkal együtt be kellett látnia, hogy haladó társadalmi szemléletük miatt nemcsak az új közigazgatás, de a magyar egyházi hierarchia részéről is jórészt a meg nem értés az osztályrészük.

1939-ben a visszacsatolás utáni egyetlen prohászkás kongresszust Kassán tartották. Ennek legfontosabb témája a földkérdés volt. A résztvevők a földreform mellett álltak ki, követelve sürgős megvalósítását, az agrárlakosság helyzetének javítását Magyarországon. Várható volt az összeütközés a neobarokk, nagybirtokos egyházzal, ami hamarosan be is következett: a hivatalosnak tekinthető katolikus lap, az *Új Nemzedék* a prohászkásokat a *vörösödő* jelzővel látta el.⁵¹⁸

Több megértésre talált a felvidéki szellemiség a magyar egyház új utakat kereső képviselői között. *Nyisztor Zoltán*, a „harcos katolicizmus” képviselője, a *Magyar Kultúra* szerkesztője, aki maga is tagja volt a reformokat sürgető fiatal nemzedéknek, arról írt, hogy a katolicizmus bár dogmatikailag, szervezetenként egy és ugyanaz, népek vagy országok szerint sokszor egyéni formákat ölthet magára. A katolikus egyház állandó, kölcsönös és termékeny viszonyban áll emberi környezetével, a hit épen hagyásával átveszi a környező népek mentalitását és szokásait, s maga is termékenyítőleg hat azokra. Véleménye szerint valami hasonló mutatkozott az anyaország és a felszabadult területek katolicizmusa körül is. Ez ezek közötti különbséget Nyisztor így fogalmazta meg: „Itt konzervatív, sok tekintetben még feudális ország, ott egy szájas, tradíciót nem tisztelő és bizonyos szabadságjogokban a szabadossáig menő féktelen demokrácia, itt egy ősi, pompás, közjogi méltóságokba beágyazott gazdag egyház, amott egy mindentől megfosztott és csak saját hívei áldozatkészségéből fenntartott katolicizmus. Itt ősi intézmények, régi alapítványok, egyházi vagyonok, akadémiák, főiskolák, saját nyomdák, ott egy erőszakkal letarolt pusztaság és csak az egyéni kezdeményezés és a hősi áldozatkészség lehetőségei. Itt elsőszülött gyermekei az államnak és az Egyháznak, ott mostohái az elsőnek, és sokszor hamupipőkéi a másodiknak. Csoda-e, ha a katolicizmus ott sok tekintetben új utakra tért, s új intézményeket és szervezeteket épített ki magának?”⁵¹⁹ Nyisztor szerint mindkettő a magyar katolicizmus egy-egy formája, de az egyesítés után már céltalan és egyenesen a magyar katolicizmus gyöngítése volna, ha a kényszerű külön utak nem torkolnának bele egy nagy, egyenes országútba. Egymáshoz kell hasonlítani gondolkodásban, érzésben, akarásban. „Az ő nagyjaik – írta Nyisztor – fenntartás nélkül a mieink is a demokrácia ellenére, és a mi nagyjaink az ő nagyjaik is kell, hogy

⁵¹⁷ „Lekezelték, másodrendűeknek tekintettek bennünket – támasztotta alá mindezt visszaemlékezésében *Czvank-Göndöcs László*, az *Új Élet* munkatársa –, hiszen azok, akik a Csehszlovák Köztársaságban éltek és megmaradtak magyarnak, azok mindig gyanúsak egy kicsit...” Göndöcs 2001.

⁵¹⁸ Uo.

⁵¹⁹ Nyisztor Zoltán: Feladataink az új országban. *Magyar Kultúra*, 1939. május 20.

legyenek a feudalizmus ellenére. Nekik maguknak érdekük ez, nekünk meg parancsoló kötelesség.”⁵²⁰

Pfeiffer 1939 tavaszán egy hosszabb tanulmányt közölt az *Új Életben A felvidéki szellem* címmel. A fogalom neki mindenekelőtt a demokratikus gondolkodást, a toleranciát, az együttélés szükségességét, más népek értékeinek elismerését jelentette, amit a visszacsatolás idején, elsősorban az úri szellem miatt, veszélyeztetve látott. A visszatért magyarok típusjegyeit is felvázolta írásában, három alapvetőnek gondolt világháború utáni felvidéki karakter jellemzőit mutatva be. Véleménye szerint a felvidéki ember első típusa a húszesztendő kisebbségi küzdelem alatt gyengének bizonyult. Az e csoporthoz tartozók magatartása a helyes óvatosságon túlmenő alkalmazkodástól egészen a kétkulacsossáig, sőt a nemzetárulásig terjedt. Fogalomhasználatából kiderül, hogy az elvtelen, a kormányhoz dörgölődő aktivista politikusokat tartotta e réteg mintapéldányainak. A második csoportba a gondolkodásban megrekedteket sorolta, akik az új hatások feldolgozására, az új tanulságok levonására már nem voltak képesek. A kisebbségi sors számukra várakozás volt arra, hogy ők vagy gyermekeik visszakerülnek egyszer a régi állásba, rangba, vagyoni helyzetbe. Ide tartoznak azok is, akiknek „nem kultúregyletek, hanem kultúrsérelmek” kellett, mivel lecsupasztított revíziós szemléletükbe nem fért bele az elszakadtak kulturális és gazdasági felemelésének gondolata. Náluk a szociális gondolat, a széles népi törekvések naiv túlzások vagy felesleges, sőt veszélyes utópiák voltak csupán. E mentalitásból olyan megnyilvánulások is fakadtak a visszacsatolás után, mint amikor „egy vallásos szervezeti gyűlésen az egyik résztvevő azt mondta, hogy a demokrácia ideje lejárt és ezentúl az illető vallásos egyesületbe már csak úri hölgyeket szabad felvenni... vagy midőn az egyik felszabadult város báljáról húsz esztendő óta újból először zárták ki az iparos családokat.”⁵²¹ Említésük nélkül is nyilvánvaló, hogy a felvidéki magyar politika képviselőinek jelentős részét ebbe a csoportba vélte tartozónak. A felvidéki magyar harmadik típusát képviselőkből a kisebbségi helyzet új értékeket tudott kiváltani, és – vélte Pfeiffer – valójában ők számítottak a felvidéki szellem képviselőinek. Erényeik – válogatva a tanulmányban használt fogalmakból – a következők: a nemzethűség, a népi gondolat vállalása, a népi közösség hirdetése, a demokratikus gondolat, a szociális beállítottság, a frázismentes gyakorlatiasság. Pfeiffer leírta, hogy a „felvidéki szellem” hordozói számára az elmúlt húsz esztendő sajátos lelkiületet adott, amit mindenekelőtt két tényezőnek köszönhetnek. Hatott rájuk Csehszlovákia demokratikus és szociális berendezkedése – amire annak ellenére is elismerően tekintettek, hogy a magyarok kevésbé részesedtek ezek áldásaiból –, valamint a kisebbségi helyzet nehézsége, ami az összetartozás-tudat erősödését eredményezte. Csehszlovákiát példaként hozta fel a választójog, a demokratizált közigazgatás, a földreform, a szociálpolitikai törvénykezés kérdésében, és sürgető feladatnak nevezte az úri osztály és a nép között tátongó társadalmi szakadék betemetését. Véleménye szerint a felvidékiek legjelentősebb hozománya – éppen a kisebbségi helyzet folyamán – az *úri* és a *nem úri* társadalom közötti távolság minimálisra csökkenése. „A nemzet erejét féltő felháborodással látjuk ezért, ha most itt-ott a hatósági közeg annyira megfélemedezik önmagáról, hogy a falusi kisembert megvetően tegezi... Ahol van népi gondolat, emberi méltóság, nemzeti felelősségtudat és politikai érettség, ott egészséges demokrácia van. Ott nincs helye bizantinizmusnak, áltekingélynak és címkórságnak. Ott tudják, hogy ez az állás tekintélyének az aláásása, ha nem elég valakinek hivatala szerint azt mondani, hogy tanácsos úr, vagy tanár úr, hanem hozzá kell tenni, hogy méltóságos vagy kegyelmes, mintha a tekintély nem a tanácsosi, tanári hivatalban lenne,

⁵²⁰ Uo.

⁵²¹ Pfeiffer Miklós: A felvidéki szellem. *Új Élet*, 1939. március.

hanem a hozzáragasztott címtoldalékban... Ez a lényegnek árt, külsőségessé, alakiassá tesz. Komolytalan. Ellenszenvesen groteszk.”⁵²²Pfeiffer szerint tehát a megelőző húsz év következtében a felvidéki társadalomfejlődés előbbre járt a magyarországinál, sokkal több demokratikus és népi vonásról árulkodott, amit az is mutat, hogy az új értelmiség jelentős része paraszt- és munkásszülők gyereke volt.

A kanonok elítélően szemlélte, tévedésnek tartotta az anyaország szlovákokhoz való viszonyulását is: azt, hogy a 19. századi regényírók ábrázolásának megfelelően még ekkor is a *jó tót atyafi* szelídlelkű, kedélyesen népies típusát látta bennük. Képzeletük szerint ezek vágyva vágytak vissza a magyar állam keretébe „a magyar szolgabíró és csendőr, meg a szlovákul egy szót sem tudó néptanító után”. Ha az ilyen anyaországi magyar a visszacsatolt terület vegyes nyelvű vidékére került – írta Pfeiffer –, szörnyű kiábrándulásban volt része, ugyanis ekkor tapasztalta meg, hogy a szlovákság közhangulata finoman szólva nem barátságos. És újabb hibákat is elkövetett: háládatlan lázadónak gondolta a „tótok” túlnyomó részét, akikkel a megegyezés nem lehetséges, és kezdte velük éreztetni a magyar államhatalom erős kezét. „Az anyaországi magyarnak mindenekelőtt meg kell tanulnia, hogy húsz év előtt nemzeti öntudattal alig bíró szlovák nemzetet veszítettünk el. Most pedig a nagyra fűtött nemzeti öntudattal bíró szlovák nemzet egy részét kaptuk vissza..., aki még a régi tót elnevezést is sértésnek veszi. Aki ezt nem tudja, az a szlovák kérdésben vak, tehát képtelen annak helyes megoldására.”⁵²³

A szlovákkérdés helytelen megítélése Pfeiffer látásmódjában egy töről fakadt a félreértelmezett hazafisággal. „Hazafias, nemzeti szólamokkal, frázisokkal nem lehet eredményt elérni... Minden igénytelensége ellenére az aprómunka nagyobb nemzeti tett, mint a szóvirágos szónoklatok. Az utóbbiakat mi, a kisebbségi iskolán nyílt szemmel átment magyarok kifejezetten utáljuk. Csodálkozva és sajnálkozva vesszük, ha anyaországunk ifjának-öregjének egy része ma is zengzetes szólamokban látszik hazafiságát kiélni.”⁵²⁴

Esterházy János katolicizmusa

A Felvidék és Magyarország között kialakult szellemi és társadalmi törésvonalak, az 1938 utáni szemléleti konfrontáció érzékeltetése a fentiekben proházkás nézőpontból történt. A kisebbségi élet magyarságra gyakorolt hatásait azonban Esterházy János, a felvidéki magyarok politikai vezetője is hozzájuk hasonlóan látta. Az OKP majd az Egyesült Magyar Párt, végül a szlovák állam területén működő Magyar Párt arisztokrata elnöke szinte mindenkinek kisebb-nagyobb meglepetést okozott harmincas-negyvenes évekbeli politikai tevékenységével, szemléletével. *Peéry Rezső* Esterházy-képének alakulása a legjobb példa erre. Ő a politikában való feltűnésekor még így vélekedett: „János grófot olyan ifjú arisztokratának tudtam, akit a származás és vagyon jelöl ki számomra cseppet sem rokonszenves szereplésre, ahol majd Szüllő vonalát követi, Szüllő eleven szelleme, liberalizmusa, látóköre és műveltsége nélkül, nagyjában úgy, ahogy a Nemzeti Kaszinóban számára előírják.”⁵²⁵

Ugyanő 1941-ben már a „nemzet legjobbainak szócsöveként” említi, mégpedig azzal az előadással kapcsolatban, amelyet Esterházy 1941 nyarán a debreceni egyetemen tartott. Peéry

⁵²² Uo. 222.

⁵²³ Uo. 228.

⁵²⁴ Uo. 224.

⁵²⁵ Peéry 350–351.

a következőket írta: „Húszévi tapasztalatunk, vizsgálódásunk, több millió magyar élet el-sikkaszthatatlan értelme és eredménye csengett a jólesően egyszerű és dísztelen megállapításokban, melyeket vállalni esztendőkkel ezelőtt politikus számára eretnokségnek számított volna, melyeknek igazát csak az érzi végzetes teljességében, aki előbb tapasztalattal vagy szenvedéssel fizetett érte... A bécsi döntés után aggódva láttuk, mint fenyegeti az új élet élménye a régi tapasztalatot. A kisebbségi ember gondolati és élettapasztalatát, magatartását, értékeit, hangját, mely csakúgy magyar hang volt, ha nem magyarabb más szólamokénál... A szlovákiai magyarság vezetője az elmúlt húsz esztendőről szólva szemléletének romantikamentessége jegyében végre bátran hitet tett ama pozitívumok mellett, melyekre a szenvedés megtanított. Izmuson és divaton túl most valaki beszélni mert róla józan és egyszerű szavakkal.”⁵²⁶

Az 1901-ben született Esterházyt, bár életkorban közel állt a prohászka nemzedékhez, sem politikai pozíciója, sem arisztokrata származása nem a velük való rokon szemléletre predesztinálta. A „debreceni hitvallás” mégis erről árulkodott. Beszédének elején a magyarországi közvélemény fájó tájékozatlanságát állapította meg: azt, hogy nem ismeri az elszakadt magyarok húsz év alatt kialakult életkörülményeit, munkáját, küzdelmeit, és így azt sem vette észre, hogy lelkületükben jelentős átalakulás ment végbe. Kialakult a sajátos felvidéki karakter, amelynek fő jellemzőit ő is számba vette: a felvidéki ember képes a kollektív munkára, kifejlődött benne az összetartás érzete; az érintkezésben keresetlen, közvetlen, az embert nem rang, cím, társadalmi hovatartozás szerint értékeli, hanem jelleme, munkateljesítménye szerint; elszokott a fényűzéstől, józan, realista gondolkodású. (Mindezek Pfeiffer jelzőit idézik.) Nem tett összehasonlítást az anyaországi karakterrel, de szavainak sugallata így is egyértelmű volt: az anyaországiaknak hasznosítaniuk, sőt átvenniük kell a felvidékiek hozományát, mert a magyarság csak ebben az esetben tud helyes választ adni az időszerű sorskérdésekre. „Mi politikailag iskolázott, magyarságukban megedződött, társadalmi, kulturális és gazdasági vonatkozásban kellően megszervezett gerinces magyarokat adtunk át az anyaországnak 1938 novemberében... A más népekkel eltöltött két évtized feltétlenül kihatott a csehszlovákiai magyarok felfogására, életformájára és magatartására. Új színek kerültek a felszínre. Az alaptónus azonban változatlan maradt. Bizonyos, hogy az új színekben sok érték rejlik. Az államkormányzati bölcsesség és a fejlett társadalmi érzék feladata ezek kiaknázása.”⁵²⁷ Esterházy egy szociálisan igazságos, gazdaságilag és katonailag erős, társadalmilag kiegyensúlyozott jövőbeli Magyarországot képzelt el, amelynek megteremtésére csak a nemzetet átfogó szemléleti reform útján látott esélyt. Egy ilyen országnak – vélekedett – meg lenne a tekintélye és vonzerőt gyakorolna a Duna-medence többi nemzetére, amit semmiféle ellenséges propaganda sem tudna ellensúlyozni.⁵²⁸

Az OKP pártelnöki székében Esterházy 1932-ben váltotta Szüllőt, aki a szemében a politikai rutin, profizmus megtestesítője volt, és akit emiatt sokáig mesterének tartott. Esterházy politikai stílusa és gyakorlata ennek ellenére eltért az övétől, ami nem csupán jellemükből, felkészültségükből, eltérő képességeikből származott. Ha sommásan akarunk fogalmazni, azt mondhatjuk, hogy míg Szüllő tevékenységére alapvetően a dualizmus kori politikai stílus, illetve egyéniségének pragmatikus céltudatossága, addig Esterházyra keresztény hite és az ehhez kapcsolódó, szociális enciklikák által ösztönzött modern katolikus gondolat hatott nagy formáló erővel. Egyik politikus esetében ebből a nemzeti öntudat ébrentartását célzó,

⁵²⁶ *Esti Újság*, 1941. augusztus 22.

⁵²⁷ Esterházy János: A kisebbségi élet hatása a magyarságra. In: *Cselekedjünk mindnyájan egyetértésben és szeretetben*. Pozsony, 1992. 33.

⁵²⁸ Uo. 23.

rezisztenciával áthatott politika, a másikon az alkotó kisebbségi cselekvés szükségességének felismerése fakadt. A két magyar vezető között fennálló distinkciót jelzi Esterházy 1932-es karácsonyi nyilatkozata is: „Ameddig nem történik a mai viszonyoknak keresztény szellemben való általános rendezése, addig hiábavalók a konferenciázások, teóriahirdetések, jósolgatások. Amíg a mai tarthatatlan gazdasági rendszer fennáll az államok közötti viszonyban és magukon az államokon belül is, addig magunkon önerőnkkel kell segítenünk. Így van ez itt is, szűkebb határainkon belül is. Erősíteniünk és fejleszteniünk kell már meglévő, jól működő gazdasági szervezeteinket, elő kell mozdítanunk gazdáink, iparosaink, szellemi és fizikai munkásaink megszervezését, hogy mindenkinek biztosíthassuk a mindennapi kenyeret.”⁵²⁹

Esterházy ugyanúgy hitte és várta a revíziót, ugyanúgy annak érdekében politizált, mint Szüllő, de az idézetből kicsengő önszerveződési, a kisebbségi magyarságot gazdaságilag is erősíteni akaró igény távol állt a – kis túlzással mondva – „minél több sérelem és megpróbáltatás éri a felvidéki magyarokat, az a végső cél szempontjából annál jobb” felfogásától. Ő ráadásul a felvidéki katolikus reformmozgalommal testvérén keresztül is érintkezésbe került. Esterházy Lujza a harmincas évek elejétől intenzíven részt vett a kisebbségi és katolikus közéletben, és rendszeresen írt *Új Élet*-be. A tizenkét évfolyam alatt összesen harminchárom hosszabb írása jelent meg – például a következő, már címükben is programadó publikációk: *A szlovák–magyar jó viszony akadályai és azok áthidalása; A nő a kisebbségi sorsközösségben; Ellenségszeretet és nemzethűség. A Használ-e a klerikalizmus az egyháznak?* c. tanulmányában a következőket fogalmazta meg: „Az új keresztény társadalmi rendszernek mentesnek kell lennie nemcsak a liberalizmustól, hanem a klerikalizmustól is, mert az nem alkalmas arra, hogy az egyházat a mai ember számára rokonszenvenné tegye. A modern katolikus gondolkodók, pl. Maritain, tudatában vannak ugyanis annak, hogy a katolikus pártokhoz éppen úgy, mint minden más politikai alakulathoz, rengeteg gyarlóság tapad, amely gyarlóságot azután, éppen mert katolikus cégér alatt lesznek elkövetve, a megkülönböztetni nem tudó tömegek a katolikus egyház rovására könyvelik el.”⁵³⁰

Szembeszökő, hogy mennyire hasonlóan látta Esterházy János is a katolikus és a politika kapcsolatát. Egy helyütt például kijelentette: „Ab ovo tiltakoznunk kell minden olyan kísérlet ellen, amely a katolikusot a politika vágányára akarná terelni...”⁵³¹ Egy másik beszédében pedig azt mondta: „Mi vallásos érzésünket és hitünket, legyünk akár katolikusok, akár protestánsok, soha nem süllyesztjük a politika kétes értékű eszközévé.”⁵³² Akár testvére révén, akár más úton, de minden bizonnyal tudomása volt azokról az értékelésekről is, melyeknek a prohászki katolikusok már a harmincas évek elején hangot adtak a felvidéki katolikus politikával kapcsolatban: „Szüllő elve a teljes negáció. Mindent elszabotálni és ad absurdum vezetni. Szüllő semmiféle katolikus magyar szempontból elfogadható megoldást nem akar. Pedig a katolikus vallás erre a politikára nem jó.”⁵³³

Esterházy gondolatvilágát alapvetően persze nem a magyarországi társadalom, politikai szemlélet vagy akár Szüllő kritikai megítélése jellemezte. A hivatalos magyarországi konzervatív körökkel jó kapcsolatot ápoló politikus volt, akinek nézetei, katolicizmusa is leginkább az ő konzervativizmusukkal mutatott rokonságot. A gyakorlati politika bevált

⁵²⁹ *Híradó*, 1932. december 25.

⁵³⁰ Esterházy 1991, 11.

⁵³¹ *Prágai Magyar Hírlap*, 1934. december 23.

⁵³² Közli Gergely 2001, 145.

⁵³³ MOL K-63 1935-7/3.

módszereit, alapvető célkitűzéseit tekintve nem tért le a régi, az első felvidéki politikusnemzedék által kijelölt vágányról, de felfogásukat sokszor más megközelítéseket alkalmazva, mondhatni modernebb és katolikusabb szemlélettel képviselte.

A nemzeti kérdést szorosan összekapcsolta a kereszténységgel, s a problémakört alapvetően a keresztény univerzalizmus szemszögéből közelítette meg. Bízott a katolicizmus nemzetek közötti kiegyenlítő erejében. Keresztény felfogása növelte kompromisszumkészségét és megkönnyítette számára a szlovákokhoz való közeledést. Cikkeiben, beszédeiben amellett, hogy elsősorban a magyarság politikai, kulturális sérelmeit hangoztatta, pártelnök elődeihez hasonlóan a felvidéki őslakosság érdekközösségére, a közös katolikus platformra hivatkozott. 1932-ban a következőket hangsúlyozta: „A Keresztényszocialista Párt, mely éppen eszmei programja által képes magához ölelni nemzeti különbség nélkül mindazokat az őslakosokat, akik keresztény világnézet alapján állnak... és nemzeti eszméikért aggódva készek azokért síkra szállni... Egyik legfőbb célunk Szlovenszkó és Ruszinszkó autonómiája, mely részben attól is függ, hogy sikerül-e fiainkat megnyerni a mi céljainknak.”⁵³⁴ A gyakorlati politikában, az OKP hagyományaihoz híven, Szlovákia autonómiájának céljával kereste a többségi nemzettel való politikai együttműködést. Ennek során jól megfértek gondolkodásában a rövid távú taktikai és a hosszabb folyamatot igénylő távlati célkitűzések. Az előbbit a szlovákok megnyerése, a csehellenes szövetség kialakításának szándéka, az utóbbit az együtt élő nemzetek egyenjogúságának, a közép-európai népek szolidaritásának szükségességébe vetett hit jelentette.

Arra is figyelmeztetett azonban, hogy a katolicizmus csak akkor válhat igazán az együttműködés közös alapjává, ha a nemzeti igények jogossága is elismertetik, konkrétan, ha a szlovák egyházi körök felhagynak az univerzalizmus elvének félremagyarázásával, és nem akarják ezzel letéríteni a katolikus magyarságot a nemzeti jellegű törekvések útjáról: „Újabb az újjáéledő katolicizmus az, amellyel egyes körök mint kábítószerrel szeretnék eltompítani a magyarok nemzeti érzését. Pedig a katolicizmus szupernacionalitása sohasem jelenti a nemzeti érzés, a nemzeti elv elfojtását, hanem ellenkezően, a nemzeti gondolatnak szabad érvényesülését.”⁵³⁵ Különösen a hitélet anyanyelvi törekvéseinek relativizálásában mutatkozott meg a hierarchia ilyenét hozzáállása, illetve abban, hogy nem törekedett a magyar plébániákra magyar nemzetiségű lelképásztorok kinevezni, elegendő feltételnek vélte a magyar nyelv ismeretét.

A nemzeti kérdéssel kapcsolatban a visszacsatolás után a magyar politika kritikája is hangsúlyossá vált Esterházynál, s ennek keretében megfogalmazta a szlovákokhoz való viszony felülvizsgálatának szükségességét is. Debreceni előadásában ezt mondta: „Ha azt akarjuk, hogy más nemzetek megbecsüljenek bennünket, akkor mi is becsüljük meg őket, még akkor is, ha számszerűleg kisebbek... Ha a magyarság meg akarja tartani szerepét Közép-Európában, akkor olyan légkört kell itt teremtenie, amely kizárja a gyűlöletet, féltékenységet, és biztosítja a különböző nemzetek között a békés együttélést.”⁵³⁶ Esterházy bízott abban, hogy a háború utáni politikai garnitúra tanult az 1918-as sorscsapásból. Mikor a bécsi döntés után nem egészen ezt tapasztalta, határozottan kiállt a Magyarországhoz került szlovákok nemzetiségi jogai mellett.

A felvidéki magyar politikai katolicizmus szemlélete, világlátása – állapíthatjuk meg a tanulmány zárásaként – húsz év alatt változások során ment keresztül, sajátos fejlődési utat

⁵³⁴ *Prágai Magyar Hírlap*, 1933. június 29.

⁵³⁵ *Prágai Magyar Hírlap*, 1934. december 23.

⁵³⁶ Esterházy János: A kisebbségi élet hatása... 23.

járt be. A trianoni traumától, a helykeresés kezdeti bizonytalanságától az öntudatos sérelmi politikán át vezetett ez a szellemi út a korábbinál társadalmilag jóval aktívabb tevékenységet kívánó szemlélet kibontakozásáig. A magyar katolicizmus így nemcsak az anyanyelvi hitélet fenntartásához, a magyarság nemzethűségének megmaradásához járult hozzá, de 1938-ban társadalomszervező, megújulást szorgalmazó ambíciókkal tért vissza az anyaország és az anyaegyház keretei közé. A felvidékiek szellemi hozománya a bécsi döntés után kedvezően hatott a magyar társadalmi erjedésre, fellépésükkel az egészségesebb osztályviszonyokat, a szociális tevékenységet szorgalmazókat támogatták. A reformerők halk, de szívós munkájából azonban, a magyar történelem számos megrekedt reformfolyamatához hasonlóan ezúttal sem származhatott az ország oly régen várt társadalmi, politikai megújulása. Pedig mi más is lehetett volna a Felvidék húszéves megpróbáltatásainak valódi értelme, ha nem az, hogy egy tisztább és nemesebb létforma megvalósulásához járuljon hozzá?

Békés Csaba

A helsinki folyamat hatása a magyar külpolitikai gondolkodásra Az európai biztonsági folyamat előzményei

Az 1989 után megindult, részben a volt szovjet, főként a kelet-európai levéltárak anyagának feltárásán alapuló történeti kutatások mindinkább világossá teszik, hogy a szovjet *Westpolitik* kiemelt célja már a hatvanas évek közepétől az európai biztonságnak a keleti blokk érdekei alapján való megteremtése volt. Ez nem kevesebbet jelentett, mint a második világháború utáni helyzet nemzetközi rendezését, vagyis az 1945 után létrejött európai status quo kodifikálását. A probléma központjában a német-kérdés állt, s a megoldásra váró feladatok között olyan, mindaddig megoldhatatlannak bizonyult ügyek voltak, mint az Odera–Neisse-határ, illetve az NDK elismerése, Nyugat Berlin státusza és a két német állam viszonya, valamint a diplomáciai kapcsolat felvétele az NSZK-val.

A kollektív európai biztonsági rendszer létrehozásának ötletét a *Sztálin* halálát követően hatalomra került régi-új szovjet vezetés először 1954-ben fogalmazta meg. A nem teljesen irreális, ám az adott helyzetben korainak bizonyult elképzelést a Nyugat azonnal egyszerű propagandafogásnak minősítette, és minden különösebb tesztelés nélkül elutasította.⁵³⁷ A javaslatot az 1961-es berlini, majd az 1962. évi kubai válságot követő enyhültebb nemzetközi légkörben, 1964 végén vetették fel újra, ezúttal lengyel kezdeményezésként. Előbb *Adam Rapacki* külügyminiszter tett javaslatot egy európai biztonsági konferencia összehívására az ENSZ decemberi közgyűlésén, majd *Władysław Gomułka*, a lengyel párt vezetője terjesztett elő hasonló tervet a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének 1965. januári varsói ülésén. Noha a kérdés eredetileg nem szerepelt a napirenden, a résztvevők egyhangúan támogatták a felvetést, és a találkozóról kiadott nyilatkozatba bekerült, hogy a VSZ-tagországok szükségesnek tartják a kollektív európai biztonsági rendszer létrehozását, valamint a kérdés megvitatására nemzetközi konferencia összehívását az európai államok részvételével.⁵³⁸

Az európai biztonsági konferencia ügye – szoros összefüggésben a német-kérdés rendezésére irányuló törekvésekkel – 1965 második felétől az 1970-es évek közepéig tartó időszak központi problémájává vált. A VSZ PTT következő, 1966. júliusi bukaresti ülésén ezért – hosszas, többfordulós multilaterális egyeztetést követően⁵³⁹ – olyan nyilatkozatot bocsátottak ki, amelynek már csak egyetlen, világos és hangsúlyos üzenete volt: arra szólította fel a kontinens országainak vezetőit, hogy kezdjenek előkészítő tárgyalásokat egy európai biztonsági konferencia megrendezése érdekében. A javaslat gyenge pontja volt, hogy a keleti blokk a konferencián való részvételt rögtön komoly feltételekhez kötötte: a Nyugat fogadja el a két német állam létét, az NSZK mondjon le a német nép egyedüli képviselőjének elvéről és ismerje el a keleti határokat. A felhívás ellentmondásossága dacára a keleti blokk első jelentős kezdeményezése volt a kelet–nyugati viszony intézményes rendezésére, és egyben az első lépés megtételét jelentette a Helsinki Egyezmény aláírásához vezető hosszú úton. A deklaráció visszhangja ekkor már Nyugaton sem volt kedvezőtlen, bár a konferencia megrendezésének feltételeit a legtöbben még nem tudták elfogadni, noha ezek a lényegében

⁵³⁷ Mastny 2001, Békés 2003b, 13–14.

⁵³⁸ Uo. 37–38.

⁵³⁹ A VSZ 1966. júliusi bukaresti ülését megelőző egyeztető tárgyalásokról lásd uo. 41–47.

defenzív jellegű követelések korántsem voltak irreálisak. Éppen ezért fogadhatta el a Bukarestben megfogalmazott feltételeket néhány év múlva, 1970 és 1973 között, a németkérdés általános rendezése során a Nyugat és az NSZK is.

A VSZ bukaresti felhívása az adott körülmények között még nem volt alkalmas arra, hogy elindítsa a konferencia előkészítésének folyamatát. A deklarációval kapcsolatos nyugati reakciók elemzése alapján a szovjetek ezért úgy döntöttek, hogy Nyugat-Európa meggyőzése érdekében nagyszabású, a kormányzati erőket és a társadalmi tényezőket egyaránt megcélzó politikai kampányt indítanak. A közvélemény megdolgozása terén mindenekelőtt a nyugat-európai kommunista pártokra számítottak – számukra a második világháborút követő néhány év Moszkvából irányított népfrempolitikája, majd az antiimperialista békeharc után valójában ez a harc lett a végső.

A nyugati *kormányzati körök* meggyőzése ügyében a szovjetek a decentralizációs politika eszközét alkalmazták. A VSZ bukaresti felhívását követően a szovjet vezetők határozottan szorgalmazni kezdték, hogy az egyes VSZ-tagállamok kétoldalú tárgyalások során igyekezzenek meggyőzni a nyugat-európai államokat arról: a szovjet blokk kezdeményezésének a kelet–nyugati kapcsolatok fejlesztése terén igen nagy jelentősége van. E kampány célja, mint láttuk, egyértelműen az ekkori legfontosabb szovjet stratégiai cél előmozdítása, vagyis az európai biztonsági konferencia létrehozása, ezáltal pedig a második világháború után kialakult európai status quo szentesítése volt. A folyamat nem elhanyagolható következményeként azonban a kelet-európai országok, köztük Magyarország, teljesen „legális” módon megerősítették nyugati politikai kapcsolataikat. A „feladat” teljesítése közben, az intenzív tárgyalások során ezek az államok olyan tárgyalási rutinra tettek szert, amellyel korábban nem rendelkeztek, s mindez jelentősen hozzájárult *gyorsított ütemű emancipációjukoz* a kelet–nyugati viszony struktúráján belül. A hatvanas évek elején még mint *csatlós országok* szerepeltek a nyugati közbeszédben és a nyugati hatalmak titkos politikai irataiban egyaránt, az évtized végére azonban – az NDK kivételével – már elfogadott, legitim partnerként jelentek meg a nemzetközi politikában. És ez nem egyszerűen a kelet–nyugati viszony radikális átalakulását eredményező enyhülési politika járulékos következménye volt, hanem jelentős részben saját jogon szerzett, minőségileg új státusz, amelynek megszerzését elsősorban a hatvanas évek közepétől a nyugat-európai államokkal folytatott, a biztonsági konferencia előkészítését szolgáló kétoldalú tárgyalások sorozata tette lehetővé.

A kelet-európai országok természetesen korábban is, főleg a hatvanas évek elejétől folytattak kétoldalú tárgyalásokat a nyugat-európai államokkal, ám ezek elsősorban klasszikus értelemben vett bilaterális tárgyalások voltak, amelyek a gazdasági kapcsolatok fejlesztésére koncentráltak. A keleti blokk képviselője a világpolitika nagy és rendezésre váró kérdéseiben mind ez idáig a Szovjetunió feladata és privilégiuma volt. Ekkor viszont – az európai biztonság kérdésének rendezése érdekében – a szovjet vezetés igyekezett „helyzetbe hozni” szövetségeseit a világpolitika porondján, és közben egyre inkább rákényszerült, hogy korlátozott értelemben ugyan, de maga is partnernek tekintse őket. Kijelenthetjük tehát, hogy az EBK-folyamat előkészítő szakasza döntő jelentőségű volt a kelet-európai államok számára abban, hogy az évtized végére többé-kevésbé emancipálódtak mind a saját szövetségi rendszerükön, mind a kelet–nyugati viszonyon belül. Mindennek köszönhetően a helsinki értekezlethez vezető többéves előkészítő tárgyalásokon a Szovjetunió európai szövetségesei már korántsem egyszerűen a szovjet akarat végrehajtóiként vettek részt, hanem sok esetben – és számos területen – önálló tényezőként jelentek meg, és nem ritkán a folyamatok irányításában is központi szerepet játszottak.

A magyar külpolitika és az európai biztonság

Az európai biztonsági konferencia előkészítésének folyamata Magyarország szerepét is felértékelte a keleti táborban. Magyarország ugyan 1956 miatt komoly hátránnyal indult az emancipációs versenyben, ezt azonban a hatvanas évek közepére lényegében sikerült ledolgoznia, sőt a relatíve liberálisabb belső viszonyok következtében kezdett a Nyugat számára a desztalinizáció mintaállamává válni.⁵⁴⁰ A nemzetközi politikában a Szovjetunió mellett már nemcsak Lengyelország és Románia, hanem Magyarország is kezdett érdemi szerephez jutni. Ezt a pozíciót tovább erősítette az a tény, hogy 1968 januárjától Magyarország két évig az ENSZ Biztonsági Tanácsának nem állandó tagja volt, 1969 márciusában pedig egy évre a magyar ENSZ-képviselő lett a Tanács soros elnöke. Az 1968-as csehszlovákiai bevonulás ezt a pozíciót nem érintette, mivel az augusztusi invázióból csak Románia maradt ki, így a többiek egyformán „bűnösnek” számítottak. A Nyugat ezért továbbra is az 1968 augusztusa *előtti* körülmények alapján ítélte meg a keleti blokk országait. Fontos itt megjegyezni, hogy a Varsói Szerződés akciójának elítélése inkább csak a retorika szintjén érvényesült, és a kelet–nyugati kapcsolatok további alakulását ezután is elsősorban reálpolitikai szempontok határozták meg. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint *Lyndon B. Johnson* amerikai elnök magatartása, aki 1968. augusztus végén a közvélemény számára hangzatos nyilatkozatban ítélte el a csehszlovákiai beavatkozást, majd néhány héttel (!) később, szeptemberben diplomáciai csatornán csúcstalálkozót javasolt a szovjet vezetőknek a vietnami és közel-keleti helyzet, valamint a rakétaelhárító rendszerek kérdésének megvitatására.⁵⁴¹

Románia és Lengyelország mellett Magyarország tehát vezető helyen küzdhetett a kelet–nyugati kapcsolatok fejlesztéséért és az európai biztonsági konferencia ügyének előmozdításáért. Ráadásul ekkor már némi előnnyel is: az 1968 januárjában bevezetett magyar gazdasági reformot Nyugaton a piacgazdaság irányába történt jelentős elmozdulásként és kifejezetten pozitív fejleményként értékelték, miközben az 1967-es közel-keleti háború után Lengyelországban kibontakozott antiszemita kampány kifejezetten ártott a varsói vezetés nemzetközi tekintélyének. Ugyanakkor a keleti blokk egészének 1968 augusztusa *előtti* tevékenysége alapján Magyarország általános nyugati megítélése a hatvanas évek elejétől kezdve fokozatosan és dinamikusan javuló tendenciát mutatott. A magyar diplomáciának az évtized során végrehajtott nyugati nyitás politikája ugyan kevésbé volt látványos, mint a hasonló román törekvések, a lényegyet tekintve azonban ez a politika jelentős eredményeket ért el a „keleten lojális szövetséges, nyugaton megbízható partner” imázsának építésében. Magyarország, egyedül a szovjet blokkból, már 1964-ben megállapodást írt alá a Vatikánnal, amely rendezte a katolikus egyház működésének feltételeit.⁵⁴² A Mindszenty-ügy ugyan egészen 1971-ig zavaró tényezőnek számított, de a hatvanas évek második felére a Vatikán és az Egyesült Államok számára is egyre nyilvánvalóbb lett, hogy a kérdés kompromisszumos rendezését leginkább maga a bíboros teszi lehetetlenné. A magyar vezetést a vietnami háború eskalációja és a keleti blokk ezzel kapcsolatos hangzatos antiimperialista propagandája sem akadályozta meg abban, hogy 1967-ben egyezményt kössön az Egyesült Államokkal a diplomáciai kapcsolatok nagykövetségi szintre emeléséről.⁵⁴³ Magyarország

⁵⁴⁰ Memorandum from the President's Special Assistant for National Security (Bundy) to President Johnson, 14 April 1964. In: *Foreign Relations* 1996, 301.

⁵⁴¹ Békés 2004b, 236.; Dobrinin 1995, 189–195.

⁵⁴² Magyarország és a Vatikán kapcsolatáról lásd Szabó 2004.

⁵⁴³ A magyar–amerikai kapcsolatokról lásd Borhi 2002.

gyorsan és pozitívan reagált az NSZK új, nagykoalíciós kormányának 1966 végén tett kezdeményezésére is, és többhetes közvetlen előkészítő tárgyalások után, 1967. január végén készen állt a diplomáciai kapcsolatok felvételére a nyugatnémet állammal. Ezt a lépést azonban megakadályozta a VSZ-külgügyminiszterek 1967. februári varsói ülésén hozott „közös” döntése, amelyet a lengyel és keletnémet vezetők erőszakoltak ki. Az indok az volt, hogy a kapcsolatfelvételre még nem értek meg a feltételek.⁵⁴⁴ Ugyanebben az évben a magyar vezetés még radikálisabb lépésre szánta el magát: az új gazdasági mechanizmus közelgő bevezetésével kapcsolatban előkészítő tárgyalásokat kezdett Magyarország csatlakozásáról a Nemzetközi Valutaalaphoz és a Világbankhoz. Ezt a tervet viszont Moszkvában minősítették elhamarkodottnak, így megvalósítására csak 1982-ben, egészen más viszonyok között kerülhetett sor.⁵⁴⁵

Az EBK-folyamat komoly hatással volt a magyar külpolitika irányítóinak gondolkodására és tevékenységére is, amit pregnánsan jelzett, hogy ebben az időszakban született meg az első olyan magyar külpolitikai koncepció, amely minőségileg új, távlatosnak nevezhető elképzeléseket fogalmazott meg Magyarország nemzetközi politikában játszott szerepével kapcsolatban. Péter János külügyminiszter 1967. januári átfogó előterjesztése jelentős szerepet szánt Magyarországnak az enyhülési folyamat elmélyítésében és a kelet–nyugati viszony radikális javításában.⁵⁴⁶ Az európai biztonsági értekezlet megteremtése érdekében intenzív – hivatalos és személyes – kapcsolatok kiépítését javasolta elsősorban Ausztriával, Angliával és Franciaországgal, valamint olyan kisebb nyugat-európai országokkal, mint Belgium, Dánia, Hollandia és Norvégia. A tervezet legradikálisabb és egyben legtávlatosabb tézise a „Duna-völgyi és közép-európai országok” (Magyarország, Csehszlovákia, Jugoszlávia és Ausztria) szoros együttműködésének kiépítésére tett javaslat. Péter János valószínűleg az egész 1945 utáni korszak egyetlen olyan magyar külügyminisztere volt, aki nem egyszerűen politikai funkciónak, hanem a körülményektől függetlenül hivatásának tekintette beosztását, s akit ezért joggal nevezhetnénk a magyar *Adam Rapackinak*.⁵⁴⁷ „Duna-völgyi” koncepciója alig burkoltan szándékozott újraépíteni az Osztrák–Magyar Monarchia egykor racionálisnak és működőképesnek bizonyult regionális egységét. Mindez azt jelezte, hogy ő már 1967 elején prognosztizálni tudta a kelet–nyugati kapcsolatok olyan radikális átalakulását, amelyben elképzelhetőnek tartott egy társadalmi rendszereken átívelő szoros együttműködést. Péter, aki valószínűleg személyes ügyének tekintette a koncepcióért való lobbizást, a hetvenes évek elejéig számos kísérletet tett a szovjet vezetés meggyőzésére: többek között azzal a rafinált érveléssel is próbálkozva, hogy ily módon a semleges Ausztriát közelebb lehetne hozni a keleti blokkhoz. Noha a következő években az enyhülés valóban soha nem látott közeledést eredményezett a két tábor között, a kelet-európai regionális szerveződésektől zsigerileg ódzkodó szovjet vezetés számára a Duna-völgyi koncepció sem ekkor, sem később nem vált elfogadhatóvá.

Az 1967. januári tervezet azonban egyértelműen jelezte az a törekvést, hogy a magyar külpolitika aktívan és meglehetősen innovatív módon kíván részt venni a kelet–nyugati kapcsolatok átalakításának folyamatában. Ennek részeként az európai biztonsági értekezlet

⁵⁴⁴ Békés 2003b, 47–51. A magyar–NSZK kapcsolatokról általában lásd Kiss J. 1978.

⁵⁴⁵ Baráth 2004, 56–57.

⁵⁴⁶ Péter János külügyminiszter előterjesztése az MSZMP Politikai Bizottságához az európai béke és biztonság, valamint együttműködés kérdéseiről. 1967. január 17. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), M-KS-288. f. 5/415. ő. e. A dokumentum angol fordítását lásd Békés 2003a.

⁵⁴⁷ Adam Rapacki lengyel külügyminiszter (1956–1968) önálló kezdeményezéseivel és aktív diplomáciai tevékenységével vált ismertté a nemzetközi politikában.

népszerűsítését célzó kampányból a magyar diplomácia is komolyan kivette a részét: a VSZ bukaresti felhívását követően, 1966 és 1969 között számos nyugat-európai országgal folytatott egyeztető tárgyalásokat külügyminiszteri, külügyminiszter-helyettesi vagy szakértői szinten. Ebben az időszakban, 1968 márciusában került sor az első miniszterelnöki látogatásra is Nyugat-Európában: *Fock Jenő* Párizsban tárgyalásokat folytatott *Charles De Gaulle* elnökkel és *Georges Pompidou* miniszterelnökkel is.

Az út a helsinki konferenciához

A Varsói Szerződés budapesti felhívása, amelyet a PTT 1969. március 17-én megtartott ülésén bocsátottak ki, mérföldkőnek számít az EBK történetében, mivel az 1975-ben megkötött Helsinki Egyezményhez vezető folyamatot *közvetlenül* ez a kezdeményezés indította el. Az alapvető nívó, és egyben a siker záloga, hogy ekkor – eltérően bukarestitől – minden *előfeltétel nélkül* szólították fel Európa országait egy biztonsági konferencia megrendezésére. Paradox módon ugyanazok a feltételek, amelyek a bukaresti kezdeményezést eleve kudarcra ítélték, néhány évvel később, a nemzetközi politikában bekövetkezett jelentős változásoknak köszönhetően mind teljesültek, miközben a VSZ álláspontja mindvégig az marad(hat)ott, hogy semmiféle előfeltételt nem támaszt a biztonsági konferencia megrendezése ügyében.

Meglepő, de a források alapján ma már világos: a Varsói Szerződés budapesti felhívása korántsem egy jól átgondolt, részletesen megtervezett és egyeztetett akció eredményeképpen született meg, ahogyan a külsőségek és a precedens nélküli korabeli sajtónyilvánosság alapján gondolni lehetett. Valójában sok improvizatív elemet tartalmazó, rendkívül éles belső vitákkal terhelt és meglepően rövid folyamat eredményeként született meg a végül történelmi jelentőségűnek bizonyult dokumentum.⁵⁴⁸ A feltételekhez szinte a végsőkig ragaszkodó lengyel–keletnémet, illetve a lényegesen rugalmasabb szovjet–magyar–román pozíció között megteremtett kompromisszum létrehozásában mind *Kádár János*, mind a betegeskedő Péter Jánost helyettesítő *Puja Frigyes*, a külügyminiszter első helyettese végig rendkívül aktív és meghatározó szerepet játszott. Ez a sikeres közvetítés egyben az 1956 utáni magyar külpolitika egyik legjelentősebb eredményének tekinthető.

A szovjet vezetés a VSZ budapesti tanácskozását követően úgy értékelte, hogy elérkezett az idő a döntő áttörésre, ezért 1969. március végén intenzív kampányt indított az európai biztonsági konferencia ügyének propagálása céljából.⁵⁴⁹ A konferencia záródokumentumának aláírására ugyan csak 1975-ben került sor, de a legújabb kutatások alapján kijelenthetjük, hogy a folyamat megalapozása két budapesti tanácskozás közötti másfél éves időszakban – a VSZ PTT ülése és a VSZ külügyminisztereinek 1970. júniusi találkozója között – történt meg.

A biztonsági konferencia kérdése kitüntetett helyet foglalt el a hosszú évek előkészítő munkájának eredményeként néhány hónappal később, 1969 júniusában Moszkvában megtartott kommunista és munkáspártok értekezletén, és hangsúlyosan szerepelt a konferencia záródokumentumában is. A terv megvalósulását azonban valójában a másik térfélen bekövetkezett pozitív változások segítették elő. Az 1969 januárjában hivatalba lépett *Richard Nixon* amerikai elnök már áprilisban, a NATO Tanács ülésén elmondott beszédében pozitívan nyilatkozott egy újabb kelet–nyugati enyhülés lehetőségeiről. Legalább ilyen fontos fejlemény volt az is, hogy az 1969 szeptemberében megtartott választásokat követően az

⁵⁴⁸ A VSZ PTT 1969. márciusi budapesti ülésének történetéről lásd Békés 2004c.

⁵⁴⁹ Szovjet tájékoztatás a szovjet külügyminisztérium tervezett lépéseiről az európai biztonsági értekezlettel kapcsolatban. Feljegyzés, 1969. április 1. MOL, XIX-J-1-j-VSZ-VI-1-001547/3/1969, 106. d.

NSZK-ban az SPD alakított kormányt, és hamarosan új keleti politikát hirdetett meg.⁵⁵⁰ Vagyis a nyugati fél magatartását meghatározó mindkét kulcsszereplőnél, az Egyesült Államokban és az NSZK-ban is lényeges elmozdulás történt a korábbi állásponthoz képest, ami jelentősen növelte a keleti blokk kezdeményezésének esélyeit.

A szovjetek 1969. szeptember végén jelezték szövetségeseiknek, hogy októberben értekezletet tartanak a VSZ-tagállamok külügyminiszterei, amelyen az európai biztonsági konferenciával kapcsolatos közös álláspont kialakítása lesz a fő feladat. Az egyes országok véleményének előzetes szondázása céljából több szovjet külügyminiszter-helyettes tett egy időben látogatást a tagállamokban; Budapesten szeptember 26-án *Leonyid F. Iljicsov* tárgyalt Péter János magyar külügyminiszterrel. A moszkvai javaslat szerint a VSZ-értekezlet két fő napirendi pontja az erőszakról történő lemondást tartalmazó deklaráció és az európai államok közötti gazdasági, kereskedelmi és műszaki tudományos kapcsolatok fejlesztését szorgalmazó nyilatkozat lett volna.⁵⁵¹ Ezt követően az MSZMP PB október 7-i ülése megbízást adott a külügyminisztériumnak a magyar álláspont kidolgozására. Az október közepére elkészült koncepció jelentős számú önálló javaslatot tartalmazott, amelyek a minisztérium szerint azt a célt szolgálták, hogy „vonzóbb, tartalmasabb formában mutassák be az európai szocialista országok [...] elképzeléseit”, illetve megkönnyítsék a még ingadozó országok meggyőzését.⁵⁵²

A dokumentum a következőket indítványozta:

Az első napirendi pont kiegészítéseként kerüljön sor az európai biztonsági rendszernek és intézményeinek megvitatására, az alábbi témákat érintve:

- kétoldalú és regionális szerződések megkötése (például a Duna-völgyi országok között);
- a lengyelek által javasolt európai biztonsági szerződés előkészítése;
- az európai biztonsági konferenciák rendszeresítése, az európai biztonság kérdéseivel foglalkozó Európai Biztonsági Tanács létrehozása, az Európai Gazdasági Bizottság csatolása az Európai Biztonsági Tanácshoz.

A második napirendi pontnál a dokumentum kiegészítésként javasolta:

- az európai gazdasági együttműködés rendszerének kidolgozását (amely érintené az európai villamos energia, földgáz–kőolaj, postai és telekommunikációs rendszerek összekapcsolását, az európai közlekedési hálózatok összehangolt fejlesztését, az ipari kooperáció elősegítését, a szabványok összehangolását, a kereskedelmi korlátok leépítését, a turistaforgalom ösztönzését);
- az európai gazdasági együttműködés bizottságának létrehozását, vagy annak biztosítását, hogy az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága az európai biztonsági konferencia irányelvei szerint dolgozzék;

⁵⁵⁰ Fontos megjegyezni, hogy az NSZK esetében két – valójában egymástól jelentősen különböző – „új keleti politikáról” beszélhetünk. Az elsőt az 1966-ban létrejött nagykoalíciós kormány hirdette meg: ez elsősorban abban volt új, hogy ekkor már elképzelhetőnek tartották a Hallstein-doktrína feladását, s ezáltal a diplomáciai kapcsolatok felvételét a kelet-európai államokkal. A köztudatban ezzel a terminussal azonosított új politikai vonalat viszont az 1969. szeptemberi választások után hivatalba lépett szociáldemokrata vezetésű Brandt-kormány vezette be.

⁵⁵¹ Feljegyzés L. F. Iljicsov szovjet külügyminiszter-helyetessel folytatott megbeszéléséről, 1969. szeptember 27. MOL, XIX-J-1-j-Szu-1-00358-20/1969, 85. d.

⁵⁵² Előterjesztés az MSZMP PB részére az európai biztonsági konferenciáról. MOL, M-KS-288. f. 5/ 501. ő. e.

– az európai fővárosok polgármestereinek tanácskozását Budapesten a fővárosok közötti jobb együttműködés és a közös kommunális problémák megvitatására.

A tervezet végül, a külpolitikai koordináció erősítése érdekében javasolta, hogy a prágai VSZ külügyminiszteri ülés után kerüljön sor a tagállamok illetékes KB-titkárainak találkozájára az európai biztonsági konferencia tárgyában.

Mint a fentiekből kitűnik, a magyar javaslatok igen ambiciózus és távlatos elképzeléseket fogalmaztak meg az európai együttműködésről, számos ponton pedig a kooperáció olyan formáit célozták, amelyek megvalósítására csak a rendszerváltást követően került sor, vagy amelyek Magyarország EU-csatlakozása után következhetnek be.

Időközben azonban az előzetes kétoldalú konzultációk alapján a szovjetek számára kiderült, hogy nem is lesz olyan egyszerű egységes álláspontot kialakítani a közelgő külügyminiszteri találkozón, és ezúttal sem csupán a várható román magatartásról volt szó. Október 17-én ezért *Vlagyimir Szemjonov* szovjet külügyminiszter-helyettes sürgős személyes konzultációt kért a magyar féltől és másnap *Erdélyi Károly* miniszterhelyettes már Moszkvában tárgyalt partnerével.⁵⁵³ A szovjetek komolyan aggódtak amiatt, hogy a túlzónak minősített lengyel, román és keletnémet javaslatok miatt nem tudnak konszenzust kialakítani, ami azzal fenyeget, hogy a biztonsági konferenciával kapcsolatos kezdeményezést a VSZ a kedvező nemzetközi feltételek ellenére sem tudja majd a kezében tartani. A lengyelek az európai kollektív biztonsági szerződés címén olyan kiegészítéseket javasoltak (a területi status quo, a határok és az NDK *de jure* elismertetése), amelyek szovjet értékelés szerint békekonferenciává változtatnák a biztonsági konferenciát – de eleve lehetlenné is tennék annak létrejöttét. A románok a katonai blokkok megszüntetését javasolták, és ezzel együtt az európai országokban állomásozó idegen csapatok kivonását, az idegen támaszpontok felszámolását, továbbá követelték az erődemonstrációról való lemondást. A keletnémet kiegészítő javaslatok pedig kifejezetten arra irányultak, hogy a biztonsági konferencia ismerje el az NDK-t, noha ekkor a keletnémet államot még egyetlen nyugat-európai állam sem tekintette legitim partnernek. A szovjetek úgy vélték, mindez elfogadhatatlan a NATO-országok számára, így a javaslatok erőltetése a konferencia megtorpedózását jelentené.

Ezért arra kérték a magyar vezetést, hogy a találkozón segítsen leszerelni e törekvéseket, hogy ne veszélyeztessék a biztonsági konferencia megrendezését. A moszkvai vezetők a siker kulcsát a fokozatosságban látták, ezért arra törekedtek, hogy a tanácskozás az említett két napirendi pontra koncentráljon, mivel ezekben a nyugatiak oldaláról megfelelő fogadókészség tapasztalható. Egyúttal kérték a magyarokat, hogy tekintsenek el nagyszabású javaslataik előterjesztésétől, mert – bár a szovjet fél egyetért ezekkel – azok szintén nem segítenék a konszenzus létrejöttét. Azzal vigasztalták a magyarokat, hogy a folyamat egy későbbi fázisában előterjeszthetik majd elképzeléseiket, amelyek, mint láttuk, valóban nem a kezdeti stádium taktikai igényeihez szabott programot, inkább közép- és hosszú távra szóló „csomagot” jelentettek.

A VSZ külügyminisztereinek 1969. október 30–31-én Prágában megtartott ülésén, illetve az azt megelőző külügyminiszter-helyettesei értekezleten komoly viták zajlottak a biztonsági konferencia lehetséges tematikáját illetően. Itt a szovjetek várakozásainak megfelelően a lengyel, a román és a keletnémet képviselők igen erőteljesen léptek fel javaslataik védelmében. Végül azonban sikeresnek bizonyult az előre eltervezett szovjet–magyar

⁵⁵³ Erdélyi Károly feljegyzése a Politikai Bizottságnak, 1969. október 18. MOL, M-KS-288. f. 5/501. ő. e. A dokumentum angol fordítását lásd Békés 2003a.

összjáték, és a tanácskozás végére az eredeti szovjet–magyar pozíció mentén alakult ki konszenzus.⁵⁵⁴

A külügyminiszteri tanácskozás egyik legfontosabb eredménye a biztonsági konferencia napirendjének konkrét megnevezése volt. A VSZ-tagállamok ekkor deklarálták, hogy két témakörrel kívánnak tárgyalni; ezek az európai biztonság kérdései és az erőszakról való lemondás az államok közötti kapcsolatokban, illetve az európai államok közötti politikai együttműködést szolgáló, az egyenjogúságon alapuló kereskedelmi, gazdasági és műszaki-tudományos kapcsolatok kiszélesítése.

Az értekezleten több olyan magyar javaslatot is elfogadtak, amelyek ugyan nem kerültek be az említett dokumentumokba, de a későbbi fejleményeket a szovjet blokk közös előzetes álláspontjaként határozták meg. Ilyen volt például az, hogy a biztonsági konferencia ne egyszeri alkalom legyen, hanem biztonsági konferenciák sorozatát kell szervezni,⁵⁵⁵ vagy az, hogy hozzanak létre egy az európai biztonság kérdéseivel foglalkozó állandó szervezetet, valamint, hogy a szovjet blokkon belül gazdasági szakemberekből alakítsanak szakértői csoportot az európai gazdasági együttműködés elveinek kidolgozására. (E javaslat fő célja a Kelet-Európa elleni nyugati gazdasági diszkrimináció és izoláció felszámolása volt.)

Az előkészítő munka összehangolásával a magyar külügyminisztériumot bízták meg. A dolog érdekessége, hogy ezeknek az indítványoknak a többsége valójában eredetileg valamelyik nyugati tárgyalópartnertől származott, a magyar diplomácia érdeme pedig az volt, hogy ezeket a VSZ-en belül folyó diskurzus részévé tudta tenni és végül el is fogadtatta őket. Ez azt mutatja, hogy ekkor már bizonyos értelemben egy összeurópai lobbifolyamat kezdetéről beszélhetünk, ahol a keleti és nyugati partnerek a közös cél érdekében kölcsönösen befolyásolni tudták egymás pozícióit.

A prágai értekezlet másik fő eredménye, hogy ezután újabb intenzív kétoldalú kelet–nyugati tárgyalássorozat kezdődött a kelet-európai országok rendkívül aktív részvételével. Magyarország 1970 júniusáig belga, svéd, holland, norvég és olasz külügyminiszteri találkozókat tartott, valamint miniszterhelyettesi és fősztályvezetői szinten szervezett konzultációkat az angol, a francia, a nyugatnémet, az osztrák és a török külügyminisztériummal a biztonsági konferenciáról.⁵⁵⁶ Az EBK-folyamat ekkor lépett intenzív szakaszába, s ez nemcsak Magyarország *nyugati* politikai kapcsolatainak fejlesztése terén volt fontos mérföldkő, hanem – sajátos módon – jelentősen befolyásolta a magyar–szovjet viszonyt is. 1969-től ugyanis egy *különleges szovjet–magyar együttműködési mechanizmus* alakult ki: a magyar vezetés ideális partnernek bizonyult a szovjetek számára ebben a rendkívül bonyolult folyamatban, ahol a szövetségesek meggyőzése sokszor nehezebb feladatnak tűnt, mint az ellenfeleké. Az ekkor már jó nemzetközi pozíciókkal rendelkező magyar vezetés kezdeményező és innovatív volt, ugyanakkor kezelhető, lojális, rugalmas és engedelmes partnernek bizonyult, aki maximálisan alkalmazkodik a mindenkori

⁵⁵⁴ Jelentés a Forradalmi Munkás–Paraszt Kormányának a hét szocialista ország külügyminisztériuma képviselőinek 1969. október 30–31-i prágai tanácskozásáról. MOL, XIX-J-1-j-VSZ-VI-003272/1969, 105. d.

A javaslat eredetileg a szovjetektől származott, s azt Szemjonov külügyminiszter-helyettes 1969. szeptember 24-i budapesti konzultációja alkalmával vetette fel Péter Jánosnak. A prágai külügyminiszteri értekezleten kialakult szovjet–magyar összjáték keretében vált belőle „magyar” kezdeményezés.⁵⁵⁵

⁵⁵⁶ Tervezet Puja Frigyes elvtárs beszédéhez a Varsói Szerződés tagállamai 1970. június 19-i külügyminiszter-helyettesei értekezletére. MOL, XIX-J-1-j-VSZ-VI-1-Szu-003272/1969, 105. d.

szovjet taktikai igényekhez.⁵⁵⁷ (Ez a rugalmasság ekkoriban, mint láhattuk, korántsem volt elmondható a keletnémet, a lengyel és a román vezetőkről.)

A hatvanas–hetvenes évek fordulóján minőségi váltás következett be magyar külpolitika alakításában is: formailag maradt a régi modell: vagyis a *döntés* az MSZMP PB-ben történt ezután is. A döntés-előkészítés, a lebonyolítás, a kezdeményezés, a javaslatétel és a diplomáciai aprómunka területén azonban lényegi változás következett be: a külügyi apparátus szerepe jelentősen megnőtt, a sokoldalú és sokirányú tárgyalások – intenzitásuk miatt – egyszerűen „kinőttek” a PB fennhatósága alól, és bizonyos értelemben önálló szerepet kaptak. Valójában ettől számíthatjuk a magyar külügyi munka professzionalizálódási folyamatának kezdetét.⁵⁵⁸ Ennek ugyan voltak előzményei 1963–69 között is, de minőségi változást az EBK-folyamatban való aktív és intenzív szerepvállalás jelentett a magyar diplomácia számára.

Az EBK-folyamat első szakaszában a valódi fordulópontot a VSZ külügyminisztereinek 1970. júniusi, magyar kezdeményezésre összehívott budapesti ülése jelentette.⁵⁵⁹ Ekkor ért véget a tapogatózó tárgyalások időszaka, és ez után indultak meg az európai biztonsági értekezlet létrehozása érdekében folytatott közvetlen kelet–nyugati megbeszélések. A tanácskozáson, illetve az azt megelőző a külügyminiszter-helyettesi értekezleten ismét rendkívül intenzív vita folyt a résztvevők között, és a végül kialakult konszenzus létrehozásában a magyar házigazdák legalább olyan komoly szerepet játszottak, mint a budapesti felhívásában.⁵⁶⁰

Az értekezlet mindenekelőtt azért jelentett fordulópontot, mert a szovjet blokk országai ekkor fogadtak el a nyugati fél által támasztott két olyan feltételt, amelyek nélkül nem lett volna esély az előkészítő tárgyalások megkezdéséhez szükséges minimális egyetértés megteremtésére. Egyrészt a tanácskozásról kiadott nyilatkozatban elfogadták, hogy a konferencián az Egyesült Államok és Kanada teljes jogú tagként vegyen részt, másrészt hozzájárultak ahhoz is, hogy a VSZ által javasolt két napirendi pont mellett szerepeljen egy harmadik, a kulturális kapcsolatok, valamint az emberi környezet megvizsgálásának témaköre. A szovjetek, illetve a VSZ tagállamai korábban is jól tudták, hogy az Egyesült Államok és Kanada részvétele nélkül nem lehet megtartani a konferenciát, ám taktikai okokból ezt a lehetőséget mindeddig lebegtették, annak érdekében, hogy cserébe elérjék az NDK részvételének elfogadását. A kulturális kapcsolatok témakörét *magyar javaslatra* fogadták el; ez nem kevesebbet jelentett, mint az előkészítés későbbi fázisában *harmadik kosár*nak elnevezett „fellazítási bomba” beemelését a tárgyalási tematikába. Mint tudjuk, a harmadik kosár kulcsszerepet játszott a későbbiek során, hiszen mindenekelőtt ebben szerepeltek a nagy európai rendezés során a nyugati érdekeket megjelenítő tényezők. Ez a tematika szolgált alapul a Helsinki utáni időszakban kibontakozott emberi jogi kampány számára is, amely végül a nyolcvanas évek végén jelentős szerepet játszott a kelet-európai kommunista rendszerek felbomlásában is.

⁵⁵⁷ A korszak magyar külpolitikájáról, illetve annak hármass meghatározottságáról lásd Békés 2004b.

⁵⁵⁸ A Kádár-rendszer vonatkozásában a politikai munka és az államapparátus tevékenységének fokozatos professzionalizálódására Kalmár Melinda hívta fel a figyelmet. Lásd Kalmár 1998.

⁵⁵⁹ A VSZ-külügyminiszterek Budapesten tartandó üléséről a külügyminiszter-helyettesek 1970. január 26–27. között Szófiában megtartott értekezletén született döntés.

⁵⁶⁰ Jelentés a Forradalmi Munkás–Paraszt Kormányának a VSZ tagállamai külügyminisztereinek 1970. június 21–22-i budapesti tanácskozásáról, 1970. június 29. MOL, XIX-J-1-j-EU-208-00482/20/1970, 93. d.

A budapesti külügyminiszteri értekezleten döntés született az európai biztonság és együttműködés kérdéseivel foglalkozó állandó szerv felállításáról is, amelynek fő feladata a fegyveres erők csökkentésének megvitatása lett volna. A Szovjetunió ugyanis ekkor beleegyezett, hogy az EBK-val párhuzamosan tárgyalásokat kezdjenek az európai fegyveres erők csökkentéséről, ami kifejezetten bizalomerosító jellegű lépésnek számított, bár elsődleges célja az volt, hogy csökkentse az ekkoriban megfogalmazott hasonló NATO-javaslat jelentőségét. Mindemellett egy gazdasági, műszaki-tudományos és kulturális együttműködésről szóló dokumentumtervezetet juttattak el a nyugati kormányokhoz. Ekkor fogadták el Helsinkit a tanácskozás helyszínéül, és ekkor vált hivatalos javaslattá, hogy a finn fővárosban akkreditált nagykövetek végezzék az előkészítő munkát. Végül, de nem utolsósorban a budapesti külügyminiszteri értekezleten megerősítették: az európai biztonsági értekezlet megrendezésének nincs előfeltétele. Ennek azért volt nagy jelentősége, mert lengyel, keletnémet és csehszlovák részről, mint láthattuk, éppen a budapesti felhívás utáni időszakban jelentkeztek határozott törekvések arra, hogy a szovjet blokk igenis tekintse előfeltételnek a német-kérdés rendezését. Az erős belső nyomás hatására ezért elvileg történhetett volna taktikai visszalépés a VSZ részéről, ami komolyan akadályozta és késleltette volna a folyamatot. Sajátos módon ezt mindenekelőtt a szovjet és a magyar diplomácia szoros együttműködése, valamint a román fél virtuális támogatása akadályozta meg.

Budapesttől még hosszú út vezetett Helsinkig, ahol 1972 novemberében megkezdődtek a hivatalos előkészítő tárgyalások, de az európai biztonsági konferencia megrendezéséhez szükséges alapokat az 1970. júniusi budapesti külügyminiszteri értekezleten lerakták, így megnyílt az út a közvetlen kelet–nyugati párbeszéd előtt.

A magyar diplomácia a szovjet blokkon belül a Helsinki Egyezmény 1975 augusztusában történt aláírásáig tartó időszakban mindvégig rendkívül aktív, kezdeményező és moderáló szerepet játszott. Hasonló, sőt látványosság szempontjából még jelentősebb aktivitást mutatott ebben a folyamatban Románia is, Magyarország azonban mindezt mindvégig a szovjetekkel való szoros stratégiai-taktikai együttműködésben, s így többnyire a *színfalak mögött* hajtotta végre. Magyarország ebben az időszakban nyugati relációban is hasonló aktivitást tanúsított az álláspontok harmonizálása és a biztonsági konferencia előmozdítása érdekében: a legfontosabb célszország Ausztria, Belgium, Finnország, Hollandia, Olaszország, Svédország és Törökország volt.

A Helsinki Egyezmény hatása

Helsinki után egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a szovjet blokkban Magyarország lett az elsőszámú haszonélvezője a biztonsági konferenciának és az időközben kibontakozott enyhülésnek. A nyitott gazdasággal rendelkező ország számára ugyanis kulcsfontosságú volt és egyre inkább létkérdéssé vált a nyugati kapcsolatok zavartalan fejlesztése, amihez a helsinki folyamat sikere kiváló lehetőséget teremtett. Másfelől a nyugati oldalon Helsinki után kibontakozott emberi jogi kampány éppen Magyarországot érintette a legkevésbé, sőt a folyamatos összehasonlítás csak felértékelte a magyarországi viszonyokat. A nyugati elvárások ugyanis – különösen a kezdeti időszakban – valójában meglehetősen korlátozottak voltak: a politikai foglyok szabadon bocsátását, liberális családegyesítési politikát és a zsidó kivándorlás engedélyezését kérték számon a kelet-európai kommunista vezetőkön. S bár mindezek számos ország számára komoly problémát jelentettek, a magyar vezetés viszonylag könnyen tudta teljesíteni ezeket a feltételeket.

A Helsinki után kialakult kedvező helyzet kihasználásában a magyar diplomácia nem késlekedett: már 1976-ban 19 nyugati ország, köztük az Egyesült Államok részére juttatott el

– a szovjet blokkból egyedül – olyan javaslat-csomagot, amely az adott relációban javaslatot tett a bilaterális politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatok intenzív fejlesztésére.⁵⁶¹ A helsinki folyamat kiteljesedése ugyanis ekkortól nem kevesebben jelentett, mint *Európa virtuális egyesítésének* lehetőségét, amelynek során az európai status quo fenntartása és hosszú távú elismerése mellett a cél az Európa keleti és nyugati fele közötti civilizált viszonyok megteremtése volt. Ez a felismerés ekkortól a magyar külpolitika egyik vezérfonalává vált, amely egészen a rendszerváltásig alapvetően meghatározta az ország nemzetközi kapcsolatait.

Mindennek köszönhetően az ország nyugati kapcsolatai dinamikus fejlődésnek indultak, s a hetvenes évek második felétől a legfelső szintű látogatások sorozata következett: Kádár János 1977-ben Bonnban és Rómában, 1978-ban Párizsban járt, 1977-ben pedig *Raymond Barre* francia miniszterelnök, majd 1979-ben *Helmut Schmidt* nyugatnémet kancellár látogatott Magyarországra.

A magyar külpolitika már a hetvenes évek végétől egy sajátos, relatív önállóságra tett szert. Ennek egyik fő jellemzője az volt, hogy Magyarország éppen azokban az években épített ki intenzív gazdasági és politikai kapcsolatokat a nyugati államokkal, amikor a kelet–nyugati viszony a kubai rakétaválság óta nem tapasztalt mélypontra jutott – részben a hetvenes évek közepétől bekövetkezett újabb elhidegülés, részben Afganisztán szovjet megszállása következtében. A magyar vezetés azonban mindezt többnyire nem a moszkvai vezetés szándéka ellenére vitte végbe, hanem annak tudtával és beleegyezésével. Kádárnak ugyanis sikerült időről időre meggyőznie *Leonyid Iljics Brezsnyevet* és utódait, hogy a drasztikusan romló gazdasági helyzet miatt Magyarországon a politikai rendszer stabilitása csak ilyen eszközökkel tartható fenn.

E politika szemléletes példája az Afganisztán szovjet megszállása után a kelet–nyugati viszonyban, illetve a szovjet blokkon belül kialakult válsághelyzet kezelése. 1980 januárjában a szovjet vezetés – az amerikai embargós intézkedések bejelentésére válaszul – arra szólította fel kelet-európai szövetségeseit, hogy azonnali hatállyal fagyasszák be nyugati kapcsolataikat, és mondják le éppen esedékes felsőszintű nyugati tárgyalásaikat. A magyar vezetés, az MSZMP PB január 29-i, drámai hangulatú ülésén, legjobb meggyőződése ellenére és hosszú vitát követően végül eleget tett a moszkvai kérésnek.⁵⁶² A megaláztatás, amelyet Kádárnak ekkor el kellett viselnie, meglepő módon végül mégis azt eredményezte, hogy ország nemzetközi pozíciói ezt követően jelentősen javultak. Az ülésen ugyanis arról is határozat született, hogy Moszkvát felkérjük, sürgősen rendezzenek többoldalú tanácskozást az afganisztáni helyzet kelet–nyugati kapcsolatokra gyakorolt hatásának megvitatás céljából. *Gyenes Andrást*, a KB külügyi titkárát különmegbízottként sürgős személyes konzultációra Moszkvába küldték, maga Kádár pedig levelet írt Brezsnyevnek.⁵⁶³ Ebben ismertette a magyar álláspontot: a jelen helyzetben a szövetségeseikkel rendszeresen konzultálni kell a szovjet blokk nemzetközi kérdésekkel kapcsolatos közös politikájáról, illetve az enyhülés eredményeit feltétlenül meg kell őrizni. Ez viszont csak úgy lehetséges, ha a kelet-európai országok fenntartják és erősítik kapcsolataikat Nyugat-Európával, ami azzal az előnnyel jár, hogy a kölcsönös érdekeltségre alapozva ezáltal meg lehet akadályozni az amerikai befolyás érvényesülését ezekben az országokban.

⁵⁶¹ MOL M-KS-288.f. 32/1985, 15. d. A dokumentum angol fordítását lásd Békés 2003b.

⁵⁶² A PB ülés jegyzőkönyvét közli Békés 2003c.

⁵⁶³ Ugyanebben az időben (1980. február 13-án) Kádár külön levélben magyarázta el Magyarország nehéz helyzetét *Willy Brandt*nak, az SPD elnökének és *Helmut Schmidt* kancellárnak.

Brezsnyev ekkoriban tartósan betegeskedett, ezért a szovjet vezetésen belül felélénkült a lobbi-harc. Ilyen körülmények közepette érkezett Moszkvába a sürgős konzultációs igényt megfogalmazó magyar kérés. *Andrej Gromiko* külügyminiszter idegesen reagált a javaslatra, mivel nem értette, miről akarnak a magyarok tárgyalni.⁵⁶⁴ Végül azonban 1980. február 26-ra Moszkvába mégis összehívták a szorosán együttműködő szocialista országok külügyi KB-titkárait. A konferencián *Borisz Ponomarjov*, az SZKP KB külügyi titkára magáévá tette a rafinált érveléssel operáló magyar álláspontot, és annak fő téziseit beépítette az *aktuális SZKP-irányvonalat* ismertető referátumába.⁵⁶⁵ A dokumentum ennek értelmében kiemelte, hogy „a szocialista országok maximális mértékben használják ki a nyugat-európai államokkal meglévő kapcsolatokban rejlő lehetőségeket az Egyesült Államok külpolitikai irányvonalának ellensúlyozására”.⁵⁶⁶

A magyar diplomácia számára ez jelentős győzelem volt, hiszen így végül, némi vargabetű után, Magyarország mégis szabad utat kapott az (ország gazdasága szempontjából kulcsfontosságú) nyugati kapcsolatok zavartalan fenntartására és fejlesztésére.

Még nagyobb azonban a jelentősége a magyar fellépésnek az egész keleti tábor és a kelet–nyugati viszony alakulása szempontjából. Kádár személyes közbeavatkozása ugyanis egyértelműen hozzájárult ahhoz, hogy a szovjet vezetésen belüli viták során a kooperáció fenntartásában érdekelt, főként az SZKP KB apparátusában működő liberális erők végül felülkerekedjenek Gromiko és a külügyminisztérium által képviselt konfrontációs irányzat felett. A határozott magyar fellépés nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy Afganisztán szovjet megszállását követően sikerült elkerülni a kelet–nyugati kapcsolatok *általános* romlását, miközben a szovjet–amerikai viszony évekre mélypontra jutott. Vagyis részben ez a magyarázata annak, hogy miért nem alakult ki „második hidegháború” Európában – ahogy egyébként számos történész ezeket az éveket nevezi. Az afganisztáni intervenció paradox módon valójában éppen a Helsinki után fokozatosan formálódó, a tömbszemléletet egyre inkább zárójelbe tevő *közös európai tudat* kialakulásának folyamatát erősítette fel. Helmuth Schmidt kancellár például Kádár hozzá intézett személyes üzenetére válaszolva az európai országok előtt álló történelmi kihívást így fogalmazta meg: most rajtuk múlik, hogy „hagyják-e magukat belesodorni a két szuperhatalom által szított hidegháborúba, vagy sem! Sem az NSZK, sem más nyugat- vagy kelet-európai ország nem tudja magát egyedül távol tartani. Ez csak együttes összefogással lehetséges.”⁵⁶⁷ És valóban: a nyolcvanas évek elejétől Magyarország egyre növekvő mértékben vált függővé a fejlett nyugati technológiától, kölcsönöktől, valamint a kereskedelmi kapcsolatoktól, így a virtuális összeurópai összefogáshoz való csatlakozás kényszere a magyar külpolitika számára legalább olyan meghatározó erővel bírt, mint az országnak a szovjet blokkhoz való tartozása.

A nemzetközi kapcsolatok terén Magyarország számára ez az időszak, az Afganisztán megszállása és *Mihail Gorbacsov* 1985-ben történt hatalomra kerülése közötti periódus valójában korábban soha nem látott dinamikus fejlődést hozott. Az országnak 1982-ben

⁵⁶⁴ Emlékeztető Kádár János és Leonyid Brezsnyev elvtárs [1980]. VII. 4-i megbeszéléséről. MOL, M-KS 288 f. 47/ 764. ő. e.

⁵⁶⁵ A találkozóról készült magyar feljegyzést közli Békés 2003c.

⁵⁶⁶ Feljegyzés Horn Gyula és Vagyim Zaglagyin (az SZKP KB Nemzetközi Osztálya helyettes vezetője) megbeszéléséről. 1980. július 16. MOL, M-KS 288 f. 47/ 764. ő. e.

⁵⁶⁷ Tájékoztató a Politikai Bizottság és a Titkárság tagjai részére. Helmut Schmidt kancellár szóbeli válasza Kádár János elvtárs levelére. A Külügyi Osztály feljegyzése, 1980. február 14. MOL, M-KS-288. f. 11./4512. ő. e.

sikerült belépnie a Nemzetközi Valutaalapba és a Világbankba, s már 1981-től az Európai Gazdasági Közösséggel is puhatolódzó tárgyalások folytak a kapcsolatok hivatalos felvétele céljából.⁵⁶⁸ Ebben az időszakban rendkívül intenzívvé váltak a legfelső, illetve magas szintű kapcsolatok a nyugati országokkal. Kádár 1982-ben újra az NSZK-ban, majd 1985-ben Angliában járt. 1982-ben *François Mitterand* francia elnök, 1983-ban *George Bush* amerikai alelnök, 1984-ben pedig *Helmut Kohl*, *Margaret Thatcher* és *Bettino Craxi* látogatott Magyarországra.⁵⁶⁹ Emellett (más) miniszterelnöki, miniszteri szintű látogatásokra is nagy számban került sor ebben az időszakban. A magyar diplomácia közvetítő szerepének elismerését jelentette, hogy 1985-ben Budapesten rendezték meg az Európai Kulturális Fórumot – ez a helsinki értekezletet követő utókonferenciák sorában az egyetlen olyan tanácskozás volt, amelyet a szovjet blokk valamely országában tartottak. És a kapcsolatépítést sajátos módon előmozdította az is, hogy Lengyelország az 1981-es szükségállapot bevezetésével elveszítette a nyugati államok szimpátiáját, Románia pedig elnyomó politikája következtében vált népszerűtlenné. Az afganisztáni szovjet intervenciót követő néhány éves átmeneti időszakban ezért Magyarország kivételes szerephez jutott a kelet–nyugati kapcsolatok alakítása terén. Mint a keleti blokk legszalunkéesebb országa, első számú favorit lett a Nyugat szemében, és ebből adódóan kiemelkedő szerepet játszott a két tábor közötti párbeszéd fenntartásában, az enyhülés eredményeinek megőrzésében. Gorbacsov színre lépése után ez a helyzet annyiban változott, hogy a kelet–nyugati párbeszéd és közeledés első számú előmozdítójának szerepkörét a szovjet vezetés vette át. A magyar külpolitika kezdeményező, moderáló jellege azonban – most már a másodhegedűs pozíciójában – mindvégig megmaradt.⁵⁷⁰

A magyar külpolitika és a rendszerváltás: Helsinki árnyékában

A magyar külpolitikában a minőségi változás – akárcsak a belső átalakulás terén – 1988-ban következett be. Ez a fordulat azonban nem Kádár János leváltásával vagy a májusi pártkonferenciával volt összefüggésben, hanem a nemzetközi politika színterén bekövetkezett jelentős pozitív változásokkal. Ekkor kezdett körvonalazódni az a koncepció, amely a kialakulóban lévő és az együttműködésre épülő új világrendben a Kelet és a Nyugat között *híd szerepet* szánt Magyarországnak. Ez az elképzelés még az adott szövetségi keretek (Varsói Szerződés, KGST) tartós fennmaradásával számolt, ám azzal is, hogy szükségszerű demokratikus átalakításuk következtében többé nem fogják akadályozni, hogy Magyarország nemzeti érdekeinek megfelelő kapcsolatokat építsen ki a világ bármely országával vagy nemzetközi szervezetével.

A korábbi, a hetvenes évek végétől érvényesülő külpolitika még a relatív önállóságra épült, és ennek lényege – leegyszerűsítve – az volt, hogy *ami nem tilos, azt szabad*. Az új koncepció viszont – a közlekedésből vett hasonlattal élve – azt jelentette, hogy ha a rendőr tilosat int, nem kell elbátortalanodni, hanem meg kell győzni, hogy gyorsan engedje át járműünket, sőt, indokolt esetben – az utólagos dorgálás rizikóját is vállalva – a tilos jelzés ellenére is át kell

⁵⁶⁸ Ezt végül nem a moszkvai vezetés hiúsította meg, hanem Helmut Schmidt kancellár, aki tartott e lépés szovjet–nyugatnémet kapcsolatokra gyakorolt negatív hatásától, és ezért Kádár 1982. áprilisi bonni látogatása során nyíltan lebeszélte a magyar párt első titkárát erről a tervről. Lásd Horváth – Németh 1999, 173–176. A szerződés megkötésére, illetve a Magyarország és az EGK közötti hivatalos kapcsolat felvételére 1988-ban került sor.

⁵⁶⁹ Fülöp – Sipos 1998, 448.

⁵⁷⁰ Lásd a *Vissza Európába. A magyarországi rendszerváltás nemzetközi háttere, 1988–1990 c. tanulmányt* (Békés 2004a)

hajtani a kereszteződésen. Ennek a folytonos kezdeményezésre épülő, dinamikus és tulajdonképpen a *kvázi semlegesség* megvalósítását célzó új külpolitikának a tételes megfogalmazására ilyen kategorikus formában – sem nyilvános, sem pedig belső használatra – nem került sor. Ma már azonban megállapítható, hogy a magyar törekvéseket 1988-tól az 1990-es választásokig eltelt időszakban lényegében ez a törekvés jellemezte. A kvázi semlegesség programjával a magyar külpolitika lényegében a helsinki folyamat által teremtett keretek maximális kitöltését célozta, és – amint látni fogjuk – e keretekhez egy ideig még akkor is ragaszkodott, amikor a Szovjetunió hatalmi pozíciójában bekövetkezett radikális változás valójában már teljesen új lapot nyitott Európa történetében.

Nyugat-Európa 1992-ben várható egységesülése komoly kihívást jelentett a magyar külpolitika számára is, hiszen a tét nem kevesebb volt, mint hogy sikerül-e a nyugati relációban megtartani, illetve javítani az addig megszerzett kivételesen jó pozíciókat. Ellenkező esetben Magyarországnak – a keleti tömb többi országával együtt – a fejlett világtól való leszakadás veszélyével kellett volna szembenéznie. Komoly eredménynek számított, hogy hosszú évek kitartó munkájával és – mindenekelőtt – az NSZK hathatós támogatásának köszönhetően⁵⁷¹ 1988 szeptemberében a szocialista táborból Magyarországnak elsőként sikerült kereskedelmi és gazdasági együttműködési megállapodást kötnie és diplomáciai kapcsolatot létesítenie az Európai Gazdasági Közösséggel. Pozitív és egyben a jövőre nézve is biztató fejlemény volt a magyar és a nyugatnémet vezetés között kialakult különlegesen szoros és gyümölcsöző kapcsolat, amelynek eredményeként Magyarország 1987–1989 folyamán összesen 2 milliárd márkás hitelt kapott az NSZK-tól a gazdasági átalakítás támogatására, a Bundestag pedig – a nyugati világban egyedülálló szimbolikus aktusként – 1989 júliusában a magyarországi demokratikus átmenetet támogató nyilatkozatot fogadott el.⁵⁷²

A magyar vezetés a nyugat-európai integráció megvalósulása utáni helyzetre való felkészülés jegyében már 1989 januárjában részletes elemzést és intézkedési tervet készített a szükséges lépésekről,⁵⁷³ az MSZMP PB március 14-i ülésén pedig elfogadták a világgazdasági nyitás prioritását, ami lényegében a gazdasági orientációváltás kezdetét jelentette.⁵⁷⁴

Amennyire radikális volt ez a váltás a gazdasági orientáció tekintetében, olyannyira óvatosnak nevezhető a magyar külpolitika álláspontja a semlegesség kérdésében. A magyar vezetés ugyanis, amely távlatokban, a két katonai-politikai tömb egyidejű felszámolása *után* maga is számolt ezzel a lehetőséggel – ekkor már „Helsinki foglyaként” – rövid távon irreálisnak tartotta a semlegesség megvalósítását és a békés átmenetet veszélyeztető tényezőnek tekintette ezt a követelést.⁵⁷⁵ Persze nem alaptalanul, mivel ebben az időszakban mind a Szovjetunióból, mind – és ez még fontosabb jelzés volt – a magyar átalakulást támogató *nyugati* partnerektől folyamatosan olyan jelzéseket kaptak, amelyek arra figyelmeztettek, hogy egy ilyen törekvés nem számíthat támogatókra a nemzetközi politikában. *Grósz Károly* 1989. március végén tett moszkvai látogatása során Gorbacsov azt

⁵⁷¹ Az NSZK-nak a magyarországi átmenet támogatásában játszott szerepéről lásd Horváth – Németh 1999, 8, 9, 10. fejezet.

⁵⁷² Uo. 336–342.

⁵⁷³ Javaslat az MSZMP KB számára a pártnak az európai gazdasági és politikai fejlődéssel, az integráció folyamatával összefüggő politikai stratégiájáról, 1989. január. MOL, M-KS-288. f. 5/1051. ő. e.

⁵⁷⁴ Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1989. március 14-i üléséről. MOL, M-KS-288 f. 5/1057. ő. e.

⁵⁷⁵ Horn Gyula felszólalását az MSZMP KB 1989. február 20–21-i ülésén lásd S. Kosztricz és mások 1993, 1. k, 362.

hangsúlyozta, hogy „a mai viszonyok között a VSZ korszerűsítése a reális célkitűzés és nem a semlegesség”.⁵⁷⁶ Volker Rühe, a CDU/CSU parlamenti frakciójának helyettes vezetője 1989 áprilisában szintén azt fejtegette magyar tárgyalópartnereinek, hogy számos kérdésben „nagy illúziók élnek a magyar társadalomban, mint pl. a semlegesség, Magyarországnak a Varsói Szerződésből való gyors kilépése, a Nyugathoz való azonnali integrálódás”. Egon Bahr, az SPD elnökségének tagja pedig a következőkre figyelmeztetett: „a Szovjetunió ma elismeri szövetségesei szuverenitását és lehetővé teszi, hogy maguk válasszák meg belső fejlődésük útját. A Szovjetunió számára a határ ott húzódik, hogy a sajátos út keresése ne veszélyeztesse a Varsói Szerződés egységét. Nagyon fontos, hogy valamennyi magyarországi párt között konszenzus jöjjön létre arról, hogy ezt a határt senki se lépje át.”⁵⁷⁷

Jellemző módon nemcsak az MSZMP, hanem – egy ideig – az ekkor megszerveződő ellenzék is „Helsinki foglya” volt. A politikai átmenet során a külpolitikai orientációt érintő egyetlen közös deklaráció ugyanis, amelyet valamennyi ellenzéki szervezet elfogadott, az 1989. március 15-ei nemzeti ünnepen szervezett ellenzéki tüntetésen felolvasott *Mit kíván a magyar nemzet* c. kiáltvány 12. pontja volt, amely a semlegesség megteremtését tűzte ki célul. Ez a követelés ugyan sokkal inkább egy érzelmi alapon megfogalmazott *jelképes* állásfoglalásnak volt tekinthető, mintsem egy kiérlelt és egységes ellenzéki álláspontnak, mégis jól érzékelteti az átmeneti helyzet átmeneti gondolkodását.

Az 1989 szeptemberében a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások lezárásaként létrejött megállapodás megteremtette a békés demokratikus átmenet feltételeit. Az 1990 tavaszán megtartott szabad választások után Magyarország számára is megnyílt az út, hogy Európának a helsinki folyamat által felajánlott látszólagos egyesítése helyett az ország a valódi európai integráció részese lehessen. A történelem viszonzása, hogy ez a csatlakozás éppen akkor következhetett be, amikor az Európai együttműködés maga is a korábbinál lényegesen magasabb szintű integráció szakaszába érkezett.

⁵⁷⁶ Jelentés a Politikai Bizottságnak Grósz Károly és Mihail Gorbacsov megbeszéléséről, Moszkva, 1989. március 23–22. In: Békés és mások 1999, 27. dokumentum.

⁵⁷⁷ Az MSZMP KB Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának tájékoztatója. MOL, M-KS-288. f. 11/4508. ő. e.

Granasztói György

Felvetések az elmúlt másfél évtized magyar külpolitikai gondolkodásával kapcsolatban⁵⁷⁸

Néhány évvel az Észak-atlanti Szövetséghez és az Európai Unióhoz történt csatlakozás, valamint 2001. szeptember 11. után lassan-lassan indokolt valamilyen önvizsgálat, s a jelek szerint ez napirendre is került az utóbbi időben. 15-16 év azonban általában is elég hosszú ahhoz, hogy a politika művelői és szakértői megkonstruálják a közelmúlt történelmét. Tény, hogy jó néhány ilyen elemzés készült már, igaz, nem annyira a fordulat, a korszakváltás szemszögéből, inkább az eddig lezajlott négy kormányzati ciklus politikai értékeléseként. Magam gyakorló diplomataként szerzett tapasztalataimat összegzem, melyeket 1990 és 1994 között szereztem, ezekből tanulságokat és néhány további következtetést igyekszem levonni a külpolitikai gondolkodás változásával kapcsolatban. Nem vezet a teljesség igénye.

1989 és 1994 között minden megváltozott Magyarország körül, miközben itthon a változás, az átmenet zajlott. 1990 októberében megszűnt Németország kettéosztottsága, 1991 februárjában felbomlott a KGST és a Varsói Szerződés, 1991. december elején szétesett a Szovjetunió, és ettől kezdve Ukrajna választotta el hazánktól Oroszországot, a tulajdonképpeni utódállamot. Csehszlovákia 1993 januárjában szakadt két önálló országra, ekkor ment végbe Jugoszlávia felbomlása egy, a második világháború óta példátlanul heves európai polgárháborúban. Magyarországnak hét szomszédja lett a korábbi öt helyett, közülük öt ország újonnan alakult. Szomszédaink közül csak Ukrajna és Románia nagyobb Magyarországnál. A mintegy két és félmillió határon túl, a szomszédságunkban élő magyar kivétel nélkül csökkenő népességű országban lakik. Ha ehhez hozzátesszük, hogy Magyarország két, egymáshoz is számtalan szálon kötődő szövetségi rendszer tagja lett időközben, akkor magunk előtt látjuk, hogyan alakultak azok a körülmények, amelyek kijelölték a közismert, hármas, külkapcsolatainkat meghatározó prioritás kereteit.

Antall József felfogásának jellemzéséből szeretnék kiindulni. Miközben a közmegejtetés elfogadja, hogy Antallnak meghatározó szerepe volt az elmúlt másfél évtized külpolitikai gondolkodásának alakulásában, az ezzel kapcsolatos szakirodalomban ritkán történik rá hivatkozás, nem szerepel még a témakör bibliográfiájában sem.⁵⁷⁹ Pedig ennek más vonatkozásban is vannak olyan elemei, amelyek, a liberalizmusról kialakult új közéleti vitákat tekintve, ismét aktuálisak.

Történészként *Antall József Eötvös Józseftől* kiváló tanulmányokat írt, amelyekben felismerhetőek a későbbi politikust mozgató fontos politikai elvek is. Nagy átéléssel összegzi például Eötvös 1865-ben kifejtett gondolatmenetét, miszerint a felelősség elvének kimondása a közjogi szemlélet egyik pillére, amely az országos kormányra, a vármegyére és a községi önkormányzatokra egyaránt vonatkozó, a miniszteri felelősségnek megfelelőt jelent.⁵⁸⁰ Diplomataitól miniszterelnökként is ezt a közjogi szemléleten alapuló felelősséget kérte számon, ami egy másként szocializálódott apparátusban nem volt egyszerű feladat. Az Eötvös

⁵⁷⁸ A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Debrecen, 2006 augusztus 23–24.) *A magyar külpolitikai gondolkodás a XX. században* c. szekcióban elhangzott előadás bővített változata.

⁵⁷⁹ Rácz 2004.

⁵⁸⁰ *Antall 1993–1994*, I. köt. 27. o.

tanulmányozása során Antall József által megfogalmazott másik gondolat a következő: „A 19. század belső ellentéteit a három uralkodó eszme – a szabadság, az egyenlőség és a nemzetiség – összeférhetetlenségében jelölte meg [ti. Eötvös – G. Gy.]. Megítélése szerint az egyik kizárja a másikat.” Ebből az okfejtésből most annyit érdemes megjegyezni, hogy Antall felfogása szerint az egyensúly volt a lényeg, amelyben egymással ellentétes erők is szerepet játszhattak.⁵⁸¹

Antall külpolitikai felfogását a folyamatok múltja iránti érdeklődése befolyásolta. Ezzel kapcsolatos gondolatait már miniszterelnökként fogalmazta meg, 1993-ban. Antall szerint a magyar külpolitikai gondolkodásnak több évszázadon keresztül állandó eleme volt, hogy a Nyugatot támasznak tekintette a közép-európai térség biztonságának megvalósításában. E biztonság megóvásában más külpolitikai tényezők is szerepet kaptak, mert a térséget folyamatosan fenyegette a felmorzsolódás, a külpolitikát ezért itt mindig a stabilitás védelme irányította. Hasonlóan fontos elem Antall szemében, hogy a középkori államiség elvesztése után Magyarország külpolitikája csak alkalmi fellángolások folyamányaként érvényesülhetett, igaz mindig az Európához kötődő törekvésekkel. A *Rákóczi Ferenc* vezette szabadságharcot, 1848–49-et és a XIX. századi nagy újrendeződések időszakát említi példaként. Az államiség hiánya miatt a külpolitika azonban gyakran provinciális lett, elhalványult, mert zavarok voltak a fő politikai irányvonalak felismerését illetően, máskor idegen nagyhatalmak hoztak létre, felelőtlenül, kényszerhelyzeteket. Mindkét körülmény a követendő út eltévesztéséhez vezetett a belpolitikában és a külpolitikában egyaránt.

Ezek a gondolatok történészi szemmel nézve inkább a politikusnak a korszak aktuális problémáihoz kapcsolódó történeti fejtegetéseiként jelennek meg, mintsem történészi koncepció elemeiként.⁵⁸² A történelem ebben az esetben érveket szolgáltat és meg is erősít bizonyos politikai tételeket, döntéseket. Ami persze nem csökkenti Antall fejtegetéseinek jelentőségét a külpolitikai gondolkodás megértésében.

1945, 1956 és 1989 külpolitikával kapcsolatos jelentőségéről néhány olyan állítást is megfogalmaz, amelyek a cselekvő szemtanú megfigyelésein alapulnak. 1945-ben a magyar értelmiség körében viszonylag hamar nyilvánvaló lett, állítja Antall, hogy az ország szuverenitásán alapuló jövő veszélyben van. Egyrészt nagy ellentmondás volt a parlamenti demokrácia elvei és a szovjet megszállás gyakorlata között. Másrészt a kezdeti nagy Amerika-barátságot hamar felváltotta a kijózanodás, egyebek között *Walter Lippman Amerikai külpolitika* és *Wendell Wilkie Oszthatatlan világ* c., 1946-ban lefordított könyveinek hatása alatt. Antall külpolitikai gondolkodásának egyik fontos eleme ezen a kiábrándulás-élményen alapszik. Jalta képzete azt sugallta, hogy az atlanti közösség nyugat-európai, amelyből kirekesztették a kontinentális Európa nagy részét, benne Magyarországot, mert a német és az orosz érdekszféra ütközőövezetében foglalt helyet, és Németország elveszítette a háborút. A Nyugat Közép-Európában azért nem vállalta az összeütközést a Szovjetunióval, mert az, katonai értelemben, elérhetetlen terület volt a számára, vagyis a nyugatiak legfeljebb a semlegességünket voltak képesek garantálni. E felfogás szerint 1956 a probléma változatlan, drámai aktualitását elevenítette fel, mert azt igazolta, hogy 1945 óta a helyzet nem

⁵⁸¹ Antall 1993–1994, I. köt. 28. o. Másutt Antall hozzáteszi, hogy Eötvös nem tért el a szabadelvű „magyar nemzetállam” gondolatától, a területi sérthetlenség elvétől, s Eötvös szerint az állam szövetségi alapon történő átszervezése a magyar állam felosztását vonná maga után. Antall 1993–1994, I. köt. 29. o.

⁵⁸² Antall 1993–1994, II. köt. 359. o.

változott.⁵⁸³ Másrészt igaz az is, hogy Magyarország 1956-nak köszönhetően rehabilitálódott a nyugati világ szemében.

1956-nak három szempontból volt nemzetközi jelentősége Antall szerint. Ez volt az első eset, hogy egy egész ország, törvényes kormányával és miniszterelnökével együtt szállt szembe az akkori Szovjetunióval, a világhelyzetet meghatározó két nagyhatalom egyikével. A bukás ellenére történelmi fordulat történt ekkor, mely része a nyugati világ történetének is. A másik az a tanulság, szerinte, hogy egy rabló korszak után „szinte egyik napról a másikra egy egész ország vált erkölcsössé” 1956-ban, amit a világ előtt büszkén vállalhatott és hivatkozhatott is rá, igazolva demokráciájának életképességét. Végül külpolitikai jelentősége volt Antall megfogalmazásában annak is, hogy a forradalom bebizonyította, Nyugat-Európában baloldali értelmiségi, vagy párt többé nem működhetett együtt szovjet típusú kommunista párttal.⁵⁸⁴

Antall külpolitikai gondolkodásában ezek az okfejtések azért játszottak szerepet, mert az 1989–90-ben bekövetkezett változásokat külpolitikai fordulatként, egyszersmind e változások következményeként tudta értelmezni. Megváltoztak az erőviszonyok a Varsói Szerződés és a NATO között, mert Európa kontinentális térsége immár elérhető lett az Észak-atlanti tömb számára. Az 1990-es évek elején ebből a felismerésből lehetett levezetni több, a külpolitikai gondolkodást formáló antalli tételt. Így azt, hogy az USA katonai jelenléte stabilizálja Európát, hogy a német egység európai egységet jelent, ezért Németország az euro-atlanti együttműködés pillére. Természetesen a politikai tárgyalásain, eszmecseréin számos ötletet, sőt bátorítást kapott, amelyek finomítottak ítéletein, az elképzelés fő részei azonban már régóta jelen voltak.⁵⁸⁵ Így többek között az a meggyőződése, hogy Magyarország és környezete számára a stabilitás a legfontosabb, amely ellentétes erők közti egyensúly megteremtését igényli. Antall röviddel az 1990-es választások után megfogalmazta az ország külpolitikai céljait: euro-atlanti integráció, Magyarország visszatérése a demokráciák politikai és gazdasági közösségébe, az összmagyarság érdekeinek érvényesítése.

A Varsói Szerződés és a KGST feloszlásában játszott kulcsszerepe nem vakmerőség következménye volt, hanem a felismerésen és világos gondolatmeneten alapuló bátor cselekvés eredménye. Hatása kisugárzott a kormányzati tevékenység egészére. Elsősorban a már jól ismert három pillér – vagy dimenzió – keretei között. Másrészt, ezekkel összefüggésben néhány olyan, itt csak röviden összefoglalható külpolitikai érv jelent meg a nyilvánosság előtt, melyek új szempontokat és felfogást fejeztek ki:

- 1) Magyarország nem akar semleges lenni. A transzatlanti gondolat elkötelezettje, ezért a NATO-tagságra törekszik, nem fűződik érdeke az önálló európai haderő felállításához, az azóta megszűnt Nyugat-európai Unió nem játszik szerepet külpolitikai stratégiájában.
- 2) Az európai integrációban az ország biztonsága ugyanolyan jelentős, mint a politikai és a gazdasági együttműködés.
- 3) Antall személyes kezdeményezése volt a gyors kapcsolatfelvétel Jelcin elnökkel. Jelcintől adott pozitív jellemzése tárgyalásai során nagy figyelmet keltett, ami a magyar–oros

⁵⁸³ Antall 1993–1994, II. köt. 361–366. o.

⁵⁸⁴ Antall 1993–1994, II. köt. 87–88. o.

⁵⁸⁵ A továbbiakban saját jegyzeteimre támaszkodom, melyeket megbeszélések, tárgyalások során készítettem. Tudatában vagyok annak, hogy mondandóm több eleme forrasszerűen, vagy elemzésekben napvilágra került.

kapcsolatoknak különleges jelentőséget adott. Így elősegítette az orosz elnök nagyjelentőségű állásfoglalását 1956-ról a magyar Országgyűlésben.

4) A híres-hírhedtté vált, „lélekben tizenötmillió magyar miniszterelnöke” kifejezés az eötvösi értelemben felfogott egyensúly jegyében hangozott el Antall részéről. Egyrészt a határokon átnyúló összetartozást, másrészt annak kulturális jellegét szándékozott így kifejezni.

5) A szomszédainkkal jó kapcsolatokra és pozitív viszonyra törekszünk, teljes mértékben elismerve és tiszteletben tartva a békeszerződésekben és a nemzetközi szerződésekben megállapított határokat.

Az 1990 és 1994 közötti időszak külpolitikai gyakorlatából a következő jelentősebb tényezőket lehet felsorolni. Az euro-atlanti integrációval kapcsolatban sikerült konszenzust kialakítani a parlamenti pártok között. Ha ez szóba került, rendszerint hozzáfűztük, hogy a lengyel parlamentben például volt párt, amely az európai társulási megállapodás ellen szavazott, miközben nálunk ilyesmi nem fordult elő. Ezt annak bizonyítékául hoztuk fel, hogy a magyar országgyűlést mérsékelt pártok alkották, amelyek mind felismerték az integráció jelentőségét.

Ebbe a kérdéskörbe tartozott az is, hogy a NATO-kapcsolatok kiemelt jelentőséget kaptak. Egyrészt azért, mert az időszak kezdetén a szovjet csapatok még Magyarországon állomásoztak, másrészt azért, mert később közvetlenül fenyegetett a délszláv válság. Véleménykülönbség ebben sem volt a pártok között. A hírhedt, csak mérsékelt anyagi kárt okozó barcsi bombázást a jugoszlávok Antall NATO-beli beszédének idejére időzítették. Mindez újból és újból elvezetett az ún. biztonsági garanciák sürgetéséhez.

Egészen a választási kampány 1993-as beindulásáig konszenzus látszott a kisebbségpolitikában is. Ez egyrészt annak elfogadását jelentette, hogy a magyar politikának alkotmányos kötelezettségei vannak a határon túl élő magyarság iránt. Azonban az is részét alkotta a külpolitikai érveléseknek, hogy az egyensúly elvének kell érvényesülnie, mert a kisebbségpolitika nem lehet kizárólagos meghatározója a külpolitikának. A külpolitika arra törekszik, hogy a szövetségeseinkhez fűződő érdekek és a nemzeti érdekek, a nemzeti szuverenitás egyensúlyban legyenek.

A szomszéd országokkal a jó kapcsolatok ápolásában nagy szerepet kapott a válasz arra a kérdésre, hogyan bánnak a területükön élő magyarokkal. A magyar külpolitika megnyilvánulásaiban különleges jelentőséget tulajdonított az ukrán és az orosz diplomáciai kapcsolatoknak. A visegrádi együttműködés célja a tagországok euro-atlanti integrációjának a gyorsítása volt. Ez igen biztatóan indult és a Benelux országok részéről olyan különleges támogatást élvezett, amely minden bizonnyal konszenzuson alapult, egyébként döntően a diplomáciai együttműködésben, információk és tapasztalatok kicserélésében nyilvánult meg. Fokról fokra nyilvánvalóbb lett, hogy az együttműködés a három – majd Csehszlovákia kettéválása után négy – kiemelt partner ország csatlakozását kívánta felgyorsítani a NATO-hoz és az Európai Unióhoz. Ami addig tartott, amíg *Václav Klaus* cseh miniszterelnök véget nem vetett neki.

A külpolitikai érvelésekben a tapasztalatok alapján, különösen a periódus közepétől hangoztattunk már egy-egy kritikai észrevételt is. Ezek közül kettőt emelek ki. Hiányoltuk, hogy a stratégiában gondolkodó külpolitika helyett a nyugati demokráciák térségünkben csak a defenzív, követő politikára képesek, amit a délszláv válság illusztrált. Felvetettük, emlékezetem szerint a nyilvánosság előtt első ízben éppen Antall József, hogy az új demokráciákat szociális és jóléti jellegű vasfüggöny fenyegeti. Az érvelés lényege az volt, hogy a közép- és kelet-európai országok növekvő instabilitása és gazdasági-társadalmi lemaradása súlyos veszélyt jelentene nemcsak számunkra, hanem az Európai Unió számára is.

Amennyiben a térség felzárkóztatása nem következik be, sőt nő a fejlett és a fejletlen Európa közti különbség, az jóléti vasfüggönyhöz és súlyos bizonytalansághoz vezetne. Ezért kell tehát fenntartani, sőt gyorsítani – így szól az érvelés – az integrációs folyamatot.

A másik, kritikai jellegű eszmefuttatás, melyet ugyancsak többen és több alkalommal hangoztattunk, a következő volt. Sajnálattal kell tapasztalunk, hogy a nyugati világ nem volt felkészülve a kétpólusú világrend felomlására. Igaz, mi sem voltunk rá felkészülve, de korlátozott szuverenitásunk ezt nem is tette lehetővé. Feltehetően ezzel magyarázható, hogy nincsen elmélete a Észak-atlanti Szövetség és az Európai Unió bővítésének. Európa vonatkozásában ez azt jelentette akkoriban, hogy senki sem volt képes megfogalmazni, miként működhet majd egyszer az Unió 20-30 taggal. Az egyezmények nem adtak erre a kérdésre választ, a Római Szerződés 237. cikkelye csak annyit mond, hogy minden európai ország kérheti, hogy az Európai Közösség tagja lehessen. A kilencvenes évek elején stratégiát sem láttunk arra vonatkozóan, mi legyen majd az egyesült Európából 1996 és 2000 között. Továbbá választ szeretünk volna kapni arra a kérdésre, hogy partnereink szerint hol húzódnak a NATO, illetve Európa határai. Két olyan szövetségi rendszerbe törekedtünk, amelyek még nem döntötték el, hol lesz belső és külső szuverenitásuk határa. Ezzel kapcsolatban nem emlékszem vissza megjegyzésre érdemes válaszra. De erre nem is volt szükség. A cél sokkal inkább az volt, indítsunk el eszmecserét az információgyűjtés reményében, továbbá a beszélgetés során mód volt rátérni a stabilitással és az integrációs folyamat gyorsításával kapcsolatos gondjainkra. 1992 után gyakoribbak lettek azok a kérdések, amelyek a szomszédainkhoz fűződő kapcsolatokat firtatták, vagy a határon túli magyarság helyzetére, a lehetséges feszültségekre vonatkoztak. Elhangzott az is, hogy nem lehet feszültségeket importálni az integrációs folyamat keretében.

Nem sok emlékem, ismeretem van arról, hogyan álltak fel és kezdtek el nálunk működni 1990 után a különféle külpolitikai műhelyek. Brüsszeli állomáshelyemre az első két évben döntően a miniszterelnök és szűkebb tanácsadói környezete adott számomra érdemi instrukciót, illetve velük vitattam meg saját tapasztalataimat, javaslataimat.⁵⁸⁶ A biztonságpolitikai és az európai integrációs témakörök tekintetében a gyakorlatban tapasztaltam meg, hogy nem szerencsés és nem is lehet őket különválasztani. Ezeket illetően a következő jelentősebb koncepcionális problémákat szeretném felidézni.

Az 1990-es évek első felét a külpolitikánkban a stabilitással összefüggő aggodalmak határozták meg. Minden partner tudta már, hogy a problémát előbb-utóbb szóba hozzuk, ha mód nyílik rá. 1991–92-től igyekeztünk konstruktívabban és árnyaltabban fogalmazni. Hangsúlyoztuk, hogy egyrészt a NATO közelsége önmagában is növeli a biztonságot, másrészt térségünk országai kivétel nélkül törekszenek az európai integrációra, ezért érdekeltek abban, hogy ne legyenek egymás közti konfliktusok. Ez az általános törekvés önmagában is olyan stabilizáló tényező, amely a nyugati világnak nem kerül semmibe, de komoly haszonélvezője. Többek között azért, mert térségünk stabilitása a globalizálódás előfeltétele.

⁵⁸⁶ Jeszenszky Géza, Kodolányi Gyula, Entz Géza voltak a gyakori kapcsolatok, európai ügyekben Juhász Endre, később Bába Iván és Martonyi János is közéjük tartozott. Nagykövet társaim közül Tar Pál washingtoni és Erdődy Gábor bonni nagykövettel voltam gyakoribb összeköttetésben. Kevés érdemi információt tartalmazó „másutas” táviratot küldtem haza, ellenben Antallt gyakran tájékoztattam személyesen vagy ún. közvetlen főnöki levélben. A Külügyminisztérium apparátusában ez a helyzet növekvő ellenkezést váltott ki, amelyekből egyes részletek a nyilvánosságig is eljutottak. A rendszer működése szempontjából szerintem igazuk volt, de az első időkben sajnos számos oka volt a komoly bizalmatlanságnak.

Ez volt az az időszak, amelyben intenzív korszakába érkezett a hidegháború utáni NATO és az Európai Unió szerepének és keleti bővítésének végiggondolása. A magyar külpolitikai gondolkodás számára nagy kihívást jelentett, hogy egyrészt hallatnunk kellett a hangunkat, másrészt csak kívülállóként tudtunk megnyilvánulni olyasmivel kapcsolatban, ami a sorsunkat befolyásolni fogja. Antall József tárgyalásain, beszédeiben és a NATO Tanácsának küldött informális üzeneteiben kitért a balkáni helyzet veszélyeire, továbbá rámutatott az iszlám fundamentalizmus veszélyére és kihívásaira, amelyeknek megelőzésében és kivédésében Törökországnak kulcsszerepet tulajdonított a NATO keretei között.

A kilencvenes évek elején a NATO-n belüli két vita is zajlott. Az egyik a megváltozott világhelyzethez igazodó új stratégiai koncepció körül forgott. A másik a szervezet szerepének ártértékelésével volt kapcsolatos és ebbe tartozott a csatlakozni kívánó országok problémaköre is. A szervezet apparátusa és politikusainak jelentős része a hidegháború idején került pozícióba, komoly erőt képviseltek tehát azok, akik a szervezetet hagyományos védelmi szervezetnek tekintették, és azt kérdezték a felvételüket kérő országok képviselőitől, hogy a Szovjetunió megszűnése után mi és kik ellen kérnek védelmet. A másik táborba azok tartoztak, akik a biztonsági kockázatok elleni védekezésre, az új veszélyekre és az újfajta szerepvállalások kötelezettségeire helyezték a hangsúlyt. Menekülthullám és bevándorlás, nemzetközi bűnözés és kábítószer-kereskedelem, nukleáris fegyverek ellenőrizhetetlen terjedése, a határokon át terjedő környezeti szennyezések, az energiarendszerek összeomlása stb. – olyan a biztonságot fenyegető veszélyek, amelyek megoldása hagyományos katonai eszközökkel lehetetlen. Ebből bontakozott ki a békefenntartás témája s magunk ehhez kapcsolódva vetettük fel újra és újra a fenyegetett helyzetben lévő nemzeti kisebbségek ügyét. A vajdasági magyarok ügyét sikerült a koszovói albánokéval párhuzamba állítani.⁵⁸⁷

Az Európai Unióval folytatott kapcsolatok egyik általános tanulsága az volt, hogy gazdasági együttműködés, a szabadkereskedelmi kapcsolatok témaköreit kiválóan képzett és rutinos tárgyalók, főtárgyalók képviselték, akikkel igen kemény egyezkedések folytak a társulási szerződéssel kapcsolatban, s ugyanez folytatódott, jóval nagyobb méretekben, a csatlakozási tárgyalások folyamataiban. 1992-től kezdve azonban csökkent a tagországok egyetértése az integráció politikai céljait illetően, nem látszott sem az akarat, sem az eszköztár, amelynek révén az Európai Unió a kontinens újjászervezésének fő hajtóereje lehetett volna. Mindezt a tárgyalások politikai részeinél lehetett tapasztalni, a szociálpolitikai vonatkozások, pedig mindvégig hiányoztak.

Az eddig elmondottak alapján néhány tanulságot le lehet vonni. Egyrészt azzal kapcsolatban, mi maradt aktuális 1994 után, másrészt arról, mi változott. Az 1990-ben megfogalmazott külpolitikai stratégiai célok közül 1994-ig kétségtelenül sikerült az, amit a „Magyarország visszatérése a demokráciák politikai és gazdasági közösségébe” jelentett. Az országot politikai, társadalmi és gazdasági értelemben is visszavonhatatlanul „nyugatnak” tekintették, amit vezető, különleges helye mutatott az új demokráciáknak nevezett ország csoportban, továbbá az a nem mellékes körülmény, hogy az ezekben beruházott külföldi tőke legnagyobb hányada hosszú időn keresztül hozzánk jött. Az eredeti várakozásokhoz és illúziókhöz képest nem valósult meg ellenben a gyors euro-atlanti csatlakozás, mert az több évet késett. Végül mind a mai napig nehezen megválaszolható az a kérdés, hogyan alakul az idők során az a törekvés, amit „az összmagyarság érdekeinek érvényesítése” jelent.

⁵⁸⁷ Ebben az akkori NATO főtárgyalónak Manfred Wörnernek igen komoly érdemei voltak.

Több mint másfél évtized alatt módosult néhány, a külpolitikai gondolkodást alakító körülmény. A leglátványosabb az ún. integrációs cél beteljesülése, hiszen ennek nyomán lényegi-tartalmi és gyakorlati változások tömege zajlott le, nemzedékváltás is történt. A nemzeti külpolitika értelmezése is megváltozott. Antall József még abból indult ki, hogy külkapcsolatait tekintve az ország *Hunyadi Mátyás* óta nem volt olyan kiváló helyzetben, mint az 1990-et követő két-három évben.⁵⁸⁸ Ebben igaza is volt, de az integráció olyan átalakulást jelent, amelyet történelmi analógiák alapján nehéz értékelni, mert nincs rá példánk. Ma már aligha művelhető az a hagyományos külpolitika, amely korábban a klasszikus, szuverén nemzetállamot jelenítette meg a nagyvilágban. Az imént felsorolt, a rendszerváltozást követő időkben jelentősnek tekintett problémák közül jó néhány mára a múlt része lett.

Másrészt a változások a nemzeti szuverenitást nem tüntették el, a nemzeti érdekek védelme gyakran régi problémák újfajta aktualitását jelenti. Törökország vagy Ukrajna integrációja például visszahozza az Európai Unió határaival kapcsolatos vitákat. Antall József egykori, Törökországra vonatkozó, fenntartás nélkül pozitív értékelésével szemben ma vannak, akik felvetik, hogy előretolt védőbástya ugyan, de nem a nyugati világé kelet felé, hanem fordítva, az iszlám fundamentalizmusé. A nemzetközi terrorizmussal, az USA iraki szerepvállalásával kapcsolatos hazai és külföldi viták pedig sok vonatkozásban ellenpontozzák azt az Amerika-barátságot, ami a kilencvenes évek elején még eléggé elterjedt volt a magyar közvéleményben.

Antall Józsefnek Eötvös felfogásával kapcsolatban tett, fentebb idézett megállapítása azért érdemel külön figyelmet, mert bizonytalanság van abban, mi az aktualitása napjainkban, és hogyan értékelhetőek ennek fényében az utóbbi tíz év fordulatai. Szabadság, egyenlőség és nemzetiség egymás mellett, mint láttuk, Antall szerint úgy értendő, hogy azok ellentétben vannak egymással. A modern magyar demokráciában ez azt jelenti, hogy egyensúlyozni kell három nagy, egyszerre jelenlévő, egymással is alkalmanként szembekerülő tendencia között, mert nincsen köztük harmónia. Ha a nemzetiség kifejezés helyett „összmagyar ügyet” értünk, előttünk áll a dilemma, amelyre a magyar politikai életben mindmáig nehéz volt megnyugtató választ találni, részben a belpolitikai ellentétek, részben a határon túli magyarság életében végbemenő változások miatt. Újra és újra napirendre került az is, mi a kapcsolat az ún. magyar ügy és a külpolitikai célok között. Más szóval: tartható-e az egyensúly, amelyet 1993 második feléig a külpolitika a maga háromdimenziós terében igyekezett fenntartani.

E problémakör számtalan részlete körül folyamatos és heves az ellentét az élesen különböző politikai megítélések és prioritások miatt. Talán még az egyensúllyal kapcsolatos mostani állítás is bírálható. Legfeljebb abban lehet egyetértés, hogy a magyar külpolitikai gondolkodást formáló tényezők kapcsolatáról ebben a vonatkozásban szentenciák hangzottak el, de vita nem volt. A továbbiakban néhány megállapításra szorítok, a teljesség igénye nélkül, inkább saját vitapozícióm tisztázása céljából.

Magyarország és szomszédai az integráció sikerét fő külpolitikai céljuknak tekintették. Ez a szomszédságpolitikájukban tompította, de nem tüntette el az érdekkülönbségeket. Hamarosan kiderült, hogy a három visegrádi ország gyorsabban halad a cél felé, mint Románia, ami aggodalmat, féltékenységet gerjesztett, sőt, a délszláv válság kiszámíthatatlan bonyodalmakkal fejtegetett a vajdasági magyarok sorsát illetően. Csehszlovákia kettéválása azért jelentett további gondot, mert Szlovákia nacionalista vezetése eleinte a híd szerepét szándékozott betölteni Európa és Oroszország között. Egyrészt kérdés volt, hogy ebben mennyi a blöff és mennyi a geostratégiai változás a közvetlen szomszédságunkban, másrészt

⁵⁸⁸ Antall szavait idézi Szávai 1996, 358. o.

ez a körülmény, új veszélyekkel, tovább szűkítette az ott élő magyarsággal kapcsolatos magyar politikát és kilátástalanná tette a bősi gát ügyének megoldását. Az egyensúlyozás példái között említhető, hogy erőteljesen és folyamatosan szorgalmaztuk a biztonsági ernyő kiterjesztését a vajdasági magyarokra. Antall néhány nap alatt megszerezte a parlamenti pártok jóváhagyását a délszláv válságot figyelő NATO-gépek (az AWACS-ek) magyarországi légtérhasználatához. Az Európai Uniót közvetítésre kértük fel a bősi ügyben.

Az egyensúlyra való törekvés 1993 második felétől veszített jelentőségéből. Ennek első jele volt, hogy az ellenzéki pártok a választások közeledtével a kisebbségpolitikát illetően mind erőteljesebben vonták kétségbe az addigi konszenzust. A biztonságpolitikában *Boross Péter* miniszterelnöknek az AWACS-ek kivonását szorgalmazó, majd bizonyos idő elteltével visszavont kijelentése a színpalak mögött igen súlyos károkat okozott a NATO-kapcsolatokban. A finom egyensúly, mely több fronton is sikert jelentett, felborult. Elvileg arról volt szó, hogy Magyarország követelte, a NATO közvetett védelmet nyújtó, egyben integrációnkat is elősegítő különleges akcióját szüntessék meg a vajdasági magyarok életét fenyegető atrocitások elkerülése érdekében.⁵⁸⁹ Egyébként egyoldalúan, úgy, hogy cserébe nem kapunk semmit. A válság később elcsitult, minden maradt a régiben. Hasonló elbillenést képviselt az új miniszterelnök, *Horn Gyula* kijelentése, mely szerint ő az európai integrációnak elsőbbséget ad a NATO-integrációval szemben. Itt is sikerült azután visszatérni a kiinduló állapothoz.

De az egyensúlyra való törekvés fokozatosan csökkent a külpolitikai gondolkodás más területén is. 1994-től kezdve alternatíva jelent meg a külpolitikai diskurzusban: vagy ragaszkodik az ország a határon túli magyarok ügyének fontosságához, vagy az euro-atlanti integrációt választja. Horn miniszterelnök ezt úgy fejezte ki, hogy ő csak 10 millió magyar miniszterelnöke kíván lenni. A szlovák–magyar szerződés ebben az értelemben jelzés volt. A határon túli magyarok ügyében a konszenzus lehetősége szűkebb lett, amit a státustörvény és a kettős állampolgárság körüli, bukásukhoz vezető heves viták is jól tükröztek.

A politika, így a külpolitika művészetének kérdése, milyen mértékben és milyen formában szükséges az egyensúly a különféle politikai irányzatok vagy a politikumban zajló, egymással nem szükségképpen harmonizáló folyamatok között. Egyébként a konszenzusos magyar politizálásnak volt több látványos megnyilvánulása is az Európa Tanácsban és újabban az Európai Parlamentben is. Mindazonáltal általános irányzatnak látszik, hogy az összhang tudatos keresése, amely a politikai erőket jellemezte az 1990 utáni első években gyengült, a nemzeti egyetértés iránti érdeklődés és igény is mérséklődött, sőt általában is csökkent a külpolitika problémái iránti érdeklődés, vele párhuzamosan a külpolitikai aktivitás.

Végül két megjegyzés, melyek a magyar külpolitikai gondolkodásban, az utóbbi években felbukkant problémákhoz kapcsolódnak. Egyén és közösség, identitás és nemzet viszonya új értelmezéseket igényelt az elmúlt másfél évtized tanulságai nyomán. A megváltozott európai környezetben, itthon, nemzet és demokrácia kapcsolata, kölcsönhatása, egymást feltételező létezése, mint gondolat, újnak számít, vagy legalább új értelmezéseket kíván. Új látásmódot és nyelvet kell elsajátítani, amely a liberális demokráciák közegében jobban leírhatóvá teszi nemzeti sajátosságainkat. A nemzeti sajátosságok védelmét így jobban, hatékonyabban lehet biztosítani. Többek közt azért, mert csak az 1945 után kibontakozott és a hidegháború tanulságait is magában foglaló demokrácia kultúrájában lehet őket a közös értékekhez kötni. Magyarország számára a kisebbségek, különösen pedig a határon túli magyarság

⁵⁸⁹ Boross úgy vélte, hogy a vajdasági magyarokat kisebb veszély fenyegetné szerb részről akkor, ha az AWACS-ek elhagynák Magyarországot. Ezt a véleményét először a sajtó útján közölte.

problémáinak a demokrácia intézményeihez való kötése, elfogadtatása nagy feladat volt és nem is fejeződött még be.

Hosszú ideig több európai ország elutasította a kisebbségek létezésének és védelmének befogadását a demokrácia védendő értékei közé, más országok közömbösek voltak iránta. Természetesen ebben közrejátszott a korzikai vagy az északír helyzet kezelésének dilemmája is. Az általánosan elfogadott elv az volt, hogy az egyén állampolgárként részesül minden, a személye szabadságát biztosító jogban, nincsen szükség különleges státuszokra. Ilyenkor előszeretettel hivatkoztak a Code Napoléon-ra. A kisebbségi lét különlegességének felismeréséhez a balkáni háború tragédiái nagyban hozzájárultak, mert ott a tömeges kegyetlenkedések túlnyomó része kisebbségi hovatartozásuk miatt érte az embereket. A magyar külpolitikai gondolkodás ezen a területen előrébb járt a többinél, de az összmagyar ügy diplomáciai képviselője, megértetése hosszabb folyamat volt. Mára azonban a kisebbségek problémái és védelmük keretei jól leírhatóak az európai liberális demokráciák nyelvén, s ennek köszönhetően bizonyos konszenzus alakult ki. Most az autonómiaövelésekkel kapcsolatos helyzet emlékeztet erre, azzal a megszorítással, hogy, meggyőződésem szerint, a problémák megfogalmazása és megértetése ugyanezen a nyelven és érvrendszerben még sok kívánnivalót hagy maga után.

A másik megjegyzés arra vonatkozik, hogy a külpolitikai gondolkodásban fordulatra van szükség. E fordulatot a kulturális külpolitika kibontakozása jelentheti.⁵⁹⁰

A mai hazai külpolitikai gondolkodásban nyomaiban még mindig a régi szemlélet van jelen, függetlenül attól, mennyire igényesek a műfaj művelői az elméleti felvetések iránt. Ez a „realista” szemlélet azon alapszik, hogy az állam, mint a nemzetközi kapcsolatokat meghatározó tényező dönt arról, milyen legyen a külpolitika, ami, másként kifejezve, ésszerű, haszonmaximalizáló és költségcsökkentő magatartást jelent. A külpolitikai döntés tehát az állam szemszögéből nézve mindig racionális. A külpolitikának ebben a hagyományos modelljében a kultúra, a nemzeti identitás nem játszik önálló szerepet. A nemzet kultúrájának tekintett magas kultúra eszköz a külpolitikai célok megvalósításában.

Am éppen 1990 után a nemzetközi kapcsolatok nagy változása abban áll, hogy Európa újrafogalmazza önmagát. Ez szükségszerű volt a két világháborúhoz vezető, óriási embervesztésekkel és anyagi pusztulással járó válságok után, továbbá annak következtében, hogy megszűnt a kétpólusú világrend, példátlanul nagy mértékben épült ki az európai intézményrendszer, valamint az euro-atlanti biztonsági rendszer, nem utolsósorban pedig új világpolitikai erőtér van kialakulóban.

Ebben az átalakulásban megfigyelhető, hogy a szellemi, kulturális tényezők végig döntő szerepet játszottak és játszanak ma is.⁵⁹¹ Igen komoly átértékelésre van tehát szükség a külpolitikai gondolkodásban, amelynek a következőt kell mérlegelnie. A műalkotásokban,

⁵⁹⁰ A továbbiakban erősen támaszkodom a Teleki László Intézetben általam vezetett *Kulturális külpolitika és nemzeti identitás* c., nemrég zárult NKFP projekt következtetéseire.

⁵⁹¹ A hivatkozott projekt egyik tanulmánya rávilágít a probléma sajátos, meghatározó mozzanatára. A Külügyminisztériumban az apparátus alsóbb szintjein folyamatosan zajlik egy tanulási folyamat, mert a szomszédos országokkal foglalkozó diplomaták sok közvetlen tapasztalatot szereznek az adott magyar közösségekkel kapcsolatban. „Ezek a tapasztalatok azonban - állapítja meg a tanulmány szerzője - nem összegeződnek magasabb minisztériumi szinten, mert az integrációs politika megkövetelte nemzetközi kapcsolati hálójával, nyelvi jártassággal azok rendelkezhetnek, akik a Nyugat-Európa-i követségeken, vagy a nemzetközi szervezetekben dolgoznak.” Ez az ellentmondás jól jellemzi a gyakorlat oldaláról a probléma természetét.

szövegekben, filozófiai és vallási nézetekben megtestesülő magas kultúra, éppenséggel, mint a nemzeti presztízs része, nincsen ellentmondásban a kultúra ennél is jóval tágabb értelmezésével. Ám az Európai Unió kulturális erőterében a helyi, csoportos, regionális, kisebbségi, nemzeti és más közösségi identitások csak a széles értelmében felfogott kultúra jegyében érzékelhetők, csak így válhatnak ösztönösen, véletlenül, majd egyre tudatosabban is a kulturális diplomácia részeivé. Mindez jóval több, mint amit az államközi kapcsolatok képviselnek. A kommunikáció forradalma is közrejátszik abban, hogy ma már a kulturális külpolitika a hivatalos (állami) mellett a társadalmi külpolitikát is magában foglalja. Például úgy, hogy kormányzati és nem kormányzati szervezetek egész sora vesz benne részt. Vagy a turizmus, a nemzetközi kulturális, tudományos, sport és egyéb tömegeket megmozgató kapcsolatait által.

Az új jelenségek felbukkanását, következményeit, a hagyományos szemlélet átértékelését megindokoló másik példa a következő. A kulturális autonómiák egyre határozottabban jelentkező, gyakran megoldásokat sürgető, nemzetközi bonyodalmakhoz is vezető felvetései, konfliktusai új viszonyokat, meghatározásokat tükröznek mindazzal kapcsolatban is, amit kulturális örökségnek szokás nevezni. De hasonló a helyzet a nemzeti történelmek és a történelmi emlékezet megnövekedett súlyát illetően. Gyakran előfordul, hogy közös identitások, határokon átívelő közös emlékezetükkel, ellentétbe kerülnek a nemzeti történelmekkel, ami a hagyományos külpolitika számára komoly dilemmát okozhat.

Mindent egybevetve a magyar külpolitikai gondolkodás utolsó másfél évtizedére vonatkozó fenti felvetések legfőbb tanulságát abban látom, hogy a különböző külső és belső folyamatok kapcsolatában nem a harmónia, hanem az ellentétek kiegyenlítését szolgáló egyensúly a lényeges. A politikai egyensúly jellege sokat változott 1990 óta, jelentősége olykor mintha háttérbe is szorulna, ám fontossága bármikor előtérbe kerülhet, mert nélkülözhetetlen az ország stabilitásához.

A kötet szerzői

Ablonczy Balázs PhD, a Teleki László Intézet tudományos főmunkatársa

Békés Csaba PhD, az 1956-os Intézet tudományos főmunkatársa

De Montety, Henry PhD-ösztöndíjas, ELTE

Dombrády Lóránd, DSc, a Hadtörténeti Intézet ny. igazgatója

Földes György Csc, a Politikatörténeti Intézet főigazgatója

Gergely Jenő Dsc, tanszékvezető egyetemi tanár, ELTE

Granasztói György Dsc, a Teleki László Intézet főigazgatója

Pritz Pál Dsc, egyetemi magántanár, ELTE

Rácz Kálmán PhD-ösztöndíjas, ELTE

Sipos Balázs PhD, a Politikatörténeti Intézet tudományos főmunkatársa

Zeidler Miklós PhD, egyetemi adjunktus, ELTE

Rövidítések jegyzéke

- Ablonczy 2005* Ablonczy Balázs: Teleki Pál. Budapest, Osiris, 2005.
- Ádám 1968* Ádám Magda: Magyarország és a kisantant a harmincas években. Akadémiai, Bp., 1968.
- Adriányi 1999* Adriányi Gábor: Egyházpolitika a század közepén a püspöki kinevezések tükrében. In: Egyház és politika a 19. századi Magyarországon. Szerk. Hegedűs András – Bárdos István. Esztergom, 1999.
- Adriányi 1961* Gabriel Adriányi: Die Stellung der ungarischen Kirche zum österreichischen Konkordat von 1855. Roma, 1961
- Adriányi 1975* Gabriel Adriányi: Ungarn und das I. Vaticanum. Köln-Wien 1975.
- Adriányi 1992.* Gabriel Adriányi: Geschichte der Kirche Osteuropas im 20. Jahrhundert. Paderborn-München-Wien-Zürich 1992.
- Adriányi 1998* Andriányi Gábor: Scitovszky és Simor érsekek harca a prímási jogokért. In: Ministerio. Szerk. Bárdos István – Beke Margit. Esztergom, 1998. 29–38.
- Adriányi 1999* Adriányi Gábor: Lengyel menekültek és a magyar katolikus egyház. Egyháztörténeti Vázlatok, 1999.
- Adriányi 2004a* Gabriel Adriányi: Geschichte der katholischen Kirche in Ungarn. Köln, Weimar, Wien, 2004.
- Adriányi 2004b* Adriányi Gábor: A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939–1978. A Mindszenty-ügy. Bp. 2004.
- Andorka 1942* Rodolphe Andorka: Le maréchal Pétain. NRH 1942. április. 206–212.
- András 1991* András Károly: A kassai kanonok. Remény, 1991/12.
- Andrássy* Andrássy Gyula, gróf: Diplomácia és világháború. Bp., é.n.
- Angyal 2002* Angyal Béla: Érdekvédelem és önszerveződés. Galánta, Dunaszerdahely, Fórum Intézet, Lilium Aurum, 2002.
- Antal* Antal István visszaemlékezései. (Kézirat) MTA Történettudományi Intézete
- Antal 2004* Gömbös Gyula hatalomra kerülése és kormányzása 1932–1936. Antal István sajtófőnök emlékiratai. (Szerk. Gergely Jenő) Palatinus, Bp., 2004.
- Antall 1993–1994* Antall József: Modell és valóság. I–II. köt. Bp., Athenaeum, 1993–1994.
- Apponyi 1933* Gróf Apponyi Albert: Élmények és emlékek. Sajtó alá rendezte: Jánoky-Madocsány Sarolta. Bp., Athenaeum [1933].
- Arbellot 1952* Simon Arbellot: Eau de Vichy, vin de Malaga. Paris, Le Conquistador, 1952.
- Badiny Jós 2006* Badiny Jós Ferenc: Messze az édes hazától. Budapest, Magyar Ház, 2006.
- Balogh – Gergely 1993* Balogh Margit – Gergely Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. Kronológia. Bp., História Könyvtár, 1993.

- Balogh – Gergely 1996* Balogh Margit – Gergely Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. Adattár. Bp., 1996.
- Balogh – Gergely 2005* Balogh Margit – Gergely Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon 1790–2005. Dokumentumok. I. köt. História, MTA TTI, Bp., 2005.
- Balogh – Illyés – Keresztury 1985* Balogh József – Illyés Gyula – Keresztury Dezső: Hírünk a világban Magvető, Bp., 1985.
- Balogh 1932* Joseph Balogh: Dux et Magister. NRH 1932. október. 218–222.
- Balogh 1933* Joseph Balogh: L'indépendance morale de la Hongrie. NRH 1933. június. 604–608.
- Balogh 1934* Joseph Balogh: La pensée française en Hongrie. Nouvelle Revue de Hongrie 1934. március. 247–254.
- Balogh 1997* Balogh Sándor: A népiek külpolitikai nézetei. In: A népi mozgalom és a magyar társadalom. Tudományos tanácskozás a szárszói találkozó 50. évfordulója alkalmából. Szerk. Sipos Levente és Tóth Pál Péter. Napvilág, Bp., 1997.
- Balogh 2002* A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993. Főszerkesztő Balogh Sándor, szerkesztő Sipos Levente. Válogatta és a jegyzeteket készítette Kardos József, Sipos Levente, Pritz Pál, Föglein Gizella. Napvilág, Bp., 2002.
- Balogh 2002.* Balogh Margit: Mindszenty József. Elektra, Bp., 2002.
- Bangha 1920* Bangha Béla S. J.: Magyarország újjáépítése és a kereszténység. 2. kiad. Szent István Társulat, Bp., 1920.
- Bánk é. n.* Bánk József: Serédi bíboros fiatal évei Rómában 1908–1927. Bp. (é.n.)
- Bán–Rakolczai 1941* Bán Mihály – Rakolczai László: Korszerű honvédelem. Bp., Attila Nyomda, 1941.
- Baranyai 1928* Szegedy Lőrinc [Baranyai Zoltán]: Pesszimizmus Genf körül. Hozzászólás Czakó Istvánnak Diplomáciai nihilizmus c. cikkéhez. Széphalom (Szeged) 1928. március–április. 139–142.
- Baráth 2004* Baráth Magdolna: Magyarország és a Szovjetunió. In Rainer M. János (szerk.): „Hatvanas évek” Magyarországon. Tanulmányok. Bp., 1956-os Intézet, 2004.
- Barthó – Tyekvicska 2000* Barthó Zsuzsanna – Tyekvicska Árpád (szerk.): Civitas Fortissima. A balassagyarmati „csehkiverés” korának forrásai és irodalma. Balassagyarmat, 2000.
- Beke 1992* Beke Margit: A Magyar Katolikus Püspökkari Tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944. 1–2. köt. Dissertationes 12–13. München, Bp., Aurora, 1992.
- Békés 1996* Békés Csaba: Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában. 1956-os Intézet, Bp., 1996.
- Békés 2003a* Békés Csaba: Hungary and the Warsaw Pact, 1954–1989. Documents with an Introduction. Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact, www.isn.ethz.ch/php

- Békés 2003b* Békés Csaba: Titkos válságkezeléstől a politikai koordinációig. Politikai egyeztetési mechanizmus a Varsói Szerződésben, 1954–1967. In: Rainer M. János (szerk.): Múlt századi hétköznapok. Tanulmányok a Kádár rendszer kialakulásának időszakáról. Bp., 1956-os Intézet, 2003.
- Békés 2003c* Békés Csaba: Miért nem lett második hidegháború Európában? A magyar pártvezetés és az 1979. évi afganisztáni szovjet intervenció. Dokumentumok. In: Rainer M. János – Standeisky Éva (szerk.): Évkönyv 2003. Magyarország a jelenkorban. Bp., 1956-os Intézet, 2003.
- Békés 2004* Békés Csaba: Európából Európába. Magyarország konfliktusok kereszttüzeiben, 1945–1990. Gondolat, Bp., 1994.
- Békés 2004a* Békés Csaba: Európából Európába. Magyarország konfliktusok kereszttüzeiben, 1945–1990. Bp., Gondolat 2004.
- Békés 2004b* Békés Csaba: Magyar külpolitika a szovjet szövetségi rendszerben, 1968–1989. In: Gazdag Ferenc – Kiss J. László (szerk.): Nemzeti érdek és kontinuitás. A magyar külpolitika műhelyéből. Bp., Zrínyi, 2004.
- Békés 2004c* Békés Csaba: Magyarország és az európai biztonsági konferencia előkészítése, 1965–1970. In: Rainer M. János – Standeisky Éva (szerk.): Évkönyv 2004. Magyarország a jelenkorban. 1956-os Intézet. Bp., 1956-os Intézet, 2004.
- Békés és mások 1999* Békés Csaba – Malcolm Byrne – Kalmár Melinda – Ripp Zoltán – Vörös Miklós (szerk.): Rendszerváltozás Magyarországon 1989–1990. Dokumentumok. Bp., National Security Archive, Hidegháború-történeti Kutatóközpont, 1956-os Intézet, 1999.
- Benda 1937* Benda Kálmán: A magyar nemzeti hivatástudat története (a XV–XVII. században). Bp., 1937.
- Bendefy 1943* Bendefy László: Jeret-amir magyarjai. Magyar Élet 1943. március. 7–11.
- Bendiner 1975* Elmer Bendiner: A Time for Angels. The Tragicomic History of the League of Nations. London, Weidenfeld & Nicolson, 1975.
- Berend 1986* Helyünk Európában. I–II. köt. (Szerk. Berend T. Iván). Magvető, Bp., 1986.
- Bethlen 1933* Gróf Bethlen István beszédei és írásai. I–II. kötet. Bp., Genius, 1933.
- Bethlen 2000* Bethlen István: Válogatott politikai írások és beszédek. (Szerk. Romsics Ignác) Osiris, Bp., 2000.
- Bibó 1986* Bibó István: Válogatott tanulmányok. Szerk. Huszár Tibor, Vida István, Nagy Endre. I–III. köt. Magvető, Bp., 1986.
- Birn 1981* Donald S. Birn: The League of Nations 1918–1945. New York – London, Clarendon Press – Oxford University Press, 1981.
- Borhi 2002* Borhi László: Iratok a magyar–amerikai kapcsolatok történetéhez, 1957–1967. Dokumentumgyűjtemény. Bp., Ister, 2002.
- Boroviczény 1993* Boroviczény Aladár: A király és kormányzója. Fordította Kajtár Mária. Szakmailag ellenőrizte, a jegyzeteket és az utószót írta Pritz Pál. Szépirodalmi, Bp., 1993.
- Ciano 1999* Ciano gróf naplója, 1939–1943. Ármádia, Bp., 1999.
- Csáky 1967* Moritz Csáky: Der Kulturkampf in Ungarn. Graz, Wien, Köln 1967.

- Csejkovits 1926* Csejkovits Károly: A jövő hadviselése és annak eszközei. Magyar Katonai Közlöny 1926/3–4. 192–208.
- Czakó 1927* Czakó István: Diplomáciai nihilizmus. Széphalom (Szeged) 1927/10–12. 418–420.
- Czakó 1928* Czakó István: Nihilizmus vagy pesszimizmus? Válasz Szamosvölgyi Gábor (Róma) és Szegedy Lőrinc (Genf) hozzászólásaira. Széphalom (Szeged) 1928. július–augusztus. 301–303.
- Czettler 1997* Czettler Antal: Teleki Pál és a magyar külpolitika 1939–1941. Magvető, Bp., 1997.
- de Vienne 1937* Louis de Vienne: Le guêpier de l'Europe centrale. Paris, Baudinière, 1937.
- Deák – Kossuth 1981* Deák Ferenc – Kossuth Lajos: Párbeszéd a kiegyezésről. Magvető, Bp., 1981.
- Dessewffy 1921* Dessewffy István: A Magyarországi Turáni Szövetség céljai és működése. Turán 1921. I. sz. 74–76.
- DIMK* Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. I–V. köt. Főszerk. Zsigmond László. Akadémiai, Bp., 1962–1982.
- Diószegi 1968* Diószegi István: Ausztria-Magyarország és Bulgária a san stefano-i béke után. Akadémiai, Bp., 1968.
- Diószegi 1998* Diószegi István: Bismarck és Andrássy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében. Teleki László Alapítvány. Bp., 1998.
- Dobrinin 1995* Dobrinin, Anatoly: In Confidence. Moscow's Ambassador to six Cold War Presidents. New York, Random House, 1995.
- Drieu 1935* Pierre Drieu la Rochelle: Les petits états du Danube. Nouvelle Revue de Hongrie 1935. február. 110–117.
- Eckhardt 1938* Alexandre Eckhardt: Conclusion de mon livre „Le génie français”. À l'usage de mon lecteur hongrois. NRH 1938. október. 343–351.
- Ecsedy 1988* Ecsedy Ildikó: A Kőrösi Csoma Társaság. Keletkutatás 1988. tavasz. 85–90.
- Egey–Szj 2002* A Turán című folyóirat 1913, 1917–1918, 1921–1944 finnugor mutatója. Szerk., bev. Egey Emese, Szj Enikő. Budapest, Tinta, 2002.
- Esterházy 1990* Esterházy Lujza: Szívek az ár ellen. Bp., Püski, 1990.
- Esterházy 1992* Esterházy János: A kisebbségi élet hatása a magyarságra. In: Uó: Cselekedjünk mindnyájan egyetértésben és szeretetben. Pozsony, Pannónia, 1992.
- Évkönyv 1998.* Sztálin és Európa, 1944–1953. Magyarország és a Kreml, 1949–1965. Dokumentumok. 1956-os Intézet. Bp., 1998.
- Évkönyv 2003* Évkönyv 2003. Magyarország a jelenkorban. 1956-os Intézet. Bp., 2003.
- Eylan 1933* Claude Eylan: Suite hongroise. Revue des Deux Mondes 1933. augusztus 15. 852–872.
- Faragó 2000* Faragó Vilmos: Hosszú utca, darabvég. Móra, Bp., é. n. (2000.)
- Farkas 1993* Farkas Ildikó: A turanizmus. Magyar Tudomány 1993. 7. sz. 860–868.
- Farkas 2001* Farkas Ildikó: A turanizmus. Ph. D. disszertáció. Budapest, 2001.

- Farkas 2004* Farkas Mária: A Nouvelle Revue de Hongrie mint kultúrközvetítő folyóirat. Bp., Gondolat, 2004.
- Fazekas 1996* Fazekas Csaba: Kisegyházak és szektakérdés a Horthy-korszakban. Budapest, TEDISZ – Szent Pál Akadémia, 1996.
- Foreign Relations 1996* Foreign Relations of the United States, 1964–1968. Eastern Europe. Volume XVII, Washington D. C., United States Government Printing Office, 1996.
- Földes 2005* Földes György: Kádár János és az erdélyi magyarság. In: Földes György – Gálfalvi Zsolt (szerk.): Nemzetiség, felelősség. Írások Gáll Ernő emlékére. Napvilág, Bp., 2005. 55–107.
- Frank 1978* Frank Tibor: A Hungarian Quarterly irodalompolitikája 1936–1944. Filológiai Közöny 1978/1. 55–65.
- Frank 1999* Tibor Frank: Literature exported: aspects of the Hungarian Quarterly, 1936–1944. In: Tibor Frank: Ethnicity, Propaganda, Myth-making. Studies on Hungarian connections to Britain and America. 1848–1945, Bp., Akadémiai, 1999.
- Fülöp – Sipos 1998* Fülöp Mihály – Sipos Péter: Magyarország külpolitikája a XX. században. Aula, Bp., 1998.
- Galambos 1977* Galambos Ferenc: A Magyar Élet repertórium. (Kézirat.) Budapest, OSZK, 1977.
- Galántai 1974* Galántai József: Magyarország az első világháborúban 1914–1918. Akadémiai, Bp., 1974.
- Galimdsán 1942* Tagán Galimdsán: A Szovjet nemzetiségi politikája. I–III. Magyar Élet 1942. március. 4–6., 1942. április. 9–13., 1942. május. 13–14.
- Gergely 1985* Gergely András: Németh László vitája Szekfű Gyulával. In: A mindentudás igézete. (A kötetet összeállította: Szegedy-Maszák Mihály) Magvető, Bp., 1985. 71–101.
- Gergely 1985* Gergely Jenő: A katolikus egyház Magyarországon 1944–1971. Kossuth, Bp., 1985.
- Gergely 1988* Gergely Jenő: Eucharisztikus világkongresszus Budapesten – 1938. Kossuth, Bp., 1988.
- Gergely 1994* Gergely Jenő: Prohászka Ottokár. A „napbaöltözött ember”. Gondolat, Bp., 1994.
- Gergely 2001a* Gergely Jenő: Gömbös Gyula. Elektra, Bp., 2001.
- Gergely 2001b* Gergely Jenő: A Mindszenty-per. Kossuth, Bp., 2001.
- Gergely 2001c* Gergely Jenő: Magyar–szentszéki diplomáciai kapcsolatok 1920–1990. In: Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai 1920–2000. Szerk. Zombori István. Szent István Társulat, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség Bp., 2001.
- Gergely 2001d* Gergely Jenő: Esterházy János kereszténysége és a keresztényszociális politika. In: Esterházy János Emlékkönyv. Szerk. Esterházy-Malfatti Alice, Török Bálint. Bp., Századvég, 2001.
- Gerő 2004* Gerő András: Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből. PolgART, Bp., 2004.
- Gibbons, 1992* Stephen R. Gibbons: International co-operation: the League of Nations and UNO. London – New York, Longman, 1992.

- Gjurov 1992* Alexander Gjurov: Fehér Géza helye a bolgár–magyar kulturális és tudományos kapcsolatokban a két világháború között. *Somogy* 1992. 3. sz. 68–73.
- Göndöcs 2001* Gyurcsik Iván: Magyarként a harmincas évek Prágájában. *Göndöcs László (1912–1994) emlékezete*, 1. Prágai Tükör, 2001/4.
- Gratz 2001* Gratz Gusztáv: Magyarország a két háború között. Szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta Paál Vince. *Osiris, Bp.*, 2001.
- Grünwald 1998* Grünwald Béla: A régi Magyarország 1711–1825. *Osiris, Bp.*, 2001.
- Haiczl 1940* Haiczl Kálmán: Egyháztörténelmi emlékek a cseh megszállás korából. *Esztergom*, 1940.
- Hambuch 1998* 300 Jahre Zusammenleben. Aus der Geschichte der Ungarndeutschen. 300 év együttélés. A magyarországi németek történetéből. Kétnyelvű kiadás. (Szerk. Hambuch Vendel) *Tankönyvkiadó, Bp.*, 1988.
- Hefty 1980* Georg P. Hefty: Schwerpunkte der Aussenpolitik Ungarns 1945–1973. *München*, 1980.
- Hegedűs 1929* Hegedűs Kálmán: Belpolitikai szemle. *Magyar Szemle* 1929. március. 273–279.
- Hillgruber 1970* Andreas Hillgruber (szerk.): Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. I–II. köt. *Bernard and Graefe Verlag, Frankfurt am Main*, 1965.
- HL, HM, Eln.* Hadtörténelmi Levéltár, Honvédelmi Minisztérium, Elnökségi iratok
- Hóman 1931* Hóman Bálint: Külpolitikai irányok a magyar történetben. *Bp.*, 1931.
- Hóman 2003* Hóman Bálint: A magyar hún-hagyomány és hún-monda. *Attraktor, Máriabesnyő – Gödöllő*, 2003.
- Horthy 1962* Szinai Miklós – Szűcs László (szerk.): Horthy Miklós titkos iratai. *Kossuth, Bp.*, 1962.
- Horváth – Németh 1999* Horváth István – Németh István: ...És a falak leomlanak. Magyarország és a német egység (1945–1990). *Bp.*, Magvető, 1999.
- Hory 1987* Hory András: Bukaresttől Varsóig. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta, magyarázó jegyzetekkel ellátta Pritz Pál. *Gondolat, Bp.*, 1987.
- Hubay 1981* „A háborúnak vége.” Hubay Miklós válaszol Kabdebó Lórántnak. *Kortárs* 1981/ 8. 1216–1231.
- IET* Iratok az ellenforradalom történetéhez, 1919–1945. I–V. köt. Szerk. Nemes Dezső, Karsai Elek, Kubitsch Imre, Pamlényi Ervin. *Bp.*, Szikra–Kossuth, 1953–1976.
- Illyés 2002* Illyés Gyula: Az író hűsége. Természet- és társadalombarát fejlődésért *Közalapítvány – Kortárs Kiadó, Bp.*, 2002.
- IMKSzT 1994* Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez. Szerk. Pritz Pál. *Budapest, Magyar Történelmi Társulat*, 1994.
- Irinyi 1963* Irinyi Károly: A Naumann-féle „Mitteleuropa”-tervezet és a magyar politikai közvélemény. *Akadémiai, Bp.*, 1963.
- Irk 1926* Irk Albert: A Nemzetek Szövetsége. 2. kiadás. [Pécs] *Danubia*, 1926. [Első kiadás: *Bp.*, Magyar Külügyi Társaság, 1921.]
- Juhász 1964* Juhász Gyula: A Teleki-kormány külpolitikája. *Akadémiai, Bp.*, 1964.
- Juhász 1978* Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban. Szerk. Juhász Gyula. *Kossuth, Bp.*, 1978.

- Juhász 1983* Juhász Gyula: Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944. Kossuth, Bp., 1983.
- Juhász 1988* Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Harmadik, átdolgozott kiadás. Kossuth, Bp., 1988.
- K 66* Külügyminisztérium Sajtó- és Kulturális osztályának iratai
- Kállay 1991* Kállay Miklós: Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944. Európa, Bp., 1944.
- Kalmár 1998* Kalmár Melinda: Ennivaló és hozomány. A kora Kádár-korszak ideológiája. Bp., Magvető 1998.
- Kardos 1998* Kardos József: Legitimizmus. Kossuth, Bp., 1998.
- Károlyi 1978* Károlyi Mihály levelezése. I. köt. Szerk. Litván György. Bp., 1978.
- Kessler 1967* Joseph Kessler: Turanism and Pan-Turanism in Hungary, 1890–1945. Ph. D. dissertation. Berkeley, University of California, 1967. (Magyarországon a Teleki László Intézet könyvtárában.)
- KI 1935–1939* Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának irományai. I–XIII. köt. Bp., Athenaeum, 1935–1939.
- KI 1939–1944* Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának irományai. I–XI. köt. Bp., Athenaeum, 1939–1944.
- Kincses Nagy 1991* Kincses Nagy Éva: A turáni gondolat. In: Östörténet és nemzetudat. Szerk. Kincses Nagy Éva. Budapest, Balassi, 1991. 44–49.
- Kiss J. 1978* Kiss J. László: Az első államközi megállapodástól a diplomáciai kapcsolatok felvételéig. A magyar–NSZK kapcsolatok egy évtizede (1963–1973). Külpolitika, 1978/4.
- KN 1939–1944* Az 1939. évi június 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. I–XX. köt. Bp., Athenaeum, 1939–1944.
- Kodolányi 1941* Kodolányi János: Időről-időre. Magyar Élet 1941. február. 14–15.
- Kosáry 1985* Kosáry Domokos: Magyarország Európa újabb kori nemzetközi rendszerében. (Akadémiai székfoglaló 1983. április 14.) Akadémiai, Bp., 1985.
- Köpeczi 1976* Köpeczi Béla: Magyarország a kereszténység ellensége. Akadémiai, Bp., 1976.
- Lloyd–Wynner 1944* Georgia Lloyd – Edith Wynner: Searchlight on Peace Plans: Choose Your Road to World Government. New York, Dutton, 1944.
- Loubet del Bayle 2001* Jean-Louis Loubet del Bayle: Les non-conformistes des années 30. Une tentative de renouvellement de la pensée politique française. Paris, Seuil, 2001.
- Magyar Katolikus Almanach 1931* Magyar Katolikus Almanach 1930–1931. Szerk. Gerevich Tibor – Lepold Antal – Zsembery István. Bp., 1931.
- Márai 1993* Márai Sándor: Röpirat a nemzetnevelés ügyében. Kalligram, Pozsony, 1993.
- Márai 1998* Márai Sándor: Napló 1943–1944. Helikon, Bp., 1998.
- Marbeau 2001* Michel Marbeau: La Société des Nations. Paris, Presse Universitaire de France, 2001.
- Marzsó 1918* Verebélyi Marzsó Lajos: Titkári jelentés. In: Jelentés a Magyar Keleti Kultúrközpont két évi működéséről. Budapest, 1918.

- Marzsó 1921* Marzsó Lajos: A Turáni Társaság működése 1918-21-ben. Turán 1921. I. sz. 64–66.
- Mastny 2001* Mastny, Vojtech: The Soviet Union and the Origins of the Warsaw Pact in 1955. Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact, www.isn.ethz.ch/php.
- Máté-Törek 1937* Máté-Törek Gyula: A magyar katonaeszmény szolgálatában. Magyar Élet 1937. szeptember. 6–7., 1937. október. 1.
- MDF 1989* A Magyar Demokrata Fórum programja 1989 október. FONT Kft., Bp., é. N. (1989.)
- Medvecký* Karol Medvecký: Szlovákhon magyar katolikus papságához. Válaszul Palkovics Viktor gútai esperes „Sérelmeink” c. emlékiratára. h. n., é. n. [192?]
- Mengele 1927* Mengele Ferenc: A Népszövetség jogi és politikai rendszere. Bp., Franklin, 1927.
- Mérei-Pölöskei 2003* Mérei Gyula – Pölöskei Ferenc: Magyarországi pártprogramok 1867–1919. ELTE – Eötvös Kiadó, Bp., 2003.
- MFMA* Magyar Földrajzi Múzeum Archívuma (Érd)
- Mindszenty 1974* Mindszenty József: Emlékirataim. Toronto, 1974.
- MOL* Magyar Országos Levéltár
- MOL, K 107* Magyar Országos Levéltár, Külügyminisztériumi Levéltár, A Nemzetek Szövetsége mellett működő magyar Titkárság, illetve Képviselői iratai
- MOL, K 28* Magyar Országos Levéltár, Miniszterelnökségi Levéltár, A Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának iratai
- MOL, K 30* Magyar Országos Levéltár, Miniszterelnökségi Levéltár, A Miniszterelnökség Tájékoztatáspolitikai Osztályának iratai
- MOL, K 63* Magyar Országos Levéltár, Külügyminisztériumi Levéltár, A Külügyminisztérium politikai osztályának iratai
- MOL, K 66* Magyar Országos Levéltár, Külügyminisztériumi Levéltár, A Külügyminisztérium Sajtó- és Kulturális Osztályának iratai
- MOL, P 1366* A Magyarországi Turán Szövetség iratai
- MOL, P 1384* A Turáni Társaság iratai
- MOL, X 4253* Magyar Országos Levéltár, Filmtár, A Kormányzói Kabinetiroda iratai
- Montety 2005* Henri de Montety: Balogh József a magyar és a francia sorskérdés között. Kút 2005/2. 105–114.
- Morin 1940* Dom Germain Morin OSB: Tribune libre: Les deux ailes de l'Occident. NRH 1940. augusztus. 141–146.
- MT 1923* Magyar Törvénytár. 1923. évi törvénycikkek. Jegyz. Térfy Gyula. Bp., Franklin Társulat, 1924.
- Murányi 2006* Murányi Gábor: Egy epizodista főszerepe. Lajos Iván történész élete és halála. Noran, Bp., 2006.
- Nagy 1921* Nagy Elek [berei]: A Nemzetek Szövetsége mint a zsidó világuralom egyik eszköze. Bp., Szerző, 1921.

- Nagy 1930* Nagy Elek [verseghy]: Magyarország és a Népszövetség. Politikai tanulmány. 2. javított, bővített kiadás. Bp., Franklin, 1930. [Első kiadás: Bp., Franklin, 1925.]
- Nagy 1936* Nagybacsoni Nagy Vilmos: A gyorsanmozgó seregtestek. Magyar Katonai Szemle 1936/4. 2–28.
- Nagy 1965* Nagy Töhötöm: Jezsuiták és szabadkőművesek. Buenos Aires, 1965.
- Náray 1933* Náray Antal: Politika és hadvezetés. In: A korszerű honvédelem kérdései. Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1933. 3–153.
- Németh 1989* Németh László: Sorskérdések. Magvető és Szépirodalmi, Bp., 1989.
- Németh 1993* Németh József: Napló (1898–1911) – Hét év (1914–1921). Budapest, Magvető, 1993.
- NN 1922–1926* Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója. I–XLVI. köt. Bp., Athenaeum, 1922–1926.
- Northedge 1986* Frederick Samuel Northedge: The League of Nations. Its Life and Times 1920–1946. [Leicester] Leicester University Press, 1986.
- Ólmosi 1991* Ólmosi Zoltán: Mindszenty és a hatalom. Lex, Bp., 1991.
- Orbán 1996* József Gyula Orbán: Friedensbewegung katholischer Priester in Ungarn 1950–1956. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége, Bp., 1996.
- Ormos 1957* Sz. Ormos Mária: Magyarország belépése a Népszövetségbe. Századok 1957/1–4. 227–269.
- Ormos 1964* Sz. Ormos Mária: Az 1924. évi magyar államkölcsön megszerzése. Bp., Akadémiai, 1964.
- Ormos 1969* Ormos Mária: Franciaország és a keleti biztonság 1931–1936. Bp., Akadémiai, 1969.
- Ormos 1983* Ormos Mária: Padovától Trianonig. Kossuth, Bp., 1983.
- Ormos 2004* Ormos Mária: A gazdasági világválság magyar visszhangja. Polgart, Bp., 2004.
- OSzKK, Fol. Hung. 3283* Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Hevesy Pál visszaemlékezése diplomácia működésére
- OSzKK, Fond 1* Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Balogh József hagyatéka.
- Ottlik 1931* Georges Ottlik: La Troisième République. Revue de Hongrie 1931. január–június, 193–208.
- Ottlik 1936* Georges Ottlik: Les événements d’Espagne et l’Europe. NRH, 1936. szeptember. 267–270.
- Pál 1995* Pál József: Békepapok. Katolikus békepapok Magyarországon (1950–1989). Egyházfórum Alapítvány, Bp., 1995.
- Pálóczi Horváth 1941* Pálóczi Horváth Lajos: Elkésett kritikák XVI. A „turanitisz” nevű betegségről. Magyar Élet 1941. 9. sz. 11–14.
- Pálóczi Horváth 1942* Pálóczi Horváth Lajos: Helyreigazítás. Magyar Élet 1942. április. 17.
- Pázmány 1905* Pázmány Péter összes munkái I–VII. Egyetemi Nyomda, Bp., 1905.
- Peéry 1994* Peéry Rezső: A két Esterházy. In: Uő: A végzet bábjátéka avagy Peremmagyarok az idő sodrában. Pozsony, Kalligram, 1994.
- Pelle 2001* Pelle János: Jászi Oszkár. Életrajzi, eszme- és kortörténeti esszé. XX. Század Intézet, Bp., 2001.

- Pirigyi 1982* Pirigyi István: A görögkatolikus magyarság története. Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 1982.
- Pirigyi 1990* Pirigyi István: A magyarországi görög katolikusok története I–II. Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 1990.
- Polner 1922* Polner Ödön: The League of Nations Covenant from the Point of View of the Law, Justice and Equity. Written for the Hague Conference of the International Law Association. 1921. Bp., Magyar Külügyi Társaság, 1922.
- Pritz 1982* Pritz Pál: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején. Akadémiai, Bp., 1982.
- Pritz 1995* Pritz Pál: Magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1995.
- Pritz 1999* Pritz Pál: Pax Germanica. Osiris, Bp., 1999.
- Pritz 2005* Pritz Pál: Az a „rövid” 20. század. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 2005.
- Pritz 2005* Pritz Pál: Az a „rövid” 20. század. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 2005.
- Rác 2004a* Rác Kálmán: Esztergomi érsekség kontra csehszlovák állam. Fórum Társadalomtudományi Szemle, 2004/3–4.
- Rác 2004b* A rendszerváltozás utáni magyar külpolitika válogatott bibliográfiája. Összeáll. Rác András. In: Magyar külpolitika a 20. században. Tanulmányok. Szerk. Gazdag Ferenc, Kiss J. László. Bp., Zrínyi, 2004. 327–349.
- Ránki 1968* Ránki György: 1944. március 19. Magyarország német megszállása. Kossuth, Bp., 1968.
- Ránki 1983* Ránki György: Hitler 98 tárgyalása. Összeállította és sajtó alá rendezte Ránki György. Kossuth, Bp., 1983.
- Richly 1996* Richly Gábor: Magyar katonai segítségnyújtás az 1939–40-es finn–szovjet háborúban. Századok 1996. 2. sz. 403–444.
- R-k 1937* R-k: Az orthodox turanizmus. Magyar Szemle 1937. június. 182–185.
- Romsics 1991* Romsics Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz. Magyarságkutató Intézet, Bp., 1991.
- Romsics 1999* Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris, Bp., 1999.
- Romsics 2000* Magyar történelmi szöveggyűjtemény 1914–1999. I–II. köt. Szerk. Romsics Ignác. Osiris, Bp., 2000.
- Romsics 2004* Romsics Ignác: A magyar birodalmi gondolat. In: Uő: Múltról a máának. Budapest, Osiris, 2004. 122–158.
- Romsics 2005* Romsics Ignác: Magyar békeelképzelések a második világháború alatt és után, 1942–1947. In: Feitl István – Földes György (szerk.) 1945 a világtörténelemben. Milyen jövőt képzelt magának a világ? Napvilág, Bp., 2005.
- Romsics 2005a* Romsics Ignác: A kereszténység védőpajzsától az uniós tagságig. Helyzetértékelés és szerepfelfogás a magyar politikai gondolkodásban. In: Romsics Ignác-Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): Mi a magyar? Habsburg Történelmi Intézet-Rubicon Kiadó, Bp., 2005.

- S. Kosztricz és mások 1993* S. Kosztricz Anna – Lakos János – Némethné Vágyi Karola – Soós László – T. Varga György (szerk.): A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei. 1–2. k, Bp., Magyar Országos Levéltár, 1993.
- Salacz 1938* Salacz Gábor: A magyar kultúrharc története. Bécs, 1938.
- Salacz 1974* Salacz Gábor: Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918. Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 2. Szerk. Gabriel Adriányi. München, 1974.
- Salacz 1988* Salacz Gábor: A magyar katolikus egyház tizenhét esztendeje 1948–1964. Dissertationes 9. München, 1988.
- Schmidt 1925* Schmidt József: Turánizmus. Nyugat 1925. november 1. 197–200.
- Scott 1973* George Scott: The Rise and Fall of the League of Nations. London, Hutchinson, 1973.
- Sebestény 1981* Sebestény Sándor: A Bartha Miklós Társaság. Budapest, Kossuth, 1981.
- Serédi 1943* Serédi Jusztinián bíboros hercegprímás öt beszéde. Bp., 1943.
- Szabad 1977* Szabad György: Kossuth politikai pályája. Kossuth, Magyar Helikon. Bp., 1977.
- Szabad 1986* Szabad György: Magyarország önálló államiságának kérdése a polgári átalakulás korában. (Akadémiai székfoglaló 1983. március 4.) Akadémiai, Bp., 1986.
- Szabó 1991* Szabó Dezső: Az egész látóhatár. I–II. köt. Püski, Bp., 1991.
- Szabó 2004* Szabó Csaba: Magyarország és a Vatikán. Egyházpolitika a hatvanas években. In: Rainer M. János (szerk.): „Hatvanas évek” Magyarországon. Tanulmányok. Bp., 1956-os Intézet, 2004.
- Szakály 1987* Szakály Sándor: A magyar katonai elit 1938–1945. Magvető, Bp., 1987.
- Szakály 1991* Szakály Sándor: Hadsereg, politika, társadalom. Válogatott írások. Lánchíd, Bp., 1991.
- Szálasi 1978* „Szálasi naplója”. A nyilasmozgalom a II. világháború idején. (Szerk. Karsai Elek) Kossuth, Bp., 1978.
- Szalayné 2003* Szalayné Sándor Erzsébet: A kisebbségvédelem nemzetközi jogi intézményrendszere a 20. században. Bp., Gondolat Kiadói Kör – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2003.
- Szamosvölgyi 1928* Szamosvölgyi Gábor [Apor Gábor]: Erdély és Róma. Hozzászólás Czákó István Diplomáciai nihilizmus c. cikkéhez. Széphalom (Szeged) 1928. január–február. 49–51.
- Szávai 1996* Szávai János: Antall József, a külpolitikus. I–II. Magyar Szemle 1996/4. sz. 357–370., 1996/5. sz. 492–500.
- SzDSz 1989* A rendszerváltás programja. SZDSZ. Bp., 1989.
- Szécsi 1921* Szécsi Gy. Jenő: A Turáni Társaság nevelési akciója. Turán 1921. I. sz. 66–73.
- Szegedy-Maszák 1996* Szegedy-Maszák Aladár: AZ ember ősszel visszánéz ... Szerk. Csorba László. Európa, Bp., 1996.
- Székely 1998* Székely Gábor: Béke és háború. Bp., Napvilág, 1998.

- Szekfü 1929* Szekfü Gyula: Turáni-szláv paraszttálla. Magyar Szemle 1929. január. 30–37.
- Szereda-Rainer 1996* Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról. Szerk. Vjacseszlav Szereda, Rainer M. János. Bp., 1996.
- Szokolay 1967* Szokolay Katalin: Az osztrák-magyar kormány lengyel politikája az első világháború idején. Akadémiai, Bp., 1967.
- Talas 2002* Onni Talas: Magyarországi diplomáciai szolgálatom emlékei. Ford., jegyz. Egey Emese. Zempléni Múzsza 2002. 1. sz. 22–28.
- Teleki 1961* Teleki László Válogatott Munkái. Szerk. Kemény G. Gábor. Szépirodalmi, Bp., 1961.
- Teleki 2000* Teleki Pál: Válogatott politikai írások és beszédek. (Szerk. Ablonczy Balázs) Osiris, Bp., 2000.
- Teleki 2000* Teleki Pál: Válogatott politikai beszédek és írások. Szerk., utószó: Ablonczy Balázs. Budapest, Osiris, 2000.
- Tilkovszky 1986* Tilkovszky Loránt: Bajcsy-Zsilinszky Endre: Írások tőle és róla. Kossuth, Bp., 1986.
- Tilkovszky 1989* Tilkovszky Loránt: Teufelskreis. Die Minderheitenfrage in den deutsch-ungarischen Beziehungen 1933–1938. Akadémiai, Bp., 1989.
- Tóth 1987* Tóth Pál Péter: Messiások. Budapest, Akadémiai, 1987.
- Túrmezei 1935* Túrmezei László: A Turán Sajtóiroda és története. Budapest, Magyarországi Turánok Baráti Köre, 1935.
- Túrmezei 1941* Turáni Röpívek Gyűjteménye I. Szerk. Túrmezei László. Budapest, Magyarországi Turáni Kiadó, 1941.
- Umemura 2006* Umemura Yuko: A Japán-tengertől a Duna-partig. Imaoka Dzsúicsiró életpályája a magyar–japán kapcsolatok tükrében. Budapest, Gondolat, 2006.
- Vares 1998* Vesa Vares: A romantikus távoli rokon. Finnország és Magyarország kapcsolatai, illetve a finnek Magyarország-képe a két világháború között. Iskolakultúra 1998. 5. sz. 56–66.
- Várkonyi 1961* Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán. Akadémiai, Bp., 1961.
- Vecsey 1957* Mindszenty okmánytár. Szerk. Vecsey József. München, 1957.
- Vermes 2001* Vermes Gábor: Tisza István. Osiris, Bp., 2001.
- Vigh 1979* Vigh Károly: Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai nézeteinek alakulása. Akadémiai, Bp., 1979.
- Walters 1952* Frank P. Walters: A History of the League of Nations. I–II. London – New York – Toronto, Oxford University Press, 1952.
- Werth 1921* Werth Henrik: Elmélkedés a világháborúról. Magyar Katonai Közlöny 1921/3. 143–161.
- Werth 1930 (összeáll.)* A hadvezetés elmélete. Összeállította és bevezetéssel ellátta Werth Henrik. Bp., Ábrahám és Salgó Kiadó, 1930.
- Wilhelmstrasse 1968* A Wilhelmstrasse és Magyarország 1933–1944. Szerk. Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Kossuth, Bp., 1968.
- Zeidler 1999.* Zeidler Miklós: A Külügyi Szemle repertórium. Kézirat. Budapest, 1999. (A Teleki László Intézet könyvtárában.)

- Zeidler 2001* Zeidler Miklós: A revíziós gondolat. Osiris, Bp., 2001.
- Zeidler 2002* Zeidler Miklós: A magyar irredenta kultusz a két világháború között. Teleki László Alapítvány, Bp., 2002.
- Zeidler 2003a* Zeidler Miklós: A Nemzetek Szövetsége és a magyar kisebbségi petíciók. In: Etnopolitika. A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában. Szerk. Bárdi Nándor, Fedinec Csilla. Bp., Teleki László Alapítvány, 2003. 59–83.
- Zeidler 2003b* Zeidler Miklós (szerk.): Trianon. Osiris, Bp., 2003.
- Zimmern 1936* Alfred Zimmern: The League of Nations and the Rule of Law 1918–1935. London, Macmillan, 1936.
- Zsirai 1943* Zsirai Miklós: Östörténeti csodabogarak. In: A magyarság östörténete. Szerk. Ligeti Lajos. Budapest, Magyarságtudományi Intézet – Franklin, 1943. 266–289.
- Zsuffa 1943* Zsuffa Sándor: A turánizmus és ellenfelei. Turán 1943. II. sz. 63–68.

A kötetben található nevek jegyzéke

A

Ablonczy Balázs
Aczél György
Adriányi Gábor
Ady Endre
Aerenthal, Lexa von
Agliardi, Antonio
Andics Erzsébet
Andorka Rudolf
András Károly
Andrássy Gyula
Andropov, Jurij
Angelusz
Angyal Béla
Antal István
Antall József
Apor Gábor, báró
Apor Vilmos, báró
Apponyi Albert, gróf
Arbellot, Simon
Arnaut, Abdurrahman Abdi
Asquith, Herbert
Au-Yust
Ádám Magda
Ángyán Béla

B

Babits Mihály
Badiny Jós Ferenc
Baernreither, Josef
Bahr, Egon
Bajcsy -Zsilinszky Endre
Balfour, Arthur
Balkányi Kálmán
Balogh János Mátyás
Balogh István
Balogh József
Bangha Béla
Baranyai Zoltán
Baráth Magdolna
Baross Endre
Barre, Raymond
Barthó Zsuzsanna
Bartók László
Bába Iván
Bán Aladár
Bán Mihály

Bánffy Dezső gróf
Bánffy Miklós
Bánk
Bárd
Bárdossy László
Báthori Zsigmond
Beke Margit
Benda, Julien
Benda Kálmán
Bendefy László
Bendiner, Elmer
Bene Sándor
XV. Benedek
Benkő Gyula
Bentham, Jeremy
Beöthy Zsolt
Berend T. Iván
Beresztóczy Miklós
Berinkey Dénes
Bessenyei György
Bethlen Gábor
Bethlen István, gróf
Békássy László
Békés Csaba
Békés Ferenc
III. Béla
Bibó István
Biczó Piroska
Bilak, Vasil
Birn, Donald S.
Bismarck, Otto von
Biszku Béla
Bluntschli, Johann Caspar
Boldizsár Iván
Bonaventura, Cerretti
Bonkáló Sándor
Bonzo, Valfrédi
Borhi László
Boross Péter
Boroviczény Aladár
Bourgeois, Léon
Böle Kornél
Brandt, Willy
Brezanóczy Pál
Brezsnyev, Leonyid Iljics
Briand, Aristide
Briggs, Asa
Burke, Peter
Bush, George
Butler, Nicholas M.
Buzinkay Géza
Bücher, Karl

C

Casaroli, Agostino
Ceaușescu, Nicolae
Cecil, Robert
Cholnoky Jenő
Chorin Ferenc
Churchill, Winston
Ciano, Galeazzo
Cook, F. A.
Craxi, Bettino
Crucé, Emeric
Czakó István
Czapik Gyula
Czettler Antal
Czvank-Göndöcs László

CS

Csáky István, gróf
Csejkovits Károly
Cserépy László
Csernoch János
Csillag András
Csiszárík János
Csizmadia Dominika
Csortos Gyula
Csu-vu, Csao
Csuray Károly

D

Dagbladet, Svenska
Dami, Aldo
Damkó József
Darányi Kálmán
Daruváry Géza
Darvas József
De Gaulle, Charles
Deák Ferenc
Desbons, Georges
Deshusses, Georges
Dessewffy Gyula
Dessewffy István
Develle, Philippe
Dékány István
Déry Tibor
Diószegi István

Dobrinin, Anatolij
Fjodorovics
Dombrády Lóránd
Douhet, Giulio
Drahos János
Drummond, Eric
Du Bois, Pierre
Dubèek, Alexander
Dulles, John Foster

E

E. Fehér Pál
Eckhardt Tibor
Eckhardt Sándor
Ecsedy Ildikó
Egey Emese
El-Kadhafi, Moammer
Elekes Dezső
Entz Géza
Eöttvényi Olivér
Eördögh István
Eötvös József
Erdei Ferenc
Erdélyi Károly
Erdődy Gábor
Esterházy János, gróf
Esterházy Lujza
Esterházy Miklós
Esterházy Móric
Eylan, Claude

F

Faragó Vilmos
Farkas Attila Márton
Farkas Ildikó
Fazekas Csaba
Fehér Géza
Felvinczi Takács Zoltán
Ferdinánd király
Ferenc Ferdinánd
Ferenc József
Fock Jenő
Ford, Gerard
Forrai Sándor
Földes György
Földes Jolán
Frangepán Ferenc
Frank Tibor
Fuller, John F. C.
Fülöp Mihály

G

Gajzágó László
Galambos Ferenc
Galántai József
Galánthay-Glock Tivadar
Galimdsán, Tagán
Garami Ernő
Garbai Sándor
Gasparribóros
Gayda, Virginio
Gál Csaba
Gedényi Mihály
Gerevich Zoltán
Gergely Jenő
Gergelyffy Gábor
Gerő Ernő
Geszesi Gyula
Gibbons, Stephen R.
Gjurov, Alexander
Glattfelder Gyula
Glatz Ferenc
Gomułka, Władysław
Gorbacsov, Mihail
Gömbös Gyula
Göndöcs László
Granasztói György
Gratz Gusztáv
Grey, Edward
Greza Ferenc
Gromiko, Andrej
Grotius, Hugo
Grósz Károly
Grósz József
Grünwald Béla
Guderian, Heinz

GY

Gyenes András
Gyöngyösi János
VI. György

H

Habán Jenő
Habsburg Ottó
Haiczl Kálmán
Halassy Mariska
Hambuch Vendel
Hamvas Endre
Hanauer Á. István

Haraszti Emil
Harkai Schiller Pál
Haubert Kamilló
Havass Rezső
Hám János
Hears, William Randolph
Hefty, Georg
Hegedűs Kálmán
Heltai Jenő
Henszlmann Imre
Herder, Johann Gottfried
Herriot, Édouard
Hevesy Pál
Hidvéghy Valéria
Hillgruber, Andreas
Hitler, Adolf
Horn Gyula
Horthy Miklós
Horváth Barna
Horváth Zoltán
Hory András
House, Edward Mandell
Howard, Edwin
Hóman Bálint
Hruscsov, Nyikita
Szergejevics
Hubay Kálmán
Hubay Miklós
Hunfalvy Pál
Hunyadi Mátyás
Husák, Gustav
Huszár Tibor
Hymans, Paul

I

Idman, Karl Gustaf
Iljicsov, Leonyid F.
Illyefalvi Lajos
Illyés Gyula
Imaoka [Dzsuicsiro?]Imrédy
Béla
Irinyi Károly
Irk Albert

J

Jánosi József
XXI II. János
II. János Pál
Jászi Oszkár
Jávor Pál

Jelcin, Borisz
Jeszenszky Géza
Johnson, Lyndon B.
Jorga, Nicolae
József Attila
Juhász Endre
Juhász Gyula
Jungerth-Arnóthy Mihály

K

Kalmár János
Kanitz, Jacques
Kant, Immanuel
Karadjordjević Sándor
Kardos József
Kazinczy Ferenc
Kádár János
Kállay Miklós
Kálnoky Gusztáv, gróf
Kánya Kálmán
IV. Károly
Károly Róbert
Károlyi Gyula, gróf
Károlyi Mihály, gróf
Kárpáthy Kamilló
Kelemen Krizosztom
Kemál, Musztafa
Kennedy, Robert
Kenyeres Zoltán
Keresztury Dezső
Kessler, Joseph
Khuen-Héderváry Sándor
Kincses Nagy Éva
King, Martin Luther
Királdy-Lukács György
Kiss Ferenc
Kiss J. László
Kiss Manyi
Kissinger, Henry
Klaus, Václav
Klebensberg Kunó gróf
Knob Sándor
Kodolányi Gyula
Kodolányi János
Kohl, Helmut
Kollonich Lipót
Komor Pál
Kornfeld Móric
Kosáry Domokos
Kossuth Lajos
Kovacsóczikancellár
Kovács Imre

Kozma Andor
Kozma Miklós
Kókay György
Könyves Kálmán
Köpeczi Béla
Körmendi Ferenc
Kövér Gyula
Kun Béla

L

Ladd, William
Láng Boldizsár
Lázár György
Lenin, Vlagyimir Iljics
Lepold Antal
Levendel Ádám
Lippay György, prímás
Lippman, Walter
Litván György
Lloyd George, David
Lodge, Henry Cabot
Longworth, R. C.
Lukács György
Luttor Ferenc
Lyka Károly

M

Madai Gyula
Madariaga, Salvador de
Mahan, Amy
Makay Pál
Makkai János
Mann, Thomas
Mansell, Robin
Mao Ce-tung
Marot, Georges
Marsili, L. F.
Martonyi János
Marzsó Lajos, verebélyi
Mastný, Vojtech
Maugras, Gaston
Márai Sándor
Márki Sándor
Máté-Törek Gyula
McQuail, Denis
Medvecký, Karol
Mengele Ferenc
Mentényi Klára
Metzger Nándor
Mezey István

Mérei Gyula
Mikes János, gróf
Miklós Imre
Mikszáth Kálmán
Mindszenty József
Miró, Joan
Mitchell, R. Judson
Mokcsay Zoltán
Molinari, Gustave de
Molnár Erik
Moltke, Helmuth von
Montety, Henri de
Monzie, Anatole de
Morin, Dom Germain OSB
Móricz Péter
Móricz Zsigmond
Munkácsi Bernát
Munthe, Wilhelm
Murányi Gábor
Mussolini, Benito
Münnich Ferenc

N

Nagy Elek
Nagy Ferenc
Nagy Imre
Nagy Károly
Nagy Lajos
Nagy Töhötöm
Nagybacsoni Nagy Vilmos
Natkó Gyula
Naumann, Friedrich
Náray Antal
Németh László
Nixon, Richard
Northedge, Frederick
Samuel
Nyisztor Zoltán

O

Oláh György
Orbán, József Gyula
Orlay-Obendorfer Jenő
Ormos Mária
Ottlik György
Ottlik László
Ólmosi Zoltán
d'Ormesson, Wladimir

P

P. Varga László
Paál Vince
Pacelli, Eugenio
Paikert Alajos
Palkovich Viktor
Palóczi Horváth
Pange, Jeande
Pataky Tibor
Páduai Marsilius
Pál József
VI. Pál
Pásztor Árpád
Pázmány Péter
Peéry Rezső
Pekár Gyula
Penn, William
Pernot, Maurice
Pethes László
Pethő Sándor
Petőfi Sándor
Pezet, Ernest
Pétain, Philippe
Péter János
Pfeiffer Miklós
Phillimore, Walter
Pirigyi István
IX. Pius
XI. Pius
XII. Pius
Pogrányi-Nagy Félix
Polner Ödön
Poincaré, Raymond
Pompidou, Georges
Ponomarjov, Borisz
Posta Béla
Pölöskei Ferenc
Praznovszky Iván
Pritz Pál
Prohászka Lajos
Prónay György
Prónay Pál
Pröhle Vilmos
Puja Frigyes

R

Radisics Elemér
Radnóti Miklós
Raffay Sándor
Rakolczai László

Rapacki, Adam
Ravasz László
Rácz Kálmán
Rákosi Mátyás
Rákóczi Ferenc
Ránki György
Rát Mátyás
Rátz Jenő
Read, Donald
Reguly Antal
Renan, Ernest
Reynolds, Gonzague de
Révai József
Richly Gábor
La Rochelle, Pierre Drieu
Roessler, Robert
Romsics Ignác
Roosevelt, Franklin Delano
Roosevelt, Theodore
Rothermerlord (Harold
Sidney Harmsworth)
Rott Nándor
Rotta, Angelo
Rotterdam Erasmus
Rousseau, Jean-Jacques
Róder Jenő
Róder Vilmos
Rusef, Esref Ünaydin
Rühe, Volker

S

Saint-Simon, Claude Henri
de
Salacz Gábor
Salamon Konrád
Samarajiva, Rohan
I. Sándorcár
Sant-Pierre, Charles-Irénée
Castelde
Scapinelli
Schmidt József
Schmidt, Helmut
Schmitt, Carl
Schöpflin Aladár
Schrecker Károly
Scitovszky János
Scott, George
Sebestény Sándor
Seeckt, Hans von
Serédi Jusztinián
Shvoy Lajos
Sigemicu, Mamoru

Sik, Ota
Siklósné Kosztricz Anna
Sincero bíboros
Sipos Balázs
Sík Endre
Smuts, Jan Christian
Somkuthy József
Somlay Artúr
Sommerville, Peter
Stefánek, A.
Sulyok Dezső

SZ

Szabad György
Szabó Dezső
Szabó Ervin
Szabó Zoltán
Szabóky Jenő
Szaharov, Konsztantyin
Szajbély Mihály
Szakály Sándor
Szalayné Sándor Erzsébet
Szalóczy Pál
Szamosvölgyi Gábor
Szálasi Ferenc
Szász Zsombor
Szávai János
Szecskő Tamás
Szeder János
Szegedy Lőrinc
Szegedy-Maszák Aladár
Szekfű Gyula
Szemjonov, Vlagyimir
Szent István
Szent-Györgyi Albert
Szent-Iványi Béla
Szentgáli Antal
Szentiványi Domokos
Szerb Antal
Szereda-Rainer
Széchenyi Béla
Széchenyi István gróf
Széchenyi Miklós gróf
Szécsi Gy. Jenő
Székely István
Szilády Zoltán
Szilágyi Sándor
Szij Enikő
Szmrecsányi Lajos
Szokolay Katalin
Szöllőssy Klára
Szoltsenyicin, Alexander

Sztálin, Jozsif
Visszarionovics
Szuszlov, Mihail
Szüllő Géza

T

Taft, William Howard
Talas, Onni
Tar Pál
Tardieu, André
Tarnóc Márton
Tánczos Gábor
Thatcher, Margaret
Tedeschini
Teleki László, gróf
Teleki Pál, gróf
Thaly Kálmán
Thierry, Augustin
Tildy Zoltán
Tilkovszky Loránt
Tisza István, gróf
Tisza Kálmán
Titulescu, Nicolae
Tímár József
Toynbee, Arnold
Tóth Pál Péter
Törs Tibor
Tökés Anna
Trefort Ágoston
Treml Lajos
Troubrigde, Ernest
Truman, Harry S.
Turay Ida
Túrmezei László
Tyekvicska Árpád

U

Ulbricht, Walter
Umemura, Yuko

V

Valéry, Paul
Vares, Vesa
Varga Béla
Varga J. János
Vályi Péter
Vámbéry Ármin
Vámos Péter

Várkonyi Ágnes
Vecsey József
Velics László
Vermes Géza
Verne, Jules [Verne Gyula]
Vértess Lajos
Vida István
Vienne, Louisde
Vigh Károly
Villani Frigyes, báró
Villani Lajos, báró
Virányi Elemér
Vix, Fernand
Vogt Valdemár
Vorosilovmarsall
Vörösmarty Mihály

W

Walko Lajos
Walters, Frank P.
Weöres Gyula
Werth Henrik
Wilkie, Wendell
Wilson, Woodrow
Wintermantel Péter
Wodianer József
Wörner, Manfred
Wy-Ly

Z

Zaglagyin, Vagyim
Zajti Ferenc
Zala György
Zeidler Miklós
Zempléni Győző
Zenthe Ferenc
Zichy Gyula gróf
Zichy Jenő
Zigány Árpád
Zimmern, Alfred
Zolnay Vilmos
Zrínyi Miklós, gróf

ZS

Zsedényi Béla
Zsirai Miklós
Zsuffa Sándor